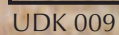

Analiz za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 25; 2015, 1

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 25, 2015, 1

KOPER 2015

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 25, leto 2015, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Milan Bufon, Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Vesna Mikolič, Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Tomislav Vignjevič, Salvator Žitko
Darko Darovec

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Salvator Žitko

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:****Uredniki/Redattori/Editors:**

Mateja Sedmak, Gorazd Bajc

Gostujoči uredniki/Guest editors:

Špela Verovšek, Matevž Juvančič, Tadeja Zupančič

**Tehnična urednica/Redattore tecnico/
Technical Editor:**

Urška Lampe

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot (it., ang., slo)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Izdajatelj/Editori/Published by:Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*©**Za izdajatelja/Per Editore/
Publisher represented by:**

Salvator Žitko

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Kreljeva/Via Krelj 3,
tel.: ++386 5 62 73 296, fax 62 73 296;

e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** <http://www.zdjp.si/>

Redakcija te številke je bila zaključena 25. 05. 2015

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
(ARRS)

Annales - Series historia et sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series historia et sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series historia et sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Thomson Reuters (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Barbara Vodopivec, Jana Šelih & Roko Žarnić:

Interdisciplinarna opredelitev prioritet obnove stavbne dediščine na primeru gradov 1

*Risoluzione interdisciplinare delle priorità di restauro del patrimonio architettonico – il caso dei castelli**Interdisciplinary Determination of Architectural Heritage Restoration Priorities on the Case of Castles***Lucija Ažman Momirski:** Primerjava

prostorskih prvin pristanišča v Kopru v prvotnih in sodobnih načrtih 19

Waterfront urbani di Capodistria: Confronto tra gli elementi spaziali dei piani originali e quelli attuali per il Porto di Capodistria
*A Comparison of Spatial Issues in the Initial and Current Plans for Koper's Port***Boštjan Kerbler:** Population Ageing

and Urban Space 33

*Invecchiamento della popolazione e spazio urbano**Staranje prebivalstva in mestni prostor***Zoran Đukanović & Jelena Živković:** Public Art

& Public Space Programme: Learning, but Doing! 49

*Il programma public art & public space: imparare, ma facendo!**Public art & public space program: učiti se, pa tudi delati!***Cristian Suau, Boštjan Bugarič & Alenka Fikfak:**

Urban History, Morphology and Environmental Urban Design of Maritime Spaces in the Old Town of Koper 65

*La storia urbana, la morfologia e la progettazione ambientale degli spazi marittimi nel vecchio centro storico di Capodistria**Urbana zgodovina, morfologija in okoljsko urbanistično oblikovanje obmorskega prostora v starem mestnem jedru Kopra***Anja Jutraž & Tadeja Zupančič:** Virtualni urbani

laboratorij (VuLab) za vključevanje javnosti v načrtovanje urbanega prostora 85

Laboratorio urbano virtuale (VuLab) per includere il pubblico nella pianificazione degli spazi urbani
*Virtual Urban Laboratory (VuLab) for Public Participation in Urban Design***Višnja Kukoč & Ilka Čerpes:** Split III: razvoj načrta

in izgradnja novega mestnega predela Splita po načelih ulice in mešanih rab 103

*SPLIT III: Il Piano di sviluppo e la costruzione di una nuova area urbana di Split sui principi della strada e di servizi vari**Split III: The Plan Development and Construction of the New City District of Split After the Principles of the Street and Mix Use***Špela Verovšek, Matevž Juvančič**

& Tadeja Zupančič: Pristopi k preučevanju in reprezentaciji kvalitet urbanih prostorov 115

Approcci allo studio e alla rappresentazione delle qualità degli spazi urbani
*Approaches to research and representation of qualities in urban places***Damjana Gantar:** Pričakovanja kmetov

o spremembah kulturne krajine na območju občine Idrija 129

*Le aspettative degli agricoltori sui cambiamenti del paesaggio culturale nel comune di Idrija**Visions and Attitudes of Farmers Towards Future of Rural and Forest Landscape in Idrija Municipality***Špela Ledinek Lozej:** Stanovanjsko-arhitekturne

krajine v Vipavski dolini: Družbenozgodovinske okoliščine sprememb mediteranske pokrajine v 50. in 60. letih 20. stoletja 143

*Paesaggi di dimore e di architettura nella Valle del Vipacco: le circostanze storiche e sociali all'origine dei cambiamenti legati al paesaggio mediterraneo negli anni Cinquanta e Sessanta del Novecento**Dwelling-Architecturescapes in the Vipava Valley: Socio-Historical Conditions of the Changes of the Mediterranean Landscape in the 50s and 60s of the 20th Century***Mateja Sedmak & Maja Zadel:** (Mešane) Kulturne

identitete: konstrukcija in dekonstrukcija 155

Le identità culturali (miste): costruzione e decostruzione
(Mixed) Cultural Identities: Construction and Dekonstruktion

Mirjam Milharčič Hladnik: Kultura mešanosti
v nacionalnem in migracijskem kontekstu 171
*La cultura della mescolanza nei contesti
nazionale e migratorio*
*A Culture of Mixedness in a National
and Migration Context*

Marija Jurić Pahor: Od starih k novim
imagarijem pripadanja: nacionalna
in etnična identiteta onkraj binarnih o/pozicij 183
*Dai vecchi ai nuovi immaginari
di appartenenza: L'identità nazionale
ed etnica al di là delle op/posizioni binarie*
*From Old to New Imageries of Affiliation:
National and Ethnic Identity Beyond
Binary Op/positions*

Alenka Janko Spreizer: Metafore mešanja
kultur v življenjskih zgodbah migrantov 197
*Le metafore della mescolanza di culture
nelle storie di vita degli emigrati*
*Metaphors of Mixing Cultures in Life
Stories of Migrants*

Marijanca Ajša Vižintin: Prepoznavanje
kulture mešanosti in sestavljene identitete
znotraj državnih meja 211
*Riconoscimento di cultura meticcia
e identità composita dentro dai confini nazionali*
*The Recognition of Cultural Mixedness
and Hyphenated Identity inside State Borders*

Jerneja Umer Kljun: Dojemanje mešane identitete
in kodnega preklapljanja med pripadniki
italijanske narodne skupnosti v slovenski Istri 223
*La percezione dell'identità mista e della
commutazione di codice tra gli appartenenti
alla comunità nazionale italiana nell'Istria slovena*
*Perceptions of Mixed Identities and Codeswitching
within the Italian National Minority in Slovenia*

Kazalo k slikam na ovitku 235
Indice delle foto di copertina
Index to pictures on the cover

Navodila avtorjem 236
Istruzioni per gli autori 238
Instructions to authors 240

original scientific article
received: 2014-09-25

UDC 719:728.8(497.4)

INTERDISCIPLINARNA OPREDELITEV PRIORITET OBNOVE STAVBNE DEDIŠČINE NA PRIMERU GRADOV

Barbara VODOPIVEC, Jana ŠELIH & Roko ŽARNIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Jamova 2, 1000 Ljubljana, Slovenija,
e-mail: barbara.vodopivec@fgg.uni-lj.si

IZVLEČEK

Stavbna dediščina je pomemben element grajenega okolja, identitete in trajnostnega razvoja. V prispevku utemeljemo tezo, da je večkriterijsko odločanje lahko znanstveno utemeljena pomoč pri določanju prioritete obnove posegov na stavbni dediščini v primeru, ko število objektov, potrebnih prenove, presega razpoložljiva finančna sredstva. Prikazujemo interdisciplinarno raziskovalno delo, ki je s prekrivanjem metod zgodovinopisja (kritična analiza virov), sociologije (metoda strukturiranega intervjuja) in gradbeništva (večkriterijske metode odločanja, metoda AHP) vodilo do razvoja večkriterijske metode odločanja, opredeljene za stavbno dediščino v slovenskem prostoru. Uporabnost metode preverjamo na primeru srednjeveških gradov, zahtevnost odločanja o posegih pa je prikazana na primeru gradu Turjak.

Ključne besede: ohranjanje kulturne dediščine, stavbna dediščina, konservatorstvo, vrednotenje, večkriterijske metode odločanja, metoda AHP, gradovi

RISOLUZIONE INTERDISCIPLINARE DELLE PRIORITÀ DI RESTAURO DEL PATRIMONIO ARCHITETTONICO – IL CASO DEI CASTELLI

SINTESI

L'eredità architettonica è un elemento importante dell'ambiente costruito, dell'identità e dello sviluppo sostenibile. La relazione presenta i risultati della ricerca che si basa sulla tesi che il processo decisionale, basato su molteplici criteri può essere scientificamente giustificato per la determinazione delle priorità di restauro del patrimonio architettonico, soprattutto quando il numero di strutture da restaurare supera i fondi disponibili. Una ricerca interdisciplinare, in cui il metodo di sovrapposizione della storiografia (analisi critica delle fonti), della sociologia (interviste strutturate) e dell'ingegneria civile (analisi gerarchica, il metodo AHP) ha portato allo sviluppo del metodo decisionale a criteri multipli per quanto riguarda il patrimonio architettonico in Slovenia e nell'Europa Centrale in genere. Il metodo è stato verificato sul caso dei castelli medievali, mentre la complessità del processo decisionale è illustrata sul caso del Castello di Turjak. La ricerca empirica ha confermato che il metodo proposto è adatto per la determinazione delle priorità di restauro del patrimonio architettonico ed ha indicato le linee guida per la ricerca futura in questo campo.

Parole chiave: conservazione del patrimonio culturale, patrimonio architettonico, conservazione, valutazione, metodo decisionale a criteri multipli, analisi gerarchica, metodo AHP, castello

UVOD

»Stavba, ki ni v uporabi, je brez vrednosti« je splošna trditev, ki odraža neusmiljeno logiko pri obnovi objektov. V primeru obnove stavbne dediščine pa je treba to logiko nekoliko prilagoditi. Čeprav je tudi dediščina¹ lahko »uporabna« in s tem tržno zanimiva, v povezavi s turizmom, na primer (ima t.i. *use value*/vrednost uporabe)², obstaja vrsta objektov, ki jih želimo ohranjati zlasti ali izključno zaradi njihovega pomena. Takih objektov ni malo, predvsem gre tu za razglašene spomenike državnega ali lokalnega pomena³, njihova tržno naravnana uporabnost pa ni in ne more biti edino merilo upravičenosti do obnove. Le redko namreč obnovljeni spomenik vrne sredstva, investirana v njegovo obnovo ali pa prinese s svojo praviloma zelo omejeno in specifično dejavnostjo, ki jo pogojuje njegov status, dovolj sredstev za redno oziroma investicijsko vzdrževanje. Še več, zaradi zahtevnosti obnov, ki jo dodatno povečujejo spomeniško varstvene zahteve, zaradi omejitev, ki jih te zahteve predstavljajo za lastnika pri uporabi in dostopnosti objekta in zaradi že omenjenega relativno majhnega tržnega potenciala, se obnove spomenikov financirajo pretežno iz javnih sredstev; bodisi evropskih, državnih ali lokalnih (Ministrstvo za kulturo, 2011). Ker so ta sredstva omejena in ker celotni fond objektov za obnovo, torej stavb, ki jim je bil z razglasitvijo že priznan določen pomen, praviloma presega razpoložljiva sredstva, poleg tega pa naj bi bile odločitve o porabi javnih sredstev transparentne, celovite in konsistentne (ZJN-2, 8. člen; Drury in McPherson, 2008), je nujno določiti prioritete obnov. Z drugimi besedami, upravljavci teh objektov morajo zaradi omejenosti razpoložljivih finančnih sredstev (praviloma javnih) sprejemati utemeljene odločitve, kateri spomenik si najbolj zasluži obnovo.

V ta namen postavljamo hipotezo, ki trdi, da lahko upravljavcem pri tem pomagajo pregledne, znanstveno utemeljene metode odločanja, opredeljene za določen prostor in za določeno vrsto dediščine. Z raziskovalnim delom, ki je predstavljeno v tem prispevku, to hipotezo preverjamo. V prispevku zato utemeljujemo uporabo ter razvijemo večkriterijsko metodo vrednotenja stavbne dediščine, ki ustreza slovenskemu oziroma srednjeevropskemu prostoru. Metodo nato kritično presojava z vidika upravljavca kot uporabnika takšne metode. Pri tem konceptualno izhajamo iz znanstvene vede konservatorstva, ki nam torej tvori osnovo za opredelitev elementov oziroma kriterijev metode.

V prispevku prikazujemo rezultate interdisciplinarnih raziskav, v kateri smo v metodah dela prekrivali

Slika 1: Grad Rajhenburg v Brestanici, ki dominira okljuku reke Save, je eden najstarejših gradov na ozemlju Slovenije, izpričan v 12. stoletju. Obnovljen je bil leta 2012, stroški obnove slabih 11 milijonov evrov pa so bili črpali pretežno iz evropskih strukturnih skladov. Gre za primer obnove gradu, ki vsebinsko živi zlasti zaradi interesa lokalne skupnosti. Objekt z lego in arhitekturno zasnovo lepo ilustrira definicijo gradu (glej opombo št. 12; foto: Barbara Vodopivec).

Figure 1: Rajhenburg Castle in Brestanica, which dominates the bend of the river Sava, is one of the oldest castles of the Slovenian territory, evidenced in the 12th Century. Castle was renovated in 2012; costs of renovation, almost 11 million Euros were predominately covered from the European structural funds. Castle has a rich programme in particular due to the interest of the local community. Object illustrates definition of castle (see the footnote nr. 12, photo: Barbara Vodopivec).

metode zgodovinarstva (kritična analiza virov), sociologije (metoda intervjuja, analiza, sinteza) in gradbeništva (večkriterijske metode odločanja, metoda AHP, vizualni pregled stanja objekta, presoja ogroženosti). Prvo poglavje na podlagi konceptualnega, institucionalnega in zakonodajnega razvoja področja ohranjanja dediščine opredeljuje temeljne pojme raziskave (konservatorstvo, stavbna dediščina, vrednotenje). Sledi predstavitev večkriterijske metode odločanja, nato pa prikaz in preveritev uporabe metode na študijskem primeru grajske dediščine v Sloveniji. Izbor študijskega primera je utemeljen z zgodovinskim razvojem slovenskega ozemlja in s stanjem ohranjenosti grajske dediščine, ki je neločljivo povezano z opredelitvijo njene

¹ Terminologija v prispevku je usklajena z ZVKD-1.

² »Kultura ima tako, v pojmovanju kulturne ekonomike, v grobem tri oblike vrednosti: vrednost uporabe oz. klasično tržno vrednost; vrednosti neuporabe, ki jih vrednotijo predvsem študije kontingenčnega vrednotenja; kulturne vrednosti, torej tiste vrednosti, ki jih nek artefakt poseduje ne glede na njegovo mesto v ekonomskem sistemu, vrednosti torej, ki so nekemu kulturnemu objektu inherentne.« (Srakar, 2010, 20).

³ Leta 2012 je bilo število enot nepremične kulturne dediščine, vpisanih v Register nepremične kulturne dediščine 29.304, od tega 299 spomenikov državnega pomena in 7947 spomenikov lokalnega pomena (Ministrstvo za kulturo, 2014, 8).

Slika 2: Grad Rajhenburg v Brestanici, obnova je zahtevala multidisciplinarno sodelovanje umetnostnih zgodovinarjev, zgodovinarjev, arhitektov, arheologov, konservatorjev in drugih ter visoko usposobljenih obrtnikov in demonstrira sodelovanje večih ved pri obnovi objekta (foto: Barbara Vodopivec).

Figure 2: Rajhenburg Castle in Brestanica; renovation required cooperation of art historians, historians, architects, archaeologists, conservations and others, as well as of highly skilled craftsmen, and demonstrates cooperation of multiple disciplines in the renovation of the object (photo: Barbara Vodopivec).

ustrezne funkcije oziroma namembnosti, kar predstavlja enega od temeljnih izzivov spomeniškega varstva (cf. Della Torre, 2012). Zato izberemo kot študijski primer grad Turjak, na katerem ilustriramo zahtevnost vprašanja namembnosti objekta.

Teoretični del raziskave temelji na analizi arhivskih virov (zlasti gradiva arhiva Informacijsko dokumentacijskega centra Ministrstva za kulturo Republike Slovenije – v nadaljevanju INDOK), na analizi periodične publikacije *Varstvo spomenikov* (1948–), na študiji znanstvene literature metod odločanja, ter na študiji izbrane literature, ki omogoča razumevanje zgodovinskega konteksta nastanka in razvoja gradov na Slovenskem (zlasti Stopar, 1977; Stopar, 1983; Stopar, 1986; Kosi, 1998; Štih, 2000; Kos, 2005; Vodopivec, 2007; Kosi, 2009; Štih in Simoniti, 2009; Preinfalk, 2012; Sapač, 2012). V empiričnem delu raziskave uporabimo kot raziskovalno metodo strukturirane intervjuje z izbranimi strokovnjaki, za analizo in vrednotenje rezultatov intervjujev pa uporabo metode AHP (analitični hierarhični proces) s pomočjo programske opreme *Expert Choice* (Expert Choice Inc., 2004; Ishizaka in Labib, 2009).

OPREDELITEV POJMOV

Čeprav že rimski arhitekt Vitruvius v 2000 let starem delu *De Architectura* (Vitruvius, prevod M. H. Morgan, 1960, 195) hvali modrost prednikov, ki so z vernimi zapisi in upodobitvami ohranili spomin na že davno izginule stavbe, velja znanstveno utemeljeno konservatorstvo za relativno mlado vedo. Celovitemu zgodovinskemu razvoju in analizi konceptov in teorije konservatorstva od renesanse dalje lahko sledimo v delu Jukke Jokilehta *A History of Architectural Conservation* (Jokilehto, 2005). Avtor postavlja začetek konservatorstva kot znanstvene vede v pozno 19. in v zgodnje 20. stoletje, kot prelomnici pa označuje ustanovitev prvih znanstvenih združenj (*Society for the Protection of Ancient Buildings* – Društvo za zaščito antičnih zgradb, ustanovljeno v Angliji leta 1877 velja za prvo znanstveno združenje s področja obnove stavbne dediščine) in pa »internacionalizacijo« konservatorske misli, ki jo vse od sprejetja Atenske listine leta 1936 označujejo konvencije, deklaracije in priporočila mednarodnih združenj, zlasti Unesca, ICOMOSa, Sveta Evrope in drugih (cf. Jokilehto, 2005).

Del, ki analizirajo sodobne smernice konservatorstva, je več (Appelbaum, 2007; Viñas Muñoz, 2011, na primer), kot temeljni pristop za konceptualno razumevanje področja pa še vedno velja zlasti analiza tekstov posameznih teoretikov konservatorske misli (Price et al., 1996). Z dokončno uveljavitvijo konservatorstva kot znanstvene discipline v 50-tih letih 20. stoletja (leta 1952 začne izhajati revija *Studies in Conservation*, ki velja za prvo mednarodno znanstveno revijo s tega področja), je skokovito narasla količina znanstvenih besedil, ki utemnjujejo pristope in metode vede. Analiza besedil pogosto ponuja vtis, da se konservatorstvo še ni povsem odcepilo od temeljnih ved, ki so se tradicionalno ukvarjale z varstvom spomenikov, zlasti arhitekture, umetnostne zgodovine, arheologije in zgodovine. Razlog gre iskati v dejstvu, da je bilo konservatorstvo sprva specializacija humanističnih in družboslovnih, šele kasneje pa tudi tehničnih in naravoslovnih ved⁴. Poleg tega se je polje konservatorstva v zadnjih desetletjih močno razširilo; v področje se vključujejo vedno novi vidiki, ki jih razumemo pod skupnim imenomalcem t.i. trajnostnega razvoja. Celovita obravnava dediščine in spomenikov mora danes združevati njene materialne (stanje ohranjenosti materialov, konstrukcije, na primer) in nematerialne vidike (pomen, na primer) (Feilden, 2003; Appelbaum, 2007, na primer). Za lažje razumevanje je zato smiselno slediti klasifikaciji Viñas Muñoza, ki polje konservatorstva razdeli v dve področji: konservatorstvo v ožjem pomenu kot fizična aktivnost, povezana neposredno z delom na določenem objektu

4 Konservatorstva na dodiplomski stopnji pri nas ni mogoče študirati, obstajajo pa podiplomske smeri, ki vključujejo vidike konservatorstva (Net-Heritage, 2010).

(Slika 2) in konservatorstvo v širšem pomenu kot vsota različnih aktivnosti, povezanih z ohranjanjem dediščine, ki združuje vidike različnih ved (Viñas Muñoz, 2011). Pri opredelitvi večkriterijske metode vrednotenja stavbne dediščine izhajamo iz konservatorstva v širšem pomenu besede.

Poglobljene študije zgodovine konservatorstva na Slovenskem ni, možno pa se je nasloniti na pregledne prispevke v strokovni publikaciji *Varstvo spomenikov* (Baš, 1955; Komelj, 1976; Peskar, 2008) in na študije posameznih avtorjev (Fister, 1979; Pirkovič, 1993; Delak-Koželj, 2009). Na podlagi literature lahko ocenimo, da je bil razvoj konservatorske teorije konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja usklajen z razvojem na evropski ravni⁵. Med svetovnima vojnima ta razvoj pooseblja zlasti umetnostni zgodovinar France Stele (1886-1972), od leta 1918 do 1938 tudi vodja Spomeniškega urada za Slovenijo. Obdobje po letu 1945 pa zaznamuje institucionalna in normativna podpora spomeniškem varstvu⁶, vendar hkrati tudi zaznaven vpliv takratne oblasti, ki je raziskovanje in strokovne odločitve o ohranjanju kulturne dediščine podrejala takratni politični realnosti: »V prvih letih po prevzemu oblasti so jugoslovanski komunisti v odnosu do znanosti zvesto sledili sovjetskim vzorcem ter znanstveno raziskovanje presojali predvsem z vidika njegove ideološko-politične primernosti in uglašenosti z dialektičnim materializmom. Takoj po vojni je oblast poddržavila znanstvene ustanove ter s tem prevzela ne le njihovo financiranje, temveč tudi vzode nadzora nad njimi, kadrovsko pa se je naslonila na strokovnjake, ki so oblast bodisi podpirali ali se ji vsaj niso zamerili.« (Režek, 2014, 974).

Ohranjanju stavbne dediščine v Sloveniji po letu 1945 lahko sledimo v publikaciji *Varstvo spomenikov* (konservatorska poročila), od 60-tih let dalje pa tudi v delu Maje Črepinšek *Prenova stavbne dediščine v Sloveniji* iz leta 1993 (Črepinšek, 1993). Avtorica v analizi »spomeniškovarstvene stroke« prikazuje razvoj varstva od varovanja posamezne stavbe v 60-tih letih, preko varovanja stavbne dediščine v 70-tih letih do koncepta varovanja in prenove stavbnega fonda ter celotne krajine kot sestavnega dela gospodarjenja s prostorom v 80-tih letih (Črepinšek, 1993, 69). Avtorica opozarja, da mora dediščina postati del splošnih razvojnih politik in preseči ozko institucionalno obravnavo, pogosto vezano celo le na eno osebo, ter da je »v okviru spomeniškovarstvene stroke treba doseči novo razumevanje stavbne ter prostorske dediščine (...).« (Črepinšek, 1993, 70). Novo razumevanje dediščine se je postopno uveljavljalo preko

mednarodnih listin in konvencij. Na deklarativni ravni je bilo zaznано, ko je Republika Slovenija leta 1991 skrb za varstvo kulturne dediščine zapisala v ustavo (URS), še posebej intenzivno pa se je Slovenija seznanjala z novo doktrino okoli leta 2004 v povezavi z vstopom v Evropsko Unijo (cf. Grobovšek, 2003).

Normativni in institucionalni okvir t.i. celostnega ohranjanja dediščine (cf. Pirkovič, 1993), je zapisan v Zakonu o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), v spremnljajočih podzakonskih aktih (Pravilnik, 2009a; Pravilnik, 2009b; Pravilnik, 2010) in v resoluciji o nacionalnem programu za kulturo (ReNPK14-17). S tem je dano okolje, znotraj katerega je mogoče izvajati varstvo dediščine, vključno z obnovami in odločitvami o prioritetah posegov ter alokaciji javnih sredstev. Eden od osrednjih instrumentov varstva je po tej zakonodaji opredelitev varstvenega režima oziroma razglasitev spomenika. Ta postopek temelji na vrednotenju dediščine.

Vrednotenje je izjemno pomembno in kompleksno področje, ki je po eni strani del strokovno-upravnega postopka razglasitve spomenika (ZVKD-1), po drugi strani pa ena od temeljnih metod znanstvenih ved (zlasti zgodovine, umetnostne zgodovine), ki na podlagi poglobljenih elaboratov ugotavljajo vrednost in pomen določenega objekta (Murovec, 2004). Pri opredelitvi metode, predstavljene v nadaljevanju, govorimo o vrednotenju kot delu upravnega postopka. Razumemo ga kot tisto točko v procesu varstva dediščine, na podlagi katere je mogoče s pomočjo pregledne in znanstveno utemeljene večkriterijske metode, ki združuje vidike tako družboslovno humanističnih kot naravoslovno tehničnih ved, sprejeti odločitev o prioritetah posegov.

OPREDELITEV VEČKRITERIJSKE METODE ODLOČANJA

Pri opredelitvi večkriterijske metode se moramo najprej spopasti z vprašanjem načina opredelitve pomena dediščine oziroma njenega vrednotenja. Vrednotenje in vrednote so predmet znanstvene refleksije že najmanj od začetka 20. stoletja (Price et al., 1996; Mason, 2010, na primer; v Sloveniji zlasti Fister, 1979; Pirkovič, 1993; Hazler, 1999; Delak-Koželj, 2009). V strokovni in znanstveni literaturi zadnjih treh desetletij je mogoče zaslediti dve smeri, ki zagovarjata diametralno nasprotna pristopa.

Prva smer se zavzema za objektivizacijo vrednotenja in uvedbo merljivih, kvantitativnih metod (Ciegis, 2009; Fister, 1975; Bosiljkov, 2010, na primer)⁷. Argumente išče v dejstvu, da je ohranjanje dediščine zaradi njenega

⁵ Kot pomembne prelomnice lahko izpostavimo: ustanovitev Cesarsko-kraljeve komisije na Dunaju leta 1850 (*Kaiserlich-Königliche Central Commission für die Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), ki je imela poverjenike tudi za Kranjsko.

⁶ Tu gre zlasti za sprejetje *Odloka Predsedstva SNOS-a o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov*, ki je bil sprejet 27.1.1945 (Odlok, 1945) in za ustanovitev Zavoda za zaščito in znanstveno preučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LR Slovenije 27.8.1945, ki je pomenil kontinuiteto predvojnega Spomeniškega urada za Slovenijo (cf. Hoyer, 1998).

⁷ Tovrstni pristopi praviloma izhajajo iz tehničnih in naravoslovnih ved, pri čemer je poudarjen določen vidik vrednotenja, kot na primer ocena tveganj ali presoja vplivov na okolje (SEA – Strategic Environmental Assessment in EIA – Environmental Impact Assessment) oziroma so povezani z opredelitvijo kazalnikov t.i. trajnostnega razvoja.

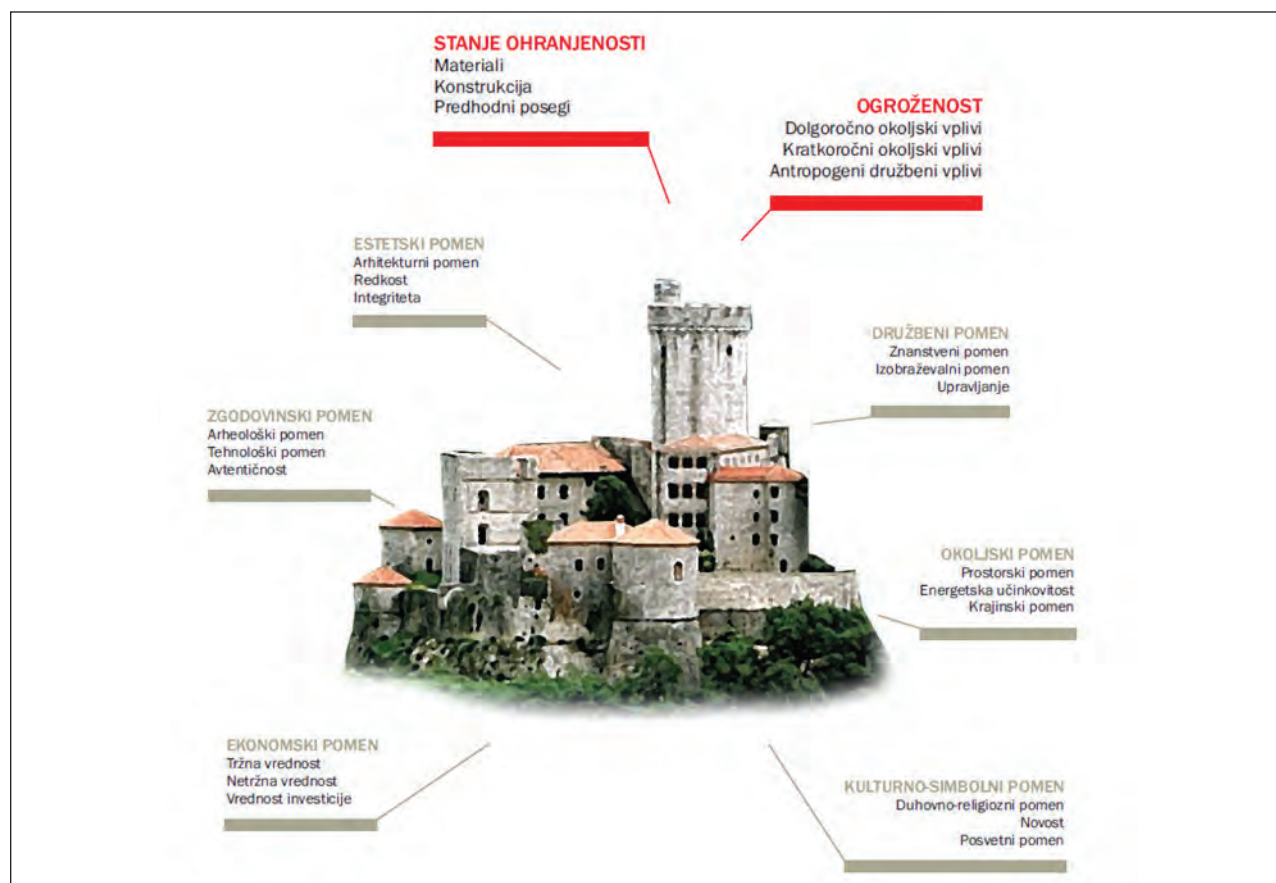
pomena v javnem interesu in da so odločevalci dolžni javna sredstva porabljati racionalno ter zlasti pregledno ter dosledno. Številčni rezultati kvantitativnega vrednotenja naj bi ovrgli morebitne sume o subjektivnosti odločitev. Edini dosednji poskus normativno podprte uveljavitve takšnega vrednotenja pri nas je formula, ki jo določa Pravilnik o metodologiji za ocenjevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti iz leta 1991 (Pravilnik, 1991).

Druga smer trdi, da je vrednotenje dediščine izjemno kompleksen in nemerljiv proces, ki mora hkrati upoštevati tako vidike različnih ved, področij in smeri kot tudi specifiko posameznih primerov in ga je zato nemogoče zvesti na poenostavljene matematične formule (Price et al., 1996; Appelbaum, 2007, na primer). Vrednotenje mora temeljiti na poglobljenih študijah in elaboratih, subjektivnosti pa se je mogoče izogniti z doslednim spoštovanjem metod ved, ki sodelujejo v procesu. Kriterije opisnega vrednotenja je prvi utemeljil Alois Riegl v začetku 20. stoletja (Riegl, 1903).

Sodobna konservatorska teorija, kot jo opredeljuje Viñas Muñoz in ki jo formalno odslikava, na primer, tudi v Sloveniji ratificirana Okvirna konvencija Sveta Evro-

pe o vrednosti kulturne dediščine za družbo, sprejeta 27.10.2005 v Faru na Portugalskem (MOKVKDD), na prvi pogled nagiba tehtnico v prid drugemu pristopu k procesu vrednotenja dediščine. Proces namreč postaja z uveljavitvijo t.i. trajnostnih načel ohranjanja dediščine (cf. Mebratu, 1998) vse bolj zapleten. Tu gre zlasti za imperativ vključevanja lokalnega okolja v ohranjanje dediščine, povezovanje naravne in kulturne dediščine (Stenseke, 2009; Skoglund in Svensson, 2010, na primer) ter za težnjo evropskih strateških dokumentov regionalnega razvoja, ki v zameno za evropska sredstva zahtevajo povezovanje ohranjanja s področji, ki naj bi zagotavljala konkurenčnost in gospodarsko rast (Sklepi Sveta Evropske unije, 2014). Sočasno pa družbena realnost, ki morda bolj kot kdajkoli zahteva nadzor in pregled nad porabo javnih sredstev in pa vse močnejša vloga naravoslovja in tehnike (cf. Chapuis et al., 2009a; Chapuis et al., 2009b), ki z nezaupanjem gledata na opisne metode vrednotenja, govorita v prid prvemu pristopu kvantitativnega vrednotenja.

V na videz nerešljivi zanki tako tudi pri ohranjanju dediščine na pomenu vedno bolj pridobivajo metode, ki so se razvile na drugih znanstvenih področjih, kot so

Slika 3: Kriteriji in podkriteriji predlagane metode.
Figure 3: Criteria and subcriteria of the proposed method.

ekonomija, grajeno okolje in varstvo okolja. Le-te, t.i.m. večkriterijske metode odločanja, ponujajo možnost hkratnega upoštevanja večih merljivih in nemerljivih kriterijev (Šijanec Zavrl et al., 2009, na primer). Rezultati teh metod so kvantitativni, vendar imajo nekatere hkrati tudi vgrajene mehanizme, ki objektivizirajo sicer subjektivne sodbe (Vodopivec et al., 2014). Ena od metod, pogosto uporabljana v raziskavah, ki preizkušajo aplikacijo teh metod na kulturno dediščino, je metoda AHP – *Analytic Hierarchy Process/Analitični hierarhični proces*. Metoda, ki jo je razvil Thomas L. Saaty (Saaty, 1977), temelji na parnih primerjavah vnaprej opredeljenih kriterijev in trdi, da je parno razvrščanje kriterijev po pomembnosti objektivnejše od istočasnega razvrščanja vseh danih kriterijev.

V naslednjem poglavju predstavljamo razvoj večkriterijske metode vrednotenja stavbne dediščine v slovenskem prostoru, pri čemer smo relativno medsebojno pomembnost kriterijev določili z metodo AHP na podlagi strukturiranih intervjujev z izbranimi strokovnjaki. Kljub temu, da takšen pristop neizogibno poenostavlja vidike posameznih ved, na podlagi analize znanstvene literature ocenjujemo, da lahko predstavlja optimalno pomoč pri odločanju o prioritetah obnov dediščine. Ob tem pa je nujno opozoriti, da je treba pred dokončno odločitvijo upoštevati tudi podrobne študije posameznih objektov (Konservatorski načrt in Konservatorski načrt za prenovo, na primer).

PREDSTAVITEV VEČKRITERIJSKEGA DREVEŠA

Ključni interdisciplinarni izziv pri razvoju metode je opredelitev uporabljenih kriterijev. Da bi lahko kar se da objektivno določili objekte, ki so glede na različne kriterije do obnove najbolj upravičeni, morajo biti kriteriji vrednotenja posameznih skupin stavb oziroma zvrsti dediščine vnaprej jasno določeni. Pri tem je vsebinsko nujno podrobno poznavanje predmeta raziskave (ohranjanje stavbne dediščine), zgodovine in teorije konservatorstva s poudarkom na vrednotenju dediščine, pomena dediščine v slovenskem prostoru in dosedanjega znanstvenega dela na področju razvoja večkriterijskih metod.

Metodologija opredelitve kriterijev, njihova vsebina in oblikovanje kriterijskega drevesa so podrobno opisani v študiji *Opredelitev kriterijev in podkriterijev večkriterijske metode za oceno prioritet obnove stavbne dediščine na primeru gradov v Sloveniji*, kjer so podane tudi definicije posameznih pomenov (Vodopivec, 2012). Kriterijsko drevo (Slika 3) prikazuje razporeditev kriterijev metode. Na podlagi študija relevantne literature in njihove kritične presoje smo določili osem glavnih kriterijev, od katerih smo vsakemu pripisali po tri podkriterije.

Glavni kriteriji vsebinsko niso seštevek njihovih podkriterijev. Vsak glavni kriterij ima svoj pomen, ki ni nujno razviden tudi iz podkriterija. Podkriteriji so določeni in opredeljeni na podlagi kritične vsebinske analize, osredotočene na stavbno dediščino in so kot taki

poudarki pomembnih vidikov ohranjanja te zvrsti dediščine. Zato bi bili podkriteriji drugačni, če bi obravnavali drugo zvrst dediščine (kulturno krajino, na primer). Prav to pa je prednost predlaganega modela, saj njegova dvonivojska struktura z glavnimi kriteriji kot univerzalnimi vidiki in podkriteriji kot posebnimi vidiki vsakokratnega predmeta obravnave, omogočajo prilagoditev in uporabo modela tudi za druge zvrsti dediščine.

ŠTUDIJSKI PRIMER: SREDJEVEŠKI GRADOVI NA SLOVENSKEM

Relativno medsebojno pomembnost kriterijev smo določili na primeru srednjeveških gradov v Slovenskem prostoru. Gradove tu razumemo kot "[...] utrjena srednjeveška prebivališča fevdalne gospode na naravno ali umetno zavarovanih lokacijah." (Sapač 2012, 60; Slika 1). Pri izbiri študijskega primera smo izhajali iz relativno velikega števila tovrstnih objektov pri nas, ki ga pogojuje zgodovinski razvoj, iz dejstva, da gre za edino zvrst dediščine z že izdelano umetnostnozgodovinsko topografijo, ki predstavlja bogato bazo podatkov in pa iz možnosti multidisciplinarne interpretacije te zvrsti dediščine (Slika 2). Hkrati grajska dediščina predstavlja skupino stavbne dediščine, pri kateri je vprašanje sedanje funkcije oziroma namembnosti še posebej izpostavljeno (Prelovšek, 2013, na primer).

Register kulturne dediščine vsebuje 29 338 enot dediščine, od tega 70 odstotkov vpisov predstavlja stavbno dediščino. Med njimi je 451 objektov grajske dediščine, od tega je 166 objektov navedenih pod tipološkim geslom »grad« (vir podatkov: Register nepremične kulturne dediščine (Rkd), Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, pridobljeno 29 marca, 2012). Na podlagi Zakona o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini (ZLKSDL) je v lasti Republike Slovenije 26 gradov in dvorcev. Ostali še ohranjeni grajski objekti so bodisi v občinski bodisi v zasebni lasti. V skladu z ZVKD-1 je lastnik dolžan ohranjati in vzdrževati spomenik in ob tem upoštevati predpisani varstveni režim.

Slovenska grajska dediščina je v zadnjih dveh desetletjih intenzivno raziskovana. Zadnja, 24 knjiga topografije gradov, dvorov in dvorcev na Slovenskem je izšla leta 2011 (Sapač, 2011). Topografija, ki sta jo v letih 1990 - 2011 izdelala Ivan Stopar (od knjige 1, ki je izšla leta 1990 do knjige 16, ki je izšla leta 2004) in Igor Sapač (od knjige 17, ki je izšla leta 2005 do zadnje knjige), predstavlja več kot 1300 objektov grajske dediščine. Mnogi opisi se nanašajo na ruševine ali le na omembe v virih, vendar je mnogo objektov še ohranjenih. Ivan Stopar v monografiji *Gradovi na Slovenskem*, ki je izšla leta 1986, predstavlja 90 gradov in dvorcev, ki jih uvršča med reprezentativne ohranjene tovrstne stavbe pri nas; 50 jih je leta 1974 slovenska spomeniška služba razglasila za spomenike prve kategorije (Stopar, 1986).

Tanja Mihalič s soavtorji predstavlja v študiji, posvečeni ekonomskim in upravljaljskim vidikom slovenskih

Slika 4: Trdnjava Ad Pirum (Hrušica), del obrambnega sistema Claustra Alpium Iuliarum. Pojasnjevalna table za obiskovalce (foto: Barbara Vodopivec).

Figure 4: Fortress Ad Pirum (Hrušica), part of the Claustra Alpium Iuliarum defence system. Explanation board for visitors (photo: Barbara Vodopivec).

gradov, seznam grajskih objektov s 1182 enotami, od katerih jih 47 uvršča v reprezentativni vzorec ohranjenih gradov (Mihalič, 2000).

Mnoge vidike, pomembne za razumevanje in raziskave grajske dediščine, lahko najdemo v temeljnih raziskavah zgodovinopisja (Štih 2000; Kos 2005; Vodopivec 2007; Kosi 2009; Štih in Simoniti 2009), umetnostne zgodovine (raziskave in interpretacije, ki izhajajo iz primarnih tekstovnih, kartografskih in slikovnih virov, zlasti Georga Matthäusa Vischerja in Janeza Vajkarda Valvasorja), etnologije in antropologije (Hudales in Visočnik, 2005a, 2005b; Jezernik, 2010) in sociologije (Južnič, 1993; Praprotnik, 1999; Pagon in Čepič, 2003). *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* je v zadnjih letih izdal vrsto tematskih števil o grajski dediščini (Preinfalk, 2012, na primer).

Pojav gradov na Slovenskem je tesno povezan z nastankom zgodnjih mestnih naselbin (Kosi, 2009, 41) in je vpet v politično realnost na prelomu prvega tisočletja. V tem času je bil slovenski prostor na obrobju Frankovskega vplivnega območja in je prevzemal obrambo celotne jugovzhodne meje cesarstva; v ta namen so bili postavljeni številni gradovi in utrdbe. Zahvaljujoč svoji legi je bil Slovenski prostor tudi najlažje prehodno območje med celinsko Evropo in Sredozemljem (Štih, 2000, 355) in zato na poti selitvam in vpadam različnih plemen (kot na primer Slovanov; 5., 6. in 7. stoletje, Madžarov; 9., 10. stoletje in od 15. stoletja dalje Turkov). Na obrambno funkcijo slovenskega prostora že v času Rimljanov spominjajo ostanki obrambnega sistema *Claustra Alpium Iuliarum* iz 4. stoletja (Slika 4).

Veliki turški vpadi v drugi polovici 15. stoletja so bili zadnji vzgib za nastanek utrjenih mest z obzidji in utrditev starejših trdnjav in obrambnih gradov (cf. Stopar, 1977). Doba srednjeveških gradov se je končala do 16.

Slika 5: Grad Borl – Anckhenstein, okoli leta 1681, upodobljen z okolico in obdelano zemljo, ki je bila temelj samozadostnega gospodarjenja zemljiškega gospostva (G. M. Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, 1681). Grad, prvič omenjen v 12 stoletju, je postavljen na vzpetino nad reko Dravo nad mestom nekdanjega broda.

Figure 5: Castle Borl – Anckhenstein, around 1681, depicted with the surroundings and cultivated land, which was the foundation of the self-sustaining feudal dominion (G. M. Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, 1681). Castle, first mentioned in the 12th Century, is located on the hill above the Drava River over the former river crossing.

stoletja s spremembo načina bojevanja in z zahtevami po udobnejšem življenju.

Obdobje srednjeveških gradov ima za slovenski prostor dolgoročne posledice. S prvimi gradovi se je na Slovenskem začel uveljavljati družbeno-ekonomski sistem fevdalizem, ki je hkrati pomenil tudi utrditve krščanstva na Slovenskem in je skoraj za tisočletje umestil slovenski prostor v zahodno evropski razvojni koncept (Štih in Simoniti, 2009). To je bil tudi čas vpeljave zgodovinskih procesov kolonizacije, germanizacije, asimilacija staroselskih prebivalcev in fevdalizacije družbe na vseh nivojih. Ti procesi so potekali znotraj zemljiških gospostev, ki so se oblikovali zlasti v drugi polovici 10. in v 11. stoletju in so predstavljali osnovno fevdalno gospodarsko in pravno-upravno enoto. Gradovi kot središče zemljiške posesti in kot samozadostne gospodarske enote so skupaj s pripadajočimi posestmi predstavljali upravno, sodno in vojaško središče, hkrati pa tudi kulturno in izobraževalno ter razvojno žarišče določenega področja (Štih in Simoniti, 2009, 79; Slika 5). Zemljiška odveza je leta 1848 gradovom odvzela zaledje in s tem vir preživetja ter povzročila še danes nepreseženo iskanje njihove nove funkcije.

Zgodovinsko gledano so torej gradovi omogočali vpetost slovenskega prostora v srednjeevropske razvojne tokove in bili nosilci fevdalizma. Čeprav so po eni strani prinašali napredek določenemu področju (uvajanje novih poljedelskih tehnik, knjižnice, šole...), so bili po drugi strani tudi središča in kasneje simboli izkoriščanja in velikih družbenih razlik.

Slika 6: Grad Pišece: obnova gradu iz 13. stoletja se je začela leta 2004. Grad kljub določenim zamislim v času odobritve projekta prenove še nima ustrezne vsebine⁸ (foto: Barbara Vodopivec).

Figure 6: Pišece Castle. Renovation of the castle from the 13th Century started in 2004. Despite many ideas from the beginning of the renovation project, castle has no relevant content, yet (photo: Barbara Vodopivec).

Danes daje ravnanje lastnikov (pretežno javnih ustanov) z gradovi dvojni vtis. Na deklarativni ravni dvoma o nujnosti ohranjanj gradov ni, v praksi pa mnogi od njih propadajo ali pa je njihova funkcija neopredeljena. Morda gre razloge iskati v obdobju po letu 1945, ko so mnogi gradovi, ki so še stali, postali zavetje socialno ogroženih in socialno odrinjenih skupin. Le redki so z novo vlogo uspeli preživeti (Brdo – protokolarna funkcija, Bled, Predjama – turizem, na primer). Temejljita študija vzgibov ravnanja z gradovi presega okvire tega prispevka, zato se na tem mestu zadovoljujemo z ugotovitvijo, da je stanje ohranjenosti slovenskih gradov relativno slabo. Po tiskovni konferenci, ki jo je Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo 6. februarja 2013 posvetilo problemu devetih propadajočih grajskih stavb, je namreč Damjan Prelovšek opozoril na dodatnih 23 obnovljenih, vendar praznih grajskih stavb; med njimi Borl in Pišece (Prelovšek, 2013, 46). Dejansko je bilo nekaj gradov v državni lasti v zadnjih letih obnovljenih: Republika Slovenija je obnovila osem gradov in za to v obdobju 2004–2012 namenila več kot 30 milijonov evrov iz nacionalnega proračuna in evropskih skladov. Vendar pa tem gradovom, z redkimi izjemami (Rajhenburg; Slika 1 in Snežnik, na primer) še ni najdena vsebina, ki bi omogočala njihovo ekonomsko vzdržno upravljanje in vzdrževanje (Računsko sodišče Republike

Slovenije, 2009; Računsko sodišče Republike Slovenije, 2010; Slika 6).

ŠTUDIJA PRIMERA – GRAD TURJAK

Zahtevnost odločanja o posegih in zlasti opredelitve namembnosti prikazujemo na primeru gradu Turjak.

Grad Turjak, ki se v Registru kulturne dediščine vodi pod enotno številko dediščine (EŠD) 790, je kulturni spomenik državnega pomena (Odlok, 1999; z istim odlokom je za kulturni spomenik državnega pomena razglašeno tudi območje gradu Turjak - EŠD 8774). Obnova gradu kontinuirano poteka od leta 1962, zadnja obsežnejša obnova je bila izvedena v letih 2004–2006.

Ta objekt je že med vojnama veljal za enega najlepših gradov (Slika 7), zaradi vloge v drugi svetovni vojni, ko je bil 13. septembra 1943 razrušen v spopadu med partizani in domobranci (Stopar, 1986, 253), pa je sodil med objekte, katerih obnova ni bila vprašljiva zaradi političnih ali ideoloških razlogov. Kljub temu njegova usoda po letu 1943 odsluži sicer intenzivno, vendar neučinkovito iskanje ustrezne vsebine in funkcije.

Grad je bil vseskozi po drugi svetovni vojni deležen pozornosti spomeniške službe; Ivan Komelj in Marijan Zadnikar sta med 1946 in 1952 večkrat obiskala grajsko ruševino, opisovala njeno stanje; prvič že 15.4.1946⁹, in poudarjala nujnost zaščite ostankov gradu. Pri tem sta se sklicevala zlasti na pomembnost grajske arhitekture, izjemne umetnostnozgodovinske elemente, na pomen gradu v reformacijskem gibanju in na njegov pomen kot »spomenika narodnoosvobodilne borbe zaradi leta 1943 tam izbojevanе zmage nad okupatorjevimi pomagači«, kot je, med drugim, zapisano v *Odločbi Zavoda za spomeniško varstvo LRS za razglasitev gradu Turjaka za kulturni spomenik*¹⁰. Kmalu po razglasitvi je bila na pobudo Zavoda za spomeniško varstvo LRS sklicala seja OLO Kočevje, kjer so razpravljali o ustanovitvi in programu muzeja v Kočevju, katerega »največja in najvažnejša prva spomeniška naloga v okraju Kočevje je zavarovanje gradu Turjak.«¹¹

Muzej ni zaživel, zavod pa si je še naprej prizadeval najti ustrezno funkcijo gradu po obnovi. Edo Turnher, ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo LRS, se je v tem kontekstu leta 1959 vprašal: »Ali bi bila obnova gradu gospodarsko utemeljena?«¹² Njegova skepsa je izhajala iz neuspele pobude zavoda leto dni pred tem. Zavod je ponudil sodelovanje Turistični zvezi Slovenije (TZS), saj bi se po mnenju zavoda dalo »po obnovi v gradu poleg drugih prostorov, dobiti tudi kakih 50 sob.«¹³ Nekaj kasneje je zavod pozval Svet za zdravstvo in Svet za socialno skrbstvo, ali bi na podlagi »ugodne lege in naravnih

⁸ Arhiv INDOK, fond Pišece – grad.

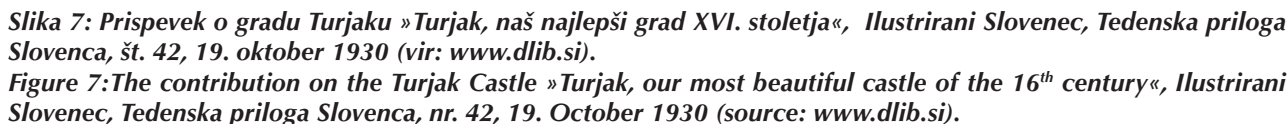
⁹ Arhiv INDOK, fond Turjak – grad, Ivan Komelj: Zapiski o službeni poti, 15.4.1946

¹⁰ Arhiv INDOK, fond Turjak – grad, Odločba Zavoda za spomeniško varstvo LRS z dne 4.8.1952

¹¹ Arhiv INDOK, fond Turjak – grad, Zapisnik seje OLO Kočevje, 2.11.1953, zapisnikar Franjo Baš

¹² Arhiv INDOK, fond Turjak – grad, Rokopis Eda Turnherja, 1959

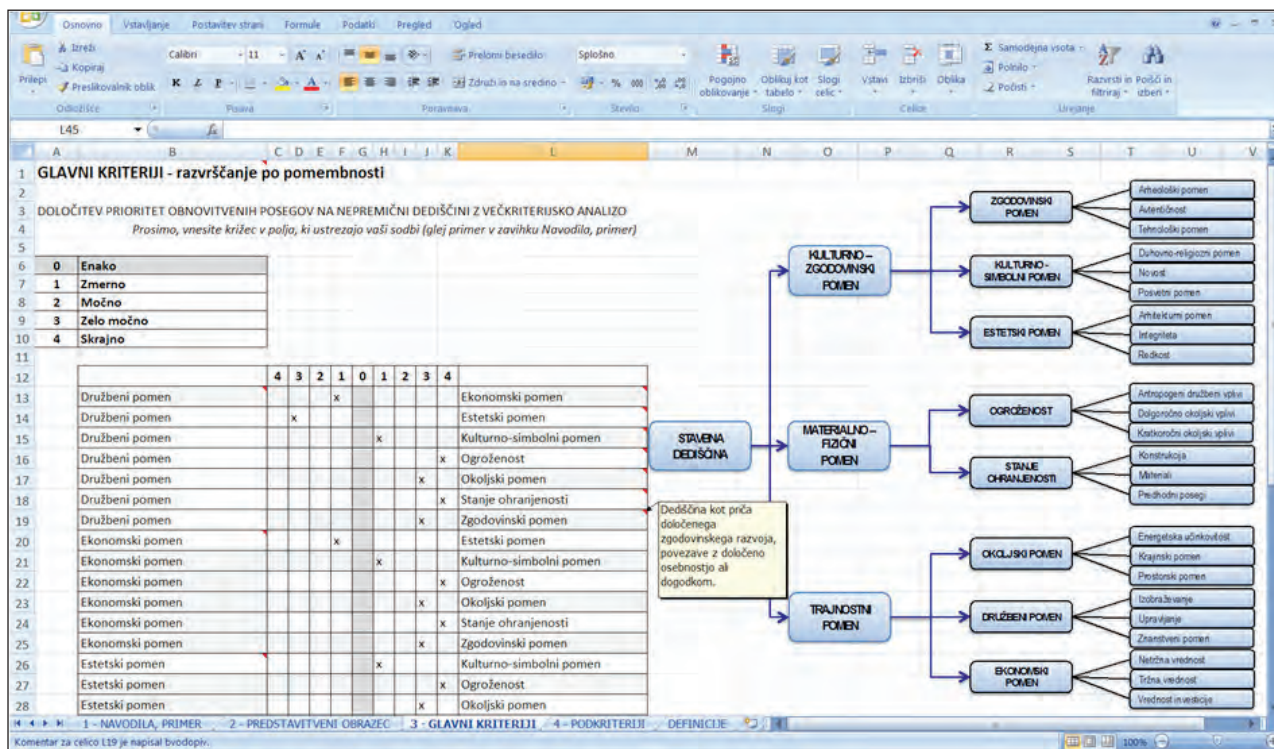
¹³ Arhiv INDOK, fond Turjak – grad, Dopis zavoda Turistični zvezi Slovenije z dne 22.10.1958

Konec 60-tih in v začetku 70-tih let so prizadevanja za opredelitev ustrezne funkcije gradu ponovno oživila. Na podlagi ogleda gradu 13.1.1967 je arhitektka Špel-

Konec 90-tih se je zavod ponovno intenzivno ukvarjal z usodo gradu Turjak, tudi v povezavi z razglasitvijo za spomenik državnega pomena leta 1999, in je v sklo-

19 Arhiv INDOK, fond Turjak – grad, Ivan Komelj: Uradni zaznamek 1974

Slika 8: Primer izpolnjenega vprašalnika v Excel formatu; tabela parnih primerjav z definicijami in kriterijsko drevo. Družbeni pomen, na primer, je bil ocenjen kot zmerno pomembnejši od ekonomskega pomena.

Figure 8: An example of the completed questionnaire in the Excel format; table of pair wise comparisons with definitions and criteria tree. Social significance, for example, was rated as moderately more important than economic significance.

pu priprave dokumentacije za obnovo spomenika, ki naj bi se začela leta 2001, izvedel vrsto študij. Vendar se je, med drugim, hkrati ponovno odprlo nerešeno vprašanje bodoče funkcionalne namembnosti gradu, zlasti dela, ki še ni bil obnovljen. »V kolikor gradu kmalu ne določimo funkcionalno namembnost in dejavnost ter te vizije ne spravimo v življenje, lahko grad ob sedanji dinamiki obnavljamo še desetletja dolgo«, je leta 1997 opozarjala odgovorna konservatorica Mojca Arh Kovač²⁰. Leta 2001 je izdelala programska izhodišča, kjer je bila ponovno poudarjena večnamenskost prostorov gradu, zlasti pa je bila izpostavljena zasnova muzejskega prikaza vojaške zgodovine slovenskega prostora. Grad Turjak naj bi bil zaradi svoje vloge v času turških bojev, kmečkih uporov in druge svetovne vojne še posebej primerna lokacija za takšen muzej²¹.

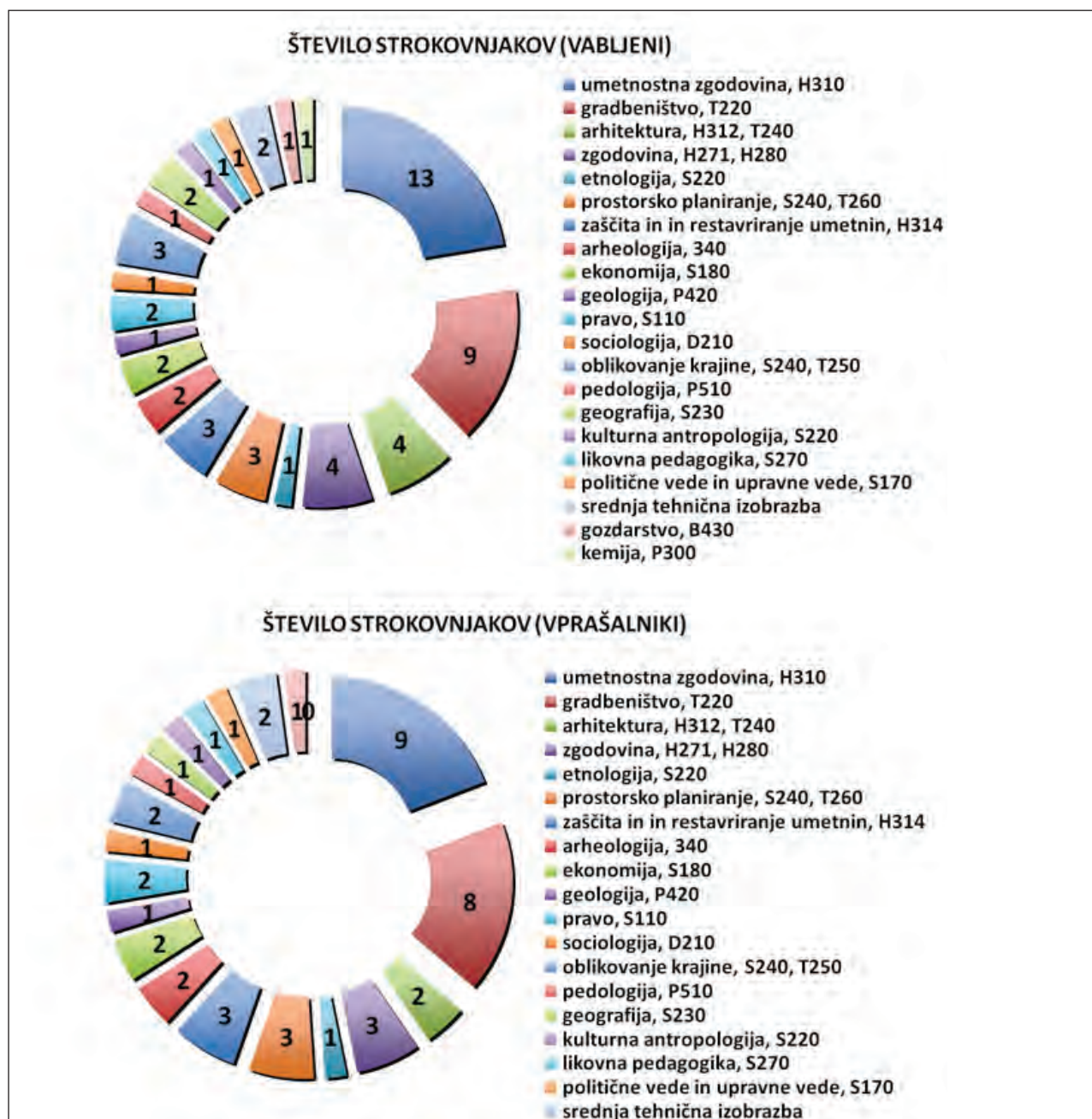
Del gradu danes še ni obnovljen. Del gradu pa, ki je bil v preteklih letih obnovljen, je odprt za javnost, hkrati pa na gradu občasno potekajo prireditve, zlasti v organizaciji lokalnih združenj. Pregled gradiva, pove-

zanega z gradom Turjak kaže, da se poleg zgodovinskih in umetnostnozgodovinskih pomenov gradu v zadnjem času vedno bolj izpostavlja tudi njegov družbeni pomen in da je treba opredelitev namembnosti iskati tudi oziroma predvsem v povezavi z lokalnimi organizacijami (Arh Kovač, 2001, 4). Slednje po eni strani pomeni priložnost za iskanje novih inovativnih vsebin, hkrati pa zaradi včasih konfliktnega soočenja sodobnih družbenih zahtev in spomeniško varstvenih pogojev, pomeni dodatni izziv za spomeniško službo.

Podrobnejši pregled ravnanja spomeniškovarstvene službe z gradom Turjak po letu 1945 kaže na izjemno zapletenost in raznovrstnost dejavnikov, ki vplivajo na odločanje, povezano z obnovo gradov. Gradovom, ki so leta 1848 z zemljiško odvezo izgubili posesti, ki so jim kot središču samozadostne gospodarske enote omogočale preživetje, je bilo treba najti novo uporabnost in namembnost. Kot nakazuje stanje ohranjenosti gradov v Sloveniji danes in tudi opis primera gradu Turjak, je prav opredelitev ustrezne funkcije, ki bi omogočala

²⁰ Arhiv INDOK, fond Turjak – grad, Mojca Arh Kovač: *Zgodovinski oris gradu Turjak, Spomeniškovarstvena obnova gradu in smernice za ponovno ožvitev celotnega kompleksa*, Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1997, 5

²¹ Arhiv INDOK, Mojca Arh Kovač: *Grad Turjak, Obnova spomenika v letu 2001*, Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 2001

Slika 9: Grafični prikaz števila in ved vabljenih strokovnjakov (vabljeni) ter tistih, ki so se vabilu k raziskavi odzvali (vprašalniki).

Figure 9: Graphical representation of the number and discipline of the invited experts (invited), and those who have responded to the invitation to the survey (questionnaire).

dolgoročno stabilno financiranje že obnovljenih gradov, ključni izziv spomeniškega varstva na Slovenskem. Na pomanjkanje ustreznega načrtovanja vsebin v gradovih so sicer opozarjale številne študije že od 40-tih let 20. stoletja naprej (Komelj, 1948; Komelj, 1950, 1951-52; Štupar-Šumi, 1981; Stopar, 1983; Šumi, 1983; Preinfalk, 2012).

Ne le zgodovinski pomen, tudi stanje ohranjenost gradov (Sapač, 2015) in še vedno pereče vprašanje opredelitev njihove funkcije po obnovi utemeljuje gradove kot študijski primer preveritve uporabnosti večkriterijske metode. Ker združuje ta metoda vidike sodobne konservatorske teorije, kar vključuje tudi družbeni pomen, na primer, lahko uporaba metode pomeni korak naprej pri

Slika 10: Grafični prikaz števila strokovnjakov, ki so sodelovali v raziskavi po področju dela.

Figure 10: Graphical representation of the number of experts according to their field of work.

izjemno kompleksnem procesu odločanja o posegih v objekte kulturne dediščine, ki je neločljivo povezan s hkratno opredelitvijo namembnosti objekta po obnovi.

METODOLOGIJA RAZISKAVE

V raziskavi, ki je potekala od decembra 2012 do januarja 2014, smo kot metodo raziskovalnega dela uporabili strukturiran intervju z izbranimi strokovnjaki s področja stavbne dediščine. Spisek in struktura kriterijev, ki smo jih ponudili intervjuvancem, sta predstavljeni na Sliki 3. Strokovnjaki so kriterije lahko parno primerjali bodisi s programsko opremo *Expert Choice* (Expert Choice Inc., 2004), na obrazcu v formatu *Word Excel* ali na podlagi natisnjenega gradiva. Vsi intervjuji so bili opravljeni osebno, ker smo želeli pridobiti tudi mnenje in pripombe strokovnjakov o pristopu in metodi. Potek empirične raziskave je podrobno predstavljen v prispevku *Renovation priority ranking by multi-criteria assessment of architectural heritage: the case of castles* (Vodopivec et al., 2014), kjer je predstavljen tudi računski model in obdelano vprašanje konsistence sodb posameznih strokovnjakov.

Osnova vrednotenja je bilo kriterijsko drevo, kjer so bili kriteriji navedeni v naključnem vrstnem redu, pomen vsakega kriterija in podkriterija pa je bil opredeljen na gradivu, ki so ga strokovnjaki prejeli ob intervjuju. Parne primerjave vsakega kriterija z vsakim in nato še vsakega podkriterija z vsakim znotraj glavnih kriterijev so temeljile na petstopenjski lestvici: 0 – enako, 1 – zmerno, 2 – močno, 3 – zelo močno, 4 – skrajno (Slika 8). Križec na strani kriterija (levo ali desno od 0) pomeni, da strokovnjak ta kriterij ocenjuje za pomembnejšega od njegovega para, številka nad križcem pa pomeni stopnjo pomembnosti glede na lestvico. Če je strokovnjak, na primer, pri paru ekonomski in zgodovinski pomen označil križec pod številko 3 na strani zgodovinskega

pomena, velja, da ocenjuje zgodovinski pomen kot zelo močno pomembnejši od ekonomskega pomena. Križec na sredini pomeni, da strokovnjak oba kriterija v paru ocenjuje kot enako pomembna. V sklepnem delu intervjuja so strokovnjaki podali tudi svoje pripombe in komentarje k predlaganemu modelu.

OBLIKOVANJE VZORCA ANKETIRANCEV

Vzorec izbranih strokovnjakov glede na njihove kompetence smo oblikovali na podlagi izbranih kriterijev (Slika 9). Vsakemu glavnemu kriteriju smo določili vsaj eno in največ dve nosilni vedi, nato pa so bili določeni strokovnjaki za vsako vedo, pri čemer je bilo merilo vsaj pet let delovnih izkušenj na področju ohranjanja kulturne dediščine. Pred intervjujem je vsak strokovnjak izpolnil enotni predstavitevni obrazec, na katerem je med drugim opredelil vedo, institucijo in področje dela, kar predstavlja podlago za predstavitev vzorca v nadaljevanju.

K sodelovanju smo povabili 58 izbranih strokovnjakov 21 ved, (Slika 9), ki so bile določene na podlagi enotne evropske raziskovalne klasifikacije (CERIF, 1991), Zakona o strokovnih in znanstvenih nazivih (ZSZN-1) in Uredbe o samozaposlenih v kulturi (Uredba, 2010). Od vabljenih strokovnjakov jih je 47 izpolnilo vprašalnik (v preglednici navedeni pod »vprašalnik«), šest jih je sodelovalo na način pogovora in pisnih pripomb, pet pa se jih vabilu ni odzvalo. V nadaljevanju predstavljamo rezultate tistih strokovnjakov, ki so izpolnili vprašalnik. Od teh je 28 strokovnjakov s področij družboslovja in humanistike in 19 s področij naravoslovja in tehnike²². Med njimi je 15 takšnih, ki so kot svoje temeljno področje dela opredelili tudi konservatorstvo oziroma restavracijsko delo, kar pomeni neposredno delo z obravnavanimi objekti.

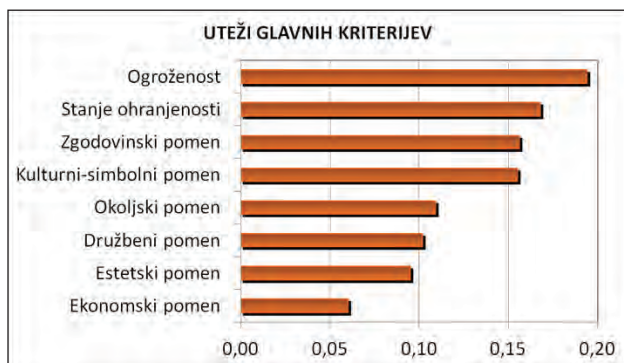
Vzorec tako zajema deset delovnih področij, povezanih z ohranjanjem kulturne dediščine s po več strokovnjaki (Slika 10). Devet strokovnjakov pa je pod rubriko »ostalo« opredelilo dodatna področja dela, in sicer po eden popularizacijo in promocijo dediščine, oživiljanje dediščine, muzejsko pedagogiko, upravljanje neprofitnih organizacij, varstvo okolja, pravno varstvo dediščine, upravljanje z evropskimi sredstvi, upravljanje projektov in kohezijsko politiko.

Vzorec je zajel 30 institucij, od tega tri privatne, en intervjuvanec je samostojni podjetnik, ostali pa prihajajo iz javnih ustanov. Pravnoorganizacijska oblika institucij je bila določena na podlagi akta o ustanovitvi oziroma Zakona o gospodarskih družbah (ZGD-1) in Zakona o zavodih (ZZ).

PREDSTAVITEV REZULTATOV

Po opredelitvi medsebojne pomembnosti kriterijev in podkriterijev z metodo AHP s strani posameznih an-

²² Prostorsko planiranje se po CERIF klasifikaciji uvršča med družboslovne in tehnične vede. Zaradi študija prostorskega planiranja, ki je pri nas umeščen na UL FGG, smo to vedno uvrstili med naravoslovno-tehnične vede.

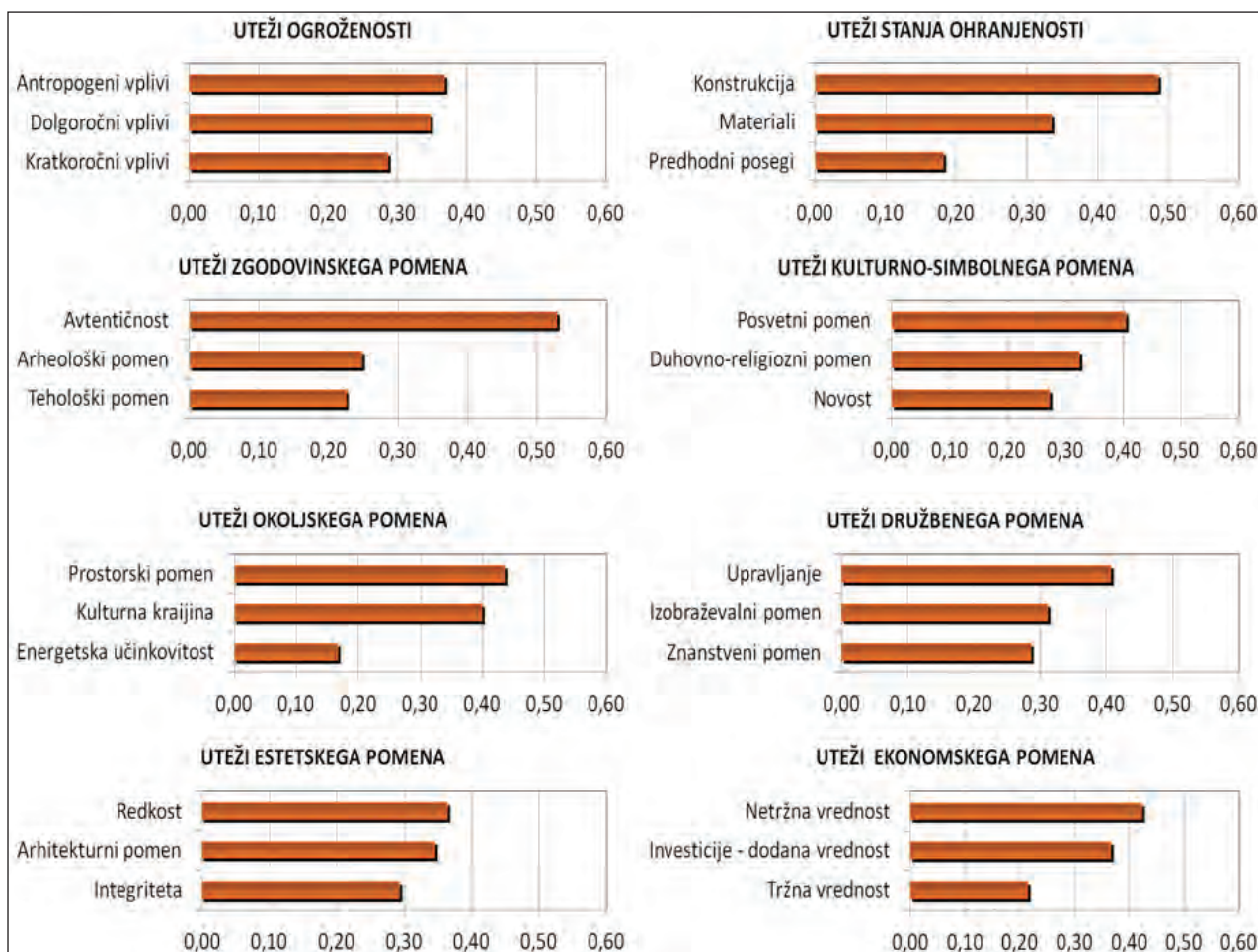
Slika 11: Grafični prikaz relativne pomembnosti oz. uteži glavnih kriterijev, določene na podlagi metode AHP in izračunane s programsko opremo Expert Choice.

Figure 11: Graphical representation of the relative importance or. weights of the main criteria determined by the AHP method and calculated using the software Expert Choice.

ketirancev so bile izračunane uteži in s tem določena relativna pomembnost ter vrstni red pomembnosti kriterijev in podkriterijev (Sliki 11 in 12). Računski model za izračun uteži je predstavljen v članku Vodopivec et al. (2014).

Dobljene relativne pomembnosti kriterijev oz. uteži s strani sodelujočih strokovnjakov smo agregirali v skupno oceno relativne pomembnosti posameznih kriterijev (Slika 11). Rezultati kažejo, da imata kriterija ogroženosti ter stanja ohranjenosti skupno relativno pomembnost kriterijev skoraj 40%, kar pomeni, da bistveno vplivata na skupno oceno obravnavanega primera stavbne dediščine.

Pregled dobljenih pomembnosti posameznih podkriterijev (znotraj enega kriterija, Slika 12) kaže, da so podkriteriji vrednoteni precej enakovredno. Rezultati kažejo, da izkazuje največjo pomembnost avtentičnost kot podkriterij zgodovinskega pomena, sledi ji konstrukcijska varnost. Najmanjšo relativno pomembnost izkazuje tržna vrednost.

Slika 12: Grafični prikaz relativne pomembnosti oz. uteži podkriterijev, določene na podlagi metode AHP in izračunane s programsko opremo Expert Choice.

Figure 12: Graphical representation of the relative importance or. weights of the subcriteria determined by the AHP method and calculated using the software Expert Choice.

INTERPRETACIJA REZULTATOV IN RAZPRAVA

Vrstni red kriterijev prvega nivoja (Slika 11) dokazuje prevlado dveh materialnih kriterijev ogroženost in stanje ohranjenosti. To in pa uvrstitev estetskega pomena na predzadnje mesto kljub prevladujočemu številu umetnostnih zgodovinarjev v vzorcu (13 od 58), dovoljuje sklep, da področje dela (konservatorstvo) prevladujoče vpliva na sodbe strokovnjakov. Prevlada obeh materialnih kriterijev in uvrstitev t.i. trajnostnih kriterijev (okoljski, družbeni in ekonomski) na dno vrstnega reda vodi k zaključku, da je sodobna konservatorska teorija celostnega ohranjanja v slovenskem prostoru sprejeta na deklarativni ravni, v praksi pa še vedno prevladuje odločanje na podlagi trenutnega materialnega stanja objekta. To lahko pomaga razumeti dejstvo, da določeni obnovljeni gradovi zaradi neuspešno načrtovane namembnosti in uporabnosti samevajo. Domnevamo, da bi višje vrednotenje družbenega in ekonomskega pomena odlikovalo večjo težo teh dveh vidikov pri odločanju o obnovah, kar bi pomenilo tudi več poglobljenih študij pomena in vloge gradu v določenem času in prostoru. Komentar nekaterih anketiranih strokovnjakov na prevlado materialnih kriterijev je bil, da je nujno ohraniti materialno substanco, ker sicer kmalu ne bi imeli več česa ohranjati. »Kaj« ohranjamo je torej pomembnejše od »zakaj« ohranjamo. Stanje ohranjenosti gradov morda ne govori v prid temu pristopu. Vsekakor je raziskavo potrebno nadaljevati z razširitvijo vzorca tudi v evropski prostor in s primerjavo rezultatov. Šele nato bo mogoče dokončno potrditi tezo, da vrstni red kriterijev do določene mere pojasnjuje tudi stanje in odnos do dediščine v nekem prostoru.

Spremljajoči poglobljeni intervjuji z izbranimi strokovnjaki so potrdili nujnost raziskovanja problema določitev prioritete obnov v pogojih omejenih sredstev. Največ njihovih komentarjev se je nanašalo na strukturo kriterijskega drevesa in opredelitev posameznih kriterijev (zlasti na vsebinsko prekrivanje kriterijev in na določene definicije), kar je predstavljalo tudi največji raziskovalni izziv. Razloge gre iskati v že omenjenih različnih razumevanjih vrednotenja, kot tudi v tem, da se prav na področju dediščine prepletajo epistemološko zelo različne vede. Posledično je tudi vzorec strokovnjakov pokrival različna področja od ekonomije, na primer, do gozdarstva in etnologije, kar se je kazalo v različnih razumevanjih posameznih kriterijev. Strokovnjaki so tudi opozorili, da brez vsakokratne kritične presoje kriterijskega drevesa ne gre posploševati na druge zvrsti nepremične dediščine, četudi metoda ta potencial ima. Čeprav je metoda razvita za zvrst stavbne dediščine, so strokovnjaki lažje določali pomembnost kriterijev, če so si predstavljali konkreten objekt (grad). To je potrdilo predpostavko, da morajo biti kriteriji, in še posebej podkriteriji, kritično preiščleni in opredeljeni za vsako zvrst dediščine posebej. Komentarji anketirancev potrjujejo tudi, da je pri razvoju metode potrebna previ-

dnost in nenehno zavedanje o kompleksnosti področja. Enoznačnega stališča o tem, ali je mogoče razviti splošen model ali je bolje izhajati iz vsakega posameznega primera, iz komentarjev ni mogoče razbrati. Vsekakor pa velja, da mora biti iskanje ustreznega pristopa usmerjeno v iskanje skupnega imenovalca, ki omogoča upoštevane posameznih specifik kot tudi umeščenost v širši kontekst časa in prostora. Sklenemo lahko, da je delo pri opredelitvi elementov metode za večkriterijsko oceno stavbne dediščine potrebno nadaljevati, kar kažejo tudi izkušnje z uveljavljenimi pristopi v evropskem prostoru (Žarnič et al., 2012)

SMERNICE ZA NADALJNJE DELO

Kriterijsko drevo, ki je bilo v predstavljeni raziskavi razvito na osnovi kritične analize literature s področja konservatorstva, primerjalne analize mednarodnega in slovenskega prostora in dosedanjega znanstvenega dela na razvoju večkriterijskih metod odločanja, je predlog oziroma prvi korak, na podlagi katerega je bil na primeru grajske dediščine z metodo strukturiranega intervjuja in z metodo AHP preverjen odziv strokovnjakov. V naslednjih korakih raziskave je tako v skladu s predlogi anketirancev predvidena ponovna kritična analiza predlaganega kriterijskega drevesa, nato pa bo vzorec strokovnjakov razširjen tudi v mednarodni prostor. V sklepnem koraku bo uporabnost modela preverjena na izbranih primerih grajske dediščine v Sloveniji, s čimer bo predlagani model tudi dokončno potrjen.

V bodočem razvoju metode bo potrebno kvantificirati posamezne pomene, ker je izredno zahtevno multidisciplinarno delo, vendar hkrati tudi zelo zanimiv izziv.

SKLEP

V prispevku kot rezultat interdisciplinarnega raziskovalnega dela utemeljujemo in predstavljamo predlog metode za večkriterijsko oceno stavbne dediščine. Metoda združuje materialne in nematerialne vidike ohranjanja kulturne dediščine in zajema dva nivoja elementov: univerzalne (glavni kriteriji) in specifične (podkriteriji). Zaradi dvonivojske strukture je metoda potencialno uporabna tudi za druge zvrsti dediščine in za druga okolja. Pri tem je treba vsakič vsebinsko premisliti strukturo kriterijev in se zavedati omejitev metode, predvsem poenostavljanja vidikov posameznih ved.

Rezultati empiričnega raziskovalnega dela, ki ga prispevek prikazuje, so potrdili uporabnost metode AHP pri določitvi vrstnega reda kriterijev glede na pomembnost in pokazali na nujnost natančne in jasne vnaprejšnje opredelitve kriterijev in podkriterijev. Rezultati intervjujev z izbranimi strokovnjaki terjajo nadaljnje raziskovalno delo na razvoju metode, obenem pa potrjujejo potrebo po takšni metodi v slovenskem prostoru, nakazujejo možnost učinkovite uporabe večkriterijske metode v praksi

in potrjujejo nujnost preveritve in ovrednotenja metode na izbranih primerih grajske dediščine. Metoda, predstavljena v prispevku, temelji na kvantitativnem orodju, katerega rezultate je treba pred končno izbiro predlagane alternative celovito ter kritično ovrednotiti. Hkrati je treba rezultate te metode interpretirati skupaj s poglobljenimi multidisciplinarnimi študijami vsakega posameznega objekta v njegovem specifičnem kontekstu.

Izvedena raziskava potrjuje, da je večkriterijska metoda za oceno stavbne dediščine lahko pomembna znanstveno utemeljena opora odločevalcem pri določanju prioritete obnove posegov na tej vrsti objektov.

ZAHVALA

Avtorji prispevka se zahvaljujemo vsem strokovnjakom, ki so sodelovali v raziskavi in s svojimi komentarji pomembno prispevali k nadaljnjemu razvoju večkriterijske metode ocene stavbne dediščine. Raziskovalno delo je potekalo v okviru evropskega projekta 7. Okvirnega programa EU-CHIC; European Cultural Heritage Identity Card (www.eu-chic.eu), del raziskovalnega dela pa je bil financiran s strani Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport, v okviru Inovativne sheme za sofinanciranje doktorskega študija.

INTERDISCIPLINARY DETERMINATION OF ARCHITECTURAL HERITAGE RESTORATION PRIORITIES ON THE CASE OF CASTLES

Barbara VODOPIVEC, Jana ŠELIH & Roko ŽARNIČ

University of Ljubljana, Faculty of Civil and Geodetic Engineering, Jamova 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: barbara.vodopivec@fgg.uni-lj.si

SUMMARY

Architectural heritage is an important element of build environment, identity and sustainable development. The paper presents results of a research study that is based on the thesis that multi criteria decision making can be scientifically justified support for the determination of architectural heritage restoration priorities, especially when the number of objects requiring renovation exceeds the available funding. Interdisciplinary research work, where overlapping methods of historiography (critical analysis of sources), sociology (structured interviews) and civil engineering (multi criteria decision making methods, AHP method) led to the development of the specific multi criteria decision making method, defined for architectural heritage in Slovenian and Central European area, is presented. Application of the method is verified on the case of medieval castles, whilst the complexity of decision making procedures is illustrated by the case of Turjak Castle. The conducted empirical research has confirmed the applicability of the proposed method for the determination of architectural heritage restoration priorities and at the same time indicated guidelines for the future research in the field of multi-criteria decision making methods development.

Key words: cultural heritage preservation, architectural heritage, conservation, value assessment, multicriteria decision making methods, AHP method, castles

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv INDOK – Arhiv spisov Informacijsko dokumentacijskega centra Ministrstva Republike Slovenije za kulturo, Ljubljana (Arhiv INDOK), **fond Pišce - grad.**

Arhiv INDOK – Arhiv spisov Informacijsko dokumentacijskega centra Ministrstva Republike Slovenije za kulturo, Ljubljana (Arhiv INDOK), **fond Turjak - grad.**

Zakonodajni viri

CERIF, 1991: Common European Research Classification Scheme, annex to CERIF: Common European Research project Information Format: Uradni list EU, št. 189/1991.

Odlok, 1999: Odlok o razglasitvi območja gradu Turjak za kulturni spomenik državnega pomena Uradni list RS, št. 81/99, 55/02 in 16/08 - ZVKD-1.

Odlok, 1945: Odlok Predsedstva SNOS-a o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov Slovenski poročevalec, št. 3/1945.

Pravilnik, 1991: Pravilnik o metodologiji za ocenjevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Uradni list RS, št. 27/91-I.

Pravilnik, 2009a: Pravilnik o konservatorskem načrtu Uradni list RS, št. 66/2009.

Pravilnik, 2009b: Pravilnik o registru kulturne dediščine Uradni list RS, št. 66/2009.

Pravilnik, 2010: Pravilnik o konservatorskem načrtu za prenovo Uradni list RS, št. 76/2010.

ReNPK14–17: Resolucija o nacionalnem programu za kulturo 2014–2017 Uradni list RS, št. 99/2013.

Sklepi Sveta Evropske unije (2014). Conclusions on cultural heritage as a strategic resource for a sustainable Europe: Uradni list EU, št. 183/2014.

Uredba, 2010: Uredba o samozaposlenih v kulturi Uradni list RS, št. 45/10, 43/11, 64/12 in 28/14.

URS: Ustava Republike Slovenije Uradni list RS, št. 33/91-I, 42/97 - UZS68, 66/00 - UZ80, 24/03 - UZ3a, 47, 68, 69/04 - UZ14, 69/04 - UZ43, 69/04 - UZ50, 68/06 - UZ121,140,143, 47/13 - UZ148, 47/13 - UZ90,97 in 9.

ZGD-1: Zakon o gospodarskih družbah Uradni list RS, št. 65/09 - uradno prečiščeno besedilo, 33/11, 91/11, 32/12, 57/12, 44/13 - odl. US in 82/13.

ZJN-2: Zakon o javnem naročanju Uradni list RS, št. 12/13 - uradno prečiščeno besedilo in 19/14.

ZLKSDL: Zakon o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini Uradni list RS 89/1999, 107/1999, 63/2007.

MOKVKDD: Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 5/08.

ZSZN-1: Zakon o strokovnih in znanstvenih naslovih Uradni list RS, št. 61/06 in 87/11 – ZVPI.

ZVKD-1: Zakon o varstvu kulturne dediščine Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – ORZVKD39, 90/12 in 111/13.

ZZ: Zakon o zavodih. Uradni list RS, št. 12/91, 8/96, 36/00 - ZPDZC in 127/06 – ZJZP.

Periodične publikacije

Varstvo spomenikov. Ljubljana, Zavod za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS, 1948 -.

Literatura

Appelbaum, B. (2007): Conservation Treatment Methodology. Amsterdam, Elsevier.

Atenska listina (1936): The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments. Sprejeta na First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments v Atenah.

Baš, F. (1955): Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. Varstvo spomenikov, 5, 25, 13–37.

Bosiljkov, V., Uranjek, M., Zarnic, R. & V. Bokan-Bosiljkov (2010): An integrated diagnostic approach for the assessment of historic masonry structures. Journal of Cultural Heritage, 3, 239 – 249.

Chapuis, M., Lydon, A. & A. Brandt-Grau (2009a): Preserving our Heritage, Improving our environment. Volume I: 20 years of EU research into cultural heritage. Luxembourg. European Commission, Directorate-General for Research, Directorate Environment, unit Environment Technologies and Pollution Prevention.

Chapuis, M., Lydon, A. & A. Brandt-Grau (2009b): Preserving our Heritage, Improving our environment. Volume II: Cultural heritage research: FP5, FP6 and related projects. Luxembourg. European Commission, Directorate-General for Research, Directorate Environment, unit Environment Technologies and Pollution Prevention.

Ciegis, R., Ramanauskienė, J. & G. Startienė (2009): Theoretical Reasoning of the Use of Indicators and Indices for Sustainable Development Assessment. Inžinerine Ekonomika-Engineering Economics, 3, 33–40.

Črepinšek, M. (1993): Prenova stavbne dediščine v Sloveniji = The renovation of the Slovene architectural heritage. Ljubljana. Info press.

Delak-Koželj, Z. (2009): Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine. Ljubljana. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Della Torre, S. (2012): Renovation and post-intervention management. Annales, Series Historia et Sociologia, 22, 2, 533–538.

Drury, P., McPherson, A. (2008): Conservation Principles. Policies and Guidance for Sustainable Management of the Historic Environment. London. English Heritage.

Expert Choice Inc. (2004): Quick Start Guide and Tutorials 2000–2004. Arlington, Expert Choice Inc.

Feilden, B. M. (2003): Conservation of Historic Buildings, Amsterdam, Architectural Press.

Fister, P. (1975): O dokumentiranju – uvedba eno-

tnega sistema topografiranja arhitekture. Varstvo spomenikov, 20, 159–194.

Fister, P. (1979): Obnova in varstvo arhitekturne dediščine. Ljubljana, Partizanska knjiga, Znanstveni tisk.

Grobovšek, J. (ur.) (2003): Doktrina 1. Mednarodne listine ICOMOS. Ljubljana, ICOMOS/SI.

Hazler, V. (1999): Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem. Ljubljana, Rokus.

Hudales, J., Visočnik, N. (ur.) (2005a): Dediščina v očeh znanosti. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Hudales, J., Visočnik, N. (ur.) (2005b): Dediščina v rokah stroke. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Ishizaka, A., Labib, A. (2009): Analytic Hierarchy Process and Expert Choice: Benefits and Limitations. OR Insight, 22, 201–220.

Jezernik, B. (ur.) (2010): Kulturna dediščina in identiteta. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Jokilehto, J. (2005): A History of Architectural Conservation. Oxford, Elsevier.

Južnič, S. (1993): Identiteta. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Komelj, D. (1950): Dolenjski gradovi in spomeniško varstvo. Varstvo spomenikov, 3, 39–47.

Komelj, D. (1951–52): Vprašanje naših gradov. Varstvo spomenikov, 4, 44–49.

Komelj, I. (1948): Ob raziskovanju dolenskih gradov. Varstvo spomenikov, 1, 19–21.

Komelj, I. (1976): Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem. Varstvo spomenikov, 20, 5–53.

Kos, D. (2005): Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.

Kosi, M. (1998): Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stletjem. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.

Kosi, M. (2009): Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o negrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.

Mason, R. (2010): Assessing Values in Conservation Planning. Methodological issues and choices. V: Fairclough, G. (ur.): The Heritage Reader. London, New York, Routledge, 99–124.

Mebratu, D. (1998): Sustainability and Sustainable Development: Historical and Conceptual Review. Environmental Impact Assessment Review 18, 493–520.

Mihalič, T. et al. (2000): Modeli financiranja, ekonomike varstva in upravljanja s kulturno dediščino. Slovenski gradovi – financiranje, ekonomika, upravljanje. Ljubljana, Raziskovalni center Ekonomske fakultete

Univerze v Ljubljani, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Ministrstvo za kulturo (2011): Ministrstvo Republike Slovenije za kulturo. Analiza stanja na področju kulture s predlogi ciljev za Nacionalni program za kulturo 2012–2015. Ljubljana, Ministrstvo Republike Slovenije za kulturo. Dostopno na: http://www.arhiv.mk.gov.si/si/storitve/raziskave_in_analize/analiza_stanja_na_podroczju_kulture/ (27.5.2014)

Ministrstvo za kulturo (2014): Eden drugu ogenj dajmo. Kultura v številkah 2010–2012. Ljubljana, Ministrstvo Republike Slovenije za kulturo. Dostopno na: http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Novice/2014/KULTURA_V_STEVIKAH_2010-2012-SLO.pdf (27.11.2014)

Murovec, B. (ur.) (2004): Slovenska umetnostna zgodovina. Tradicija, problemi, perspektive. Ljubljana, ZRC SAZU.

Net-Heritage (2010): Deliverable 5.2. A network of training institutions, collaborating on the basis of the model programme; working actively to promote inter-institutional sharing of knowledge and experience, and encouraging researchers and professionals from participating states to take advantage of high-level opportunities for research and training outside their own countries. Dostopno na: http://www.netheritage.eu/download/WP5_deliverables/deliverable%205.2.pdf. (26.5.2014).

Pagon, N., Čepič, M. (ur.) (2003): Nacionalna identiteta in kultura. Ljubljana, ICK, Fakulteta za družbene vede, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Peskar, R. (2008): 60 let Varstva spomenikov. Varstvo spomenikov 44, 7–16.

Pirkovič, J. (1993): Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji. Ljubljana, Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine.

Praprotnik, T. (1999): Ideološki mehanizmi produkcije identitet. Ljubljana, ISH.

Preinfalk, M. (ur.) (2012): Iz zgodovine slovenskih gradov. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 60, 3, 369–832.

Prelovšek, D. (2013): Slovenski gradovi. Umetnostna kronika, 38, 46–50.

Price, N. S., Kirby Talley, M. J. & V. A. Melucco (1996): Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage. Los Angeles, The Getty Conservation Institute.

Računsko sodišče Republike Slovenije (2009): Revijsko poročilo. Obnova gradov z evropskimi sredstvi. Ljubljana, Računsko sodišče Republike Slovenije.

Računsko sodišče Republike Slovenije (2010): Popravljalni ukrepi Ministrstva za kulturo pri obnovi gradov. Ljubljana, Računsko sodišče Republike Slovenije.

Režek, M. (2014): Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke »kontaminacije« zgodovinskega v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966). Acta Histriae,

22, 4, 971–992.

Riegl, A. (1903): The Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development. V: Price, N. S., Kirby Talley, M. J., Melucco, V. A. (ur.): Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage. Los Angeles, The Getty Conservation Institute, 69–83.

Saaty, T. L. (1977): A Scaling Method for Priorities in Hierarchical Structures, *Journal of Mathematical Psychology*, 15, 3, 234–281.

Sapač, I. (2011): Grajske stavbe v zahodni Sloveniji – V: Kras in Primorje. Ljubljana, Viharnik.

Sapač, I. (2012): Kaj je grad? Problematika terminološke oznake in temeljne definicije *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 60, 391–412.

Sapač, I. (2015): Apel Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije. *Umetnostna kronika*, 46, 40–45.

Skoglund, P., Svensson, E. (2010): Discourses of Nature Conservation and Heritage Management in the past, present and future: discussing Heritage and Sustainable Development from Swedish Experiences. *European Journal of Archaeology*, 13, 368–385.

Strakar, A. (2010): Ekonomsko vrednotenje umetniških dogodkov: umetnost med trgom in državo, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani.

Srdić, A., Šelih, J. (2011): Integrated Quality and Sustainability Assessment in Construction: A Conceptual Model. *Technological and Economic Development of Economy*, 17, 4, 611–626.

Stenseke, M. (2009): Local participation in cultural landscape maintenance: Lessons from Sweden. *Land Use Policy*, 26, 214–223.

Stopar, I. (1977): Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana, Slovenska Matica.

Stopar, I. (1983): Spomeniška problematika slovenskih gradov. *Varstvo spomenikov* 25, 33–39.

Stopar, I. (1986): Gradovi na Slovenskem. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Šijanec Zavrl, M., Žarnic, R. & J. Šelih (2009): Mul-

ticriterial Sustainability Assessment of Residential Buildings. *Technol. Econ. Dev. Econ.* 15, 612–630.

Štih, P. (2000): Strukture Slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku. V: Bratož, R. (ur.): Razprave Narodnega muzeja Slovenije: Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 355–386.

Štih, P., Simoniti, V. (2009): Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja. Ljubljana, Modrijan.

Štupar-Šumi, N. (1981): Metoda konserviranja gradov in dvorcev. *Varstvo spomenikov* 22, 55–67.

Šumi, N. (1983): Mesto gradov in dvorcev v zgodovinskih znanostih in naši družbeni zavesti. *Varstvo spomenikov*, 25, 9–13.

Viñas Muñoz, S. (2011): Contemporary Theory of Conservation. London, New York, Routledge.

Vitruvius, P., Hicky Morgan, M. & W. Langford (1960): The Ten Books on Architecture. New York, Dover Publications.

Vodopivec, B. (2012): Opredelitev kriterijev in podkriterijev večkriterijske metode za oceno prioritete obnove stavbne dediščine na primeru gradov v Sloveniji. Študija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo.

Vodopivec, B., Žarnić, R., Tamošaitienė, J., Lazauskas, M. & J. Šelih (2014): Renovation priority ranking by multi-criteria assessment of architectural heritage: the case of castles. *International Journal of Strategic Property Management*, 18, 1, 88–100.

Vodopivec, P. (2007): Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana, Modrijan.

Žarnić, R., Rajčić, V. & B. Vodopivec (2012): Heritage Protection. From Documentation to Interventions. Proceedings of the EU-CHIC International Conference on Cultural Heritage Preservation, 29 May - 1 June 2012. Split, Univerza v Ljubljani, Univerza v Zagrebu.

original scientific article
received: 2014-06-23

UDC 711.453.4(497.4Koper)

URBANI OBALNI PROSTORI KOPRA: PRIMERJAVA PROSTORSKIH PRVIN PRISTANIŠČA V KOPRU V PRVOTNIH IN SODOBNIH NAČRTIH

Lucija AŽMAN MOMIRSKI

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova cesta 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
lucija.azman@fa.uni-lj.si

IZVLEČEK

V raziskavi primerjamo prve načrte pristanišča v Kopru in sodobne urbanistične zasnove za celovito prostorsko ureditev Luke Koper, najmlajšega pristanišča za mednarodni promet v severnem Jadranu, ter nekatere njihove različice. Analiza razvojnih predlogov temelji na preučevanju ključnih prvin prostorskih preobrazb pristaniškega območja (obalnega roba, vodotokov, prometnih omrežij, strukture zazidave in prostorskih posebnosti) ter posameznih ureditev v severnem delu mestnega zgodovinskega jedra. V zaključku so iz spoznanj analitičnega členjenja urbanističnega in arhitekturnega oblikovanja izpeljane konkretne in splošne ugotovitve za razumevanje in vrednotenje obstoječih prostorskih predlogov ter snovanje prihodnjih prostorskih predlogov tako na območju obalnih prostorov Kopra kot drugih obalnih in pristaniških območij.

Ključne besede: obalni urbani prostor, obalne preobrazbe, pristanišče, Luka Koper, staro mestno jedro Kopra, Edo Mihevc

WATERFRONT URBANI DI CAPODISTRIA: CONFRONTO TRA GLI ELEMENTI SPAZIALI DEI PIANI ORIGINALI E QUELLI ATTUALI PER IL PORTO DI CAPODISTRIA

SINTESI

Lo studio mette a raffronto i piani originali con le progettazioni urbanistiche correnti, nonché alcune loro varianti, dell'organizzazione spaziale complessiva del Porto di Capodistria, il più giovane porto per traffico internazionale dell'Adriatico settentrionale. L'analisi delle proposte inerenti lo sviluppo si incentra sullo studio degli elementi chiave delle trasformazioni spaziali dell'area portuale (zona fronte mare, corsi d'acqua, reti stradali, struttura degli edifici e specificità spaziali) e sulle sistemazioni individuali nella zona nord del centro storico urbano. Partendo dagli esiti di un'analisi dettagliata del design urbanistico e architettonico, la conclusione offre spunti concreti e generali per la comprensione e la valutazione delle proposte spaziali attuali, nonché per la creazione di future proposte di pianificazione territoriale, sia riguardanti la zona fronte mare di Capodistria che le altre aree costiere e portuali.

Parole chiave: waterfront urbano, trasformazioni del waterfront, il porto, Porto di Capodistria, centro storico di Capodistria, Edo Mihevc

UVOD

Raziskovalno izhodišče prispevka temelji na ugotovitvi, da so preobrazbe obalnih ali rečnih robov po letu 1980 med najbolj zanimivimi pojavi urbane prenoje (Moretti, 2012). Na urbanem vodnem robu izvedeni projekti so praviloma postali največje arhitekturne in urbanistične uspešnice (Meyer, 1999). Zaradi stika dveh prostorskih prvin, kopnega in vodne površine, obalni pas upravičeno uvrščamo med izjemne lokacije. Velik del svetovnega prebivalstva prebiva na obalnih območjih: v Evropi živi v oddaljenosti 50 kilometrov od obale 29,1 % ljudi, v Aziji 27,1 %, Afriki 18,1 %, Severni Ameriki 31,5 %, Južni Ameriki 24,4 % in Avstraliji z Oceanijo kar 79,0 % (bibliotecadigital.ilce.edu.mx). Te ugotovitve potrjuje satelitska slika sredozemske nočne pokrajine. Robovi celine so na stiku z morjem ostro in svetlo zarisani. Vzporedno s prostorskim razvojem obalnih urbanih območij se porajajo tudi raziskovalni problemi, kar je razlog za poglobljeno raziskovalno delo.

Obalno območje na severovzhodu starega mestnega jedra Kopra je pri preučevanju *waterfront-ov* zelo zanimiv laboratorij, saj se je po drugi svetovni vojni intenzivno preobrazilo, obsežni preobrazbeni prostorski procesi pa so se zgodili v kratkem času. Sodobno pristanišče in vodno pročelje starega mestnega jedra sta sobivajoči urbani strukturi, ki sta se zaradi razvoja pristanišča zajedli ena v drugo. Območji pristanišča in starega mestnega jedra je jasno razmejila šele izgradnja severne obvoznice v tretjem tisočletju. Sicer je za obdobje globalizacije in internacionalizacije (1949–1998) (Meyer, 1999) od druge polovice 20. stoletja značilno, da je industrijsko pristanišče locirano ob mestu. V tem času sta tako pristanišče kot mesto avtonomni celoti in pojava, kar sicer v koprskem primeru prostorsko ne drži povsem, med pristanišči pa prihaja do delitve dela, kar vodi do pospešenega razvoja tako po površini kot količini pretovora večjih pristanišč. Novo pristanišče je središče distribucije tovara, namenjenega večjim celinskim območjem. V obdobju omrežij (1999–2048) mesto in (distribucijsko) pristanišče postaneta del teh omrežij, katerih struktura se neprestano spreminja. Hkrati mesto sprejme pristanišče kot del mestne urbane krajine, za pristanišče pa je mesto potencialno središče logistične organizacije in telekomunikacij. Z opustitvijo pristaniškega programa na nekdanjih pristaniških lokacijah med mestom in vodno površino pristaniška mesta ponovno odkrijejo svoj *waterfront*.

Tudi v Kopru se je v letih 2007–2008 ponovno izpostavil problem oblikovanja obalnega pasu. Z javnimi naročili oziroma javnimi urbanističnimi in arhitekturnimi natečaji se je iskalo nove prostorske rešitve za nadaljnji razvoj edinega slovenskega pristanišča in treh obodnih trgov (Vergerijevega, Muzejskega in Nazorjevega) na severni strani nekdanjega otoka. Medtem ko se danes v pristanišču počasi izvajajo načrtovani posegi Državnega prostorskega načrta iz leta 2011 (npr. poglobljanje dna

prvega bazena), so nekateri izbrani trgi po mnenju prebivalcev še vedno najbolj degradirana mestna območja (Žakelj et al., 2014).

Mesto je sestavljeno iz ločljivih in jasno opredeljenih delov. Povezave med posameznimi območji v Kopru niso jasne. Nasprotja med posameznimi deli mesta se sicer ne morejo razrešiti le s prostorskim preoblikovanjem, ker jih povzročajo različne silnice (politične, gospodarske, kulturne, ekološke, zgodovinske itd.), ki delujejo na različnih ravneh (lokalni, državni, mednarodni, globalni) hkrati (Stanič et al., 1999). Vendar je prostorske povezave med območji mogoče opredeliti in identificirati. Nedefiniranih robov zagotovo ni mogoče prepoznavati kot urbano kakovost (Košir, 2006, str. 246). Že prvi načrti, ki vključujejo tudi izgradnjo pristanišča, se navezujejo na območja na severni strani zgodovinskega jedra. Zato pri obravnavi pristaniškega prostora, ki je jedro razprave, ne moremo mimo ureditev na obodu starega mestnega jedra. Navedeni obalni prostori so različnih oblik in značajev: pristanišče je območje, zaprto za javnost, torej ni prosto dostopno vsakomur, javno v povezavi s pristaniščem se nanaša bolj na javno lastnino; medtem ko so urbani trgi prosto dostopni, prisotnost ljudi pa je sestavni ali celo nujni del prostora (Stanič et al., 1999).

Za razumevanje potenciala in pomembnosti razvoja koprškega *waterfronta* severno od starega mestnega jedra si je treba ogledati širši zgodovinski razvoj, ki je botroval spremembam, ter kratek pregled izgradnje pristanišča, vključno z nekaterimi temeljnimi dejstvi o treh obodnih trgih. Metodologija opredeljuje kriterije za členjenje talnih načrtov prostorskih zasnov tako v izvirnih načrtih, ki vključujejo tudi območje pristanišča, kot v sodobnih zasnovah. V rezultatih so predstavljene značilnosti treh regionalnih načrtov arhitekta Eda Mihevega, nastalih med letoma 1959 in 1963, treh načrtov za generalnih načrt mesta Koper, nastalih med letoma 1960 in 1963, prvonagrajene natečajne rešitve za celovito prostorsko zasnovo pristanišča v Kopru iz leta 2007 in strokovnih podlag za državni prostorski načrt Luke Koper iz leta 2011. V diskusiji so izpostavljene tiste prostorske prvine pristanišča v Kopru, za katere so obstajali različni predlogi rešitev že od nastanka pristanišča naprej. Sklepne ugotovitve pa poleg konkretnih zaključkov opredeljujejo tudi splošne, na primer, da ključne točke uveljavljanja sodobnih urbanističnih konceptov postajajo območja prepletanja oziroma robovi med mestom in pristaniščem ali krajino in pristaniščem, s čimer se tako v Kopru kot v drugih pristaniških povečujeta njihov strokovni pomen in tudi inovativnost predlogov.

ŠIRŠI ZGODOVINSKI OKVIR
OBRAVNAVANEGA OBMOČJA

Otoški lokus mestnega jedra Kopra je imel v zgodovini dvojno strateško vlogo: bil je dobro prometno dostopen z morja, a hkrati ubranljiv ob nevarnosti s celine. Od

antike naprej je krepila mestni razvoj tudi njegova regionalna lega. Podoba otoka, še vedno prepoznavna na vedutah z začetka 20. stoletja, je med svetovnimi vojnami izginila zaradi izsuševanja in zasutja Semedelskih solin. Novejše raziskave potrjujejo, da je imel Koper dve obzidji, zunanje, ob nekdanji obali otoka oziroma na robu mestnega jedra, in notranje, na mestni prelomnici (Likar, 2009). Shema in predvsem potek zunanjega mestnega obzidja sta vsaj od beneške osvojitve Kopra leta 1278 ostala nespremenjena (čeprav so dokumentirane številne predelave), mesto pa se je znotraj njega preobrazilo do petdesetih let 20. stoletja. Najstarejši obstoječi načrt Finija iz leta 1619 med drugim prikazuje ureditve med morjem in zunanjim obzidjem (obala otoka se je predvsem na južni in vzhodni strani precej spreminjala) ter dostop s kopnega na otok prek lesenega mostu, kar potrjujejo tudi arhivski viri. Z južne in vzhodne strani so se proti otoku s kopnega širile soline; ko so jih opustili, je otok postal dostopen tudi preko solin (Tomšič, 1999). Kljub rušitvam anonimnega tkiva v različnih zgodovinskih obdobjih koprsko mestno jedro še vedno sestavlja okrog 1000 hiš (Likar, 2009), v sicer gosti zazidavi je veliko notranjih ozelenjenih atrijev. V zgodovinskih vedutah poleg cerkvenih zvonikov od začetka 19. stoletja v zahodnem delu otoka izstopa stavba zaporov.

Urbanistični in arhitekturni razvoj Kopra in njegovih urbanih prostorov je doživel pomembne prelomnice v 20. stoletju. Še leta 1954 je na zračnem posnetku prepoznavno (pol)otoško mestno jedro (slika 1) (tudi največje slovensko srednjeveško mesto znotraj obzidja), ki so se ga v tem času na južni strani že dotikala območja kmetijskih zemljišč, nastalih na območju zasutih solin. V zadnjih šestdesetih letih se je mestno tkivo razlilo prek

svojega oboda in je zdaj ujeto med pristanišče, »ogrlico« in bonifiko.

K takemu razvoju so bistveno prispevali politični in družbeni dogodki na območju severnega Jadrana. Meje nacionalnih držav so se v 76-tih letih, to je med letoma 1915 (Londonski sporazum) in 1991 (osamosvojitve Slovenije), spremenile kar petkrat oziroma v povprečju vsakih petnajst let (Ažman Momirski, 2004). Vsaj deset let (med letom 1945 in letom 1954) je bila državna meja med Federativno ljudsko Republiko Jugoslavijo (FLRJ) in Italijansko republiko eden najbolj resnih političnih problemov v Evropi (Tržaško vprašanje). Koper je bil najprej del cone B Julijske krajine (1945–1947). S Pariško pogodbo leta 1947 je bilo ozemlje vzhodno od Morganove črte dodeljeno FLRJ, zahodno od nje pa je bilo razdeljeno na tri dele: Gorico s Kanalsko dolino je dobila Italijanska republika, Svobodno tržaško ozemlje (STO) pa je bilo razdeljeno na cono A in B. Nekoliko zmanjšana prva, a s Trstom in tržaškim pristaniščem, je leta 1954 pripadla Italiji, druga s Koprom, Piranom, Umagom in Bujami pa FLRJ. Splošni gospodarski razvoj, s tem pa tudi prostorski, je bil v negotovih političnih razmerah bolj zadržan kot tam, kjer podobnih problemov ni bilo. Na obalnem območju je bila izražena podpora slovenski kulturi in gospodarskemu razvoju z ustanavljanjem kulturnih ustanov in zavodov, preseljevanjem prosvetnih delavcev in tudi z organizacijo Gospodarskih razstav med letoma 1948 in 1950 (Čebren Lipovec, 2012). Regionalno ureditev celotnega obalnega pasu cone B, dolgega kar 80 km, je do leta 1949 pripravil profesor Edo Ravnikar in jo predstavil na neki gospodarski prireditvi v Kopru (Košir, 2011). Slika modela z razstave (Gollmann, 1987) prikazuje obris mestnega jedra in izliva Rižane, kakršnega lahko prepoznamo z letalskih posnetkov, nastalih nekaj let pozneje. O koprskem pristanišču takrat še ni bilo sledu. Tudi obalna cesta in železnica sta potekali po večinoma starih trasah. V starem mestnem jedru Kopra in na njegovem robu so bili zgrajeni posamezni objekti (npr. slovensko-italijanska šola oziroma šola Janka Premrla Vojka, stanovanjske hiše in bloki) in urejeni javni prostori (npr. regulacija in zasaditev trga Brolo). Večstanovanjske stavbe so bile zgrajene tudi v Semedeli.

Ko je bil Trst dodeljen Italijanski republiki, je Koper postal najvplivnejše mesto slovenske obalne regije. Med ključnimi prostorskimi spremembami so bili izgradnja Luke Koper, najmlajšega pristanišča v severnem Jadranu, ter posegi v mestno jedro, kot sta izgradnja stolpnice arhitekta Eda Mihevca v njegovem severnem delu oziroma na območju Belvederja.

KRATEK PREGLED IZGRADNJE KOPRSKEGA PRISTANIŠČA IN UREDITEV TRGOV OB OBODU ZGODOVINSKEGA MESTA

Pretovorno in skladiščno podjetje Pristanišče Koper je bilo ustanovljeno 23. maja 1957, avgusta 1957 pa

Slika 1: Letalski posnetek Kopra iz leta 1954 (GURS).

so ob severni obali mestnega jedra pričeli poglobljati morsko dno do globine 10 metrov (Jakomin, 2004). Prvi privez na 135 metrov dolgi operativni obali (Jakomin, 2007) je bil dokončan 7. decembra 1958, ko so nanj privezali čezoceansko ladjo Gorica. Koprsko pristanišče je pričelo rasti na severovzhodni strani nekdanjega otoka, ki so ga predhodno uporabljali za splavljanje manjših ladij. Začetno rast pristanišča sta zaznamovala tudi izgradnja prve operativne obale ter nasipa med Koprom in levim bregom Rižane v dolžini 877 metrov. S pridobitvijo statusa prostocarinske cone leta 1963 je bil izpolnjen pogoj za prostorsko ločitev pristanišča od mesta. Nekaj let pozneje (1967) je bila z dokončanjem železniške proge vzpostavljena neposredna povezava med pristaniščem in zaledjem. Ortofoto posnetek iz leta 1971 prikazuje širitev pristanišča v severovzhodnem delu mestnega jedra Kopra z razširitvijo nasipa, ki je zaprl Stanjolski zaliv, obisom nasutja za prvi pomol ter južne linije drugega pomola. Meja pristaniških posegov je južni breg reke Rižane. Leta 1979 je bil dobro utrjen predvsem severni del prvega pomola, na njem pa je nastal kontejnerski terminal (Luka Koper, 2014). Na drugem pomolu je bil zgrajen terminal za razsute tovore (1984), štiri leta pozneje pa še silos za žito. Danes eden najsodobnejših in največjih avtomobilskih terminalov v Sredozemlju je bil ustanovljen šele leta 1996, ko so razvidni tudi že obris nastajajočega tretjega pomola. Terminal za razsute tovore je bil preoblikovan v Evropski energetski terminal (2004), pristanišče pa je postalo pomembno tudi za potniške ladje (2005). Ker so obstoječi pomoli sčasoma postali prekratki, so leta 2007 pričeli z aktivnostmi za njihovo podaljšanje.

Najpomembnejši obodni trg na severni strani mestnega jedra Kopra je Vergerijev trg ob trdnjavi Belveder, ki je edina v celoti ohranjena trdnjava koprške fortifikacije s kazematami (Likar, 2009), ob osrednji Verdijeve ulici, ki ima v mestni zasnovi vodilni reprezentančni značaj, zaznamovan s premim in širokim potekom ulice do glavnega koprškega Titovega trga (MOK, ZAPS, 2006), ter ob ulici Belveder, ki je glavna promenadna urbana poteza s pripadajočimi urbani prvinami v severnem delu mestnega jedra. Najradikalnejše posege v srednjeveško urbano tkivo mesta je v zadnjih dvesto letih doživelo območje Muzejskega trga, kamor so umeščene stavbe Pokrajinskega muzeja, osnovne šole, pošte in Mihevčeve stanovanjske stolpnice. Arheološka izkopavanja na tem mestu jasno osvetljujejo prisotnost številnih stratigrafskih plasti mesta Koper: najdbe iz pozne antike, ostanke dominikanskega samostana in cerkve (13.–17. stoletje), srednjeveške skeletne grobove, temelje avstro-ogrske kaznilnice (zgrajene po letu 1820, ko je bil samostan razen cerkve sv. Dominika skoraj v celoti porušen), temelje stavbe slovensko-italijanske šole Janka Premrla Vojka, zgrajene 1957 (in porušene leta 2008), krožno tunelsko cisterno, vodnjak ter druge arheološke objekte in artefakte. Nazorjev trg leži ob ulici Belveder, ki poteka po severnem delu srednjeveškega koprškega

mestnega obzidja, na mestu nekdanjega glagoljaškega samostana, ki je bil ukinjen s francosko zasedbo leta 1806. Glagoljaški samostan so najprej uporabljali za vojaške namene, pozneje pa je bil, tako kot večji dominikanski samostan nekoliko vzhodneje spremenjen v prostore koprške kaznilnice. V zgodnjih petdesetih letih dvajsetega stoletja je bila samostanska stavba še vedno prepoznavna, njena notranjost pa preurejena v zasebna stanovanja (Žitko, 2012). Leta 1950 je bila na območju trga zgrajena nova stanovanjska stavba, ki je bila le delna realizacija načrtovanega sestava treh trinadstropnih objektov (Čebrown Lipovec, 2012). Florisna kompozicija je njihova zasnova v obliki črke U, tako da se dve stavbi s krajšo stranico naslanjata na ulico Belveder, pri čemer širina tretje stavbe določa njuno medsebojno razdaljo. Tretja stavba je pomaknjena v južni del kompozicije v širini razmika med prvima stavbama in dvojni dolžini prve oziroma druge stavbe od ulice Belveder. Stavbe se med seboj ne stikajo. Četrta stranica trga je bila odprta in je omogočala pogled s trga na morje. Leta 1955 je arhitekt Bežek na območju trga izvedel trinadstropno stanovanjsko stavbo, ki opisane mikrourbanistične zasnove ne upošteva. Nazorjev trg je tako nastal z ureditveno preobrazbo koncem petdesetih in na začetku šestdesetih let po načrtih arhitekta Eda Mihevca. Na severni strani mesta sta bili najprej realizirani dve desetnadstropni stolpnici, pozneje pa je arhitekt med njima razporedil strnjen sklop petnadstropnih stanovanjskih stavb (Čebrown Lipovec, 2012).

METODOLOGIJA

Glavna metoda v raziskavi je primerjalna metoda. Njeno uporabo omogoča izenačitev izbranega grafičnega gradiva, to je tlorisov izvirnih načrtov pristanišča v Kopru in sodobnih urbanističnih zasnov za celovito prostorsko ureditev Luke Koper. V arhitekturi in urbanizmu je prav grafična obdelava virov pogoj za sistematičen in znanstven pristop. Gre za posebnost arhitekturne raziskovalne metode, ki za svoje osnovne vire uporablja predvsem grafično urejene podatke (Fister, 2003).

Tlorisi vseh predstavljenih zasnov pristanišča in satelitski posnetek so umeščeni v enoten model geografskega prostora, zato je znotraj izbranega območja (opredeljenega s kvadratnim okvirjem) primerljivo njihovo merilo. Izbrali smo približno merilo 1 : 60000.

V shemah prvotnih načrtov so dokumentirane tiste urbanistične sestavine, ki jih med seboj primerjamo. Znotraj z okvirjem opredeljenega območja lahko posamezne sheme načrtov pokrivajo celotno izbrano površino (predvsem regionalni načrti) ali samo njen del (na primer generalni načrti za mesto Koper). Vsi izvirni načrti nimajo vrisanih vseh izbranih prostorskih prvin.

Določitev ključnih prvin prostorskih preobrazb pristaniškega območja temelji na razmislekih, kako opredeliti stik urbane strukture in vodne površine. To je rob, ki je hkrati temeljna prvina, ki določi obliko celote

(Košir, 2006, str. 246), in tudi ločnica, ki določa prostor kot binom: znotraj in zunaj (Košir, 2006, str. 246). Posegi vanj so dvodimenzionalni ali tridimenzionalni. Elementarni gradniki zamisli in zasnove urbanistične celote (Košir, 2006, str. 244) so točka, črta in lik. Točko lahko interpretiramo kot vozlišče, črto kot pot, lik kot cono. Pot dve točki v prostoru povezuje na oblikovno različne načine, je različno široka in ima različne funkcije »ozek pas zemljišča, pripravljen za hojo ali vožnjo, SSKJ, 2013) ter dodatne opredelitve (na primer obmorska pot). V sistem organizirane poti sestavljajo komunikacijsko ožilje (Košir, 2006, str. 244). Temeljno ogrodje urbanistične zasnove je sistem poti oziroma povezav – mreža. Razširjeno in zamejeno območje, namenjeno za kakšno dejavnost, imenujemo cona. V primeru pristanišča v Kopru je urbani pas veliko širši kot v primeru obodnih trgov. Izbrane ključne prvine prostorskih preobrazb pristaniškega območja so hkrati objektivna merila pri obravnavi zgodovinskih in avtorskih virov.

Členjenje posegov v načrtih je bilo izvedeno ob upoštevanju:

1. oblikovanja obalnega roba pristanišča in severnega dela starega mestnega jedra,
2. lokacije in poteka reke Rižane in Ankaranskega obrobne kanala,
3. poteka komunikacijskega ožilja oziroma železniške in cestne infrastrukture,
4. lokacije skladišč – skladiščne cone in
5. drugih posebnosti.

Podrobno izdelani sodobni načrti omogočajo bolj natančno členitev prostorskih prvin in bolj podroben opis. Prvi načrti pristanišča so nastali na *tabuli rasi* morskega površja, medtem ko so načrti prvonagrajene natečajne rešitve ureditve pristanišča v Kopru iz leta 2007 in strokovnih podlag za državni prostorski načrt celovite prostorske ureditve pristanišča za mednarodni promet v Kopru iz leta 2011 upoštevali obstoječe stanje pristanišča.

Iz posameznih izkustev so v zaključku izpeljana posebna in splošna spoznanja.

ZASNOVE PRISTANIŠČA V PRVIH NAČRTIH PRISTANIŠČA

Prve zasnove pristanišča so prikazane tako v regionalnih načrtih slovenske obale kot v generalnih načrtih za mesto Koper profesorja Eda Mihevca. Prvi shematični regionalni načrt slovenske obale je bil izrisan leta 1959. Pri obravnavanju regije je avtorja zanimal predvsem obalni pas, zaledje pa veliko manj. Izhodišče za projektiranje je bil regionalni plan (*Piano Regionale*) iz leta 1956 (Košir 2011).

Obalni rob pristanišča je razdeljen na dva dela (slika 2). Južni del, ki poteka od starega mestnega jedra Kopa do podaljšanega izliva reke Rižane v morje (izliv omejuje severni del daljšega pristaniškega pomola), je namenjen pristaniški dejavnosti. Med razširjenim severnim delom obale zgodovinskega mestnega jedra in

Slika 2: Shematski prikaz območja pristanišča v Kopru v regionalnem načrtu slovenske obale iz leta 1959. EDO MIHEVC (shemo pripravil Gašper Kociper)

novonastalim pomolom ob izlivu reke Rižane, ki sega daleč na zahod, je znotraj pristaniškega bazena urejen krajši in širši pomol. Reka Rižana in Ankaranski obodni kanal sta v svoji prvotni strugi, podaljšani proti zahodu. Železniški tiri v pristanišču so speljani do večjih skladišč na obeh novih pomolih, ter do stavb na vzhodni in severni strani starega mestnega jedra. Predvidene so štiri ranžirne postaje, železnica pa poteka iz jugovzhodne smeri do Rižane, kjer se razcepi v tri krake. Pod južnim vznožjem Sermina je urejeno letališče. Blizu obalnega roba, a zunaj območja pristanišča, je speljana cestna povezava med Koprom in Ankaranom, kjer so ob obali urejene rekreacijske površine. Dimenzija pristanišča je razmeroma skromna, saj zavzema le ozek del obalnega pasu do reke Rižane.

Leto pozneje je bil načrt dopolnjen (slika 3). V njem je struga Rižane predstavljena severno proti Ankaranu, na mestu njenega podaljšanega izliva iz prejšnjega načrta pa je urejen ozek pristaniški bazen. Obalni pas pristanišča razločno oblikujeta še dva pristaniška pomola, kjer so locirana skladišča. Geometriji obeh pomolov in stavb na njih sta vzporedni. Obalni pas sestavljajo še območje izliva Ankaranskega obrobne kanala v morje, mehko oblikovana obalna črta severno od ozkega pristaniškega bazena in razširjeni severni del obale starega mestnega jedra. Gabaritativne obale v vzhodnem delu prvega bazena je glede na meritve tudi obalna črta današnje operativne obale pristanišča. Njej vzporedni so trije trakovi skladiščnih stavb, ki še danes določajo geometrijski vzorec strukture zazidave pristanišča. Ostala

Slika 3: Shematski prikaz območja pristanišča v Kopru v regionalnem načrtu slovenske obale iz leta 1960. EDO MIHEVC (shemo pripravil Gašper Kociper)

Slika 4: Shematski prikaz območja pristanišča v Kopru v regionalnem načrtu slovenske obale iz leta 1963. EDO MIHEVC (shemo pripravil Gašper Kociper)

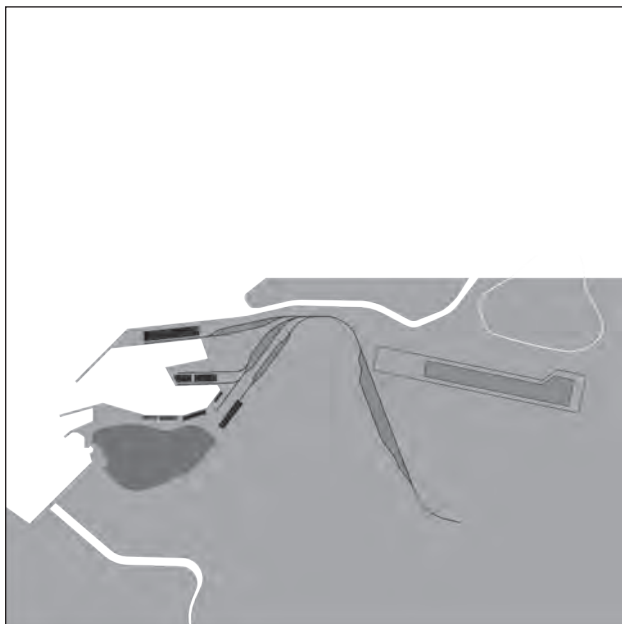
skladišča so razporejena v preostalih štirih sklopih: z največ predvidenimi objekti je v smeri od jugozahoda proti severovzhodu potekajoče južno skladiščno območje, pri ostalih treh sklopih pa gre za linearno zasnovo skladiščnih stavb, lociranih od zahoda proti vzhodu. Na sredi ležeči sklop sledi geometriji obeh pomolov. Železniški tiri iz smeri celine proti operativni obali potekajo v dveh krakih, prvem severno in drugem južno od Sermina. Obe železniški veji se pahljačasto razpreta do skladiščnih površin, za vsak pomol je načrtovano eno železniško deblo. Skladiščne površine s pripadajočo infrastrukturo se razširijo vse do Sermina. Na tem načrtu je vrisana tudi trasa avtoceste, ki poteka v zaledju in ne ob obalni črti. Predvideni so priključki do Kopra, Izole in Pirana. Vzporedno z lokalno cesto proti Kopru poteka še en železniški tir, ki ostro, z majhnih zavojnim radijem zavije proti vzhodnemu delu zgodovinskega mesta, kjer je verjetno umeščena železniška postaja.

V načrtu iz leta 1963 (*PIANO REGOLATORE DELLA COSTA SLOVENA*) ostaja struga Rižane predstavljena na sever, proti Ankaranu (slika 4). Obalni pas pristanišča je v primerjavi s predhodno rešitvijo preoblikovan. Potek obalne črte operativne obale v vzhodnem delu prvega bazena ostaja enak. Prvi pomol je enako dolg in jasno oblikovan s sicer nekoliko manjšim prvim bazenom kot v prejšnji rešitvi, vendar je pomol ožji in sta nanj umeščeni le dve vrsti skladiščnih objektov. Vzporedno je oblikovan drugi pomol, ožji in krajši od prvega, do Ankaranskega obodnega kanala pa je operativna obala geometrizirana. Ob njej so prvič narisane tudi cisterne. Zahodni del obalnega pasu je razširjen s podaljšanim

valobranom. Zaprte skladiščne površine so osredotočene v severnem in južnem delu pristanišča. Osrednji železniški dostop do pristanišča je speljan južno od Sermina. Tiri so razvejeni takoj zahodno od povezovalne ceste do slovenske obale, najbolj vzhodni oziroma južni tir pa vodi do železniške postaje na vzhodni strani mestnega jedra, kar je mogoče razbrati že v shematičnem načrtu iz leta 1960. Pristaniško območje na zahodu omejuje (današnja Ferrarska) cesta. Ob novi strugi Rižane je predvidena cestna povezava, ki omogoča dostop do skladišč tako, da ena stranica skladiščnega objekta meji na železniški tir, druga stranica pa na cesto. Po enakem načelu so skladišča urejena tudi na južnem delu območja.

Leta 1960 je bil izdelan prvi Generalni urbanistični načrt za mesto Koper v merilu 1 : 5000 (slika 5). Načrt je shematičen in sega do zemljišč na desnem bregu Rižane. Večino ureditev, tudi idejo letališča pod Serminom, prevzema iz regionalnega načrta slovenske obale (1959). Razširjena delovna območja na severu mestnega jedra, kratek pomol na vzhodu in dolg pomol z valobranom na severu obkrožata pristaniška bazena z operativnimi obalami z vrisanimi skladiščnimi površinami. Na novo je predvidena izgradnja dveh valobranov na zahodu. Železniški tiri so speljani do obeh pomolov in skladiščnih površin v severnem delu mestnega jedra, pa tudi do čelno oblikovane železniške postaje na vzhodu mestnega jedra. Struga reke Rižane, ki na severu zamejuje pristaniške površine, ni predstavljena.

Naslednji generalni načrt v merilu 1 : 2000 je arhitekt Mihevc izdelal leta 1961 (slika 6). V sicer bolj

Slika 5: Shematski prikaz območja pristanišča v Kopru v Generalnem urbanističnem načrtu za mesto Koper iz leta 1960.

EDO MIHEVC (shemo pripravil Gašper Kociper)

podrobni risbi, ki pa obsega le območje prvega pomola in nekaj zalednih ureditev, so izražene sorodne rešitve kot v regionalnem načrtu slovenske obale iz leta 1960, predvsem pri oblikovanju prvega bazena in njegovih operativnih obal. Nedvoumno pa sta na vzhodni strani mestnega jedra načrtovani avtobusna postaja (v legendi številka 10) in potniška oziroma železniška postaja (številka 13). V legendi načrta je opredeljena tudi lokacija potniškega pristanišča.

Dve leti pozneje je sledila variacija Generalnega načrta mesta Koper v merilu 1 : 5000 (slika 7). Glavna tema je bila obdelava koprškega pristanišča (Košir, 2011). Načrt za mesto Koper je bolj podrobno razdelan regionalni načrt slovenske obale iz leta 1963. Prvi pomol ostaja jasno oblikovan, vzporedno z njim je lociran drugi pomol, operativna geometrizirana obala je nekoliko zmehčana s krožnimi zaključki in večjim številom lomov. Število cistern ob obali je skoraj podvojeno. Industrijsko območje in stavbe so razdeljeni na območje industrije na severu, mestno industrijo in skladišča na jugu ter operativno obalo na zahodu. Zanimivo je, da je na območju severnega dela drugega pomola že označen terminal za razsute tovore. Na načrtu je zabeležena tudi površina območja industrije (144 ha), medtem ko mestna industrija (locirana tudi severno od Badaševice) zavzema 90 ha. Reka Rižana poteka v širše izrisani strugi kot v regionalnem načrtu, na severu območja vzporedno z (današnjo Jadransko) cesto, na izlivu v morje pa ločuje pristaniško obalo in remontno ladjedelnico. Osrednji železniški dostop poteka južno od Sermina. Na

Slika 6: Shematski prikaz območja pristanišča v Kopru v Generalnem urbanističnem načrtu za mesto Koper iz leta 1961.

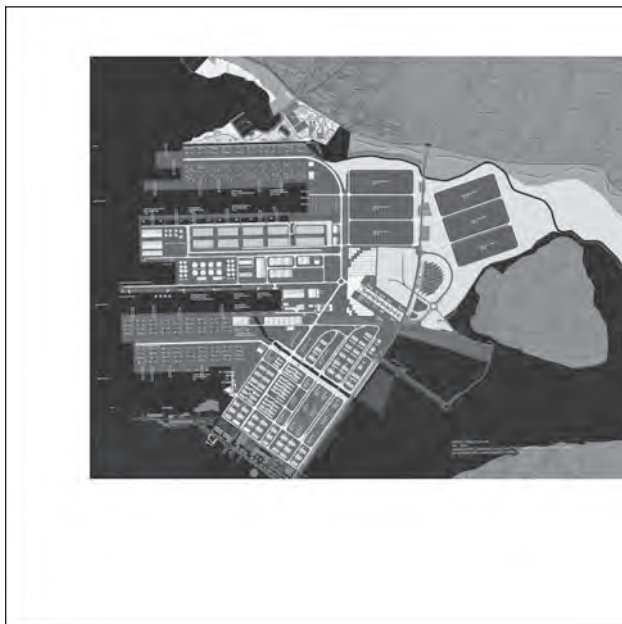
EDO MIHEVC (shemo pripravil Gašper Kociper)

območju pristanišča je razvejen sistem pokritih kanalov. Območje industrije je dostopno z (današnje Jadranske) ceste, prek nove struge Rižane, območje mestne indu-

Slika 7: Shematski prikaz območja pristanišča v Kopru v Generalnem urbanističnem načrtu za mesto Koper iz leta 1963.

EDO MIHEVC (shemo pripravil Gašper Kociper)

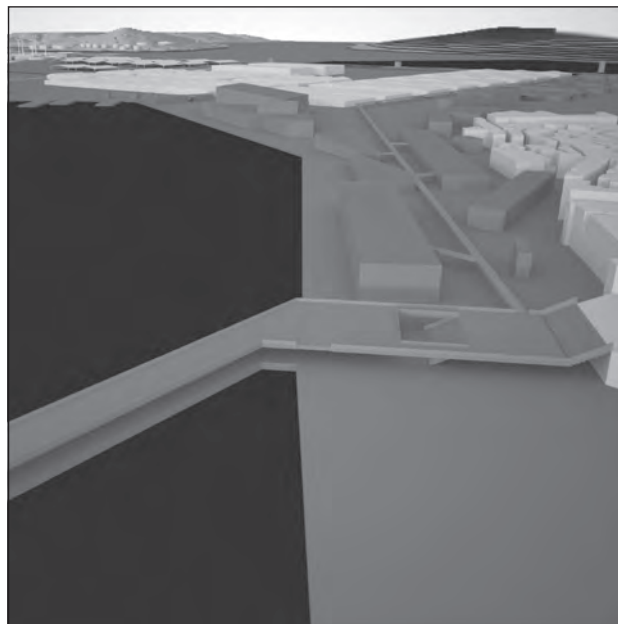
Slika 8: Javni natečaj za urbanistično zasnovo za celovito prostorsko ureditev pristanišča za mednarodni javni promet v Kopru – prva nagrada.

Avtorja rešitve: LUČKA AŽMAN MOMIRSKI, MARCO VENTURI; **soavtorji:** SAMO OBLAK, TJAŠA PEČNIK, MARKO STANOVNIK, JURE ŠUŠTAR; **konzultant:** MARIO MARRI

strije in skladišč pa z južne avtocestne deteljice. Avtobusna in železniška postaja sta locirani na vzhodu, med mestnim jedrom in pristaniščem, potniško pristanišče pa zahodno od mestnega jedra. Povezavo med obema predstavlja »ogrlica«, kar pa je zgolj nakazano (Košir, 2011). Stična območja med pristaniščem in mestnim jedrom niso posebej obdelana – pristaniške strukture se brez prostorske cezure dotaknejo zgodovinskih ambientov. Podobno se s prestavitvijo Rižane sicer sprost pristaniško območje za načrtovanje brez omejujočih naravnih meja, kar obstoječi vodotok zagotovo je, a se ob tem onkraj njene ločnice nadaljuje z industrijskim programom ob obali. Območji pristanišča in vzhodnega dela »ogrlice« razdvaja zeleni pas.

PRVONAGRAJENA NATEČAJNA REŠITEV UREDITVE PRISTANIŠČA V KOPRU IZ LETA 2007

Tema celovite ureditve pristanišča¹ je leta 2006² postala predmet javnega, anonimnega, odprtega enostopenjskega natečaja. Z natečajem je Luka Koper želela pridobiti najprimernejše rešitve za urbanistično zasnovo

Slika 9: Vstop iz potniških ladij v zgodovinsko mestno jedro je urejen na dvignjeni ploščadi.

Avtorja rešitve: LUČKA AŽMAN MOMIRSKI, MARCO VENTURI; **soavtorji:** SAMO OBLAK, TJAŠA PEČNIK, MARKO STANOVNIK, JURE ŠUŠTAR; **konzultant:** MARIO MARRI

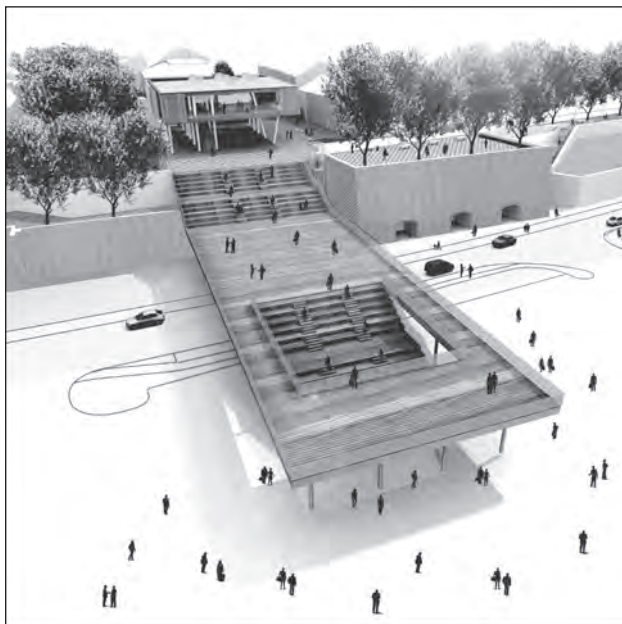
in izvajalca izdelave strokovnih podlag za dodelavo urbanistične zasnove.

V prvonagrajeni natečajni rešitvi (slika 8) oblikovanje obalnega pasu pristanišča obsega povečanje dveh obstoječih pristaniških pomolov in konstrukcijo tretjega pomola. Za prostorsko ureditev tretjega pomola so predlagane minimalna, uravnovežena in maksimalna različica. Druga različica predloga torej predvideva uravnoveženo rabo prostora. Na območju pomola III se v medsebojnem sožitju izvajajo dejavnost pristanišča ter dejavnosti javne mestne rabe (športno-rekreacijske in navtične dejavnosti) z delnim ohranjanjem obrežnih mokrišč in školjčnih sipin ter izgradnjo ločilnega ozelenjenega nasipa v obliki nadomestnega rta, kot podaljška parka nekdanje bolnišnice. Zahodni in južni robovi vseh pomolov so načrtno členjeni zaradi oblikovanja vizualno sprejemljivega roba pristanišča pa tudi podaljševanja operative obale pristanišča. V zahodnem delu drugega in tretjega pomola sta načrtovana manjša pristajalna bazena. Pristaniške dejavnosti ne zasedajo več območji severnega dela mestnega jedra in jugovzhodne operative obale prvega bazena, ampak so obalno obrežje in stavbe javno dostopne.

Potniški terminal, ki v sodobnosti deluje le impro-

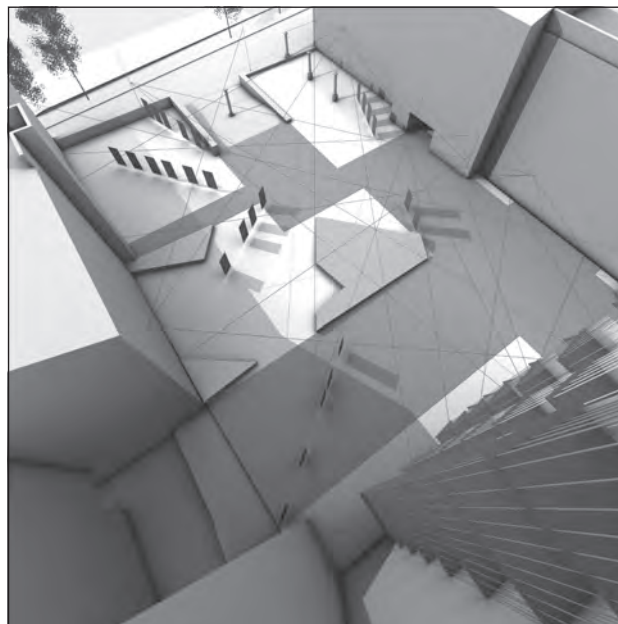
¹ Ministrstvo za promet RS je aprila leta 2006 podalo pobudo za pripravo državnega prostorskega načrta (DPN) za celovito ureditev pristanišča za mednarodni promet v Kopru. Temu je sledila prva prostorska konferenca in program priprave DPN za celovito prostorsko ureditev pristanišča za mednarodni promet v Kopru.

² Objava natečaja v Uradnem listu RS 20. oktobra 2006.

Slika 10: Povezava do Vergerijevega in Titovega trga poteka prek izvennivojskega stopnišča.

Avtorja rešitve: LUČKA AŽMAN MOMIRSKI, MARCO VENTURI; **soavtor:** ROK TRILER

Slika 11: Ureditev Naborjevega trga je zasnovana v treh plasteh: ureditvi peščevih površin, ureditvi zelenih površin in ureditvi virtualne zavese.

Avtorja rešitve: LUČKA AŽMAN MOMIRSKI, MARCO VENTURI; **soavtor:** TOMISLAV VAGAJA

vizirano na ploščadi ob severni morski obali nasproti Vergerijevemu trgu, je urejen na ravni dvignjene ploščadi (slika 9). Prostor Vergerijevega trga je kot glavna vstopna točka v zgodovinsko mestno jedro prepoznaven tudi z morja, prek njega je omogočena neposredna povezava osrednjega koprškega trga s severno obalo. Novo oblikovano stopnišče je iztek objekta lože (zaprt mestni balkon) v razgledno ploščad (odprt mestni balkon). Ustrezno široko stopnišče je reprezentativno in povezuje mestno jedro in obalni pas prek severne obvoznice. Prostorska zasnova stopnišča predvideva različne rabe v različnih delih dneva, tedna in leta, ki so namenjene različnim uporabnikom. Stopnišče deluje kot prehod, počivališče, letno gledališče. Vergerijev trg lahko v sodobnosti postane prostorsko in funkcionalno enakovreden Titovemu trgu, kar poudarja element nove *loggje* na Vergerijevem trgu, ki se preobrazi v ključno točko srečevanja v mestu (slika 10).

Reka Rižana je predstavljena v Ankaranski obodni kanal (AOK) in se ob severnemu delu tretjega pomola izliva v morje. Naravni rezervat Škocjanski zatok je neposredno povezan z morjem preko morskega kanala, ki poteka skozi pristanišče.

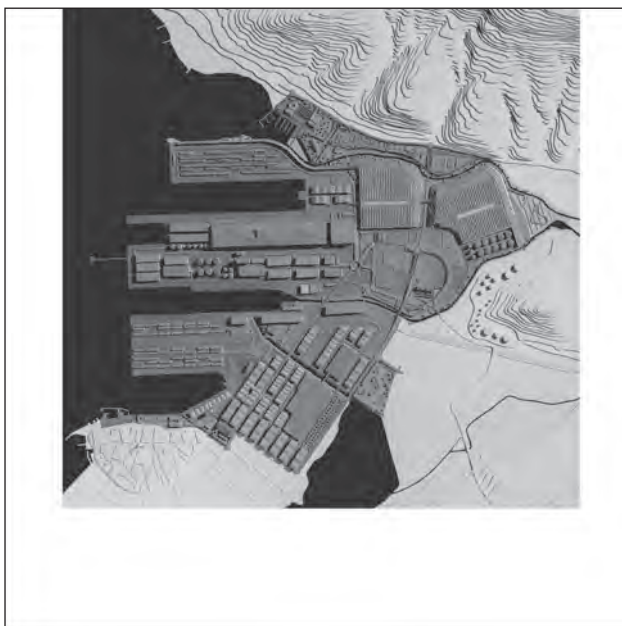
Luko Koper povezuje z avtocestnim omrežjem nov vhod pod cestnim viaduktom na trasi povezave med Koper in Ankaranom, znotraj pristanišča je ob njem zasnovan energetski park, ki zagotavlja delno samooskrbo pristanišča z električno energijo. Energetski park je hkrati izobraževalno središče. Vsak pomol napaja krak železniške in cestne infrastrukture. Širše območje povezuje

na višini oblikovana pot med mestnim jedrom Kopra in novim turističnim območjem pri Ankaranu.

Z izjemo kontejnerskega in avtomobilskega terminala so vsi pristaniški terminali zgoščeni na eni lokaciji. Predvideno je pokritje obstoječe lokacije evropskega energetskega terminala. Na dvignjeni ploščadi nad glavnim vhodom v pristanišče so urejene stavbe za spremljajoče dejavnosti, javno dostopne prek povezovalne poti iz Kopra proti Ankaranu.

V prvonagrajeni rešitvi je bil poseben urbanistični in arhitekturni napor namenjen zasnovi stičnega območja mestnega jedra Kopra in pristanišča v Kopru (Luka Koper, ZAPS, 2007). Pristanišče je zasnovano kot zeleno pristanišče, pri čemer zeleni sistem obsega obstoječe zelene površine, ozelenitev obstoječih in novozgrajenih skladišč, kontaktno območje z naravnim rezervatom Škocjanski zatok, ozelenitev parkirnih površin na kamionskem terminalu, zelen varovalni zid na tretjem pomolu in oblikovanje nove krajine neposredno ob naselju Ankaran. Na območju novega tretjega pomola je poleg terminala za kontejnerje načrtovana ureditev ločilnega pasu z ozelenjenim nasipom, ureditev športnega parka in mandrača za komunalne priveze ter območja vodne ločnice z obrežnimi mokrišči in školjčnimi sipinami pri Pomolu sv. Katarine.

Prostorska in programska preureditev Muzejskega trga in nova zasnova Naborjevega trga (slika 11) niso neposredno povezane z dejavnostmi pristanišča. Predvsem v natečajnem predlogu oživiljena tržna ploščad

Slika 12: Prikaz variacijskega predloga strokovnih podlag v maketi.

Avtorja rešitve: LUČKA AŽMAN MOMIRSKI, MARCO VENTURI

Nazorjevega trga z razgledišči, počivališči in prenovljenimi tržnimi stavbnimi stranicami ne omejuje povezave med mestnim jedrom in novo ureditvijo severnega mestnega predela na robu zgodovinskega jedra. Trg je ohranjen kot intimni prostor med stanovanjskimi objekti, kjer varuje pred nepotrebnimi pogledi na novo načrtovano virtualna zavesa, prostorska struktura v zraku. Prostor trga ostaja introvertiran, a ohranja sijajne poglede na pristanišče, ki se odpirajo s tržne ploščadi.

STROKOVNE PODLAGE ZA DRŽAVNI PROSTORSKI NAČRT CELOVITE PROSTORSKE UREDITVE PRISTANIŠČA ZA MEDNARODNI PROMET V KOPRU

V strokovnih podlagah³ je natečajna rešitev dodelana na podlagi podrobnih izhodišč naročnika Luke Koper d. d.

Oblikovanje obalnega pasu je v primerjavi s prvonagrajeno natečajno rešitvijo spremenjeno zaradi drugačnega členjenja obalnih linij pristaniških pomolov ter spremenjenih širin drugega in tretjega pristaniškega bazena. Lokacija potniškega terminala je sicer ohranjena, vendar brez dvignjene ploščadi. Jugovzhodna operativna obala ob prvem bazenu je tako kot v sodobnosti del pristaniškega območja, ki ni dostopno javnosti. Koprška avtobusna postaja (z garažno hišo in spremljajočim programom) je premeščena ob Ferrarsko ulico. Povsem je

spremenjena severna stran tretjega pomola, saj se ohranja potek struge reke Rižane skozi pristanišče. Med reko in AOK je vzpostavljena nova vodna povezava, na tem mestu je predvidena širitev reke in regulacija dotoka iz Rižane v AOK. Na območju AOK so urejena razsežna trstišča ter dve večji mokrišči, sam kanal pa je poglabljen, tako da dovaja morsko vodo tudi na območje Ankaranske bonifike. Zelena pregrada, ki je visoka dvanajst metrov in dolga kilometer in pol, namesto zelenega nasipa iz natečajne rešitve ločuje nov kontejnerski terminal od naselja Ankaran oziroma območja novih komunalnih privezov. Območje komunalnih privezov s spremljajočimi stavbami je večje kot v natečajni rešitvi.

Pristaniška uprava je načrtovala v času razpisa javnega natečaja ali celo nekoliko kasneje številne projekte, ki jim je v izdelanih strokovnih podlagah prilagojeno železniško in cestno omrežje. Železniški tiri napajajo terminale na pomolih v večjem obsegu kot je bilo predvideno v natečajni rešitvi. Na južni strani pristanišča so skladišča urejena tako, da ena stranica stavbe meji na železniški tir, druga stranica pa na cesto. Železniški tiri so pripeljani v notranjost nekaterih skladiščnih stavb. Vhod v pristanišče je razširjen, dvonivojska rešitev na območju vhoda iz prvonagrajene natečajne rešitve pa izpuščena. Zaradi nivojske ločitve železniškega in cestnega prometa v osrčju pristanišča je izboljšana prometna pretočnost v pristanišču. Slabih sedem kilometrov dolga peš in kolesarska pot, ki poteka ob pristanišču, vendar ne na dvignjeni ploščadi, povezuje različne mestne dele. Pot se navezuje na obstoječe, načrtovano in že zgrajeno omrežje peš in kolesarskih poti ter se pričenja pri potniškem terminalu na severu starega mestnega jedra Kopra, končuje pa pri svetilniku na skrajnem robu tretjega pomola. Vojaško pristanišče na koncu tretjega pomola je dostopno s cestno povezavo izven meje območja pristanišča.

Pristaniški program je v načrtu strokovnih podlag precej bolj razdrobljen kot v natečajni rešitvi. Nekateri terminali, na primer terminal za generalne tovore, so v strokovnih podlagah locirani na štirih različnih območjih. Stavbe avtomobilskega terminala izstopajo zaradi tlorisne velikosti, stavbe terminala za razsute tovore pa zaradi višin. Garaži za avtomobile na severnem delu pristanišča sta dvajsetmetrov visoka in mehko oblikovana terasirana hriba. Vinogradniške terase se od streh garaž spuščajo v smeri proti kanalu. Sadno drevje in/ali druga avtohtona drevnina, ki je mestoma zasajena na strehah skladišč, pripomore k biodiverziteti in krajinski pestrosti območja. Kulturne terase z avtohtonim negojenim sadnim drevjem in nasadi oljk zaključujejo tudi del severnega roba koridorja AOK proti športno-rekreativskemu parku.

Vegetacija na strehah skladišč, ki izboljšuje toplo-tno izolacijo in zmanjšuje količino odvajane deževnice,

³ Izdelane strokovne podlage so obvezna priloga Uredbe o državnem prostorskem načrtu za celovito prostorsko ureditev pristanišča za mednarodni promet v Kopru, sprejete leta 2011.

skupaj z ureditvami vinogradov ustvarja podobo zelene-ga vala nad pristaniščem. Pogled na vrh skladišč v pristanišču je še posebej pomemben, saj strehe pristanišča postanejo »peta fasada«. Še bolj ugodna je krajinska slika zelenega pristanišča s hribov, ki obdajajo pristanišče, in kamor danes bleščijo strehe skladiščenih avtomobilov. Prav zato so fotovoltaične celice nameščene na strehe obstoječih in novozgrajenih skladišč na od mestnih in krajinskih območij najbolj oddaljenemu severnem delu prvega pomola in na drugem pomolu. Oblikovanje in delovanje muzejsko-industrijskega parka, ki združuje elemente tehnične dediščine in kulturne krajine na robu Naravnega rezervata Škocjanski zatok, je prav tako del zelenega sistema pristanišča.

DISKUSIJA

Državni prostorski načrt za celovito prostorsko ureditev pristanišča za mednarodni promet v Kopru (Uredba, 2011) določa veljavne ureditve na območju pristanišča v Kopru in deloma v severnem delu zgodovinskega jedra.

Primerjave predlogov oblikovanja obalnega pasu v izvornih in sodobnih načrtih lahko delimo v tri sklope. Oblikovanje obalnega roba pristanišča v svojem osrednjem delu obsega večje posege v morje kot prvotni načrti. Pomoli so veliko širši in daljši tudi zato, ker nadomeščajo skladiščne površine, ki so bile v Mihevčevem regionalnem načrtu iz leta 1960 in v še večjem obsegu v regionalnem načrtu iz leta 1963 predvidene na območju sodobnega Naravnega rezervata Škocjanski zatok. Največji obseg pomolov v prvotnih načrtih je v regionalnem načrtu slovenske obale iz leta 1960, kjer osrednji del pristaniške obale sestavljata prvi in tretji pomol, med njima pa je mehko oblikovan drugi pomol, po vsej verjetnosti s terminalom za razsute tovore. V tej različici prvotnih načrtov je tretji pomol najširši in najdaljši.

Ureditev obalnega roba med pristaniščem in območjem Ankarana je drugi sklop predlogov oblikovanja obalnega pasu in je povezana s prestavitvijo reke Rižane v strugo AOK. V regionalnem načrtu iz leta 1960 in 1963 je ta prostorska poteza že predvidena. Iz načrtov sicer ni povsem jasno, ali gre za kanal, po katerem plovejo ladje do skladiščnih površin. V načrtu iz leta 1963 je kanal širši kot v prejšnjem načrtu. Tudi natečajno gradivo iz leta 2006 za pridobitev najprimernejše rešitve za urbanistično zasnovo celovite ureditve pristanišča predvideva možnost načrtovanja prestavitve reke Rižane, pri čemer se prestavitve in ureditve izvajajo postopoma. Prvonagrajena natečajna rešitev sledi razpisnemu predlogu prestavitve reke, podobno tudi drugi natečajni predlogi. Strokovne podlage za državni prostorski načrt za celovito prostorsko ureditev pristanišča za mednarodni promet v Kopru pa ne vključujejo rešitev prestavljanja vodotoka, stik med pristaniščem in območjem Ankarana je oblikovan povsem na novo.

Vse različice prostorskih rešitev niso bile preigrane na robnem območju severnega dela zgodovinskega je-

dra zaradi različnih postopkov in interesov. Tu gre vsaj za ureditev potniškega pristanišča, avtobusne postaje, stika med robom starega mestnega jedra in priobalnega pasu ter navezave na kakovostne javne prostore mesta. Združitev potniškega terminala, avtobusne postaje in železniške postaje na severnem in vzhodnem delu starega jedra je težja prostorska naloga. Že v prvotnih načrtih je arhitekt Mihevc predvideval dve rešitvi železniške postaje: vzporedno z današnjo Ferrarsko cesto ali pravokotno na njo. Potek tirov do pozicij stavb je v obeh različicah problematičen: v prvi je načrtovan premajhen zavojni radij, v drugi železniški tir omejuje razvoj pristanišča proti vzhodu. Možnost poteka železniške infrastrukture v višini, nad pristaniškimi napravami in ureditvami, ni bila preverjena.

Oblikovanje območja potniškega pristanišča ni samo tehnično vprašanje premostitve različnih ravni prometa, ampak celovit problem povezan z vprašanji vhoda v mesto, kakovostjo javnih prostorov in odnosom do kulturne dediščine mesta. Vprašanja definiranja, oblikovanja in izboljševanja zapeljivih vhodov v mesto so tisti pogoj, ki omogoča krepitev posameznih delov mesta. Poudarki reprezentativnih prostorov v mestih se neposredno soočajo z vprašanjem urbane identitete. Osnovna kakovost javnih prostorov je njihova čitljivost in njihova raznolikost, ki jo zagotavljata tudi kulturna in naravna dediščina. Javni prostori v mestu so pogosto konglomerat tisočletne ureditve. Pri prenovi njihovih posameznih delov je seveda mogoča posebna interpretacija različnih tipologij, a še vedno je skupni cilj harmonična integracija urbane celote. » ... Mestno oblikovanje združuje oblikovanje objektov, krajine in komunikacij tako, da izgube te posamičnosti s povezavo identiteto individualnosti in se spremene v čisto novo reč: v urbano sceno ...« (Košir, 2011). Hkrati je urejanje javnih prostorov le eden izmed dejavnikov za izboljšanje kakovosti grajene strukture. Tu so še sociološki dejavniki: »... spremenljivost zunanjega prostora je le del celotne podobe realnosti, saj se ta oblikuje tudi v okviru doživetja s strani družbe, ki se stalno razvija ...« (Verovšek, Juvančič, 2009). Tako problemi v razvoju, ki jih sprožijo različni dejavniki, vse od političnih, kulturnih, družbenih povzročijo tudi uveljavljanje *tabule rase* v odnosu do zgodovine. V prostor, kjer vzporedno obstaja veliko jezikov in kod, akumuliranih skozi različna razvojna obdobja, je mogoče poseči z ustvarjanjem novega jezika in novih kod.

ZAKLJUČEK

V času družbenih in ekonomskih sprememb bodo tudi pristanišča ponovno določila svoje prostorske strategije in odnose v prostoru. Doslej so obstajala predvsem kot »tujek« v prostoru, pogosto zaradi posebne carinskega statusa in koncentracije tehnologij, ki so nezdržljive s kakovostnim urbanim življenjem. V sodobnosti so pristanišča še vedno ločena od mesta, zato je izziv in priložnost za ustvarjanje pristaniških novih

integracij med mestnimi, krajinskimi in drugimi prostorskimi strukturami. Območja prepletanja oziroma robovi med mestom in pristaniščem ali krajino in pristaniščem postajajo ključne točke uveljavljanja sodobnih urbanističnih konceptov, s tem pa se povečuje njihov strokoven pomen in inovativnost predlogov. Pristanišča se namreč bojijo, da bodo urbanistične rešitve vplivale in omejile bistvene pristaniške dejavnosti. Podobno se mesta bojijo, da bo širitev pristaniškega prometa ustvarjalo

več hrupa in negativnih okoljskih vplivov v območjih, kjer bivajo ljudje (Ažman Momirski, 2010). Obseg pristaniškega pretovora se stalno povečuje in se bo povečevalo tudi v prihodnosti, pristanišča pa se bodo širila. Pri tem lahko elementi povezovanja temeljijo tudi na integraciji dejavnosti, ki ga je pri načrtovanju pristaniških in spremljajočih funkcij mogoče predvideti ne samo v tlorisnem sestavu, ampak predvsem v razvoju njihovega razporejanja v vertikalni projekcijski ravnini.

URBAN WATERFRONTS IN KOPER: A COMPARISON OF SPATIAL ISSUES IN THE INITIAL AND CURRENT PLANS FOR KOPER'S PORT

Lucija AŽMAN MOMIRSKI

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova cesta 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
lucija.azman@fa.uni-lj.si

SUMMARY

The transformation of coastal or river waterfronts is among the most interesting phenomena in urban redevelopment because the coastal belt is rightly considered among the exceptional locations. When examining waterfronts, the coastal area in the northeast part of the old town of Koper is a very interesting laboratory because it was intensely transformed in a short timeframe. The urban and architectural development of the city of Koper and its urban areas experienced important turning points in the twentieth century, to which political and social events in the northern Adriatic significantly contributed. The key spatial changes in Koper included the construction of the newest northern Adriatic port, the Port of Koper, and projects such as construction of high-rise buildings by architect Edo Mihevc in the northern part of the old city core of Koper and in the Belvedere area. After 2000, new spatial solutions for further developing Slovenia's only port and three adjacent squares (Vergerio Square, Museum Square, and Nazor Square) on the northern side of the former island are being sought through public procurement or public urban and architectural competitions. Although the port is slowly implementing planned steps from the 2011 National Spatial Plan (e.g., dredging the first basin), residents feel that some of the selected squares still remain the most degraded areas of the city. The research describes some historical facts important for understanding the transformation of the location studied, the development of the construction of the Port of Koper, and some arrangements on the north side of the historic core. The analytical assessment of the first plans for a port at Koper and the contemporary comprehensive urban design for the spatial layout of the Port of Koper highlights key elements of spatial transformations of the port area (the waterfront, watercourses, traffic networks, urban structure, and specific territorial features) and individual arrangements in the northern part of the city's historic core. Those spatial elements of the port of Koper, for which there have been various proposals since the construction of the port began, are defined in the discussion. The conclusion offers concrete and general considerations relevant to understanding and evaluating current spatial proposals, and also relevant for designing future spatial proposals not only for Koper's coastal waterfront area but also for other waterfront and port areas. Interconnected areas – or the borders between the city and the port, or the port and the surrounding landscape – are becoming a key point in implementing modern town-planning concepts, thereby increasing the importance of their professional and innovative meaning. Ports fear that urban solutions will affect and restrict the main port activity. Similarly, cities fear that the expansion of the port traffic will generate more noise and negative environmental impacts in city areas.

Keywords: urban waterfront space, waterfront regeneration, port, Port of Koper, old city core of Koper, Edo Mihevc

VIRI IN LITERATURA

Ažman Momirski, L. (2004): The Port of Koper: The Youngest Modern North Adriatic Port. Benetke, Portus 7, 70–75.

Ažman Momirski, L. (2010): Port of Koper: New Models of Port-City Relationship. Benetke, Portus 20, 12–17.

Čebren Lipovec, N. (2012): Arhitekturni pomniki iz gradnje Kopra po drugi svetovni vojni. Annales. Series historia et sociologia, 22, 1, 211–232.

Fister, P. (2003): Raziskave v arhitekturi. V: Kališnik, M., [et al.]. Uvod v znanstvenoraziskovalno metodologijo na področju arhitekture in urbanizma. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Gollmann, K.L. (1987): Edvard Ravnikar. Graz, TU Graz.

Jakomin, L. (2004): Luka Koper. Koper, Luka Koper d. d.

Jakomin, L. (2007): Luka Koper: 50 let izkušenj za nova obzorja. Koper, Luka Koper d. d.

Likar, D. (2009): Arhitektura in razvoj obeh koprskih obzidij. Annales. Series historia et sociologia, 19, 2, 313–340.

Luka Koper (2014): <http://www.luka-kp.si/slo/o-podjetju/zgodovina>

Luka Koper, ZAPS (2007): Zaključno poročilo (javni natečaj za urbanistično zasnovo za celovito prostorsko ureditev pristanišča za mednarodni javni promet v Kopru; Poročilo o delu ocenjevalne komisije; Poročilo o natečajnih elaboratih).

Košir, F. (2011): Edo Mihevc: 1911–1985: ob stoletnici arhitektovega rojstva. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Košir, F. (2006): K arhitekturi. Ljubljana, Fakulteta za arhitekturo.

MOK, ZAPS, (2006): Javni, dvostopenjski natečaj za urbanistično in arhitekturno ureditev Vergerijevega trga v Kopru.

Stanič, I. et al. (1999): Big Koper. Arhivsko poročilo o mednarodni urbanistični delavnici Koper – integracija mesta; javni prostori: pogoj za transformacijo mesta. Ljubljana, Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani.

Tomšič, D. (1999): Razvoj in integracija javnih površin v Kopru. Arhivsko poročilo o mednarodni urbanistični delavnici Koper – integracija mesta; javni prostori: pogoj za transformacijo mesta. Ljubljana, Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani.

Žitko, S. (2012): Glagoljaški samostan v Kopru., 22, 2, 523–532.

Žakelj, T. et al. (2014): KOPER živi?: vključevanje prebivalcev v urejanje javnega prostora. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.

Verovšek, Š., Juvančič, M. (2009): Prepoznavanje prostorskih kvalitet med mladostniki. Urbani izziv, letnik 20, 1, 43–52.

Uradni list RS (2011): Uredba o državnem prostorskem načrtu za celovito prostorsko ureditev pristanišča za mednarodni promet v Kopru. Št. 48/11, 24.06.2011.

POPULATION AGEING AND URBAN SPACE

Boštjan KERBLER

Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia
E-mail: bostjan.kerbler@uirs.si

ABSTRACT

Population ageing and urban growth are two processes that will mark the twenty-first century. Because the population is ageing rapidly, urban areas should be appropriately adapted to the needs of ageing society. One of the future criteria of the quality of life in cities will be the degree to which cities are equipped and adapted to the needs of the elderly.

This article presents the main features of population ageing in urban areas based on the author's analyses of statistical data and literature. The measures that cities will use to meet the needs of ageing society are then stated. The author proceeds from the criteria of age-friendly cities that enable the elderly to age actively and lead a quality life in urban environments. The results of the analysis indicate that the needs of changing society will have to be taken into account as soon as possible in Slovenia. Only a well-maintained and age-friendly urban environment can provide access to all other areas of active and high-quality ageing in cities, and thus enable social inclusion of the elderly in the immediate and wider social community.

Keywords: population ageing, urban growth, urban population, urban space, urban development

INVECCHIAMENTO DELLA POPOLAZIONE E SPAZIO URBANO

SINTESI

L'invecchiamento della popolazione e la crescita urbana sono processi che segneranno il XXI secolo. Lo spazio urbano dovrebbe essere opportunamente adeguato alle esigenze della società che invecchia poiché la popolazione sta invecchiando rapidamente. Soprattutto nelle aree urbane, infatti, uno dei criteri di qualità della vita sarà appunto il livello di attrezzature e di adattamento alle esigenze dei più anziani.

Sulla base dell'analisi dell'autore dei dati statistici e della letteratura vengono dapprima presentate nell'articolo le caratteristiche essenziali dell'invecchiamento della popolazione nelle aree urbane, poi sono riportate le misure con cui le città intendono soddisfare le esigenze di una società che invecchia. Nella sua analisi l'autore specifica i criteri delle città amiche degli anziani che garantiscono un invecchiamento attivo e una qualità di vita. I risultati della sua analisi mostrano che anche da noi sarà necessario seguire al più presto le esigenze di una società che cambia. Solo uno spazio urbano ordinato e adeguato alle persone più anziane consente, infatti, di accedere a tutte le aree per poter trascorrere la vecchiaia in modo attivo e in qualità, nonché di includere socialmente i più anziani in una comunità sociale più stretta e ampia.

Parole chiave: invecchiamento della popolazione, crescita delle città, popolazione urbana, spazio urbano, sviluppo delle città

INTRODUCTION

Population ageing is the most pronounced demographic process in modern society. It is characterised by an increase in the share of the elderly in society and an increase in the average age of the population. Simultaneously with population ageing, the world is facing rapid growth of cities and the urban population. Population ageing and urbanisation are largely conceived of as problems of the modern world: among other things, population ageing increases public expenditures, and urbanisation leads to an increase in built-up areas, excessive use of natural resources and pollution. Nonetheless, both processes represent the apex of human development in the past century and at the same time the main challenges for this century. People live longer primarily thanks to improved healthcare and social conditions, and urban growth is linked to society's technological and economic development. Therefore, population ageing and urban development should be two closely linked and interconnected processes because "cities are of exceptional importance to humankind: a major part of economic potential and production is located in cities, they are centres of exchanging goods, services and information, they are centres of power and decision-making, and centres in which cultural life and social reproduction are formed" (Rebernik, 2008, 9). Because cities are the centre of cultural, social and political activity, they must provide conditions that ensure a good quality of life to all their residents, including the elderly. According to the Brasilia Declaration on Ageing adopted by the World Health Organization (WHO) in 1996, "healthy, older persons are a resource for their families, their communities and the economy" (1996, 2). The more active they are, the more they can contribute to society (Kalache & Keller, 1999). Therefore, respecting and taking care of the elderly must become or remain a constant in human culture. Issues connected with the life of the elderly thus must not be addressed separately, but as an important and necessary component of the entire development process of human society. This need was also acknowledged as one of the three priorities of a sustainable human development plan at the second international conference on ageing called *Building society for all ages*, organised by the UN in Madrid in 2002. Cities adapted to the needs of ageing society, also known as "age-friendly cities", are thus a necessary and logical response to promoting the wellbeing and quality life of the elderly in urban environments, in which elderly residents can function as a social resource that contributes to the city's success. This is one of the most effective approaches to addressing the issue of population ageing because it enables the elderly in urban environments to remain active members of society as long as possible. This paper presents the most important characteristics of planning cities to meet the needs of ageing society; these char-

acteristics follow the criteria of age-friendly cities (cf. WHO, 2007) and thus make it possible for the elderly to age actively and lead a quality life in urban environments. The article proceeds from the assumption that an urban space planned in this manner is vital for the future development of society because the world is increasingly facing two inevitable processes: population ageing and urbanisation. It is based on statistical data from censuses, the latest data from the Slovenian Statistical Office, data from other European and international databases, and an analysis of literature on population ageing and spatial planning.

AGEING OF THE WORLD'S POPULATION
AND URBAN GROWTH

The world is ageing rapidly. According to Malačič (2006), a society's demographic age is measured by the share of people over sixty-five (or sixty according to some definitions) in the entire population. He distinguishes between young, mature and old populations. In a young population, the share of the elderly is below 5%, in a mature population this share is between 5 and 7%, and in an old population the share is above 7%. The two most important reasons for population ageing are decline in the fertility rate and the subsequent decrease in the number of children under fifteen, and longer life expectancy. The first is the result of a changed lifestyle, and the second is the result of improved quality of life and healthcare. In addition, the age of the population is affected by migration due to its selectivity by age; usually it is young people that decide to move, which means that migration results in a younger population in areas that people move to, and an older population in areas that people move away from (Josipovič 2003; Javornik 2006). According to the projections of the United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA; 2014a), the number of elderly people (over sixty-five) is expected to triple by 2060; specifically, to increase from 0.5 billion in 2010 to 1.7 billion in 2060, which will account for 18.3% of the entire world population. In the next decade (in 2020's), more elderly people than children (under fifteen) are expected to live on the planet for the first time in human history. Due to the low fertility rate and longer life expectancy, increased population ageing is primarily typical of developed countries, where the share of the elderly increased from 7.9% in 1950 to 15.9% in 2010, and is expected to rise to 26.2% by 2060. According to the predictions of the United Nations Population Fund (UNFPA; 2014), due to the rapid decline in the fertility rates as a result of successful reproductive health and family-planning programs, in the future this process will also accelerate significantly in less developed parts of the world. This means that, in five decades, a full three-quarters of the world's entire elderly population will be living there; for example, in

2010 this share was still below 40%. Over the next fifty years, the share of elderly people will increase the most in Asia and Latin America (by more than a third compared to 2010), and will be 2.3 times larger in Africa (albeit still fairly low at 8.1%). Among all areas around the globe, the growth rate of elderly people will be the lowest in Europe and North America during this period (the share of the elderly will increase 1.7 times), but the majority of people over sixty-five will continue to live in Europe (i.e., 27.6%). Because people will live longer, the structure of the elderly population will also change significantly: the number of people over eighty will increase significantly. In developed countries, the share of this population will increase from 4.3% to 10% by 2060. A significantly more rapid increase than that will be recorded in the developing countries, where the number of elderly people is expected to increase nearly seven times over the next fifty years. Median age—the age that divides a population into two numerically equal groups, which means that half the people are younger than this age and half are older—is the key indicator of a population's ageing. In 2010, the global median age was 29.2, and in fifty years it will be ten years higher. Even in 2010, nineteen countries had a median age over forty (they were all developed countries, including Slovenia; UNDESA, 2014a), but by 2050 this group will already expand to ninety-nine countries (UNFPA, 2014).

As already highlighted in the introduction, simultaneously with population ageing, the world is also dealing with a rapid growth of cities and urban population. In 2009, more than half of the world's population, or 3.5 billion people, lived in cities. This happened for the first time in history. This number is astonishing, especially considering that only 730 million or 28.8% of people lived in cities in 1950. According to the UNDESA projections (2014b), by 2050 the urban population will have increased to 6.3 billion or 68.7% of the entire world population. The highest urbanisation rate (i.e., 90%) will be recorded in North and Latin America, whereas it will increase the most sharply in Africa and Asia, where the share of urban population will increase by more than a fifth over the next forty years. Despite the high urbanisation rate in the developed countries, in 2050 the less developed parts of the world will have five times more urban population than the developed countries. Megacities (i.e., cities with a population over 10 million) will also continue to grow. From 1950 to 2010, their number increased from two to twenty-one. Nine percent of the world population lived in them in 2010, and by 2025, when there will be twenty-nine megacities around the world, this percentage will increase to 10.3%. The growth and expansion of megacities receives a great deal of attention from the public all around the globe. However, according to the UNFPA (2014), primarily cities with a population with less than five million will grow in the future.

POPULATION AGEING IN SLOVENIA AND ITS URBAN AREAS

According to Malačič's classification of demographic types (2006), which is already somewhat outdated given the current demographic trends, Slovenia's population has never been young in the past hundred years. The period of young population in Slovenia ended around 1870. This was followed by a stage of mature population, and from 1931 to 1961 by a stage of old population. Since then, Slovenia has been ranked among very old populations, together with other countries in Europe and some elsewhere (Ramovš, 2003). In line with theory and demographic models, a population begins ageing with a demographic transition or the part of this transition in which the population's fertility in a society begins falling. In Slovenia, this happened at the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century (Malačič, 2006). The period between 1869 and 1910 saw an increase in both the share of people over sixty-four and the share of children under fourteen. The share of children then continued to fall until 1953, whereas the share of the elderly continued to increase. According to theory, the demographic transition in Slovenia ended in the period between the 1953 and 1961 censuses (Malačič, 1989). Since then, Slovenia's population has been ageing at an accelerated pace. Due to relatively high fertility and high net migration, this process was not yet that rapid in the 1960s and 70s. It became more intense in the early 1980s, when the average age of women giving birth began to increase, life expectancy exceeded seventy years, and the fertility rate dropped below 2.1, which can no longer sustain population levels. The next important period in the process of the ageing of the Slovenian population was the early twenty-first century. In 2000, the number of women of childbearing age began to decrease, and in 2003 the number of elderly people exceeded the number of children for the first time; in 2004, the share of working-age population (fifteen to sixty-four years) stopped increasing and began to fall (Šircelj, 2009). Nonetheless, population ageing slowed down a little during this period. There are two reasons for this. First, compared to the 1990s, in 2006 the fertility rate again increased a little and by 2010 it reached the level from the end of the 1980s (see Slovenian Statistical Office, 2014). This is connected with the population's age structure and deciding to have a child later in life. Second, during this same period, the generation of people born during the Second World War and a year after that, which was not large in numbers, began to join the ranks of the elderly. Because the generation of women (twenty-five to thirty-five years old) that are currently having babies to the greatest extent has already begun to shrink and the people born after 1946, when the birth rate started increasing again, are beginning to pass the threshold of sixty-five years, the population ageing curve again turned upwards in 2013.

Longer life expectancy at birth is behind the fact that, since the demographic transition, the ageing process has not stopped despite periods with higher birth rates and higher net migration. From 1961 to 2012, this increased by more than ten years in Slovenia (from 69.2 to 79.5 years), and it continues to rise (cf. UNDESA, 2014c).

The share of elderly people in Slovenia was 16.8% in 2012 (and already 17.1% in 2013), which is slightly less than the EU average (17.8%). Nonetheless, Slovenia is among the countries (immediately behind Lithuania and Latvia), in which the share of the elderly has increased the most over the past twenty years (cf. Eurostat, 2014). In addition to the increasing share of the elderly, the process of Slovenian society's ageing is also evident from other indicators, such as the ageing index, the average age of population and the age dependency ratio. The ageing index is calculated as the number of people over sixty-five per one hundred children. The average age of population is calculated by dividing the sum of the ages of all inhabitants by the number of inhabitants, and the age dependency ratio is the ratio of elderly people to the working-age population. Similarly to the share of the elderly, all of these indicators show that Slovenia's population began to age rapidly in the mid-twentieth century:

- According to UN data (cf. UNDESA, 2014), the average age of Slovenians increased from 27.7 in 1950 to 41.7 years in 2010, or by fourteen years, and it continues to grow. In 2013, it was already 42.1 years, which was above the EU average (41.5 years). In addition, over the past twenty years Slovenia has recorded the largest increase in the average age among all EU countries: 7.6 years (cf. Eurostat, 2014);
- From the end of the demographic transition to 2012, the ageing index increased by a factor of 4.1, in

which the greatest increase was recorded from the early 1990s onwards, when it increased from 53.1 to 117.3, or by a factor of 2.2. Ever since 2003, when it exceeded the value of 100, the ageing index has been above the EU average (cf. Portdata, 2014). In 2013, Slovenia already had 118 elderly people per 100 children;

- From 1950 to 2010, the age dependency ratio increased constantly. It rose from 10.7 to 23.6%; the only exception was the mid-1980s, when the working-age group of the population increased due to the age structure. This means that, at the beginning of this period, 100 working-age people "provided for" eleven people over sixty-four. However, at the end of the period, twenty-three elderly people already depended on the same number of working-age people (cf. UNDESA, 2014). In 2012, this ratio was even worse: according to Eurostat (2014), it amounted to 1:4.1, which means that only four working-age individuals "provided for" an elderly person. The age dependency ratio in that year already amounted to 54.1% of the total dependency ratio of the population (including those under fifteen).

According to the Eurostat population projections, the Europop2010 (cf. Slovenian Statistical Office 2011), the ageing of the Slovenian population will continue or even intensify in the following decades. Compared to 2010, the share of the elderly will nearly double and reach 31.6% by 2060, which will be above the EU average (29.5%), as projected by the European Commission (2011). This means that nearly every third resident of Slovenia will be at least sixty-five years old. During this period, the life expectancy at birth will increase from seventy-six to eighty-four years for boys, and from eighty-two to eighty-nine years for girls. Because people will live longer, the

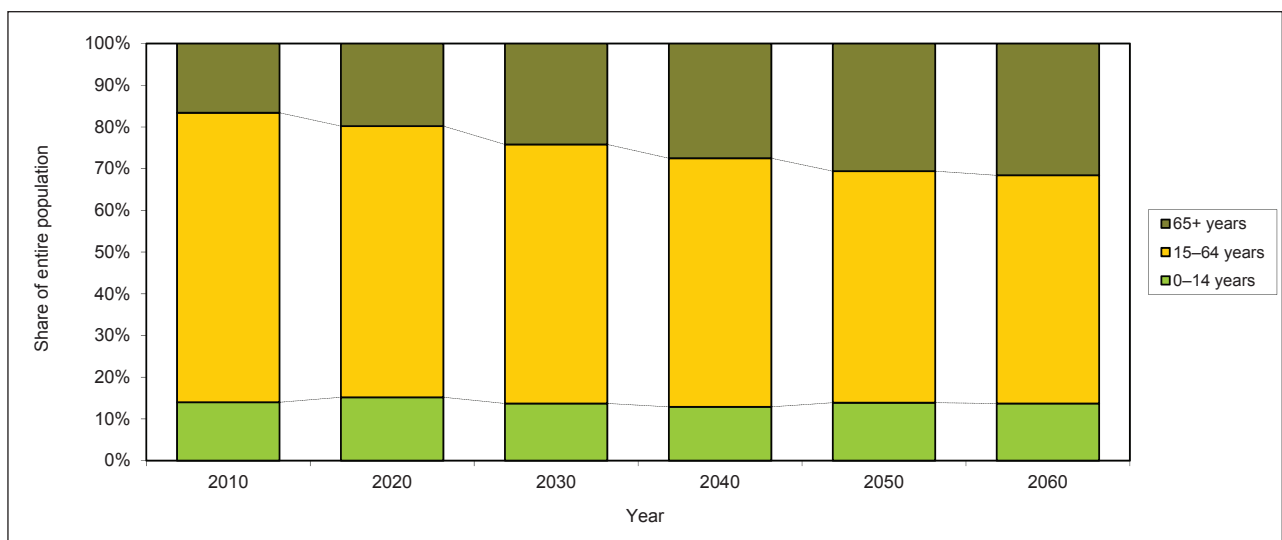

Figure 1: Share of the elderly and other age groups in the entire Slovenian population, 2010–2060 projection (source: Slovenian Statistical Office, 2011)

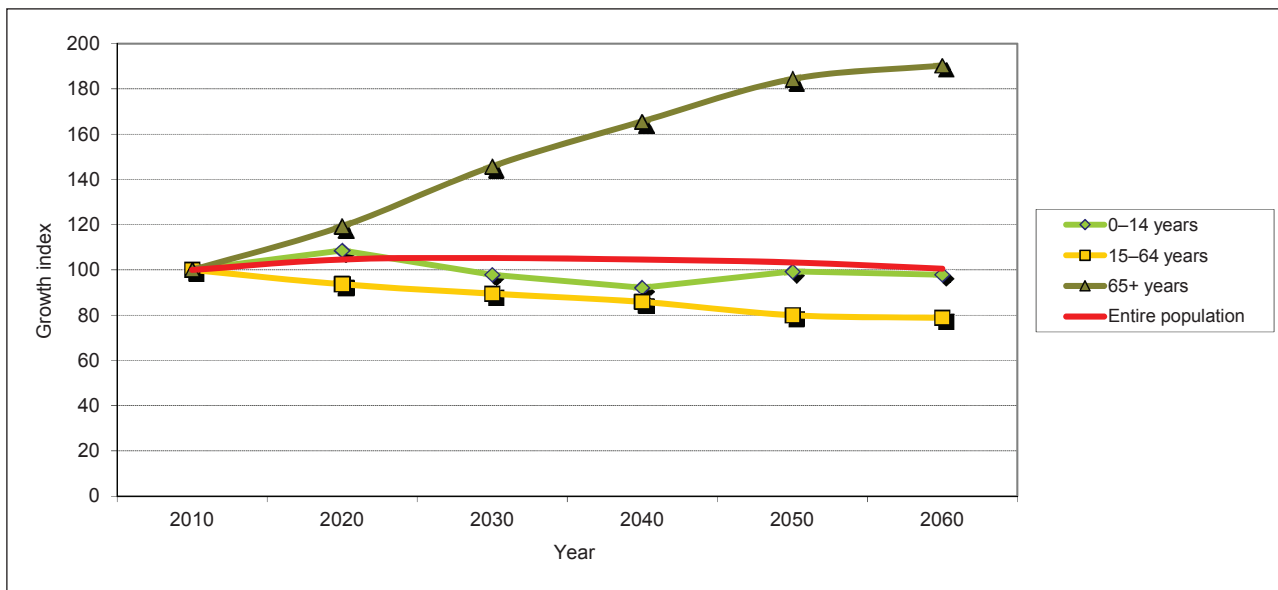

Figure 2: Slovenian population growth indexes for various age groups and the entire population, 2010–2060 projection (source: Slovenian Statistical Office, 2014)

structure of the elderly will also change significantly: the number of people over eighty will increase significantly and is expected to double by 2040, and more than triple by 2060, thus increasing from approximately 82,000 in 2010 to approximately 262,000 in 2060. The share of this group of the elderly (12.7%) will thus become almost the same as the share of children (13.7%). Because of this kind of ratio between the elderly and the young, the ageing index will increase significantly; most notably over the next twenty and thirty years, when it will increase by a total of 82.7. According to predictions for 2060, 230 elderly people per 100 children are expected to live in Slovenia, which is eight times more than a century earlier (in 1961). Due to the increasingly smaller number of young people that will be joining the ranks of the working-age population, the age dependency ratio will increase significantly; specifically, it will grow to 57.6%, which will be above the EU average (52.5%; cf. European Commission 2011). A full 40% of this value will be accounted for by those over eighty. Thus in 2060, already nearly fifty-eight elderly people are expected to depend on 100 working-age individuals or, in other words, fewer than two (1.7) working-age individuals will “provide for” one elderly person.

In addition to the general trends, such as a decline in the fertility rates and longer life expectancy, population ageing manifested in space is primarily a reflection of the population's migration. After the demographic transition, two types of migration were typical in Slovenia: (1) in the 1960s and 70s, due to accelerated urbanisation, people moved from the marginal, less developed and remote areas to towns and other employment centres (Klemenčič, 1991); and (2) from the second half of

the 1980s onwards, due to suburbanisation, people (including those from the city centres) began moving to the outskirts and the nearby peri-urban and other slightly more remote settlements with good and fast access to cities (Ravbar, 2000). Both types of migration influenced the spatial distribution of the ageing process of the Slovenian population: areas, from which people move are characterised by accelerated ageing, whereas ageing is less pronounced in areas to which people move. In 1981—that is, before migratory flows began shifting—the share of the elderly in the urban population was 9%, and the share of the elderly in non-urban areas was four percentage points higher (13%). Twenty years later (during the 2002 census), the same share of people over sixty-five (i.e., 14.7%) already lived in both types of settlements, and in 2013 the share of the elderly in urban settlements (17.9%) exceeded the share of the elderly in non-urban settlements (16.4%). In 1981, only 27.8% of urban settlements had a higher share of the elderly than the Slovenian average, whereas in 2013 the percentage of these settlements had already increased to 75.9%. A full quarter had a more than twenty-percent share of the elderly, including Maribor, Lendava, Murska Sobota, Tolmin, Ilirska Bistrica and Gornja Radgona. Even more than from the share of the elderly, the “spatial transition” in population ageing is evident from the population ageing index and the age dependency ratio (Table 1).

If the calculation for the period following 1981 did not include the urban settlements that are close (in terms of both time and distance) to major urban centres (e.g., Ljubljana and Maribor) and which people move to (e.g., Trzin, Vrhnika, Kamnik and Slovenska Bistrica), the ageing indexes in other settlements would be even higher.

Table 1: Population ageing indexes by type of settlement in 1981, 1991, 2002 and 2013

Year and index/type of settlement	Urban settlements	Non-urban settlements
1981		
Share of the elderly	9.0%	13.0%
Ageing index	39.3	56.6
Age dependency ratio	13.4%	20.3%
1991		
Share of the elderly	9.8%	12.1%
Ageing index	47.4	58.9
Age dependency ratio	14.0%	18.0%
2002		
Share of the elderly	14.7%	14.7%
Ageing index	103.4	89.9
Age dependency ratio	20.7%	21.4%
2013		
Share of the elderly	17.9%	16.4%
Ageing index	132.5	107.7
Age dependency ratio	26.2%	24.0%

Source: Slovenian Statistical Office (2014)

Thus, for example, in early 2013 the ageing index was 181.1 in Maribor and 98.6 in Slovenska Bistrica; it was 128.5 in Ljubljana and 81.3 in Kamnik, 82.6 in Logatec, 94.5 in Trzin, 95.0 in Litija, 95.5 in Postojna, 97.3 in Grosuplje, 100.2 in Vrhnika and 100.7 in Domžale. The redirection or shift in the migratory flows is the most obvious in the case of Ljubljana. In addition to being the largest urban settlement in Slovenia in terms of population, this is also the result of significantly higher prices of land and housing in this city than in other settlements nearby. For example, if the shares of elderly people in the (former) municipalities around Ljubljana in 1981 are compared to the shares in spatially comparable administrative units in 2013, it can be determined that in 1981 the former municipalities of Postojna (which included the now separate municipalities of Postojna and Pivka), Logatec (which had the same size as the present administrative unit), Grosuplje (which included the current municipalities of Grosuplje, Ivančna Gorica and Dobrepolje), Trebnje (the municipalities of Trebnje, Šentrupert, Mokronog–Trebelno and Mirna), and Litija (the municipalities of Litija and Šmarno pri Litiji) had an above-average share of the elderly, whereas in 2013 this share was already below average. These were also the administrative units in which the shares of the elderly increased the least during this period (from 2.2 to 3.3%). People moved to other (mostly nearby) areas of Ljubljana even before 1981 because the former municipalities of Vrhnika (which included the current municipalities of Borovnica, Vrhnika and Log–Dragomer), Domžale (the

municipalities of Lukovica, Mengeš, Domžale, Moravče and Trzin) and Kamnik (the municipalities of Kamnik and Komenda) had a below-average share of the elderly even as early as 1981 and retained it until 2013 as administrative units. A more detailed analysis based on the ageing indexes shows that in 2013 all municipalities bordering the City of Ljubljana or in relatively close proximity to it had a lower ageing index (mostly below 100). To a lesser and less-pronounced degree this is also typical of some other Slovenian urban municipalities, such as Celje, Ptuj, Nova Gorica, Maribor, Kranj and Murska Sobota. With others, the differences between the nearby municipalities are hardly noticeable (Novo Mesto, Koper, Velenje and Slovenj Gradec). However, a detailed analysis at the level of settlements shows that this phenomena is nonetheless present, but the nearby non-urban settlements with lower ageing indexes (mostly lower than 100) belong to the same urban municipality or a neighbouring municipality. Thus the ageing index was 106.7 in Novo Mesto (99.5 at the municipal level), 146.9 in Koper (25.1 at the municipal level), 114.7 in Slovenj Gradec (98.8 at the municipal level) and 98.7 in Velenje (96.4 at the municipal level). Something similar is also typical of other Slovenian urban settlements.

The coastal region must be given special emphasis in terms of the ageing of the Slovenian population in the past thirty years. Compared to other Slovenian areas, the share of elderly people in all three coastal administrative units increased significantly during this period. A major increase during this period has only been recorded in

the Hrastnik, Maribor and Ravne na Koroškem administrative units—that is, in former industrial and mining areas, from which people began to move after 1991. The share of elderly people increased by 8.8 percentage points in the Koper administrative unit, by 9.4 percentage points in Izola and by 9.2 percentage points in Piran. In terms of settlement type, this share increased the most in urban settlements: it increased by 13.1 percentage points in the urban settlements of the Koper administrative unit, and by 10.2 percentage points in the urban settlements of the Izola and Piran administrative units (Table 2). Due to a decreased number of young people (all administrative units had fewer young people in 2013 and 2002 than in 1981; in Koper and Piran, this was also the case in 1991), the total population increased primarily on account of a larger number of people fifteen to sixty-four years old, and those over sixty-five. In all three administrative units, the increase in the population was largely due to a greater number of people over sixty-four (they accounted for 40.9% of the total population increase in the Koper administrative unit, 44.2% in the Izola administrative unit and 48.5% in the Piran administrative unit). Hence it can be concluded that this group of the population moved to these administrative units, which (in addition to the ageing of local residents) caused (such) a great increase in the share of the elderly. This is a case of elderly population moving to areas with a more favourable climate (the Koper, Izola and Piran administrative units). According to Josipovič (2009, 25–26), “a specific or non-typical age structure of migrants has specific consequences . . . one of these specifics is when relatively old population moves to the ‘sunbelt’ (e.g., the coast or health resorts).”

AGEING IN AN URBAN ENVIRONMENT

The fact that the population is ageing at an accelerated pace, especially in urban areas, led to the idea of

cities adapted to the ageing society. This idea is based on the principles of active ageing, which enables the elderly to preserve their physical, social and psychological wellbeing, and take part in the society in line with their needs, preferences and abilities, while enjoying appropriate protection, security and care when needed. Therefore, the WHO defines active ageing as “the process of optimising opportunities for health, participation and security in order to enhance quality of life as people age” (2002, 12). In age-friendly cities, policies, services and structures enable and support active ageing by (WHO, 2007): (a) Recognising the wide range of capacities and resources among the elderly; (b) Predicting and responding flexibly to ageing-related needs and preferences; (c) Respecting the decisions and lifestyle choices of the elderly; (d) Protecting those elderly people that are the most vulnerable; (e) Promoting the inclusion of the elderly in society and their contribution to all areas of community life. Active ageing depends on a variety of influences and factors, which include both material conditions and social factors that lead to specific types of behaviour and activity (Marmot 2006). All of these factors and the interactions between them have an important impact on elderly people. Many aspects of urban environments and services reflect these factors and constitute the characteristics of age-friendly cities.

The determinants of active ageing should be understood from a life course perspective that recognises that elderly people are not a homogenous group and that individual diversity increases with age: functional capacity increases during childhood and reaches its peak in early adulthood, after which it gradually begins to decline. The rate of functional capacity decline is largely influenced by factors connected with one's lifestyle. According to Schoenborn and Adams (2010), the inactivity of the elderly increases with age; according to the Health Interview survey, more than 80% of people over seventy-five no longer take part in regular physical activ-

Table 2: Population ageing indicators by settlement type in 1981 and 2013 in the coastal region

Administrative unit	Koper			Izola			Piran		
Year and index/type of settlement	Urban	Non-urban	Total	Urban	Non-urban	Total	Urban	Non-urban	Total
1981									
Share of the elderly	5.5%	12.8%	8.7%	7.6%	15.2%	8.3%	7.4%	13.4%	8.8%
Ageing index	23.5	61.7	39.1	35.0	77.4	38.8	33.6	67.3	40.3
Age dependency ratio	7.7%	19.6%	12.6%	10.7%	23.6%	11.9%	10.5%	20.0%	12.5%
2013									
Share of the elderly	18.6%	15.9%	17.5%	17.8%	17.5%	17.7%	17.6%	19.2%	18.0%
Ageing index	146.9	107.4	125.1	135.6	134.6	135.3	166.0	138.1	156.9
Age dependency ratio	27.0%	23.1%	24.8%	25.4%	26.2%	25.6%	24.5%	28.7%	25.5

Source: Slovenian Statistical Office (2014)

ity. Remaining physically active in old age significantly reduces the likelihood of functional impairment, disease or disability, and improves the quality of life (Wagner et al., 1992; Clark & Nothwehr, 1999; Satariano & McAuley, 2003). The rate of functional capacity decline is also connected with external social, environmental and economic factors. From the viewpoint of the individual and society as a whole, it is important to know that the speed of the functional capacity decline (and hence the reduction in the public expenditure) can also be influenced through public policy measures, such as promoting the planning of age-friendly living environments. Remaining physically active in old age entails being able to perform daily activities in the living environment, such as walking (one of the most common forms of physical activity among the elderly), and various leisure-time activities (Michael et al. 2006a). Therefore, elderly people are very sensitive to changes in the built environment, especially in the neighbourhoods where they live (Pastalan & Pawlson, 1985; Glass & Balfour, 2003). First, as they grow old, their living environment shrinks to the vicinity of their home or their immediate neighbourhood, and resources in their community become increasingly more important (Lawton, 1978; Glass & Balfour, 2003). Second, factors connected with ageing, such as physical vulnerability, mobility limitations, and sensory and cognitive impairment, reduce the elderly's ability to interact with the environment. However, even small adaptations of the physical environment can help maintain the level of independence among elderly residents (Pastalan & Pawlson, 1985).

However, because active ageing is a lifelong process, an age-friendly city is not only "elderly-friendly", but it also provides an obstacle-free urban environment for the disabled and other functionally impaired people, who can move around it freely and independently. These types of environments are also less stressful for the family members because their elderly relatives have access to community support and health services when needed. Active participation of the elderly in voluntary or paid activities benefits the entire community, and their active participation in society in the role of consumers benefits the local economy. An age-friendly city is thus an inclusive and accessible urban environment that encourages active ageing. Therefore, from the social perspective, planning cities and adapting urban environments to the needs of the elderly are sustainable activities.

DESIGNING URBAN SPACE FOR THE NEEDS OF THE AGEING SOCIETY

In the book *Global age-friendly cities: A guide*, the WHO used the results of a survey on living in cities to define eight areas that should be planned and developed to meet the needs of ageing society. The first three refer to the built (physical) environment, which is a multi-dimen-

sional concept. Handy et al. (2002) divide it into three areas: (a) land-use patterns, (b) micro-level urban design and (c) transportation system. Land-use patterns include various types of land use (e.g., residential, office, commercial, industrial, and open or green areas) and activities in the neighbourhood, and also include the distance to the travel destination, such as stores, event venues, recreational facilities and parks. A micro-level urban design refers to the design of the city and its micro-elements (e.g., pavements, paths, benches and so on). It also refers to the layout, complexity and appeal of the urban space. Transportation systems are composed of the physical infrastructure that provides connections between people, places and activities. In addition to public transport, the key elements of this system also include the traffic levels and the pedestrian safety level (Handy et al., 2002; Cunningham & Michael, 2004). The WHO combined the first two areas of the built environment as defined by Handy et al. (2002) into a single area of outdoor spaces and buildings. The second area is the same as described above (i.e., transportation), and "housing" is added as the third area. In addition to these three areas that refer to the built (physical) environment, the WHO also distinguishes between other areas: the next three are social participation, respect and social inclusion, and civic participation and employment. These areas reflect various aspects of the social environment and culture that affect participation and psychological wellbeing. Respect and social inclusion deal with the attitudes and behaviour of other people and the community as a whole towards the elderly; social participation refers to the inclusion of elderly people in recreation, socialisation and spiritual activities; and civic engagement and employment refer to unpaid and paid work, which is connected with the social and economic determinants of active ageing. The last two areas include communication and information, and community support and health services. They contain both the social determinants and the health and social services of active ageing.

Areas that should be planned and developed in cities to meet the needs of the elderly interact with and complement one another. However, in the author's opinion, the physical (built) environment is the most important determinant of active ageing because only a built environment that is well-maintained and adapted to the elderly can provide access to all other areas of active and high-quality ageing in cities, thus allowing the elderly to remain active members of society, and especially the local community they live in despite age-related mobility, sensory and cognitive problems. Thus the task of urban planning is to manage and adapt the built environment in order to meet the changing needs of society in a sustainable manner. The most important features of individual areas of the built environment are described below. They enable the elderly to age actively and lead a quality life in urban environments, following the criteria of age-friendly cities (cf. WHO, 2007).

Outdoor spaces and buildings

Well-maintained and adapted outdoor spaces and buildings form the basis for the mobility of elderly people. The basic features of outdoor spaces and buildings in this regard are as follows: (a) A pleasant and clean environment: regulations must be imposed to limit noise and air pollution; (b) Sufficient and well-maintained green areas and walkways: green areas must be regularly maintained and safe, they must have appropriate shelters, seating areas and public restrooms; the walkways must be without obstacles and not slippery; (c) Available seating areas: benches have to be available in parks, at transport stops and in other public areas; they must be placed at appropriate intervals, and safe to sit on; (d) Pavements adapted to functionally impaired people: pavements must have a smooth, level and non-slip surface, they must be sufficiently wide to accommodate wheelchairs and have dropped curbs that taper off to the road level; they must be obstacle-free (e.g., without parked cars, flower boxes, street vendors, trees and overhanging branches, dog droppings, snow and

so on) and must be pedestrian-only; (e) Safe pedestrian crossings: pedestrian crossings must be appropriately spaced, have a non-slip surface and be outfitted with audio and visual signals; the green traffic light must not change too quickly; pedestrian crossings on busy roads must have traffic islands or suitable underpasses; regulations must clearly state that pedestrians have the right of way; (f) Accessible services adapted to the elderly: services are combined in one place, are located in the immediate vicinity of where elderly people live and are easily accessible (e.g., on the ground floor); special arrangements are in place for elderly customers, such as separate queues and service counters; (g) A secure outdoor environment: public safety in all outdoor areas and buildings is a priority that must be promoted; for example, by adopting measures for reducing the risk of natural disasters, installing street lights, introducing regular police patrols, and supporting community or personal safety initiatives; (h) Well-maintained walkways and cycle paths: cycle paths are separate from walkways; (i) Buildings adapted to functionally impaired people: easy to access and properly marked (outside and inside), with

Figure 3: Available seating areas for the elderly in cities (photo: the author)

easily accessible elevators, ramps, stairs that are not too high or too steep, non-slip flooring, rest areas with comfortable seating and a sufficient number of public restrooms; (j) Adequate public restrooms: clean, regularly maintained, easily accessible to people with various impairments, adequately and clearly marked, and placed in suitable and convenient locations.

Transportation

In addition to outdoor spaces and buildings, transportation is also one of the main factors influencing elderly people's activity in other areas of active ageing. The main features of transportation systems in age-friendly cities include the following: (a) Availability: various types of public transport and other transport-related services must be available in cities; (b) Affordability: public transportation must be affordable and thus accessible to as many people as possible, especially the elderly; the prices must be constant (not conditioned by weather, days of the week, season and so on), the same for everyone and clearly displayed; (c) Reliability and frequency: public transport must be reliable and frequent, including at night, on weekends and during holidays; (d) Travel destinations: public transport must be available for elderly people to reach their key destinations or services (e.g., hospitals, health centres, parks, shopping centres, banks, retirement homes, senior centres and so on); all areas within and outside the city must be well serviced with well-connected transport routes; the routes must be well connected with other transport options; (e) Age-friendly vehicles: public transport vehicles must be well and regularly maintained, they must use clear signage (e.g., route numbers), and must be accessible without obstacles (e.g., with low floors); (f) Specialised transport services: sufficient specialised transport services must be available and adapted to people with various functional impairments; (g) Priority seating: public transport vehicles must have sufficient and appropriately adapted priority seating, which must be respected by other passengers; (h) Friendly drivers: the drivers of public transport vehicles must be polite, follow traffic rules, stop at designated stops alongside the curb, so that passengers can get on more easily, and only drive off when the passengers are seated; (i) Safety and comfort: public transport modes are free from crime and are not overcrowded; (j) Well-maintained stops and stations: public transport stops and stations must be close to elderly people's homes, they must be located in appropriate places, be easily accessible (the stops must be set up in line with the building layout recommendations), marked well, adequately lit, outfitted with seating and shelter from the weather, and have friendly, helpful and polite staff; (k) Taxi service: taxis must be affordable (taxi fares must be subsidised or discounted for elderly people with low incomes), available everywhere, comfortable and adapted to functionally impaired people; taxi drivers

must be helpful, polite and friendly; (l) City transport diversity: in addition to public transport, other means of transport must be available (e.g., volunteer drivers and shuttle services); (m) Appropriate information: all information on timetables and routes must be available to passengers; the information must be clear and legible, and must also indicate any details regarding the transport of functionally impaired people; (n) Adequate driving conditions: the roads must be well maintained, sufficiently wide and well lit; they must have covered drains, be without obstructions that might block drivers' vision; the traffic flows must be well regulated, the traffic-calming devices must be appropriately designed and placed; traffic signs, traffic lights and intersections must be appropriately placed and clearly marked; road signage must be clearly visible; (o) Driving competence: traffic rules must be strictly obeyed; ongoing training is provided in this regard and refresher courses are promoted; (p) Available parking: there must be sufficient areas available for parking and stopping, and especially a sufficient number of priority parking spots for functionally impaired people, which must be close to buildings and transport stops.

Housing

There is a clear connection between appropriate housing and access to community and social services that influence the independence and quality of life of elderly people. Housing and support that allow the elderly to age comfortably and safely in their community are understood as a universal value in society. The main features of age-friendly housing include the following: (a) Affordability: sufficient affordable housing must be available for the elderly; (b) Essential and affordable services: affordable services must be provided for the elderly to allow them to remain at home as long as possible; elderly people must be regularly informed of the services available and advantages of using them; (c) Proper design and furnishing: housing must be made of appropriate materials, it must be appropriately equipped and adapted to various weather conditions (air conditioning and heating); it must be sufficiently spacious to allow the elderly to move around freely; access, interior furnishings and layout must be adapted to the elderly (even surfaces without thresholds, sufficiently wide passages for wheelchairs, appropriately designed bathrooms and kitchens); (d) Modifications: housing alterations/modifications must be affordable; financial assistance (subsidies) must be provided; there must be various modification solutions and options available; individual needs and preferences of elderly people must be taken into account; elderly people must be able to receive advice and information on modifications and available subsidy options; (e) Regular maintenance: there are appropriately qualified and reliable experts and service providers available to perform maintenance work; maintenance

Figure 4: “Watch for elderly pedestrians” – the elderly in traffic (Wichary, 2008).

services must be affordable for the elderly; rented housing and its common areas must be regularly and well maintained, and safe; (f) Appropriate location: the residential neighbourhoods where elderly people live must be close to services and public transport stops, and integrated into the surrounding community, which allows elderly people to remain at home as long as possible; other types of housing for elderly people (e.g., retirement homes) must be located in appropriate places and integrated into the urban environment; (g) Housing options: a wide range of appropriate and affordable housing options must be available to the elderly, including frail and disabled elderly people, in the local area; they must be regularly informed of the available housing options; (h) Appropriate living environment: residential buildings must not contain too many units; the residential neighbourhood must not include too many buildings; elderly people must be allowed to feel comfortable and safe in their living environment (e.g., residential areas must not be located in areas prone to natural disasters, or areas exposed to crime, discrimination and various forms of pollution).

CONCLUSION

Population ageing poses a great challenge to society. The demographic changes that led to ageing have been long-lasting and cannot be changed rapidly. Therefore, ageing societies must face these issues and adapt to changes as best as they can. Elderly people must be allowed to the greatest extent possible to live full, healthy, safe and happy lives as inseparable components of the community. Due to population ageing, especially in urban areas (as demonstrated by the analysis of Slovenia), one of the future criteria of the quality of life in cities will be the degree to which cities are equipped and adapted to the needs of elderly people. Spatial and urban planners will thus have to start observing the needs of the changing society as soon as possible, especially because the built environment is the most common determinant of active ageing; namely, only a well-maintained and age-friendly built environment can provide access to all other areas of active and high-quality ageing in cities, and thus enable the social inclusion of the elderly in the immediate and wider social communi-

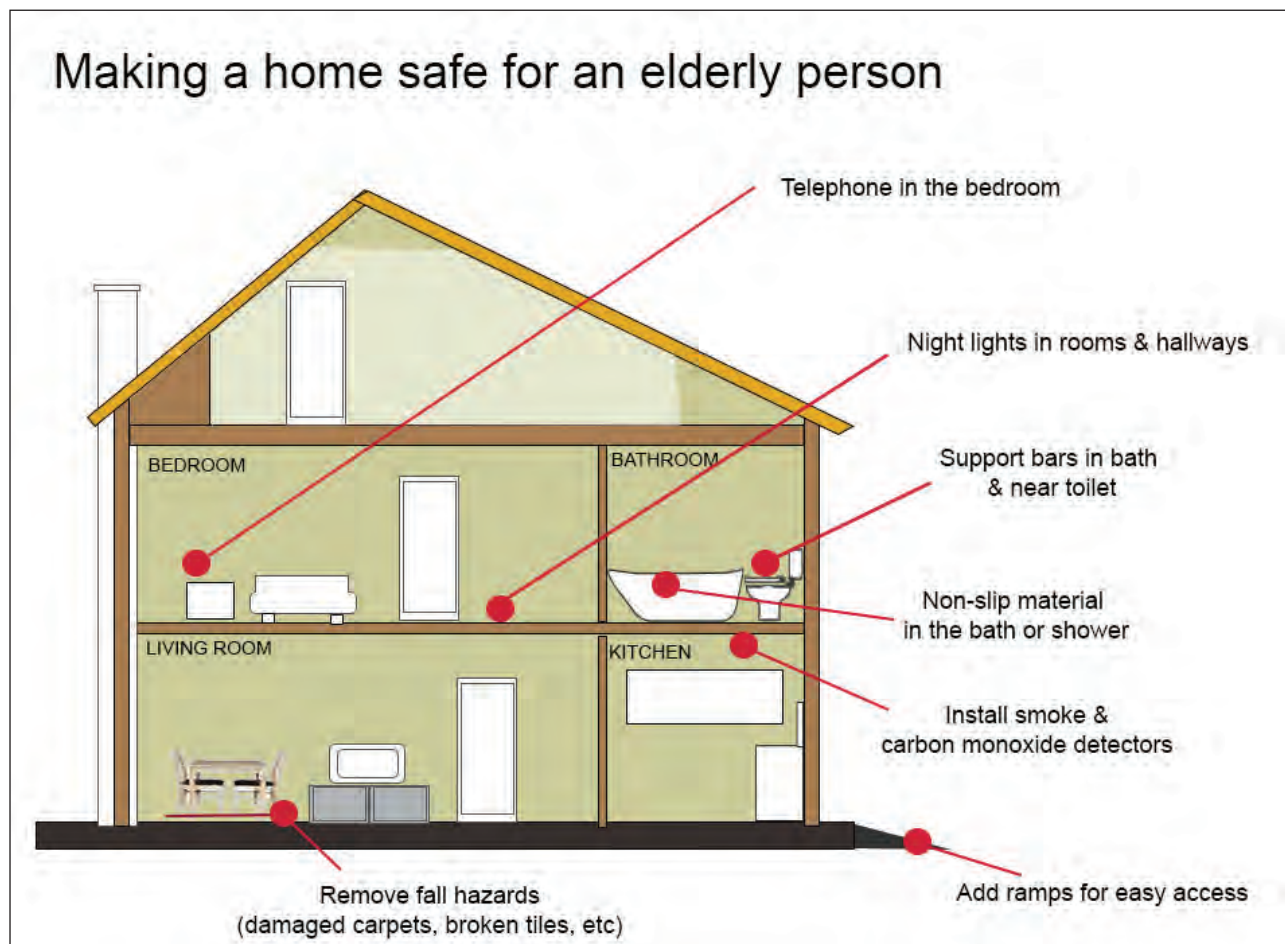

Figure 5: Making a home safe for the elderly (source: Elderly Care Café, 2012).

ty. In Slovenia, an important step was taken in 2008, when the Anton Trstenjak Institute of Gerontology and Intergenerational Relations in collaboration with the World Health Organization started activities to develop age-friendly cities in Slovenia. From the very beginning, they met with a very positive response from the mayors of Slovenia's three largest cities: Ljubljana, Maribor and Celje. In each of these cities, citizens became involved in observing what could be improved to make cities healthier, better and friendlier for the elderly. By 2014, the program had joined other cities and municipalities in Slovenia, including Velenje, Ruše, Ravne na Koroškem, Kostel, Kobarid, Ivančna Gorica, Novo Mesto, Grosuplje, Radlje ob Dravi and Šentrupert. A national committee of age-friendly cities was also established, consisting of municipal coordinators and representatives of seniors from various cities. All of the cities seek to follow the criteria for age-friendly cities. In 2008 and 2009, the Anton Trstenjak Institute conducted a survey based on the methodological protocol of the World Health Organization for an age-friendly city in Ljubljana, dedicated to increasing knowledge about ageing in urban environments. Its aim was to raise awareness of local needs, gaps and enhancement of ideas, thereby facilitating the development of age-friendly urban spaces. Senior citizens in Ljubljana felt that the city is generally quite friendly for older people, but they made several comments and recommendations for further improve-

ments toward a friendly urban environment. In the category "Outdoor spaces and buildings" they suggested that sidewalks should not be occupied by parked cars and that there should be more park benches, longer green signals at traffic lights, barrier-free access to all public spaces and public buildings, and more public toilets (with obstacle-free access). In the "Transportation" area, bus stops should be adequately equipped, better flow of urban traffic was suggested, and more parking spaces should be reserved for people with disabilities. For "Housing", subsidies for housing adaptations tailored to the elderly were proposed, as well as more alternative forms of housing (e.g., housing communities). The elderly also want to remain in their homes as long as possible, and therefore services should be adapted to ageing at home (e.g., volunteering). On this basis, the action plan "Age-friendly Ljubljana" was adopted for the period from 2013 to 2015, containing ninety-eight measures. Other cities included in the age-friendly cities network are also following this example, but in Slovenia much remains to be done. Among others things, a shift in the mentality of the entire society should take place in this regard as soon as possible. An age-friendly city is or will (some day) become "friendly" to every single one of us. Therefore, designing and planning of the urban space and their realisation in practice must become mutual and thus sustainable from a societal point of view.

STARANJE PREBIVALSTVA IN MESTNI PROSTOR

Boštjan KERBLER

Urbanistični inštitut Republike Slovenije

E-mail: bostjan.kerbler@uirs.si

POVZETEK

Svetovno prebivalstvo se vse bolj stara. Sočasno s staranjem prebivalstva se svet sooča s hitro rastjo mest in mestnega prebivalstva. Ker so torej mesta središča kulturnega, družbenega in političnega delovanja, morajo zato zagotoviti pogoje za dobro počutje in bivanje vseh svojih prebivalcev, torej tudi starejših. Kot nujen in logičen odgovor na spodbujanje dobrega počutja in kakovostnega bivanja starejših ljudi v urbanih okoljih in prispevek starejših meščanov, da kot družbeni vir prispevajo k uspešnosti mest, so zato mesta, ki so prilagojena glede na potrebe starajoče se družne, t.i. starosti prijazna mesta (ang. age friendly cities). Mestni prostor, ki je ustrezno prilagojen za starejše namreč omogoča, da ostajajo starejši v mestnem okolju čim dlje časa aktivni člani družbe. V članku bodo zato predstavljene bistvene značilnosti načrtovanja mest za potrebe starajoče se družbe, ki po kriterijih starosti prijaznih mest zagotavljajo aktivno staranje in kakovostno bivanje starejših v urbanih okoljih. V članku izhajamo iz predpostavke, da je tako zasnovano načrtovanje mestnega prostora za prihodnji družbeni razvoj nujno, saj se svet vse bolj sooča z dvema neizogibnima procesoma, staranjem prebivalstva in pospešeno urbanizacijo. Kot osnova za delo so nam služili statistični podatki popisov prebivalstva, najnovejši podatki Statističnega urada Republike Slovenije in podatki drugih evropskih in svetovnih podatkovnih baz ter analiza literature s področja staranja prebivalstva in načrtovanje prostora. Rezultati so pokazali, da glede staranja prebivalstva Slovenija ni izjema. Še več, slovensko prebivalstvo se stara celo hitreje od evropskega povprečja. Pri tem se v zadnjih dveh oziroma treh desetletjih najbolj pospešeno stara prav prebivalstvo na mestnih območjih v Sloveniji, kar je posledica suburbanizacije. Glede tega se je izkazalo zelo prizadeto območje Obale, saj se je na to območje v obravnavanem obdobju pospešeno priseljevalo starejše prebivalstvo. To je poleg staranja domačega prebivalstva povzročilo (tako) velik porast deleža starejših. Dokazano pospešeno staranje prebivalstva, zlasti na mestnih območjih, podpira zamisel o mestih, ki naj bi bila prilagojena za starajočo se družbo. Svetovna zdravstvena organizacija je v knjigi, z naslovom *Global age friendly cities: A guide* na podlagi izsledkov raziskave o življenju v mestih opredelila osem področij, ki jih je treba načrtovati in razvijati za potrebe starajoče se družbe. Prva tri se nanašajo na grajeno (fizično) okolje, ki zajema (a) odprti prostor in stavbne površine, (b) transportni sistem in (c) stanovanja. Po našem mnenju je fizično (grajeno) okolje najpomembnejša determinanta aktivnega staranja, saj le urejeno in starejšim prilagojeno grajeno okolje omogoča dostop do vseh drugih področij aktivnega in kakovostnega preživljanja starosti v mestu ter tako omogoča starejšim, da kljub s starostjo povezanimi mobilnostnimi, senzornimi in kognitivnimi težavami ostanejo aktivni člani družbe, zlasti lokalne skupnosti, v kateri bivajo. Mestni prostor, ki je torej prilagojen za starejše, je oziroma bo (nekega dne) postal »prijazen« za vsakogar od nas.

Ključne besede: staranje prebivalstva, rast mest, mestno prebivalstvo, mestni prostor, razvoj mest

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Clark, D. O. & Nothwehr, F. (1999):** Exercise self-efficacy and its correlates among socioeconomically disadvantaged older adults. *Health Education & Behavior*, 26, 4. Thousand Oaks, 535–546.
- Cunningham, G. O. & Michael, Y. L. (2004):** Concepts guiding the study of the impact of the built environment on physical activity for older adults: A review of the literature. *American Journal of Health Promotion*, 18, 6. Troy, 435–443.
- Elderly Care Cafe (2012):** Making a home safe for the elderly. <http://www.eldercarecafe.net/making-a-home-safe-for-the-elderly/> (4. 6. 2014).
- European Commission (2011):** The 2012 ageing report: underlying assumptions and projection methodologies. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2011/pdf/ee-2011-4_en.pdf (29. 5. 2014).
- Eurostat (2014):** Population database. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database> (30. 5. 2014).
- Handy, S. L., Boarnet, M. G., Ewing, R., Killingsworth, R. E. (2002):** How the built environment affects physical activity: Views from urban planning. *American Journal of Preventive Medicine*, 23, 2, supplement 1. La Jolla, 64–73.
- Glass, T. A., Balfour, J. L. (2003):** Neighborhoods, aging, and functional limitations. In: Kawachi, I., Berkman, L. F.: *Neighborhoods and health*. New York, Oxford University Press, 303–334.
- Javornik, J. S. (2006):** Socialni razgledni 2006. Ljubljana, Urad za makroekonomske analize in razvoj.
- Josipovič, D. (2003):** Geografski dejavniki rodnosti prebivalstva. *Acta geographica Slovenica*, 43, 1. Ljubljana, 111–125.
- Josipovič, D. (2009):** Demografska, etnična in migracijska dinamika v Sloveniji. In: Žitnik Serafin, J.: *Demografska, etnična in migracijska dinamika v Sloveniji in njen vpliv na slovensko vojsko*. Ljubljana, ZRC SAZU, 13–40.
- Kalache, A. & Kickbusch, I. (1997):** A global strategy for healthy ageing. *Journal of Public Health*, 50, 4. Geneva, 4.
- Kalache, A. & Keller, I. (1999):** The WHO perspective on active ageing. *Promotion & Education*, 6, 4. Thousand Oaks, 20–23.
- Klemenčič, V. (1991):** Tendence spreminjanja slovenskega podeželja. *Geografski vestnik*, 63. Ljubljana, 25–40.
- Lawton, M. P. (1978):** The relationship of environmental factors in changes in wellbeing. *Gerontologist*, 18, 2. Oxford, 133–138.
- Malačič, J. (1989):** Staranje prebivalstva ter njegove socialne in ekonomske posledice. Elaborat. Ljubljana, Ekonomska fakulteta.
- Malačič, J. (2006):** Demografija: teorija, analiza, metode in modeli. Ljubljana, Ekonomska fakulteta.
- Marmot, M. (2006):** *Harveian Oration: Health in an unequal world*. London, Royal College of Physicians.
- Michael, Y., Beard, T., Choi, D., Farquhar, S. & Carlson, N. (2006):** Measuring the influence of built neighborhood environments on walking in older adults. *Journal of Aging and Physical Activity*, 14, 3. Champaign, 302–312.
- Pastalan, L. A. & Pawlson, L. G. (1985):** Importance of physical environment for older people. *Journal of the American Geriatrics Society*, 33, 12. Hoboken, 874.
- Portdata (2014):** Population. <http://www.portdata.pt/en/Europe/Search+Environment/Table> (30. 5. 2014).
- Ramovš, J. (2003):** Kakovostna starost: socialna gerontologija in gerantagogika. Ljubljana, Inštitut Antona Trstenjaka in Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Ravbar, M. (2000):** Regionalni razvoj slovenskih pokrajin. *Geographica Slovenica*, 33, 2. Ljubljana, 9–81.
- Rebernik, D. (2008):** Urbana geografija. Geografske značilnosti mest in urbanizacije v svetu. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Satariano, W. A. & McAuley, E. (2003):** Promoting physical activity among older adults: From ecology to the individual. *American Journal of Preventive Medicine*, 25, 3, supplement 2. La Jolla, 184–192.
- Schoenborn, C. A. & Adams P. F. (2010):** Health behaviors of adults: United States, 2005–2007. *Vital Health Statistics 10*. Hyattsville, National Center for Health Statistics.
- Statistical Office of the Republic of Slovenia (2011):** Population projections for Slovenia, 2010–2060 – final data. Ljubljana. <http://www.stat.si> (1. 7. 2013).
- Statistical Office of the Republic of Slovenia (2014):** SI-STAT Data Portal. Demography and social statistics. Ljubljana. <http://www.stat.si> (24. 5. 2014).
- Šircelj, M. (2009):** Staranje prebivalstva v Sloveniji. V: Hlebec, V.: *Starajši ljudje v družbi sprememb*. Maribor, Arsitej, 15–43.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs – UNDESA (2014a):** Population division, population estimates and projections section. New York. http://esa.un.org/unpd/wpp/unpp/panel_indicators.htm (22. 5. 2014).
- United Nations Department of Economic and Social Affairs – UNDESA (2014b):** World urbanization prospects. New York. <http://esa.un.org/unpd/wup/index.htm> (22. 5. 2014).
- United Nations Department of Economic and Social Affairs – UNDESA (2014c):** World population prospects. Internet: http://esa.un.org/unpd/wpp/unpp/panel_population.htm (22. 5. 2014).
- United Nations Population Fund (2014):** Population ageing: A larger and older population. New York. <http://www.unfpa.org/pds/ageing.html> (22. 5. 2014).

Vertot, N. (2010): Starejše prebivalstvo v Sloveniji. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije.

Wagner, E. H., LaCroix, A. Z., Buchner, D. M. & Larson, E. B. (1992): Effects of physical activity on health status in older adults. *Annual Review of Public Health* 13. Palo Alto, 469–488.

Wichary, M. (2008): Watch for elderly pedestrians. <http://www.flickr.com/photos/mwichary/2711699659/in/photostream/> (14. 6. 2014).

World Health Organisation – WHO (1996): Brasilia declaration on ageing. Geneve.

World Health Organisation – WHO (2002): Active ageing: A policy framework. Geneve.

World Health Organisation – WHO (2007): Global agefriendly cities: A guide. Geneve.

original scientific article
received: 2014-06-01

UDC 711.16:7.038.54(497.11Beograd)

PUBLIC ART & PUBLIC SPACE PROGRAMME: LEARNING, BUT DOING!

Zoran ĐUKANOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Architecture, Bulevar kralja Aleksandra 73, Belgrade, Serbia
E-mail: duke@arh.bg.ac.rs

Jelena ŽIVKOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Architecture, Bulevar kralja Aleksandra 73, Belgrade, Serbia
E-mail: j_zivkovic@ptt.rs

ABSTRACT

This paper explores possibilities for linking experiential urban design education with placemaking as an approach to public space improvement in the context of post-socialist countries. It does so by analysing educational, spatial and social rewards and challenges of doing placemaking through public art, derived from experiences of the urban design educational programme Public Art & Public Space (PaPs) at the Faculty of Architecture in Belgrade. The research is based on two experimental projects, "Step to the River" and "Belgrade Boat Carnival", and evaluates their short-term and long-term placemaking effects in the Sava riverfront area in relation to the main goal of the project – to produce positive change in space and community through experiential urban design education that uses participatory public art projects as a tool for placemaking.

Key words: public space, placemaking, urban design, public art, education

IL PROGRAMMA PUBLIC ART & PUBLIC SPACE: IMPARARE, MA FACIENDO!

SINTESI

Questo paper esplora le possibilità di connettere educatione esperienziale di design urbano con il Placemaking entro un approccio di miglioramento dello spazio pubblico nel contesto delle repubbliche post-socialiste. Si analizzeranno le sfide e gli insegnamenti educativi spaziali e sociali del doing Placemaking attraverso l'arte pubblica, derivata dalle esperienze del programma Public Art & Public Space (PaPs) della facoltà di architettura di Belgrado. La ricerca è basata su due progetti sperimentali "Step to the River" e "Belgrade Boat Carnival", valutando i loro effetti a breve e lungo termine di Placemaking lungo le sponde del fiume Sava in relazione all'obiettivo principale del progetto: produrre cambiamenti positivi nello spazio e nella comunità educatione esperienziale di design urbano che usa progetti di arte pubblica partecipativa come strumento di Placemaking.

Parole chiave: spazio pubblico, placemaking, design urbano, arte pubblica, educazione

INTRODUCTION

*“Placemaking is an act of doing something.
It’s not planning, it’s doing.
That’s what’s so powerful about it.”*
Fred Kent, Project for Public Spaces

In recent years, placemaking has become theoretical and normative framework for planning, design and management of public spaces that make disciplines of urban design and public art converge. This approach aims to reverse the process of urban space production from producing non-places to creation of feeling of the authenticity of space. A body of literature has emerged that explores placemaking as planning as well as design strategy.¹ As an approach to urban development, placemaking is widely accepted and institutionalised in western capitalist democracies: but what about post-socialist countries?

Serbia is a post-socialist country in a multilevel transition: from autocracy to democracy, from socialism to capitalism, from collectivism to individualism. This means that the society is facing substantial changes at all levels and that uncertainty is the only certain thing in everyday life. Serbian cities and public spaces share the same destiny.

Because of that, design and maintenance of public spaces in Serbian cities stays at a low level and these spaces are not adequately recognised as important for urban development. Public art is not sufficiently developed and exists only in traditional forms of monuments, individual sculptures, murals, and some graffiti works. At the same time, there are some cultural and natural urban spatial “treasures” that can be presented and celebrated, some lovely public and semi-public spaces that wait to be rediscovered, ordinary or marginal public spaces that can be improved – so there is a need for making of places. Unfortunately, neither public nor private sector has public space qualities on their agenda, and the third sector, which plays an important role in placemaking process in developed countries, is not active enough in this field in Serbia.

In that context, creating capabilities to recognise potentials of small and big, ordinary and unique, green and built public spaces, and developing skills to enhance them through various forms of public art – become an important part of urban design education. But more than that, in the context of multilevel transition, undeveloped institutions and economic scarcity – it is worth asking a question: how can urban design education contribute to making of places, and by doing so contribute to better living in post-socialist cities?

In order to answer this question, we are going to present and discuss results in placemaking, based on two interrelated experimental projects in a riverfront area in the centre of Belgrade that were conducted by educational interdisciplinary programme *Public art & Public space (PaPs)*². This programme was founded at the Faculty of Architecture, University of Belgrade in 2003 based on the assumption that urban design education can do more for both students and communities by not only designing – but actually *doing* spatial interventions and events in space that can bring positive changes to places and people. Its purpose is to conduct experiential urban design education by focusing on public spaces and using public art as a tool for doing placemaking.

The first two parts of the article define the conceptual basis of *Public Art & Public Space* educational programme. The first part is focused on placemaking as a framework for contemporary urban design and public art. It presents the concept of placemaking and identifies important issues that make disciplines of urban design and public art converge in making of urban places. In the second part of this article, the idea of *learning by doing* in urban design education, that stands at the heart of experiential learning approach, is analysed and discussed in relation to its potential to initiate positive spatial and social change.

The third part of the article first presents *Public Art & Public Space (PaPs)* programme: its history, approach to urban design education, goals, and fields of action. Afterwards, two annual projects, “Step to the River” and “Belgrade Boat Carnival”, as experiments in *learning by doing placemaking*, will be presented and discussed in relation to their short-term and long-term contribution to placemaking. It will be done by focusing on educational, spatial and social rewards and challenges of doing placemaking in *PaPs* projects.

By focusing on the role that non-formal experiential academic education can play in making of urban places, we hope to contribute to the body of knowledge on placemaking as spatial planning and design strategy.

PLACEMAKING AS A FRAMEWORK FOR URBAN DESIGN AND PUBLIC ART

Public spaces are social spaces that are open and accessible to people. They are simultaneously part of urban open space system and part of public sphere. As such, they can serve as integrative element of urban structure. Beside their aesthetic and functional importance, public spaces have different social functions and are constituents of urban identity.³ They operate as arenas for social

1 In western capitalist democracies two discourses have emerged in relation to placemaking. On the one hand, placemaking is a set of processes by which cities shape their position and identities, generate economic growth by attracting desirable populations and creating cities as tourist destinations. Another discourse conceptualise placemaking as a grassroots process of place creation through which people create and assign meaning to spaces.

2 www.publicart-publicspace.org

interaction and places for cultural exchange. Vitality, activity and awareness shape the publicness of space (Jacobs, 1962), and spatial rights of access, freedom of action, claim, change and ownership (Low, 2002) also contribute to this purpose. Public spaces can be shared or contested, abandoned or used, on permanent or temporary basis. These places are also “containers of collective memory and desire [...] and places for geographic and social imagination to extend new relationships and sets of possibility” (Corner, 2006: 32).

Placemaking is a multifaceted, people-centred approach to planning, design and management of public spaces. It aims to reverse the process of urban space production from producing non-places to creation of feeling of the authenticity of space. Therefore, this approach is based on the local community’s assets, inspiration, and potential, and uses them in order to create good public spaces that invite greater interaction between people, and foster healthier, more social, and economically viable communities. It is both a process and a philosophy of acting in human environment (PPS, 2012). The concept of placemaking can be applied at various spatial scales as it is “both an overarching idea and a hands-on tool for improving a neighbourhood, city or region” (Project for Public Spaces + Metropolitan Planning Council, 2008). It can be used to improve various spaces that comprise gathering places within a community such as: streets, sidewalks, parks, buildings, etc. Since personal and cultural identities are related to these places, the role of urban design as socio-cultural process (Madanipour, 1996) and art as collective identity generating and enhancing practice become crucial to placemaking (Tilley, 1994).

Urban design involves placemaking as creation of a setting that imparts a sense of place to an area. This is achieved by “establishing identifiable neighborhoods, unique architecture, aesthetically pleasing public places and vistas, identifiable landmarks and focal points, and a human element established by compatible scales of development and ongoing public stewardship”. (The Center for Design Excellence, 2013) Urban design is the process and the product of designing and shaping built environment: cities, towns and villages. It is focused on making connections between people and places, movement and urban form, nature and the built fabric. Therefore it unites all the built environment professions, including urban planning, landscape architecture, ar-

chitecture, civil and municipal engineering in shaping and managing urban environments. When fully integrated into policy and planning systems, urban design can inform land use planning, infrastructure, built form and even the socio-demographic mix of a place. In order to do this, urban designers need to address technical, social and expressive concerns, through visual and verbal means of communication. (Madanipour, 1996) Although urban design operates from the macro scale of the urban structure (planning, zoning, transport and infrastructure networks) to the micro scale (street furniture and lighting) – much of urban design is concerned with the design and management of public spaces and the way they are used and experienced. (Protocol for Australian Cities, 2011)

But placemaking is more than just creating better design of public spaces since the possibilities for making places solely through physical design are limited (Seamon, 1993). Placemaking facilitates creative patterns of activities and connections (cultural, economic, social, and ecological) that define a place and support its ongoing evolution. In that sense, “placemaking is how we collectively shape our public realm to maximise shared value” (PPS, 2012). In that sense, an effective placemaking process capitalises on the local community’s assets, inspiration, and potential, ultimately creating good public spaces that promote people’s health, happiness, and well being. At the same time, as a multi-cultural and inter-cultural act, placemaking can be interpreted as increasing density and intensity of meanings of the public space, and public art can have an important role in achieving this goal.

Throughout the history, art in public spaces was used to contribute to collective memory and creation of meaning of spaces. Public art occupies public space and therefore it is intended to be physically and freely accessible to the public. It relates to the context in which it is sited and can be site-specific or audience-specific. It can be placed indoors or outdoors, be of large or small scale, and exist as permanent or temporary artistic intervention. Public art has diverse meanings,⁴ but one relation always exists: public art occupies, signifies and shapes form and activities in public space and as such contributes to publicness of place.

Relation between urban design and public art has been widely debated. Usually, there are a number of expected roles of an artwork in public space.⁵ To name just a few: adding visual quality to a built environment,

3 There are two broad traditions of urban design thought and they stem from different ways of appreciating design and the products of design process: visual artistic tradition and social usage tradition. Visual artistic tradition is narrower, product-oriented and focused on visual qualities and aesthetic experience, rather than cultural, social, economic, political, and spatial factors and processes contributing to successful urban places. The social usage tradition emphasizes the way in which people use and sense space. (Carmona et al., 2008)

4 Definitions of public art explore its meaning in relation to: art, urban design, landscape and social intervention. In art and public policy literature the term *public art* has been referred to various art interventions in public spaces – from government commissioned monumental sculpture to subway graffiti. In general, public art is often used as an umbrella term covering any art that is not displayed in art galleries or museums. (Hunting, 2005)

5 “In United States, public art is often used to energize urban design – to comment on sites in order to help one see and experience them in new ways. Artists often collaborate on infrastructure for utilitarian purposes, and work with architects, landscape architects, urban designers and engineers to execute their projects.” (Cohen Ch. et al., 2002)

increasing cultural awareness, making works of contemporary art more easily reachable for general public, attracting tourists, visually marking a site of communal importance, generating a sense of pride and belonging to groups that are using it, etc. (Đukanović, Živković, 2008) But, does public art add up or supplant urban design? Is it simply urban ornamentation, or a tactic attempt to redeem poor architecture and urban design? (Loukaitou-Sideris, Banerjee, 1998) In contemporary urban setting, that is becoming filled with non-places, public art gains a new role in respect to urban design – that of a “placemaking agency” (Tilley, 1994).

Although contemporary public art and urban design practice is most often fragmented between various professions, the focus on placemaking reveals the need for new approaches and practices for designing cities that include different design professionals (artists, architects, planners, urban designers, landscape architects etc.) who collaborate during overall design process. This public art and urban design approach is characterised by comprehensive and complex collaboration of different design disciplines which work together on equal basis on projects that aims to enhance the quality of urban environment.

Public art and urban design converge in creative and participatory placemaking as an evolving field of interdisciplinary practice that uses the power of art projects and urban design process to serve community's interest, while driving a broader agenda for change, growth and transformation in a way that also builds character and quality of place. In this approach partners from public, private, non-profit, and community sectors strategically shape the physical and social character of a neighbourhood, town, city, or region around arts and cultural activities. Creative placemaking animates public and private spaces, rejuvenates structures and streetscapes, improves local business viability and public safety, and brings diverse people together to celebrate, inspire, and be inspired. (Gadwa, 2012)

This new connection was enabled by recent development of participatory public art as an approach to making art in which the audience is engaged directly in the creative process, allowing them to become co-authors, editors, and observers of the work. In this new conception of art public space is understood not only as a social space that is generally open and accessible to people, but as an action field for improving visibility, respect and conditions for various cultural practices (Rosaldo, 1999). Using various forms of public participation, public artists explore capacities of the existing social system to enable self-realization of diverse cultural subjects in the given society, and work on widening of its horizons (Honneth, 1995). The art of placemaking is therefore based on premise of connections – between people and cultures, between eras in history, between materialism and mythology, and between disciplines. (Fleming, 2007)

EXPERIENTIAL LEARNING IN URBAN DESIGN: LEARNING, BUT DOING – WHAT?

Learning by doing means learning from experiences resulting directly from one's own actions. Actions do not only follow thinking – they induce thinking. The thinking generated from action is relative to the action and this recursive practice is the essence of experiential learning. This principle has been used in many forms, including: learn-by-doing, learning from experience, practical experience versus book learning, the practice-theory-practice dialectic, proof upon practice (Reese, 2011). It is contrasted with learning from listening lectures, reading instructions or watching others perform. Experiential learning does not replace traditional methods of learning. Instead, experiential learning should be designed to improve one's understanding by giving one freedom to explore and find the learning path that is most suitable for him or her.

Though it has variety of interpretations, the concept of learning by doing is usually associated to John Dewey's theory of experience. He advocated that education be based upon the quality of experience and suggested that, in order to design effective education, we must understand the nature of how humans have the experiences they do. Dewey believed that for an experience to be educational, certain parameters had to be met. The most important were – continuity and interaction. Continuity refers to the notion that humans are sensitive to and affected by experience. The experience comes from and leads to other experiences, propelling the person to learn more (Dewey, 1938). Interaction builds upon the notion of continuity and explains how past experience interacts with the present situation, to create one's present experience (Neill, 2005). Dewey's hypothesis is that your current experience can be understood as a function of your past experiences which are interacting with the present situation to create an individual's experience. Interaction occurs when the experience meets the internal needs or goals of a person (Dewey, 1938). Besides educative experiences, Dewey recognises experiences as possibly mis-educative and non-educative: mis-educative being one that stops or distorts growth for future experiences, and non-educative – one in which a person has not done any reflection and so has obtained nothing for mental growth that is lasting (Dewey, 1938).

Building on Dewey's work as well as on Lewin, Piaget, Freire and James, David Kolb frames his own Experiential Learning Theory (ELB) – based on the principle that a person would learn the best through discovery and experience. He provides holistic model of learning process – Experiential Learning Cycle. It consists of four stages: 1) concrete experience (learning cycle begins with doing something in which the individual, team or organisation are assigned a task: key to learning therefore is active involvement). 2) reflective observation (taking time-out from *doing* and stepping back from

the task and reviewing what has been done and experienced), 3) abstract conceptualisation (process of making sense of what has happened and involves interpreting the events and understanding the relationships between them) and 4) active experimentation (learner considers how they are going to put what they have learnt into practice). For learning to be useful it should be placed in a context that is relevant to the person. If one cannot see how the learning is useful to one's life then it is likely to be forgotten very quickly. (Kolb, 1984)

The concept of *learning by doing* is widely recognised and practiced as a teaching perspective in urban design education. It is based on recognition that urban design (as well as architecture and urban planning) is a discipline oriented towards practice and production of urban space. In that sense, although planning and design theory make important part of curriculum, basic unit in most bachelor and master urban design academic programs is urban design studio. Work in urban design studio enables students to connect theoretical knowledge with urban design methods and techniques while working in a specific urban context. (Milovanović Rodić, D. et al., 2013) It is a problem-based learning approach (PBL) that offers not only information but also thinking strategies. It involves students in problem solving, therefore increasing their interest in the subject. Besides transferring information, this approach makes knowledge more memorable (Altomonte, 2012).

Orientations towards sustainability and placemaking in urban design theory and practice give support and add another dimension to *learning by doing* approach. They put forward the need for broadening the basis and creating synergies in making sustainable urban places. This means that communication and collaboration of all interest groups and individuals is prerequisite for sustainable placemaking. In this way learning by doing in urban design education means not only learning theoretical concepts and developing artistic and technical skills, but also learning how to communicate and collaborate with various stakeholders, professionals and broad public in the process of placemaking. And this can be done properly and effectively only in natural setting of working together on real-life urban problems. Therefore many contemporary urban design curricula are developed around partnerships with local authorities and citizens in testing solutions for real problems through students' design projects. In this way students learn about diversity and conflicting nature of urban development values and approaches (Archeworks, 2011).

Unfortunately, great majority of these marvellous projects exists only as vision (in printed or digital format) and are, at best, presented through exhibitions and publications. At the same time, hidden potentials

for improvement explored in students' works – remain hidden in urban reality. And this destiny is not very different from the destiny of urban design projects done by professionals, especially in context of economic decline and political tensions that characterise most countries in transition. The gap between vision and reality continues to exist.

Based on Dewey's assertion that education also has broader social purpose, which is to help people become more effective members of democratic society,⁶ we argue that urban design education can do more for both students and communities by delivering small, incremental but real *spatial interventions* that bring positive changes to places and to people. In that sense it is not only *learning by doing* that is important for urban design education focused on placemaking – it is *doing* that really matters. Temporary spatial interventions and events can have integrative role in placemaking and enable establishing connections between academia, local authorities and citizens.

It is with that idea that *Public Art & Public Space* programme was established at the Faculty of Architecture, University of Belgrade in 2003.

PUBLIC ART & PUBLIC SPACE PROGRAMME FOR NEW URBAN DESIGN EDUCATION AND PLACEMAKING

Public Art & Public Space Programme (PaPs)

Public Art & Public Space programme (PaPs) was established with an idea of linking experiential urban design education with placemaking, in order to improve public spaces in Serbian cities. It is focused on exploring potentials of both central and marginal public spaces through small space interventions and events, with a goal of enhancing their meaning, use, and value.

Simultaneously recognising the importance of public art in placemaking, and being aware of its neglect in the context of Serbia, the aim of PaPs programme is to integrate public art in urban design education and to use it as an integrative tool in placemaking. In opposition to linear process of designing public spaces through hierarchy of design disciplines, PaPs programme intends to promote interdisciplinary public art and urban design process that respects the skills of professionals from complementary design disciplines. Being based on the placemaking as theoretical and normative framework, the PaPs programme also affirms collaboration between design disciplines, local community and authorities while working on various projects in the civic realm (Živković et al., 2005).

The PaPs programme was initiated after success of

⁶ He argued that the one-way delivery style of authoritarian schooling does not provide a good model for life in democratic society. Therefore students need educational experiences which enable them to become valued, equal, and responsible members of society. (Neill J., 2005)

the workshop conducted by members of the Faculty of Architecture, University of Belgrade and New York City *Percent for Art* programme, organised in October 2002 in Belgrade. It became an official programme at the Faculty of Architecture in April 2003. Although the Faculty of Architecture is the programme's founder, University of Arts and Faculty of Forestry, Department of Landscape Architecture participate in it on an equal basis. (Živković & Đukanović, 2007)

After the curriculum reform at the Faculty of Architecture in Belgrade, it has become possible to establish elective courses within bachelor and master studies. The first master's programme within the new curriculum was "Art in urban public spaces – Public Art & Public Space" (2006/2007). But *PaPs* experiential learning programme continued to exist both as supplement and as alternative to the official formal curriculum.

The objectives of *Public Art & Public Space* project are (Đukanović et al., 2005):

- Improving public spaces in Serbian cities as well as spaces with cultural, historical and natural values;
- Interdisciplinary work: collaboration between the faculties of Architecture, Fine arts, Applied arts, Landscape design, Performing arts, etc. in educating new generation of professionals that can collaborate in overall urban design process;
- Working on collaboration between design professions and local authorities, communities and institutions in urban design process;
- Awareness-raising and education in the field of public art and urban design;
- Integrating public art into the process of urban planning and urban design.

The main activities of *Public Art & Public Space* project are:

- Planning, design and realization of public art projects through interdisciplinary students' workshops and actions that involve experts and public in all stages of work;
- Public presentations of projects;
- Lectures on public art, design of public spaces, public participation and public space design process;
- Supporting activities and presentations that promote public spaces and public art.

In the following text two annual projects – experiments in *doing* public art will be presented and discussed in relation to their contribution to placemaking.

***PaPs* experiments: Learning and Doing Placemaking through Public Art at Belgrade's Riverfront**

Context

Belgrade is the capital and the largest city in Serbia with a unique position at the confluence of two international rivers – the Sava and the Danube. These two rivers divide urban territory into three areas while, at the

same time, integrate it around centrally located Big War Island. The city was predestined to develop in relation to its rivers and to become an important merchant city.

Industrialisation introduced new activities on the waterfront, such as industrial and port complexes, railroad and central railway station. These massive structures made the city turn its back to the rivers. Belgrade's commercial and business centre moved to the top of the hill. In 1961 the new Belgrade Port was formed on the Danube, leaving existing industrial facilities on the Sava riverbank obsolete. The era of overall waterfront decline started.

Although located in downtown Belgrade, Sava riverfront area remained abandoned for decades. Beautiful but shabby buildings and derelict port structures, that stood as witnesses of waterfront's merchant and industrial past, became symbols of Belgrade's vision to finally descend to its rivers. Numerous development proposals of Belgrade descending to its rivers were created. Being vulnerable to political and economic fluctuations, they ended up stuck between seductive visual presentations of new iconic architecture and the grey reality of abandoned warehouses and post-industrial waist (Živković & Đukanović, 2010).

That was the very reason for showcasing central Sava riverfront within *Public Art & Public Space* (*PaPs*) educational programme. Two experimental projects that we are going to present were based on the premise that while waiting for those large development projects to be carried out, there are many small but important steps that can be taken in order to connect the city and the river. The area around the old Sava Port was chosen for planning, designing and delivering spatial interventions and events that were supposed to revive interest for various "gifts" that Sava riverfront can offer to the city life.

Working hypotheses to be tested in these experimental projects were:

- Interdisciplinary work is possible among students of different faculties from the University of Belgrade and the University of Arts.
- Motivation for realization of individual public art project can energise participants to establish links and collaborate with institutions, community, private sector, media and citizens.
- Temporary spatial installations and events can have long term positive effects on transformation and placemaking of urban space.

Specific hypotheses were developed for each experimental project. Hypothesis for the Project No. 1: "Step to the River" (2003) was that it is possible to deliver density of public art interventions through experiential learning workshops and, by generating diversity of experience of space, establish a cultural path from the city centre to the riverfront. For the Project No. 2: "Belgrade Boat carnival" (2004) hypothesis was that it is possible to generate a big event of excellence as a collective *oeuvre* of students' workshops, public, private and civic

Figure 1 – “Step to the River” project (PaPs, 2003)

sectors, that would exceed previous experience of the Sava river and riverfront area and thus, change their meaning.

Project No. 1: “Step to the River” (2003)

The aim of the first of the *PaPs* projects was to bring people from the city centre to the riverbanks by using public art densification strategy. The idea was to sprinkle pedestrian pathways with magnetic “art dust”: small-scale but numerous temporary public art interventions and events, which will lure people into taking these shortcuts between the existing public spaces. The purpose was not to speed up the walk but to make it more enjoyable, thus enhancing the urban experience.

The experimental project “Step to the River” was conceived as a simultaneous presentation of the results of 13 workshops. These workshops were conducted by interdisciplinary teams of students that worked with the team of mentors, local community and officials. The project was structured in 3 phases: initiation, concept design, and realization – each having its own spatial and media results that were presented to the public, thus generating support for the next phase.⁷ Uncertainty related to the budget and timing resulted in a two-tier project: *big vision* (the optimal solutions) and *small but possible* (low-cost project proposals). Three academic institutions, 7 national public institutions, 15 local pub-

lic institutions, 2 institutions from the civic sector and 22 private sector participants were included in realization of the project.

The one-day event “Step to the River” (a series of public events on the chosen pedestrian paths) took place on the 12th of July 2003 and was opened by the city mayor. A wide range of public art installations and performances included: turf (grass) labyrinth set up on the streets leading to the Sava river, choir concerts, theatre plays, workshops for children, redesign and reuse of local trams, video art, fashion and music shows on railway wagons in the old Sava Port, waterfront party and boat tours (Table 1, Figure 1).

Considering the lack of professional experience in organising public events as well as the lack of budget, more than 2,500 people that attended the event and rather surprising media attention have to be viewed as a remarkable success of the project. After decades of living in oblivion, the old Sava Port belonged to the people again, at least for a day. By increasing density of events, the intensity of urban experience and recognition of the place increased as well.

As a result, *Public Art & Public Space* programme gained political, institutional and media support for its next experimental project – “Belgrade Boat Carnival”. It was to be managed by experienced students that in a new learning cycle would become tutors and managers of the project.

⁷ Each of these stages had material results which were presented to public institutions and local citizens with an idea to gain their active support. Several lectures on public space and public art were organized for the same purpose.

- *Phase 1 – initiation:* Defining goals, objectives and fields of action. Identification of public spaces and analysis of their potentials for public art, done by students of the Faculty of Architecture. *Result: Catalogue of public spaces in the old city centre.*
- *Phase 2 – conceptualization and design:* 13 workshops were organized as interdisciplinary teams of students who worked together with interdisciplinary team of mentors on developing design solutions for the chosen sites. *Result: Catalogue of projects – digital simulation of public art interventions in space.*
- *Phase 3 – realization:* Design projects were adapted to the chosen path to the river and the budget, and realized at the concrete locations. *Result: one-day event on 10 locations forming a path to the river.*

Table 1 – “Step to the River” project – workshops (PaPs, 2003)

	WORKSHOP	Intervention in Public space	Art form
1.	Follow the sign	Graffiti on Tram 2	Visual
2.	Singing Tram	Concert in tram with grass floor	Music/tactical
3.	Green way	Turf (grass) street labyrinth, green balls, green signs	Visual/tactical
4.	STEP	Light cubes illumination	Visual
5.	Wagons	Music and fashion show	Visual/fashion/music
6.	(En)Lighting	Various lighting performances on the way to river	Visual
7.	Visions	Various video performances on the riverbank	Visual
8.	Kosancicev Venae for children	Workshops and theater play for children	Visual/theater/tactical
9.	Tourist guides	Actors as tourist guides through real and imagined Belgrade	Theater
10.	Boat/illumination party	Music and video show	Music/visual
11.	Look: A river!	Photo and children's drawings exhibition and concert	Visual/music
12.	Billboard Gallery	Photography	Visual
13.	Media	Project presentation - graphic and video material	Graphic and video design

Project No. 2: “Belgrade Boat Carnival” (2004)

The second *Public Art & Public Space* experimental project was shaped by the recognition that neither citizens nor experts recognised aquatorium of Belgrade as a public space. At the same time, although various institutions had separate jurisdiction in this area, the absence of care was visible everywhere: polluted river and its banks, stranded boats, abandoned floating houses. To solve this problem, it was not enough just to have numerous small public art events. Intensity of the (public art) action strategy was important in order to make fun-

damental and long-lasting change. It was necessary to think BIG. (Đukanović & Živković, 2013)

Therefore, after bringing people to the river, the following event aimed at keeping them by the river in the same area (the old Sava port and the opposite riverbank). Apart from organising numerous small events and exhibitions on the riverfront, the idea was to make the Sava River the main stage and to present it as an attractive public space. The goal was to make an event of excellence which will celebrate rivers of Belgrade; a memorable event that will change the meaning of the space and improve relation between people and the river.

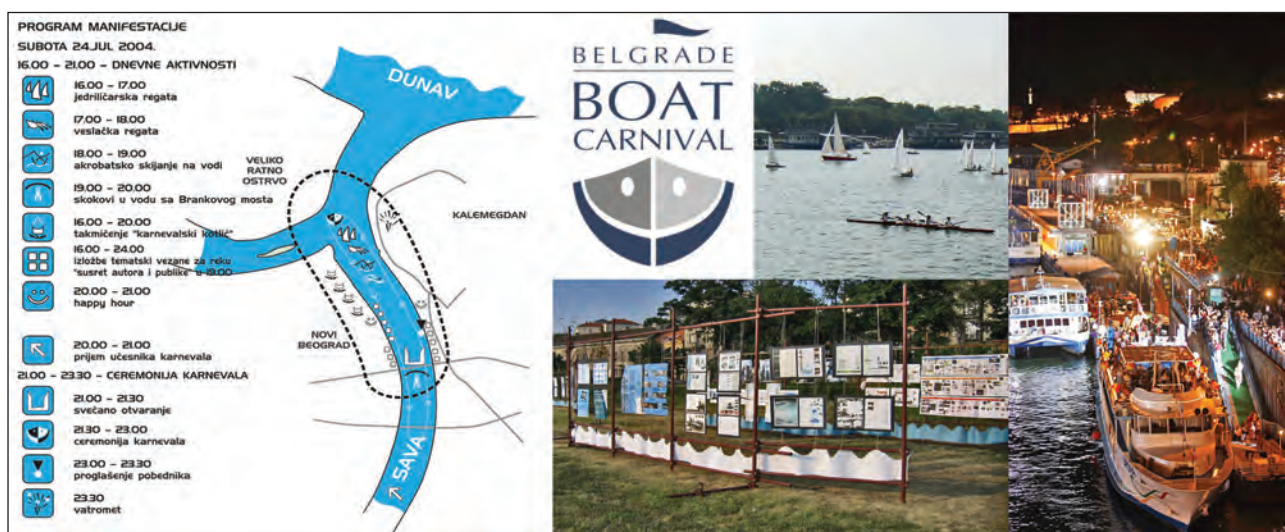
Figure 2 – “Belgrade Boat Carnival” project (PaPs, 2004)

Table 2 – “Belgrade Boat Carnival” project – workshops (PaPs, 2004)

	WORKSHOPS	Intervention in Public space	Art form
a	CARNIVAL CEREMONY		
a1	communication and participatory work with boat owners and clubs	no	no
a2	organization of carnival ceremony	no	no
a3	realization of carnival ceremony	carnival boat promenade	no
b	WATER EVENTS		
b1	I am sailing	sailing boat promenade	no
b2	Rowing, rowing, rowing...	rowing and kayak promenade	no
b3	Water ski...i...	water skiing promenade	no
b4	Bridge jumping	bridge jumping	no
b5	Belgrade from the river	boat sightseeing tour around Belgrade	no
c	RIVER BANKS EVENTS		
c1	kids carnival	costumed kids event	music/visual
c2	enlightening	light cubes illumination	visual/performance
c3	exhibitions	spatial installations for exhibitions of students work	visual
c4	carnival caldron party	competition of cooking of fish soup with live music	music visual
c5	carnival beer party	old beer truck with live music	music/visual
c6	happy tram	Graffiti on Tram / line no. 2	visual
c8	enlightening the sky	firework	performance and visual art
c6	promotional points	sponsor promotional points and installations	no
d	MEDIA AND PR		
d1	contacts with medias	no	no
d2	press material preparing and distribution	no	graphic, photo, video and web design
d3	press conference preparing and realization	no	no
d4	BBC logo design competition	no	graphic design
d5	design and production of promotional material	billboards	graphic, photo, video and web design
d6	preparing an distribution of material for communication with stakeholders	no	applied art
d7	WEB site	no	web art and design
d8	PR activities	no	no
d9	marking sights	guidepost, signboards and markers	graphic design and visual art
d10	press clipping	no	no
d11	post production	no	graphic, photo, video and web design
e	MANAGEMENT		
e1	conceptualization and initiation	no	no
e2	planning and scenario	no	no
e3	finding and motivating of target groups and relevant stakeholders	no	no
e4	budgeting	no	no
e5	negotiation	no	no
e6	contracting	no	no
e7	teams building and organization	no	no
e8	following of realization	no	no
e9	security organization	no	no

This is how the idea of Belgrade Boat Carnival (BBC) was born. Belgrade has never had a carnival tradition, and neither had Serbia. At the same time, the idea of a carnival was a logical solution for a city regionally recognised as the “City of fun”. The First Belgrade Boat Carnival took place on 24th of July 2004 and included: daily events on the river (water jumps, sailing boats, rowboats and jet ski parade), events on the riverfront (student design exhibition, children’s theatre and workshops, boat models exhibition, fish soup cooking competition), and the final event: 250 boats in a carnival parade (Table 2, Figure 2). Thirteen academic institutions, 24 national and 23 local public institutions, 25 institutions from the civic sector and 37 private sector participants were included in planning and delivering the project. Approximately 100,000 people attended this one-day event and it was followed by more than a hundred journalists. It was one of the most attended events in Belgrade that year.

The BBC event dramatically increased density and diversity of use in the area and showcased possibilities for its further development. The results of the both *PaPs* projects were also presented at several national conferences and exhibitions, gaining wide public attention and several prizes. All this led to diverse long term spatial and social effects that are going to be presented.

Epilogue: 10 years after Step to the River + Belgrade Boat Carnival events (2014)

Ten years after realization of presented *PaPs* projects, changes in the area are visible. For a long time neglected and under-used post-industrial space became convivial and lovable *public place* (Figure 3). The educational, spatial and social effects of these projects are identified and summarised below.

The main educational accomplishments of two *PaPs* projects were a new generation of young professionals experienced in placemaking, interdisciplinary and collaborative work, and project delivery. Students that participated in experiential *PaPs* projects started their own active engagement in the field and continued to work on improvement of public spaces and placemaking in three main ways. Some of them became tutors and managers of other *PaPs* projects delivered in Belgrade (BBC, Sremska Street), Užice and Negotin.⁸ Others initiated their own NGO with a focus on public space improvement and development: “Refraction team” in Pančevo,⁹ “EVOLVE” society for urban development in Gornji Milanovac, etc. The third group of ex-*PaPs* students started their professional practice in public and cultural institutions, working on research, evaluating and initiating

projects in local public spaces (Municipality of Savski venac, Cultural centre of Pančevo). The other, equally important, educational accomplishment is education of public authorities, and is going to be presented in more detail, together with social effects.

The main spatial effects include institutionalisation of “Belgrade Boat Carnival”, redevelopment of *Beton hala* area and placemaking activities in the nearby Savamala area, and reconceptualisation of the waterfront in urban planning documents.

- *Institutionalisation of Belgrade Boat Carnival as the official city event*¹⁰: After the great success of the initial event in 2004, Belgrade Boat Carnival became an official Belgrade annual summer event. Since 2005, it has been run by the Tourist organisation of Belgrade and supported by the City Government. Belgrade became a member of the Federation of European Carnival Cities. Last year the Belgrade Boat Carnival was held for the 10th time. In 2013 *PaPs* was rewarded by Tourist organisation of Belgrade for the exceptional contribution to tourism in Belgrade.
- *Beton hala area started to re-develop*: Diversity of public art interventions and activities, number of visitors that attended “Step to the River” and “Belgrade Boat Carnival” events, and their broad public promotion, confirmed the importance and high development potential of the old Sava port. As a result, private investors, as well as the city and state governments, were stimulated to invest in reconstruction of buildings and public spaces in the port area. In 2006, some parts of the old Sava port facility (*Beton hala*) were converted into an exhibition space, a jazz club and an exclusive shop. Many concerts, exhibitions and other cultural events started to take place in the port area, confirming the cultural character of the new city-river integration. This is still work in progress with a city government support confirmed through organising international competition in 2010.
- *Placemaking started in nearby Savamala area*: *PaPs* events showcased hidden potentials of riverfronts but also shed some light on the values of adjacent areas. *PaPs* projects had important educational effect of on public officials who, after having positive experience with *PaPs* events, were more open for new initiatives in place activation and transformation. In 2007 Cultural centre Magacin and in 2009 Cultural centre Grad started to work strongly supported by the City Municipality of Savski venac. In 2012 Mikser house and Mikser festival were initiated on the same basis.
- *Reconceptualisation of waterfront space meaning and importance for urban development*. The river

⁸ See: <http://www.publicart-publicspace.org>

⁹ Project delivered as collaboration between *Refraction team* and *PaPs* was included in Archive of the European Prize for Public Space, see: www.publicspace.org/en/works/d106-plato-na-trgu-kralja-petra-l

¹⁰ See: Tourist organisation of Belgrade official site. <http://www.tob.rs/en/news.php?id=497>

Figure 3 – Placemaking process at the Sava riverfront continues – 10 years after “Step to the River” and “Belgrade Boat Carnival” projects (source: Tourist organisation of Belgrade)

Sava central waterfront area is now recognised as one of main tourist attractions of the city and integrated in strategic urban development documents: City of Belgrade Development Strategy (Stojkov B., 2011), Belgrade Tourism Development Strategy (Institut ekonomskih nauka, 2008).

The main social effects of *PaPs* projects can be identified in two broad domains: improving the basis for intersectoral collaboration and for interdisciplinary work on placemaking.

- *Improving the basis for intersectoral collaboration in placemaking* - considers improvement of relations between sectors (public, private, and civic) and change of their attitude towards public spaces. Positive experiences of taking part in *PaPs* events contributed to the raise of confidence in non-formal cultural actions and the importance of quality public spaces. General visibility and importance of civic sector and placemaking through temporary interventions increased, enabling greater official support from the local and national governments. Similar events were organised in other cities, initiated by civic sector in collaboration with *PaPs* (e.g. *Academica – Užice*¹¹). Also, new civic sector placemaking organisations were initiated by ex-*PaPs* students (“Refraction Team”, “Evolve”). Due to positive effects of *PaPs* projects, private investors also became aware of economic and promotional potential of temporary installations and events and the number of investments in the area increased.¹² Another import-

ant social result was the development of pro-active approach to placemaking in the Ministry of Culture and Media, City of Belgrade and city municipalities of Stari grad and Savski venac.¹³ Involving leaders and members of national and local governments (e.g. Ministers of Culture and Media, the Mayor of Belgrade, president and members of the Executive Board of the City of Belgrade, presidents of city municipalities of Stari Grad and Savski venac,) in the process of *PaPs* project conceptualisation, design, and realization had educational influence on them. Short time after realization of initial *PaPs* projects, the initiatives for new placemaking through public art came from local governments of these two city municipalities in which *PaPs* members were included as researchers, designers, or consultants.¹⁴

- *Improving the basis for interdisciplinary work* considers maintenance of the relationships (established during *PaPs* events) between universities and faculties, which enables further interdisciplinary work in joint placemaking projects.

Discussion

The role of experimental projects “Step to the River” and “Belgrade Boat Carnival” in placemaking of the Sava central riverfront will be discussed in relation to their short-term and long-term educational, spatial, and social effects. Although these two events can be compared from both educational and placemaking point of

¹¹ www.academica.rs/academica/Umetnost_u_javnom_prostoru_2012_elektronsko-izdanje.pdf

¹² The number of service and retail firms in waterfront area increased from 3 in 2003 to more than 50 in 2013 and it is continuing to grow (based on internal *PaPs* mapping).

¹³ See the official web presentations on: www.savskivenac.rs, www.starigrad.org.rs

¹⁴ Besides several research and design projects and events, this collaboration resulted in two publications: „Placemaking“ with municipality Stari Grad and „Public space 4 Public art“ with municipality Savski venac

view, we are going to interpret them in this paper as a part of Kolb's model of *experiential learning cycle* (ELB) and part of broad *placemaking process*.

Although the initial impulse for the first *PaPs* project was to induce positive change in space, Kolb's model of experiential learning cycle emerged as a possible interpretative framework for doing placemaking as a part of urban design education. In this way, "Step to the River" project can be interpreted as Kolb's *concrete experience stage* of doing something. Key to the learning was participants' active involvement in project preparation, presentation, and realization. *Reflective observation stage* followed the project's realization, opening communication channels between students, tutors and local authorities. The results were presented at several national exhibitions and conferences and, in that way, professional and wider public reaction contributed to making sense of it all. This helped students and their tutors to interpret the events, evaluate and relate them to theory (Kolb's *abstract conceptualisation stage*). *Active experimentation stage*, in which learner considers how to put what has been learnt into practice, developed in three directions: first – in which students became tutors and project managers of the next "Belgrade Boat Carnival" project; second – in which they initiated their own NGOs, and third – in which they got actively involved in placemaking through professional practice in public institutions. Unfortunately, feedback from participants was not systematically gained and cannot be used for drawing firm conclusions on learning effects on students. Nevertheless, the facts about experienced students' further pro-

active involvement in the field confirms the importance of an overall approach of *learning through experiences of doing things that really matter in the specific context*.

The short-term effects of "Step to the River" and "Belgrade Boat Carnival" in relation to educational, spatial, and social aspects of placemaking are presented and evaluated in Table 3. From the *educational* perspective, it is important to acknowledge that in both projects students managed to achieve a high level of interdisciplinary work (though the problem of authorship occurred) and gain experience from project realization. Collaboration with local communities and other interest groups existed, but the level was lower in "Step to the River" project comparing to "Belgrade Boat Carnival". This can be explained by the situation where local community's identity was not established and active citizenship was not nurtured. In this way, *PaPs* projects can be seen as making pioneering contribution to active collaboration with local communities in Serbia. In *spatial* terms, both projects succeeded in delivering diversity, density, and intensity of interventions. The results thus support both specific hypothesis: a) that it is possible to establish a cultural path from the city centre to the riverfront through experiential learning workshops that generate density and diversity of experience of space, and b) that it is possible to generate a big event of excellence as a collective *oeuvre* of students' workshops and their collaboration with public, private and civic sectors. Finally, from the *social* perspective the results confirm that motivation for realization of individual public art project can energise participants to establish links and collaborate

Table 3 – Evaluation of short term effects of "Step to the River" and "Belgrade Boat Carnival" projects

GOALS	OBJECTIVES	PROJECT - SHORT TERM EFFECTS	
		Step to the River	Belgrade Boat Carnival-BBC
EDUCATIONAL: Experiential Issues in urban design education	Interdisciplinarity	+	+
	Collaboration	+-	+
	Project realization	+	+
SPATIAL: Activation and transformation of spaces; Enhancing visibility, changing meaning of space	Diversity of interventions	+	+
	Density of interventions	+	+
	Intensity of interventions	+-	+
SOCIAL: Establishing links, enabling participation and collaboration	Interdisciplinary work- Establishing inter-faculty links	+	+
	Public participation	+	+
	Collaboration with local community	+-	+
	Collaboration with public sector	+	+
	Collaboration with private sector	+-	+
	Collaboration with civic sector	+-	+
+ high, +- medium, - low			

with institutions, community, private sector, media and citizens.

When discussing the long-term effects of *PaPs* projects on placemaking, probably the most important positive *educational* effect is the establishment of new generation of young professionals that now uses their skills in interdisciplinary and collaborative work. They work in public, private and civic sectors on improvement of public spaces and placemaking. Since at the moment no information on their experiences exists, further research should be carried out in order to gain insight into ways and fields in which ex-students implemented their knowledge and skills on placemaking obtained through *PaPs* projects. From the *spatial* point of view, long term contribution of *PaPs* projects to placemaking can be discussed in relation to the form, use, and meaning of space. After showcasing alternative potential uses of riverfront area, the investments and cultural activities in the area increased. They brought substantial functional and formal changes to some parts of the riverfront area (e.g. Beton hala, adjacent Savamala area). In general, due to overall change in character and intensification of use, the public perception changed from neglected industrial area in decline to new city leisure quarter. But some parts of the area have not gained further attention from public, private or civic sector, and have not changed. This indicates some constraints of temporary projects in delivering long-lasting changes that should be considered in further research and action. The main placemaking *social* rewards that stem from “Step to the River” and “Belgrade Boat Carnival” events are raising general awareness on importance of placemaking, and non-formal initiatives to contribute to that goal. *PaPs* projects had an important integrative role in establishing links between different educational institutions and sectors in the process of placemaking. They also had an important educational role for local governments that lead to development of their proactive approach to placemaking.

Finally, we would like to direct attention to some lessons learned from these projects as both educational and placemaking endeavours, that can be used for future study and work in placemaking through experiential education. The first one concerns *choosing strategic locations*, which means focusing on spaces that many people perceive as important and in which interests of public, private and civic sectors can overlap. The second one concerns *taking opportunities* from which synergy of individual and political goals in working on placemaking can be established. In case of Belgrade, enthusiasm for urban spatial improvement, shared by all the participants, was rooted in social and political changes in the country. The new democratic city government, the academics, public institutions and private investors had the same goals: to change the attitude towards urbanity and to bring public spaces back to the citizens. The third one concerns *working with uncertainty* in which it is

necessary to be realistic, creative, to make alternative solutions and presentable projects that enables continuity of the placemaking process. The last one concerns the very *process of placemaking* in which involvement of various actors enables them to both shape places and learn about placemaking.

CONCLUSION

In order to explore possibilities for placemaking in a post-socialist countries such as Serbia, in which public spaces are not adequately recognised as important for urban development and therefore are neglected and underused, where the third sector as a possible carrier of placemaking is not sufficiently developed, and where public art as a tool for placemaking is not fully recognised – this paper examined possibilities for linking alternative, experiential urban design education with placemaking.

Educational, spatial and social rewards and challenges of doing placemaking through experiential urban design education were analysed based on experiences of urban design educational programme *Public Art & Public Space (PaPs)* at the Faculty of Architecture in Belgrade. The research was based on two experimental projects, “Step to the River” and “Belgrade Boat Carnival”, and evaluated their short-term and long-term placemaking effects in the Sava riverfront area in relation to the main goal of the project – to produce positive change in space and community through experiential urban design education that uses participatory public art projects as a tool for placemaking.

Public Art & Public Space experimental projects showed that well planned, temporary, public-oriented projects can be seen not only as creative exercises in urban design education, but also as generators of significant spatial and social effects. They can contribute to changes in form, function, and meaning of space. By constantly attracting people, they can create more familiarity with public spaces and raise awareness of their importance for the quality of city life. From the social perspective, they can educate citizens, local and national governments, and contribute to establishing links between different sectors in the process of placemaking.

The lessons learned from these projects show that, when *doing* placemaking through experiential urban design education it is vital to: choose strategic locations, take opportunities for creating synergies, work with uncertainty through realistic, alternative and presentable small projects, as well as to focus on involving various actors/sectors in the very process of placemaking, since it has both motivational and educational effects on participants. Besides examining these issues, further scientific research should examine learning styles of different participants and relate it to the issues of interdisciplinary work and collaboration; focus on gaining more insights into the ways in which ex-students implement their

knowledge and skills obtained through participating in placemaking projects; and investigate factors that shape the willingness of different sectors and actors to get involved in placemaking process.

This research has showed that, by focusing on learning by *doing placemaking*, experiential academic education can induce and catalyse the process of placemaking on strategic locations in cities, such as central riverfronts. This is important to acknowledge because, in the context of multilevel transition, undeveloped institutions and low level of community engagement in public life, experiential academic programs and projects can work as a substitute for underdeveloped institutions of public and civic sectors that usually lead the process

of placemaking in capitalist democracies. In this way, placemaking as spatial planning and design strategy can be implemented in post-socialist cities adjusted to their specific institutional capacities to induce and govern positive socio-spatial change.

Acknowledgements – This paper is prepared as part of the project: Spatial, Environment, Energy and Social Aspects of Developing Settlements and Climate Change – Mutual Aspects, which is financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, No. TR36035.

The authors would like to thank anonymous reviewers for helpful and constructive comments on an earlier draft of this paper.

PUBLIC ART & PUBLIC SPACE PROGRAM: UČITI SE, PA TUDI DELATI!

Zoran ĐUKANOVIĆ

Univerza v Beogradu, Fakulteta za arhitekturo, Bulevar Kralja Aleksandra 73, Beograd, Srbija
e-mail: duke@arh.bg.ac.rs

Jelena ŽIVKOVIĆ

Univerza v Beogradu, Fakulteta za arhitekturo, Bulevar Kralja Aleksandra 73, Beograd, Srbija
e-mail: j_zivkovic@ptt.rs

POVZETEK

Da bi ugotovili možnosti za kreiranje prostora (Placemaking) v postsocialističnih državah, kot je Srbija, kjer se na javne prostore ne gleda kot na pomembne dejavnike urbanega razvoja, kjer tretji sektor kot možni nosilec kreiranja prostora ni dovolj razvit in kjer javna umetnost ni ustrezno vrednotena, raziskujemo v tem članku možnosti za povezovanje alternative, empirijskega izobraževanja v urbanem dizajnu s kreiranjem prostora. V članku analiziramo izobraževalne, prostorske in družbene možnosti in izzive kreiranja prostora skozi javno umetnost, ki izhajajo iz izkušenj izobraževalnega programa na področju urbanega dizajna Public Art & Public Space (PaPs) na Arhitektonski fakulteti Univerze v Beogradu.

Raziskava temelji na dveh eksperimentalnih projektih, „Korak proti reki“ („Step to the River“) in „Beograjski ladijski karneval“ („Belgrade Boat Carnival“) in se nanaša na vrednotenje njunih učinkov, ki ju imata na kreiranje prostora v osrednjem priobalju reke Save v Beogradu. V članku predstavljamo in analiziramo procese, projekte in posege v javnem prostoru priobalja. Ocenjujemo njihove kratkoročne in dolgoročne učinke glede na glavni cilj projekta – da s pomočjo empirijskega izobraževanja v urbanem dizajnu in z uporabo javne umetnosti prihaja do pozitivnih prostorskih in družbenih sprememb.

Rezultati obeh projekta potvrđuju početne domneve: a) da se gostota prostorskih in umetniških posegov lahko zagotovi s pomočjo delavnic empirijskega učenja in da se lahko na podlagi večje raznovrstnosti doživljanja prostora vzpostavi kulturna pot od mestnega središča do priobalja, in b) da je možno generirati velik dogodek kot kolektivno delo študentskih delavnic v sodelovanju z javnim, zasebnim in tretjim sektorjem. Rezultati potrjujejo, da je interdisciplinarno delo možno in da utegne motiviranost za realizacijo projektov participativne javne umetnosti spodbuditi udeležence, da vzpostavijo zveze in sodelujejo z institucijami, zasebnim sektorjem, mediji, lokalno skupnostjo in občani.

Z distanco desetih let od eksperimentalnih projektov PaPs socio-prostorske spremembe v coni priobalja podpirajo tezo, da so dobro načrtovani,časni in širši javnosti namenjeni projekti ne le vaje kreativnosti temveč generatorji pomembnih pozitivnih prostorskih in družbenih učinkov. Prispevajo lahko k spremembam oblike, funkcije in pomena prostora, s tem da nenehno pritegujejo ljudi, jih povezujejo s prostorom in dvigajo zavest o pomenu javnih prostorov za kakovost življenja v mestu. Iz družbene perspektive lahko ti projekti pripomorejo k izobraževanju občanov, krajevnih in mestnih oblasti in prispevajo k vzpostavljanju vezi med različnimi sektorji v procesu kreiranja prostora.

Empirijsko akademsko izobraževanje, osredotočeno na učenje z dejavnim kreiranjem prostora (Placemaking), lahko spodbudi in pospeši proces ustvarjanja prostora in hkrati deluje kot nadomestek nerazvitih institucij civilnega sektorja, ki v kapitalističnih demokracijah običajno vodijo ta proces.

Ključne besede: javni prostor, kreiranje prostora (Placemaking), urbani dizajn, javna umetnost, izobraževanje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Altomonte, S. (Ed.) (2012): EDUCATE: Framework for Curriculum Development. EDUCATE Project Partners, www.educate-sustainability.eu (8.10.2013).

Archeworks (2011): Sustainable Urban Design Program: Curriculum 2011 – 2012. www.archeworks.org/.../2011-12%20Curriculum%20and%20Speakers.pdf, (10.10.2013).

Carmona et al., (2008): Public Places- Urban Spaces. London, Architectural Press.

Cohen, Ch., Bressi, T. & Pinto, J. (2002): US experience in Public Art. Public Art Workshop at Faculty of Architecture University of Belgrade, 23 November 2002, Belgrade.

Corner, J. (2006): Tera Fluxus. In: Waldheim Ch. (Ed.) The Landscape Urbanism Reader. New York, Princeton Architectural Press, 32.

Dewey, J. (1938): Experience and Education. New York, Collier Books.

Đukanović Z. & Živković, J. (2008): Public Art and Placemaking : case study - Belgrade, City municipality Stari Grad. Belgrade, Faculty of Architecture University of Belgrade.

Đukanović, Z., Živković J., Lalović K., Vuković S., Cohen Ch. (2005): Public Art & Public Space project, 2nd Euro regional Conference – Danubius Design: Innovation and Tradition. Belgrade, University of Arts, 147-152.

Đukanović, Z. & Živković, J. (2013): Density vs. Intensity vs. Density vs... Case Study of Belgrade. In: D. Radović (Ed.) Intensities in Ten Cities. Tokyo, IKI (International Keio Institute) + flick studio co. Ltd, 100-108.

Fleming, R. (2007): The Art of Placemaking: Interpreting community through public art and urban design. London, Merrell.

Gadwa, N. A. (2012): Creative Placemaking. In: Grantmakers in the Arts I, 23, 2 (Summer 2012), <http://www.giarts.org/article/creative-placemaking-20>, (10.12.2013).

Honneth, A. (1995): The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts. Cambridge: Polity Press, 134.

Hunting, D. (2005): Public Art Policy: Examining an Emerging Discipline. Perspectives in Public Affairs Vol2, Arizona State University, www.asu.edu/mpa/Hunting_Public%20Art.pdf (7.2.2014).

Institut ekonomskih nauka (2008): Belgrade Tourism Development Strategy, www.beograd.rs/download.php/documents/strat-turizam.pdf (9.11.2013).

Jacobs, J. (1962): The Death and Life of Great American Cities. New York, Random House.

Kolb, D. A. (1984): Experiential learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall.

Loukaitou-Sideris, A. & Banerjee, T. (1998): Urban Design Downtown: Poetics and Politics of Form, Berkeley, LA, University of California Press.

Low, S. (2002): Spaces of Reflection, Recovery, and Resistance: Reimagining the Postindustrial Plaza. In: M. Sorkin & Sh. Zukin (eds.) After the World Trade Center: Rethinking New York City. New York Routledge, 163-172.

Madanipour, A. (1996): Design of Urban Space: An Inquiry Into A Socio-Spatial Process. Chichester and New York, Wiley.

Milovanović Rodić, D., Živković, J. & Lalović, K. (2013): Changing Architectural Education for Reaching Sustainable Future: A contribution to the discussion. *Spatium*, 29, Belgrade, IAUS, 75-80.

Neill, J. (2005): John Dewey, the Modern Father of Experiential Education. <http://wilderdom.com/experiential/ExperientialDewey.html> (6.12.2007).

Project for Public Spaces (PPS) (2012): Creativity and Placemaking. <http://www.pps.org/reference/creativity-placemaking-building-inspiring-centers-of-culture> (10.10.2013).

Project for Public Spaces + Metropolitan Planning Council (2008): A Guide to Neighborhood Placemaking in Chicago. http://www.placemakingchicago.com/cms-files/placemaking_guide.pdf (10.10.2013)

Protocol for Australian Cities, (2011). Places For People and Urban Design. [http://www.urbandesign.gov](http://www.urbandesign.gov.au/downloads/files/INFRA1219_MCU_R_SQUARE_URBAN_PROTOCOLS_1111_WEB_FA2.pdf)

[au/downloads/files/INFRA1219_MCU_R_SQUARE_URBAN_PROTOCOLS_1111_WEB_FA2.pdf](http://www.urbandesign.gov.au/downloads/files/INFRA1219_MCU_R_SQUARE_URBAN_PROTOCOLS_1111_WEB_FA2.pdf) (10.12.2013)

Reese, H. W. (2011): The Learning-by-Doing Principle. Behavioral Development Bulletin, 11, 2011. <http://baojournal.com/BDB%20WEBSITE/archive/BDB-2011-11-01-001-019.pdf> (6.12.2013).

Rosaldo, R. (1999): Cultural Citizenship, Inequality and Multiculturalism. In: Torres R.D. et al. (Eds.) Race, Identity and Citizenship. Oxford, Blackwell.

Seamon, D. (1993): Dwelling, Seeing, and Designing: Toward a Phenomenological Ecology. NY, State University of New York Press.

Stojkov, B. (ed.) (2011): The City of Belgrade Development Strategy. BG, Palgo centar, www.palگو.org/files/knjige/strategy%20low%20english.pdf (6.12.2013)

The Center for Design Excellence (2013): The Art Of Creating And Shaping Cities And Towns. <http://www.urbandesign.org/> (11.4.2014)

Tilley, C. (1994): A Phenomenology of Landscape. Oxford, Berg.

Živković, J. & Đukanović, Z. (2010): Small Steps towards Big Vision: Taking People to the River (Again) in Belgrade. *Portus No 20, Venezia, RETE*, 36-41.

Živković, J. & Đukanović Z., (2007): Public Art & Public Space Project, In: Đukanović Z., Radović D. (Eds.) *Urbophilia*. Belgrade, Faculty of Architecture, 566-603.

Živković, J., Đukanović, Z., Lalović, K., Vuković, S. & Cohen, Ch. (2005): Edukacija u urbanom dizajnu: projekat Public Art & Public Space, Zbornik radova sa konferencije: Urbani dizajn, Beograd: Društvo urbanista Beograda, 203-214.

Public art & Public space project, <http://www.publicart-publicspace.org/projects/annual-projects/002-paps-2004-belgrade-boat-carnival>. <http://www.publicart-publicspace.org/projects/annual-projects/001-paps-2003-step-towards-river>

original scientific article
received: 2014-07-30

UDC 711.453.4(497.4Koper)

URBAN HISTORY, MORPHOLOGY AND ENVIRONMENTAL URBAN DESIGN OF MARITIME SPACES IN THE OLD TOWN OF KOPER

Cristian SUAU

Senior Lecturer, Ph.D., University of Strathclyde Level 3, Department of Architecture, James Weir Building, 75 Montrose Street, Glasgow G1 1XJ, Scotland, United Kingdom
cristian.suau@strath.ac.uk

Boštjan BUGARIČ

Assistant Professor, Ph.D., KUD C3, Slovenia
bostjan@architectuul.com

Alenka FIKFAK

Assistant Professor, Ph.D., University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
alenka.fikfak@fa.uni-lj.si

ABSTRACT

The Mediterranean is facing a massive change, which only should be reverted throughout the restitution of symbiotic processes along the littoral in order to recover its original landscape and environmental capacities. The case study of Koper in Slovenia offers a unique opportunity to explore both the spatial and micro-climatic qualities of traditional public spaces in Mediterranean waterscapes. In doing so, we have selected a representative main street – with alleys, piazzas and gateways – to analyse and provide urban and landscape strategies and guidelines that should be implemented for future interventions and repair the current ‘climatic’ discontinuities between the old city and the industrial belt. The research presented in this article addresses history and urban morphology of old city centres, with correlation to impact of climate change on open spaces or voids in the case of Koper’s public space.

Key words: urban history, urban morphology, climate changes, urban heat island (UHI), Koper, public spaces

LA STORIA URBANA, LA MORFOLOGIA E LA PROGETTAZIONE AMBIENTALE DEGLI SPAZI MARITTIMI NEL VECCHIO CENTRO STORICO DI CAPODISTRIA

SINTEZI

L’area mediterranea viene messa a confronto con grandi cambiamenti, i quali possono essere superati solo con il ripristino dei processi simbiotici lungo il litorale, allo stato primario, ciò significa al suo paesaggio d’origine e alle primarie capacità ambientali. Lo studio del caso della città di Capodistria in Slovenia, è un’opportunità unica per studiare le caratteristiche ambientali e microclimatiche degli spazi pubblici e dei paesaggi acquatici (marittimi) del Mediterraneo. Con ciò, abbiamo scelto la strada principale e più rappresentativa - con i suoi passaggi, le sue piazze e i suoi collegamenti - per analizzare e fornire strategie e linee guida urbane e paesaggistiche che dovrebbero essere attuate con dei futuri interventi e dovrebbero riparare alle attuali discontinuità “climatiche” tra la città vecchia e la zona industriale. La ricerca presentata in questo articolo tratta la storia e la morfologia urbana dei vecchi centri storici, soprattutto in relazione ai cambiamenti climatici sugli spazi aperti o vuoti nelle zone pubbliche di Capodistria.

Parole chiave: storia delle città, morfologia urbana, i cambiamenti climatici, isola di calore (UHI), Capodistria, spazi pubblici

INTRODUCTION

The Mediterranean¹ is facing a massive change, which only should be reverted throughout the restitution of symbiotic processes along the littoral in order to recover its original landscape and environmental capacities. Current observations of this phenomena change are in line with predictions of the average climate change (Van Engelen et al., 2008) that suggest an increase of the annual mean temperature across Europe between 2 and 5 °C by the end of this century, relative to the present day climate and a change of precipitation patterns with drier summer conditions in the Mediterranean area. During the last century, the historic centres of many Europe-

an Mediterranean cities such as Barcelona, Marseille, Thessaloniki or Palermo suffered a systematic process of abandonment of their historical urban tissues leaving an archipelago of residual voids and derelict buildings. The urban deterioration of their public spaces is generally produced by a neglectful planning coordination and the lack of specific urban heritage and environmental agendas that both protect and invigorate their landscape attributes. Mostly the connection between the maritime frontage, old city and industrial zones is poorly attained (Suaú, 2013). The current economical scenario of the Mediterranean Region brings new opportunities to explore creative strategies of landscape recovery within port cities, from an inventive reinterpretation of their

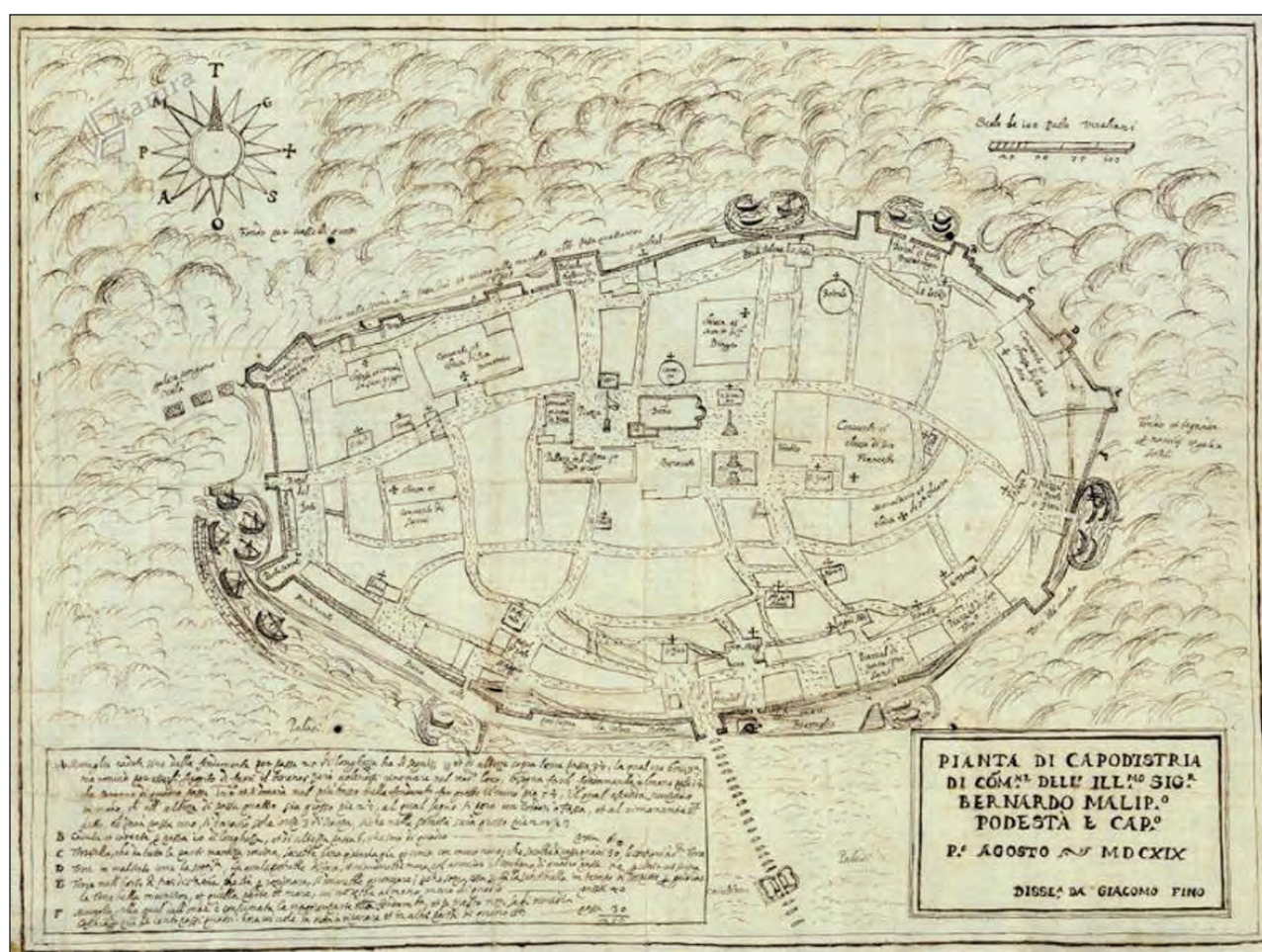

Fig. 1a: Town-plan of 'Capodistria' by Giacomo Fino, 1619 (source: HISTRIA. Humanistično društvo – Societa umanistica – Humanističko društvo). An ideal scheme with characteristic morphology which shows the basic organisation of built vs. open structure.

Sl. 1a: Načrt mesta 'Capodistria', Giacomo Fino, 1619 (vir: © Humanistično društvo Histria 2009). Zasnova z značilno morfologijo, ki prikazuje osnovno razmerje med grajenim in odprtim prostorom.

¹ The most sensitive areas in Europe are Southern Europe and the whole Mediterranean region in general because of the simultaneous effect of higher temperatures and smaller amounts of rainfall in areas that are already dealing with a lack of water (Kajfež Bogataj, 2009, 15).

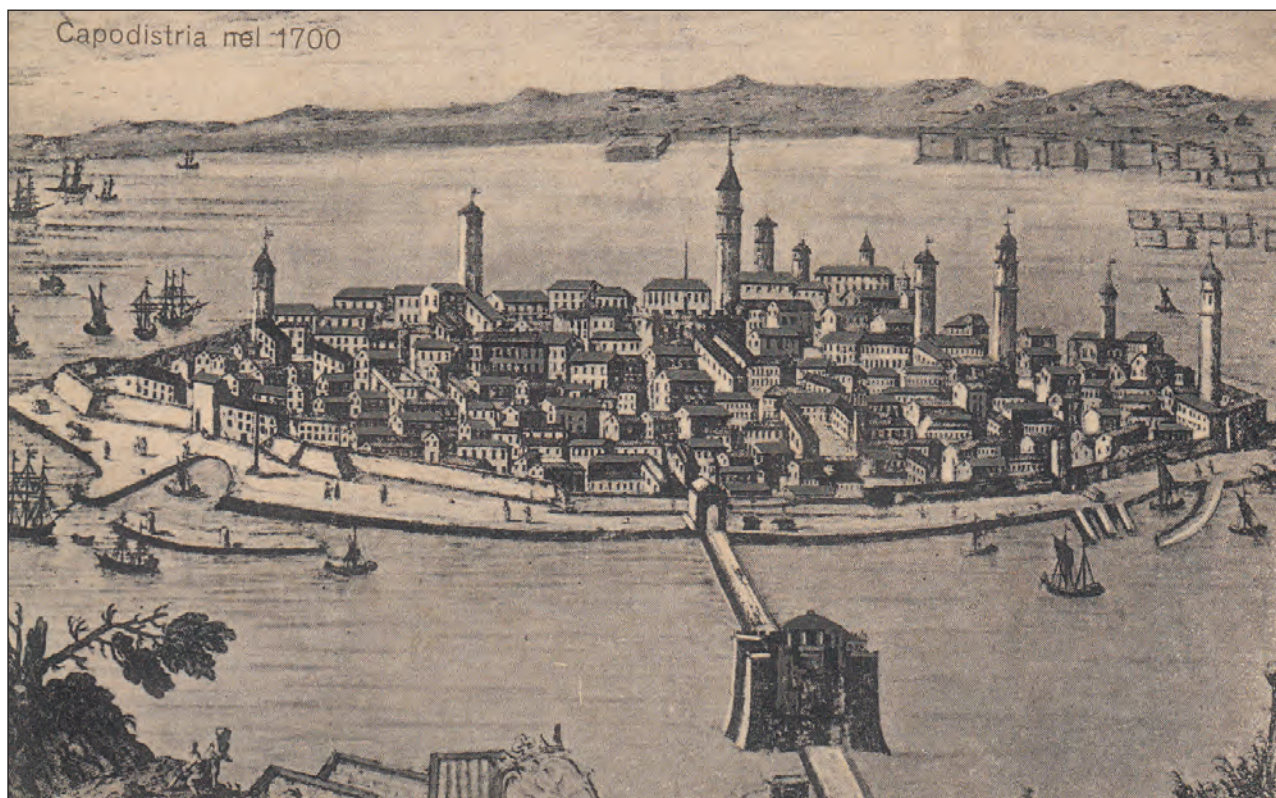

Fig. 1b: Townscape of ‘Capodistria’ (source: Pokrajinski arhiv Koper, SI PAK KP 344, t. e. 1.). There exist records stating that Koper even had 52 churches (Bernik, 1968, 199). In a rhythmical interchange of vertical elements in a tower-town there was always one dominant – the main tower in Tito’s Square; symbolic value vs. dominant element. **Sl. 1b: Urbana podoba ‘Capodistrie’** (vir: Pokrajinski arhiv Koper, SI PAK KP 344, t. e. 1.). Obstajajo zapisi, da je imel Koper celo 52 cerkva (Bernik, 1968, 199). V ritmični izmenjavi vertikalnih elementov v mestu zvonikov je bila vedno ena dominantna – glavni stolp na Titovem trgu; razmerje med simboličnim pomenom in dominantnim elementom.

initial urban forms and ecologies. For instance, the development and implementation of the European climate change adaptation strategy for 2013 (European Commission, 2014) offers a challenging opportunity to create this joint approach and reflects on key efforts deployed in recent years to be part of related EU policy². The main consequence has been the loss of urban identity and lack of knowledge exchange on how ‘ecological gaps’ could affect positively the inner climate of urban systems. Mediterranean Cities cannot profess being unaware about climate change. Any delay in adaptation actions will probably increase costs at long-term or even worse not be implemented.

How do existing maritime urban settlements effectively response and adapt to the current climate change of port cities in the Adriatic Region? The modernisation of port infrastructure in traditional cities has generally had a negative visual impact regarding the preservation of the original urban tissue and its maritime attributes.

However, the ‘invisible’ forces of heatwaves (Wong, Nichol, To, Wang, 2010) are transforming the existing urban setting. The number, intensity and duration of heatwaves, extreme precipitation events and drought is expected to increase (Barriopedro et al., 2011; Giorgi et al., 2011; Hoerling et al., 2012). The intensity of heatwaves in towns and cities is influenced by the urban tissue and its structure (Oke, 1982; Arnfield, 2003; Wilhelmi et al., 2004). The hottest urban areas are generally those with numerous large buildings; without surface water or green spaces; and densely populated (EEA et al., 2008). Urban areas store more heat during the day than rural areas and release it during the night. Wind plays a crucial role in the interaction between the urban structure and weather, not only regarding wind speed (Oke, 1987; Wilby, 2008) but mainly through “wind paths” that offer great capacities to passively cool cities. So streets that follow the same direction of wind flows channel the air into “urban wind canyons”.

² “Urban Adaptation to Climate Change in Europe”; EEA Report I, No 2/2012. European Environment Agency. Refer to: <http://www.eea.europa.eu/publications/urban-adaptation-to-climate-change>, accessed in 10/07/2014

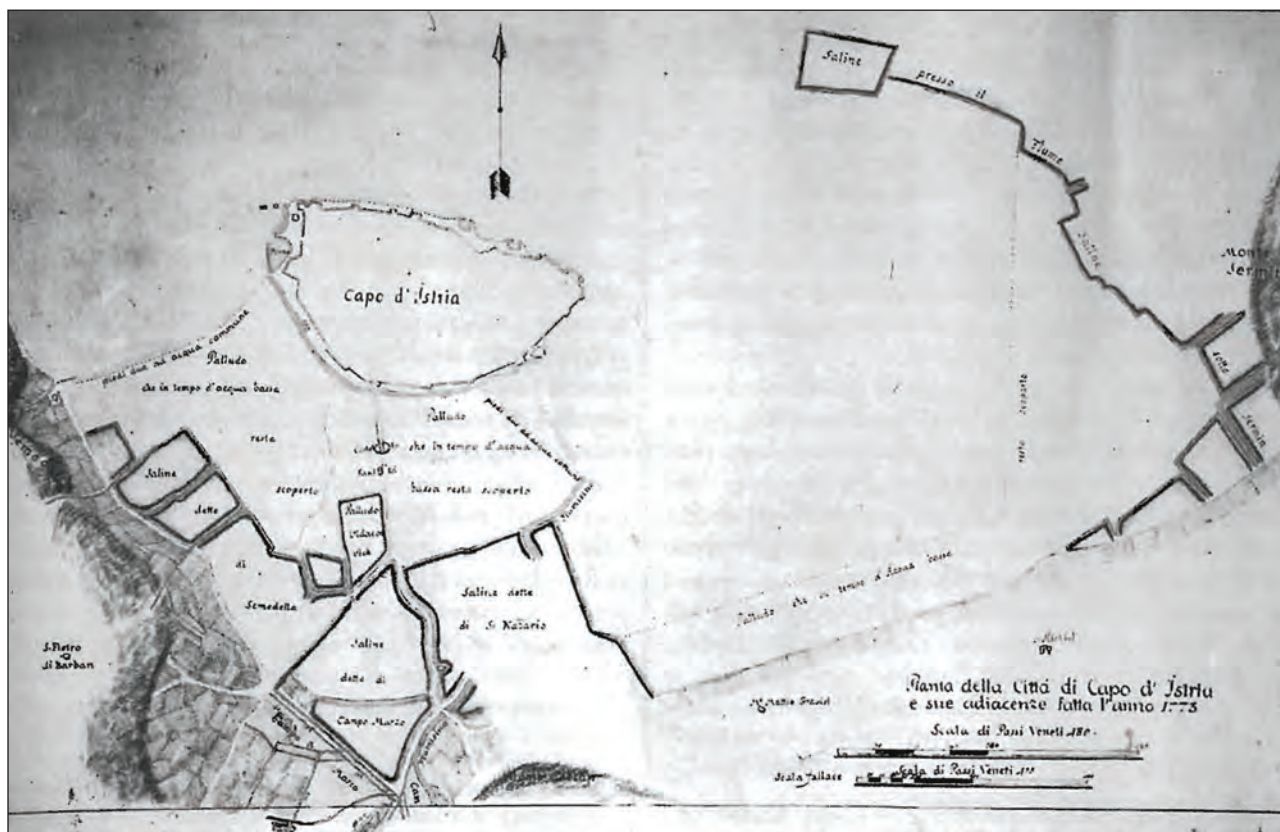

Fig. 1c: 'Capo d'Istria', plan of the town and its surroundings, 1773 (source: Archivio di stato di Trieste). The form of the island can be associated to a convex lens (Bernik 1968, 9) with an "eye to the salt area". The vital idea of agricultural land includes protection of land vs. development.

Sl. 1c: 'Capo d'Istria', načrt mesta in okolice, 1773 (vir: Archivio di stato di Trieste). Oblika otoka spominja na konveksno lečo (Bernik 1968, 9) z enim "očesom na območju solin". Za kmetijske površine je pomembna tako zaščita kot razvoj.

The replacement of natural vegetation with artificial surfaces and large buildings has created unique microclimates altering temperature, moisture, wind direction and even precipitation patterns. For instance, a high amount of artificial surfaces stores heat and cause high temperatures in port cities compared to the surrounding region.

The traditional urban fabrics of Venetian cities along the Adriatic coast offer an exceptional 'maritime urban laboratory' to observe the effects of generic land uses, industrial expansions and frictional urban edges. Even though all Venetian cities were morphologically diverse in sizes and shapes, "the urban form always followed the specific climatic conditions" (Srivani, Kazunori, 2011). The origin and development of coastal urban settlements has been produced by the symbiosis between climate and inhabitation. In fact they were intuitively planned as passive cooling urban systems. These traditional fabrics constitute 'passive' climatic urban systems that provide outdoor thermal comfort through shading, wind tunnelling and light colours applied in surfaces. When the initial urban fabric expands, it generates a

'brownfield' (CABERNET, 2006) that surrounds the old town and replaces the initial maritime and agrarian edge. These new urbanised areas are mostly made of industrial infrastructure, large shopping complexes, parking and vacant lots.

The spatial effects recently caused by speculative urban pressures in the past decades have drastically deteriorated many coastal settlements and their ecologies that are essential for the continuity of bio-geographical corridors and therefore human climate comfort. In addition, the current construction market has inappropriately transformed the formalised urban development in an accumulation of disconnected and fragmented regions or mere mega-objects detached from any urban fluidity. As result the new urban planning has produced profound alterations within the historic urban fabric and boundaries.

The case study of Koper in Slovenia offers a unique opportunity to explore both the spatial and micro-climatic qualities of traditional public spaces in Mediterranean waterscapes. In doing so, we have selected

a representative main street – with alleys, piazzas and gateways – to analyse and provide urban and landscape strategies and guidelines that should be implemented for future interventions and repair the current ‘climatic’ discontinuities between the old city and the industrial belt.

HISTORICAL URBAN DEVELOPMENT OF KOPER

Koper, called in the past also Aegida, Capris, Capritana insula, Caput Ystriae, Justinopolis, Caput Histriae, Capo d’Istria, Capodistria, Koper, Kopar (Valvasor, 1689 in: Rupel, Gerlanc, Justin (ed.) 1977; Bernik, 1968; Guček, 2000; Pokrajinski arhiv Koper old maps, Arhiv v Trstu, old maps, see Fig. 1a, 1b, 1c, 1d, 1e, 1f) was always a constituent part of Slovenian Istria. It was exposed to various invasions, which influenced the form and development of the old town and its immediate surroundings. The town of Koper was developed as an island, a maritime enclave positioned strategically in the North Mediterranean area. In the historical development of Koper, Izola and Piran an important part was played by the Greeks, Romans, Byzantines and Franks, by the patriarchs of Aquileia, the Venetians, French, Austrians and Italians, right up to the time when the towns were annexed to Yugoslavia in 1954 and thus finally organically united with their natural hinterland, where the Slovenes had already begun to settle in the sixth century (Bernik, 1968, 209). Nowadays we can vividly observe the influence on the old Koper’s urban morphology by the Venetian republic. Stele (1940) defined the Slovene coast together with Friuli as the sea-front zone, architecturally characterised by Italian and Central European elements. Koper remained under Venetian domination until 1797 (Grubb, 1986, 47) when the Venetian Republic fell. It means that the old city shared a common route-map with Venice for more than four centuries. Its territory of influence was always in relationship with the city of Trieste, which was since 1382 under the protection of Habsburg monarchy. Trieste was a “free trade port” from 1867, the second port of Habsburg monarchy (Kreuzer, 2008). The important role in the region was played by the railway link between Trieste and Vienna, which was reinforced by other parallel infrastructure called “Porečanka”, a new railway line that connected Trieste with Poreč (nearby Pula) via Koper. After the end of WW2 – ratified by Osimo treaty in 1975 – the political border between Italy and Yugoslavia was definitively established where Koper was Yugoslavian territory and Trieste was annexed by Italy. During the last decades, littoralization – a process of concentration of the population and economic activities in the coastal strip – is becoming an increasingly distinctive trend (UNEP/MAP, 2008, 13). The period between 1945 and 1967 is important for the development of the coastal area. In 1967 the railway was finished, which connected

Fig. 1d: Un saluto da ‘Capo d’Istria’: Le saline. Greetings from ‘Capo d’Istria’: The salt marshes (source: Kamra – Digitalised cultural heritage of Slovenian regions). Photo made in 1898. After the end of the Republic of Venice the salt pans started to deteriorate and were closed in 1912. Since 1998, only the Škocjanski zatok Nature Reserve is a protected. The vital nature productive area vs. today’s built environment.

Sl. 1d: Pozdrav iz ‘Capo d’Istrie’. Soline (vir: Kamra – Digitalna kulturna dediščina slovenskih pokrajin). Slika iz leta 1898. Po propadu Beneške republike so območje solin začeli opuščati in jih leta 1912 dokončno ukinili. Edino zaščiteno območje po letu 1998 je Škocjanski zatok. Razmerje med pomembnim območjem z naravno proizvodnjo in današnjim grajenim okoljem.

the port of Koper to inland. In the same year there was a first open critique by the civil society and experts to the Urban programme for Koper, Izola and Piran from 1966, which was developed by Investbiro, and the most significant architect of that period Edo Mihevc (Čebren, Lipvec, 2012). Building construction in this period was very complicated due to lack of the knowledge in construction and also because of the influence and involvement of politics with strong pressures from the local government.

The port of Koper is situated on the Fifth Pan-European Transport Corridor (V). On one hand, it is increasingly a competitive trade hub and strategic infrastructure for maritime and land traffic routes in the Gulf of Trieste. On the other part, through the use of the sea, the present activities influence each other, compete and impose various legal regimes, thus provoking conflicts in the sea use in relation with the protection of habitats, natural ecosystems and the landscape, as well as with regard to granted water rights and a decrease in economic performance of some activities (UNEP/MAP, 2008, 31).

Since 1991 the Slovenian coastal area has undergone rapid land-use transformations throughout diffuse urbanisations that turn into a conurbation scheme of three cities: Koper, Izola and Piran. The

Fig. 1e: 'Capodistria', cadastral map, the Franciscan Cadastre, 1819 (source: Archivio di stato di Trieste). The first exact map, the organic structure of the urban medieval agglomeration in line with the terrain. The map reveals that the wall had typical medieval characteristics with the course of the wall adjusted to the configuration of the area (Bernik, 1968, 199).

Sl. 1e: 'Capodistria', katastrski načrt, Franciscejski kataster, 1819 (vir: Archivio di stato di Trieste). Prvi natančen načrt, organska struktura srednjeveške aglomeracije v smeri razgibanosti terena. Načrt nam prikazuje vlogo zidu, ki ima tipični srednjeveški značaj – potek zidu se prilagaja obliki območja (Bernik, 1968, 199).

historical urban structure of each settlement was exposed to a speculative land pressure, which has generated a generic architectural character of voluminous buildings – depots, supermarkets and malls, which have not only caused negative visual impact in the urbanised coast but located in a nature reserve Škocjanski zatok have altered and increased the outer temperature of old Koper and beyond.

Urban History

At a glance the urban condition of today's Koper seems quite similar to other traditional towns in Slovenia: a. abandonment of buildings; b. discontinuous

traffic accessibility; c. deprived social structure; d. 'seasonalisation' of dwellers in residential units (summertime overcrowded with incoming tourists and depopulated in wintertime) and e. manipulation with land and built environment by local politics. Nonetheless Koper has historically concentrated a unique cultural, urban and economical legacy towards resilient strategies on urban climate and landscape recovery. The key factors that highlight both its traditional urban tissue and current dynamics are:

1. Geography and location. The predominant element is the land-form: Koper as an island (Fig. 1a, 1b, 1c, 1d, 1e, 1f). The shape of the former island was elliptical in shape and resembled a convex lens (Fig. 1c). It

Fig. 1f: ‘Capodistria’ e le ex saline viste dall’alto, around 1900 (source: Kamra – Digitalised cultural heritage of Slovenian regions). On the postcard from 1930 – Koper and former Semedela salt marshes from the air. The contrast between openings to the mainland and the sea vs. closed inner area of squares.

Sl. 1f: ‘Capodistria’ in pogled na nekdanje soline z višine, okoli 1900 (vir: Kamra – Digitalna kulturna dediščina slovenskih pokrajin). Na razglednici iz 1930 – Koper in območje nekdanjih solin Semedela, pogled z višine. Kontrast med odprtostjo proti notranjosti in morju ter zaprtostjo notranjih trgov.

is the junction of the two symmetry lines of the highest terrain (Bernik, 1968, 9). Then the isle was a suitable and safe place for the initial occupants to build a maritime settlement. It offers a distinctive medieval urban structure, which consists of multi-patterns with different forms and functions.

2. Influences of maritime cultures. Koper’s identity is defined by a Venetian urban heritage. Gregorič (1940) affirms: “The towns situated within reach of the Venetian cultural influence reveal a design of the town organism based on the municipal social system that is characterized by a forum – a public square, following the example of S. Marco’s Square in Venice, surrounded by municipal buildings, towers and open loggias. Such are the towns of the Western Istrian coast.” Its urban core is listed. Nowadays the recent urban interventions follow – in some degree – the existing spatial organisation of squares, inner courtyards and streets as a general composition of organic structure, even though they do not implement site-specific urban attributes taken from the Mediterranean urbanity.

3. Population and local identity. During the time of the consolidation of Yugoslavia, especially in the traditional bordertowns nearby Italy and Austria, cities experienced a radical demographic change as well as social,

economic and ethnic ones. Koper – initially with an Italian predominant population – was replaced by workers coming with the purpose to work in new factories and port in the time of Yugoslavia, predominantly people from Croatia, Bosnia and Herzegovina and Serbia. Due to the official bilingual policy in the area, the Italian language and all other cultural values of the Italian national minority were preserved and today it remains more vivid than during the past. But there was a big exodus of Italian population and the city lost the primal bourgeois culture. Many cultural content disappeared and was replaced for the needs of the working class population.³

4. Urban structure on the “top hill”. The first important transformation occurred when the agglomeration was formed – the island was overcrowded and this aspect had a strong impact on the definition of the organic structure over centuries. Bernik (1968) defines Koper as an “outwardly amorphous urban structure, interwoven with a disorganised and inappropriate system of communication lines (...)”. Then he states “a carefully planned composition of the urban organism is then revealed to us.” A medieval urban concept of individual developed organised street lines (mainly from W-E direction), which support the grid together with the circular array to the centre and the “top hill” – both tower and formation – that supports the key features of the urban scenes and vistas. Today the historical town is listed as urban heritage and its urban form remains the same today. But from the new “ring” or extension, the establishment of shopping centres at the edge of the old town has caused an “urban trench”, a transport gap full of car park lots, gated marinas and cruise docks. Hence the urban typology of medieval nucleus with liveable public spaces in urban voids is lost.

URBAN FORM

In the traditional urban fabric of Koper one of the key organisational elements were (and continue in today everyday life) the vertical and horizontal main axis. The “coordinate cross”, above all, should be preserved for the future as the most important town-planning figure of the old core. It should be left intact together with the background part of its structural composition (Bernik, 1968, 201). This urban composition is not important by itself but it has to be preserved in terms of pulse, rhythm, meaning and urban life. Historically the urban form was activated with churches where “the possession of a church was a status signal.” The morphology of the old Koper’s urban voids represents the horizontal urban structure whilst the symbols of campaniles express the verticality. For instance, if we observe from the viewpoint of a dweller inside of core, the sense of protection

³ The content of the city changed a lot, after the II WW. If we for example look at the cinema situation in Koper as a result of this period of working class changes of the city in the 80s, we realize that mostly male visitors visited the cinema as they were playing mostly adult movies.

and appropriation of public places still persist because of the main landmarks.

By comparing the current situation with the past, we can observe that both the reorganisation of the social life and the centrality of the main square have changed (Fig. 1a, 1b, 1e) whilst its form and structure remains intact. Is it important just “to protect and preserve the Tito’s Square as the representative centre of the town” (ibid.) Critics of the new development in the surrounding of Koper affirm that the new expansion (‘first ring zone’) has had a direct negative impact in the old urban fabric. Construction activities threaten the overall image of vulnerable landscape throughout massive and uncontrolled physical interferences along the coastal strip; poorly built developments in environmentally sensitive areas; changes of the overall maritime image of the city-island; blocking and reducing the natural contact between sea and shoreline of the island; new expansion zones in reclaimed lands (refer to port zone, marinas, shellfish farms and associated facilities) causing a negative visual impact regarding maritime, architectural and townscape vistas; chaos resulting from excessive commercialization of space, ever increasing built-up areas of the coastal strip and loss of spatial identity (UNEP/MAP, 2008, 33). The development of Koper was visibly influenced by the Mihevc period in post-war Yugoslavia and the neoliberal dispersion of capital during the Slovenian economic transition (Bugarič, 2010, 83). The duality between the new development outside the old town of Koper and the “small” quality changes inside the historical urban centre is the primal challenge in terms of urban form’s preservation and enhancement (refer to Fig. 1e, which was the first detailed plan with the definition of squares, courtyards and important buildings). This part is clearly documented from the comparative urban evolution (Fig. 2a, 2b, 2c, 2d) and overlapping (Fig. 3) of the selected historical maps.

The political and economic transition of Slovenia in the 90s represents the period of the fast inflow of capital into the city, which leads to a complex situation of urban design of the city. A mayor changed the protection regime of the historical city in 2007 when he dismissed a decree of preservation of the area. From then on the area was under pressure of constructing mostly the shopping infrastructure.

1. Built vs. open structure. The built structure was organised as a planned medieval town, with the main axis from W-E and a series of small closed narrow and winding streets (passive urban cooling). More detailed view on the plans indicates that most of the streets originated at the border of the island with a closed square (inner side of the old town) and ramified through a series of small open spaces towards the main square so-called *Platea Communis* (now Tito’s square). The linear structured blocks were organised from the open public space to the inner common courtyard, which were open to the South. The array

of the urban structure on the North axis was not so clearly organised. The sea-frontage line was opened to the North. Another key feature of the urban composition of open spaces is the organisation in horizontal lines, which represent the organic connections of small open spaces inside the crossing lines to the main square. As synthesis of the core elements we can distinguish: a. communicational axis and lines; b. the centre and main square; c. the frame of the urban composition; and d. starting-points and small squares on the periphery of the island. They characterise the introverted structure of the maritime urban morphology.

2. Symbolic value vs. dominant element. Tito’s Square with the Revolution Square represents the essence of an imaginary circle, followed by eight peripheral squares that had formed within the walled town (Bernik, 1968, 198). Six of the squares had their own ports (according to a town-plan by Fini, of 1619; Fig. 1a; Koper even had fifty-two churches). Each square consists in a similar ground plan template (ibid.). The organisation of most peripheral squares had a very similar design as a rectangular ground space with a church and oriented to the wall. The town-wall of Koper is abstractly represented as a symbol on the map of Mediterranean sea (Sejjida Nüha, 1648-1850; source: Bernik, 1968, 22). Only a fraction of the wall has been preserved nowadays. The structure of buildings was a composition of vertical, horizontal and slanting lines that create a dynamic roofscape based on movement of shadows and colourful day-lighting games in all facades and pavements. The vertical landmarks like the *cittadella* tower (Fig. 1b); the rhythmical defence towers and motional roofs (Fig. 1d) make the townscape of Koper a dynamic but centre-oriented settlement (Fig. 1f). Summarizing we can highlight the *cittadella* tower, main *piazza*, roofs, the wall and churches as predominant symbolic components even though the old town has lost its sacral dimension.

3. Agricultural land include protection vs. new developments

In the past Koper was surrounded by the sea. After the attack of Austro-Hungarians, the walled town was destroyed circa 1820. The urban structure was opened and the wetland between the island and mainland was turned into saline area (Fig. 1a, 1b, 1c, 1d, 1e, 1f, slowly growing of saline area at the south). In the interwar period, the island was connected with the mainland. The modified geographical conditions have opened the possibility to large urban development. In the past, the Koper’s urban economy was mainly oriented to farming and fishing followed by a large expansion of the Port of Koper with residential areas, crafts and industry after the WW2. In the last 20 years shopping areas and tertiary business have been created. On one hand the town has reclaimed

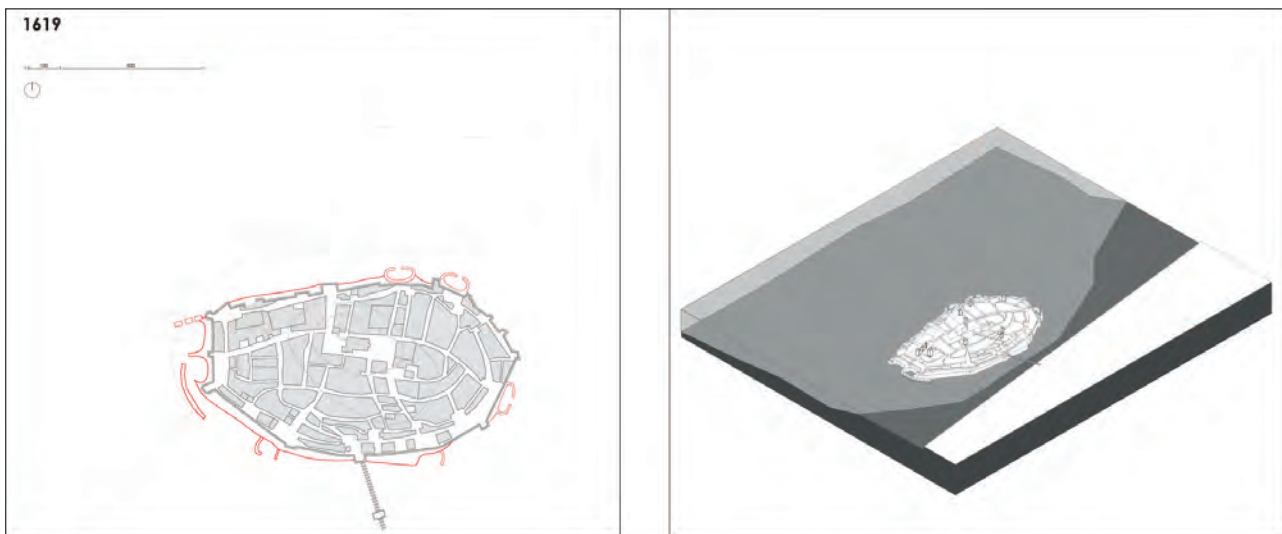

Fig. 2a: Interpretation of town-plan made by Giacomo Fino, 1619. (Archiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

Sl. 2a: Interpretacija mestnega načrta, Giacomo Fino, 1619. (Arhiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

land but on another hand its has signified the loss of urban vision and sense of maritime identity. Negative effects of shopping centres location in the vicinity of town centres are visual degradation, loss of land for urban creative activities and consequently malfunctioning of the town centre (UNEP/MAP, 2008, 32). The only area that stopped the urban growth is the

natural reserve of Škocjanski zatok⁴. But the natural reserve is in an absurd way connected with the biggest shopping area built in the last decade. Here we can observe inappropriate planning process and manipulation processes of local politics and commercial capital⁵. As an abstraction of the urban figures we can refer to: saline area, Port of Koper, farming

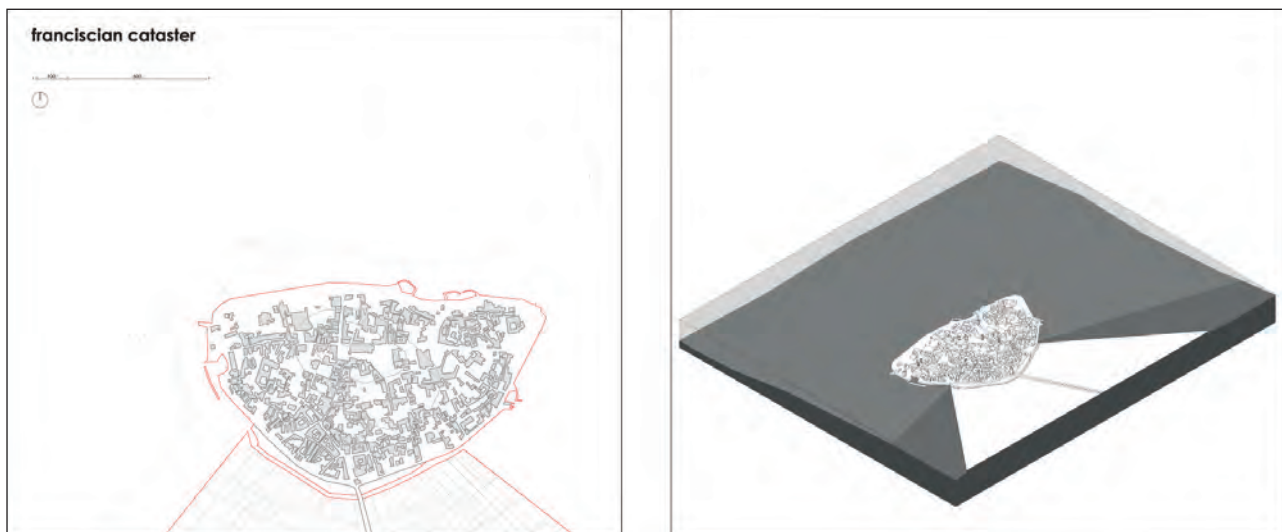

Fig. 2b: Interpretation of catastral plan, caled 'Franciscian cataster', 1819. (Archiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

Sl. 2b: Interpretacija katastrskega načrta, imenovanega 'Franciscejski načrt', 1819. (Arhiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

⁴ Škocjanski zatok comprises a large lagoon with low water level and the Bertoki Bonifika. It is of special significance because of its location close to the urban tissue of the city of Koper (UNEP/MAP, 2008, 25).

⁵ The prison which was planned according to 1984 plans was finished in the 90s on the fringes of the city, just next to the natural reserve, same time when a lot of land just around it was sold because of the change of land use by the mayor in 2007. Now we are facing a situation where the shopping mall and the prison share the same parking area in front of them.

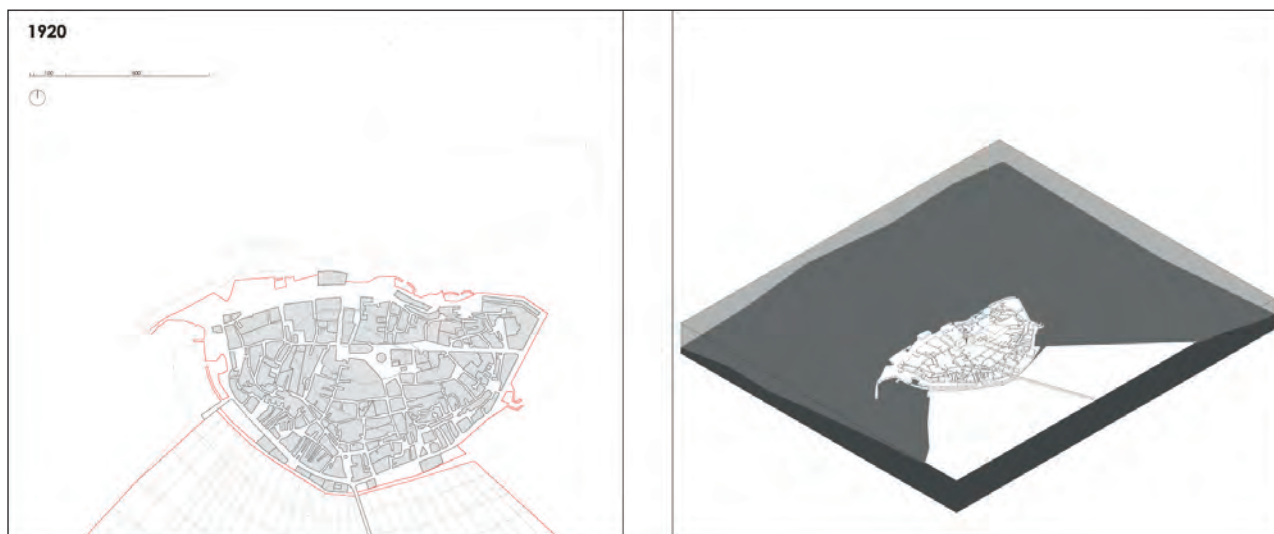

Fig. 2c: Interpretation of catastral plan from 1920. (Archiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

Sl. 2c: Interpretacija katastrskega načrta 1920. (Arhiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

and fishing, shopping centres and other programmes (including prison, construction waste and other brownfields). The resilience of the land has offered the possibility of survival for centuries but nowadays, due to speculative development⁶, it has turned into degraded urbanised areas. Not only commercial structures had negative influence on the city core but also architectural interventions in the last ten years. Demolition of modernistic building from the 60s as for example a school on the edge of the historical city and construction of a new school is a typical example of the manipulation with space and society⁷. There is a huge unfinished structure, built for the use of city municipality offices combined with a huge swimming pool, sport activities and hotel just next to the new built school and it will never be finished because of collapse of construction companies in 2008. There is no idea and no future prediction for the site. The construction collapse gave time to the planning processes so there was nothing built since then. Otherwise another wrong investment would be made; just next to the prison in the shopping area the university planned to build a big university campus. There was a contest in 2010 for building of a new campus instead of using spaces in the historical city. And the project would not negatively affect the city of Koper only in terms of climate but also in terms of the use

of the spaces in the historical city. Instead of trying to set the university programme in the abandoned buildings according to the model of the city university, a potential new campus takes the programme out from the historical city centre.⁸

MORPHOLOGY ANALYSIS AND DESIGN METHODS

An in-depth assessment of urban morphology and climate within Koper's old town and its surroundings requires diversified information sources and effective tools at different scales. The phenomenon of urban climate must be defined and comprehended also at the urban and regional contexts, in which all dynamics and impacts are undertaken in relationship with the expansion of urban sprawls (geographic territory). Coonop and Nash in *"Transitioning Towards Urban Resilience and Sustainability"* (TURAS, FP7 EU research 2014, 5) are suggesting that the key first step to maximising the resilience and sustainability in such a process is ensuring that design is based on regional context both in terms of being current climate and climate adaptation resilient and relevant to regional biodiversity, specifically that of national and international conservation value.

This study articulates elements of urban morphology, landscape and environmental design strategies found in Koper as a part of the maritime urban legacy of Venetian

6 The development of Koper is still today based on 3 plans: 1964 – Proposal for remediation of the old town of Koper; 1965, 1968 – Urban programme of Slovenian coast 1983 – Investbiro, Masterplan for the area of Vojkovo nabrežje. Since 1988 much written documentation of the old Koper has been published – 18 (<http://www.koper.si/index.php?page=documents&item=1001757>) as well as many partial documents for different locations.

7 On the main facade of the new constructed school there is about a 6 m caption '63,3 hvala' (63.3 thank you) which is the percentage of the votes the recent mayor got in the referendum for the construction of the new school. There is no comments from the public or profession on such a political manifesto on the public building.

8 More see Bugarič (2006).

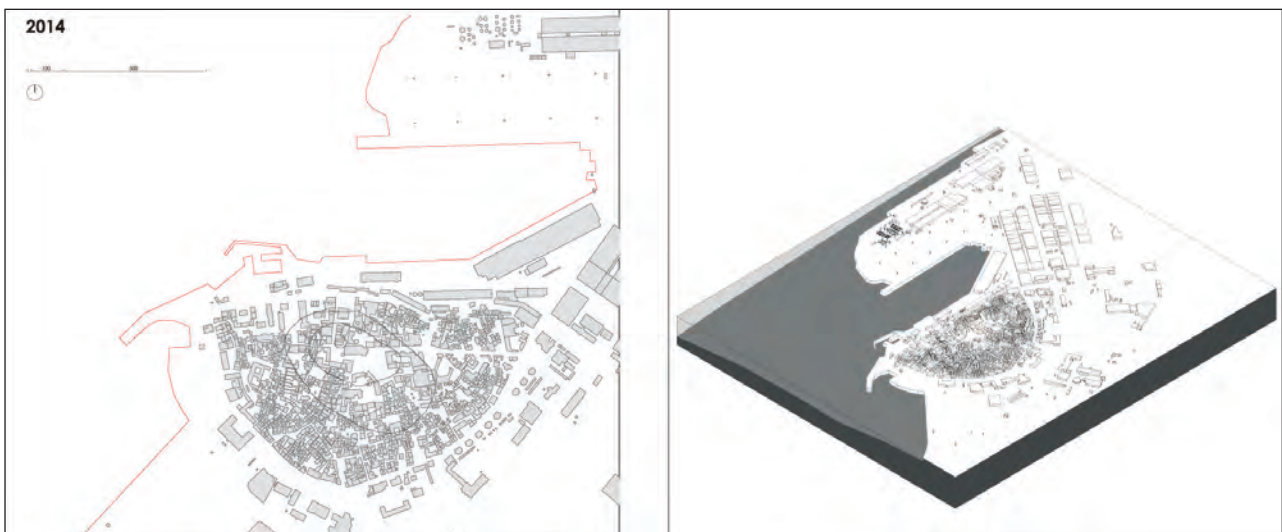

Fig. 2d: Interpretation of 'Digital cadastral plan (DKN)', 2014. (Archiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

Sl. 2d: Interpretacija 'Digitalnega katastrskega načrta (DKN)', 2014. (Arhiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

cities. In doing so, it implements the following research methods of climatic and urban morphological analysis:

a. Compilation of historical maps (unique inventory of urban history and morphological evolution of Koper).

– Town plan of “Capodistria” by Giacomo Fino, 1619 (source: HISTRIA. Humanistično društvo - Societa umanistica - Humanističko društvo) (Fig. 1a, 1c, 1e).

– “Capo d’Istria”, plan of the town and its surroundings, 1773 (source: Archivio di stato di Trieste).

– “Capodistria”, Catastral plan, caled “Franciscian cataster”, 1819 (source: Archivio di stato di Trieste).

– “Koper”, digital municipal plan (DKN), 2014.

b. Digital imagery of historical urban views as relevant data of urban history and morphology survey: Pokrajinski arhiv Koper; Kamra (Digitalised Cultural Heritage of Slovenian Regions) and Archivio di Stato di Trieste (Fig. 1b, 1d, 1f).

c. CAD drawing and planar/axonometric representation via digital simulations and graphic-based computer programming (i.e.: CAD, 3D Max) (Fig. 2a, 2b, 2c, 2d, 2e, 2f, 3).

d. Thermal satellite imaging. It encompasses complex digital simulations such as: Esri, DigitalGlobe, GeoEye, I-cubed, USDA, USGS, AEX, Getmapping, Aerogrid, IGN, IGP, Swisstopo and the GIS User Community. Global Land Survey (GLS) sets from Landsat⁹ images (5ETM+, 2011, code 191/028. Date and time: 23.8.2011

at 9:40 am). GLS permits the study of landscape change including land use change, deforestation/reforestation, urbanisation, disaster assessment and water level change (Fig. 4).

e. Analysis on the level of regional development of urban sprawls (Corine 2000 and Natura 2000 data).

f. Open source climatic data: Climate Consultant 5.5¹⁰; Energy Plus; and Weather Data and bioclimatic charts.

g. Fieldwork and photographic recording: Site-specific visits and panorama street views through i-Phone (app Panorama) dated on May 9th 2014 (Fig. 5).

h. Typology of open spaces in the old town of Koper (Žakelj, Koderman, Bugarič, Cotič, 2014).

i. Simulations of urban landscape scenarios (through in time cross-sections) with interconnecting urban morphology and climate’s design recommendations (Fig. 6).

A combination of methods utilised is explained through the interconnectivity of all above listed methods of urban morphology (and climatic) analysis. This part of the survey is focused on the evolution of urban morphology in open spaces or voids (referred to elements of understanding about the micro-scale of climatic urbanism) as visual analysis. **This section** interweaves various data from climatological, topological, geographical and urban sources and observes them as pictorial phenomena (including history of urban morphology and image):

⁹ Landsat represents the world’s longest continuously acquired collection of space-based moderate-resolution land remote sensing data), /.../ high-quality data that meet both NASA and USGS scientific and operational requirements for observing land use and land change (<http://landsat.usgs.gov/>).

¹⁰ *Climate Consultant 5.5 (Build 4)*, May 15, 2014 uses format climate data that is made available at no cost by the Department of Energy for thousands of weather stations around the world. Climate Consultant translates this raw climate data into dozens of meaningful graphic displays. The purpose is not simply to plot climate data, but rather to systematize and represent this information in easy-to-understand ways that show the subtle attributes of climate, and its impact on built form. Each simulation has employed ASHRAE Book of Fundamental Comfort Model – 2005. Refer to: <http://www.energy-design-tools.aud.ucla.edu/>

Fig. 3: Historical interconnection of town plans: 1618, 1918, 1920 and 2014. (Archiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)
Sl. 3: Prekrivanje zgodovinskih načrtov mesta: 1618, 1918, 1920 and 2014. (Arhiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

– Regional interconnections between urbanisation, rural zones and climate. The knowledge of the climate inside a city can be developed from observations either in-situ (ground-based, fixed or mobile) or by remotely sensed measurements (Srivanit, Kazunori, 2011) (thermal satellite imaging; Fig. 4). We used both methods, but for more detail the ‘observations in situ’ were used by discovering the details on the scale of morphology in open spaces,

– Comparisons between surface of open spaces vs. mean outer temperatures in hot seasons (data from the weather station Trieste and Portorož; combination with Climate Consultant 5.5 [Build 4], article: Topoclimatic map of the littoral zone in Slovenian Istria [Vysoudil, Ogrin, 2011] and wind rose [Port of Koper¹¹]),

– Modelling through specification of land cover distributions (data from the Corine 2000; GIS User Community; GLS; 3MAP/PROSTOR; and inventory of urban land uses),

– Surface urban heat islands in urbanised areas.

URBAN MORPHOLOGY DESIGN RESULTS AND RECOMMENDATIONS

When investigating urban morphology, climate impacts, and the correlation thereof in the sequential perception of space, we explored the impacts of the phenomena identified in the first part of the research (mapping) at the micro level of spaces within the urban areas of the old town of Koper, and the impact of changes of the expanding service activities at the salt-pans’ site (impact of the site on the changes in the town centre). As Gobakis et al. (2013) explored, building materials currently used in the construction of buildings have low solar reflectance, leading to an increase of surface temperature of the building. Increased urban temperatures, exacerbate the peak electricity demand for cooling and decrease the efficiency of air conditioners, while it reduces considerably the cooling potential of natural and night ventilation techniques (Geros, 2005) and increases the

11 http://meteo.arso.gov.si/uploads/probase/www/climate/table/en/by_variable/wind/en_Port_of_Koper.html (20.5.2014).

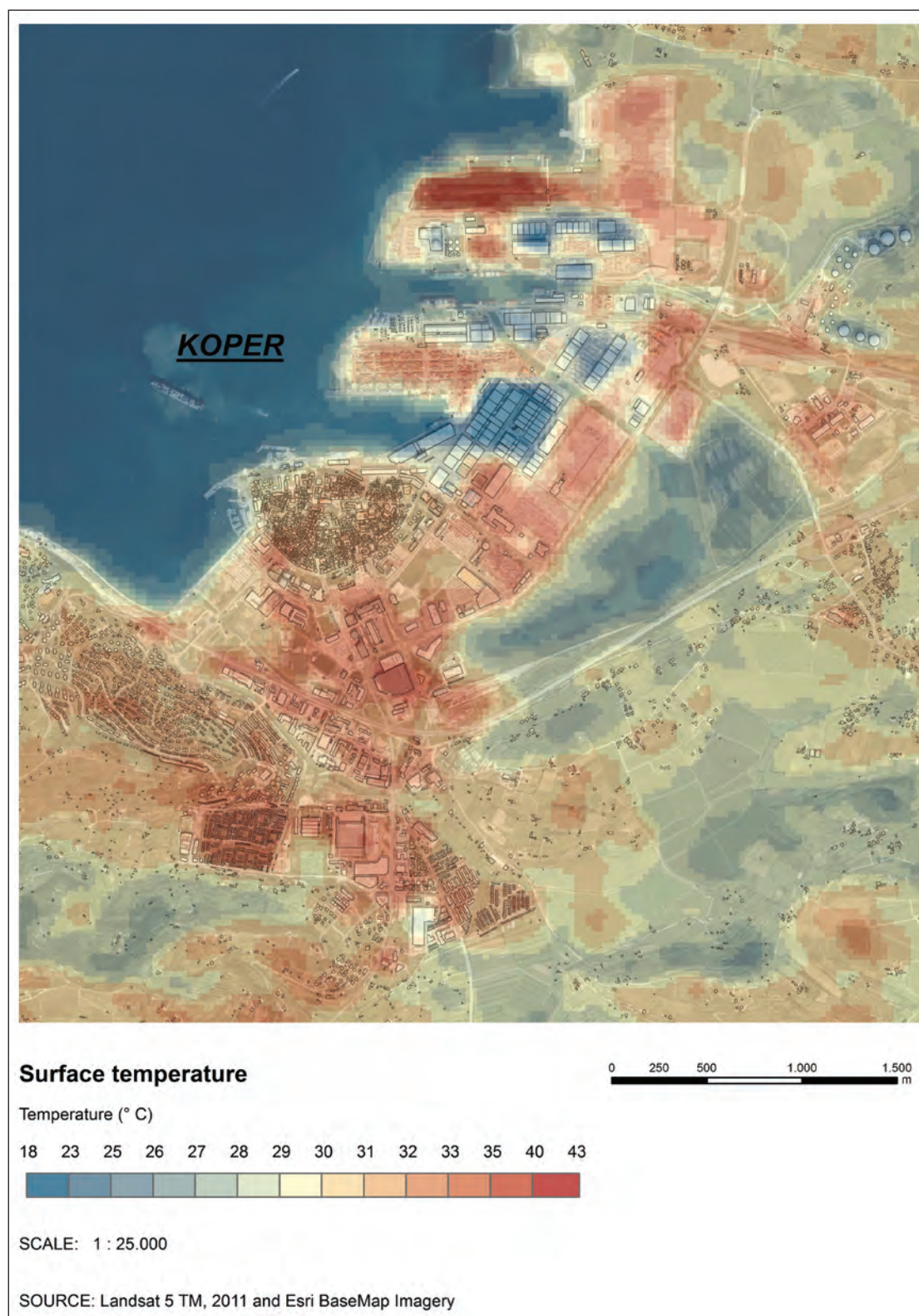

Fig. 4: Koper thermal map, 2014 (Archiv: Konjar, 2014; Source: Esri, DigitalGlobe, GeoEye, i-cubed, USDA, USGS, AEX, Getmapping, Aerogrid, IGN, IGP, swisstopo, and the GIS User Community).

Sl. 4: Koper – termalna karta, 2014 (Arhiv: Konjar, 2014; Vir: Esri, DigitalGlobe, GeoEye, i-cubed, USDA, USGS, AEX, Getmapping, Aerogrid, IGN, IGP, swisstopo, and the GIS User Community).

Table 1: Key indicators regarding the “Urban Heat Island” (UHI) effect in the Adriatic settlements.

Meteorological indicators	Morphological indicators	Human indicators
Radiation Temperature Wind speed/direction	Geographical location and topography Vegetation and water areas Building mass Artificial surfaces Structures that block ventilation	Population density Lack of shading Urbanisation with a high share of built-up land and impervious areas Insufficient building insulation Additional heat production (internal gain)

urban ecological footprint. Exploration of the phenomena of open sequences was historically, culturally and indeed subjectively contingent; these were compared with historical images (Fig. 1b, 1d, 1f). On the other hand, this stage of research was necessary to understand the sense of presence, lighting, temperature on the skin, humidity, impact of solar orientation, etc. (examples on Fig. 5) in open spaces of the old town of Koper: open parking areas have a high impact on the visual and UHI effect. Several areas around the old town centre (SW–E orientation), produce overheating of open spaces and have a direct impact on the urban fabric of old town; the openness of urban tissue (dimensions of the buildings and the spaces between them, street widths and spacing) in the direction towards the coast increases air flow, which is, in combination with proper orientation (the sea and direction), favourable to the surroundings; in small open spaces, i.e. squares in the inner part of the old town, the ventilation is affected with the urban morphology organisation of indirect open spaces; large open areas have no impact on the decrease of the UHI effect – on the contrary, the small open spaces with their shadows and openness orientation to the sea are favourable to the lower surface temperature (fractions of built-up, paved, vegetated, bare soil and water); in the town centre, the UHI effect increases towards the main square – in this case we can observe the combination of openness of the site and higher elevation, i.e. greater exposure of spaces and buildings; the outdoor thermal environment and ventilation condition within the climate below the roof tops in the spaces between buildings with natural ventilation and greenery have substantial benefits for the quality of life in open spaces, particularly during increased solar exposure; impact of high-rise buildings on other buildings, open spaces, air flow (ventilation, solar exposure, shadows) and orientation of urban historical spaces (heat, water, and pollutants due to human activity) affect heat absorption, etc.

Regarding the “Urban Heat Island” (UHI) effect in the Adriatic settlements, it is likely that the length, frequency

and/or intensity of heatwaves will increase. Both the diminishing of green urban areas and the increasing of artificial surfaces are aggravating the impact of heatwaves by increasing nocturnal temperatures¹² within Koper. A sign of climate change is rising of the sea level along the Slovenian coast, estimated at 1 mm/year. In the next hundred years, greater risk may be expected and more frequent flooding of low-lying parts of coastal towns (Koper, Izola and Piran), particularly where flooding has already been occurring repeatedly every year (UNEP/MAP, 2008, 28). The main urban climate indicators (Tab. 1) are:

Based on the aforementioned methodological approach of interconnecting urban morphology with the data of climate impacts and changes we made a synthesis (result of the research made) of the urban morphology of open spaces investigated in the old town of Koper:

– **urban morphology** – *density and openness of*: built area, size of structures, “spacing between” buildings, height of the built structure, dimension and orientation of open spaces, uses of the ground floor in the built structure, presence of voids in the built area and decay of the houses in the historical centre due to the lack of content and their emptiness, pedestrian roads and their size, traffic system, etc; – *connections between physical elements in space*: built-up areas and open spaces (demolishment of the gardens and greenery in the historical centre that provided a natural microclimate), parking areas, green surfaces. etc., population density decreasing from inside out, greenery and trees to open spaces, density of parking places (parking spaces in the historical centre at the location covered in green areas in the 1960s); – *surfaces and materials*: pavements (concrete instead of stone for the main pedestrian area), buildings, glass-facades, roofs, slopes; **and**

– **climate** – *ventilation (wind speed and orientation)* / indirect natural ventilation which supports the presence of population (air flow in the open spaces); – *temperature (Mediterranean)* / depending on the exposition, orientation and presence of shadow; – *humidity (season and presence of rain)* / openness to the water, air humidity, possibility of natural ventilation; – *orientation (of the built structure or open area)* / possibility of wind flows,

12 Between 2001 and 2030 air temperature in Slovenia will most likely rise by 0.5 °C to 2.5 °C, in the time period from 2031 to 2060 by 1 °C to 3.5 °C and between 2061 and 2090 by 1.5 °C to 6,5 °C (Kajfež Bogataj, 2009, 14).

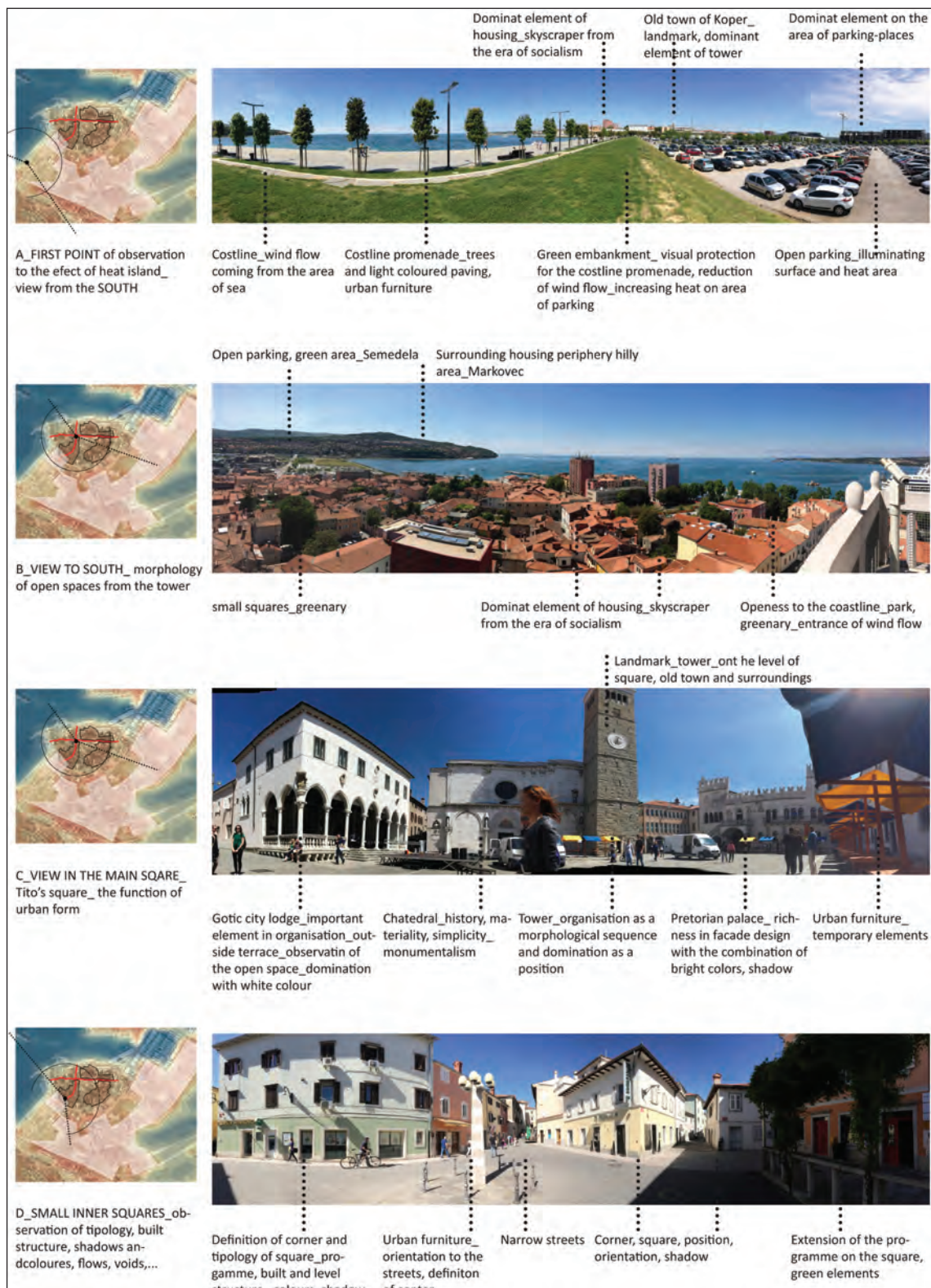

Fig. 5: Urban structures of open spaces - town Koper. Observation of urban morphology on 9th of May 2014, from 12.00-15.00. (Archiv: Suau, Fikfak, 2014)

Sl. 5: Urbane strukture odprtih prostorov - mesto Koper. Opazovanje urbane morfologije 9. maja 2014, od 12.00-15.00. (Arhiv: Suau, Fikfak, 2014)

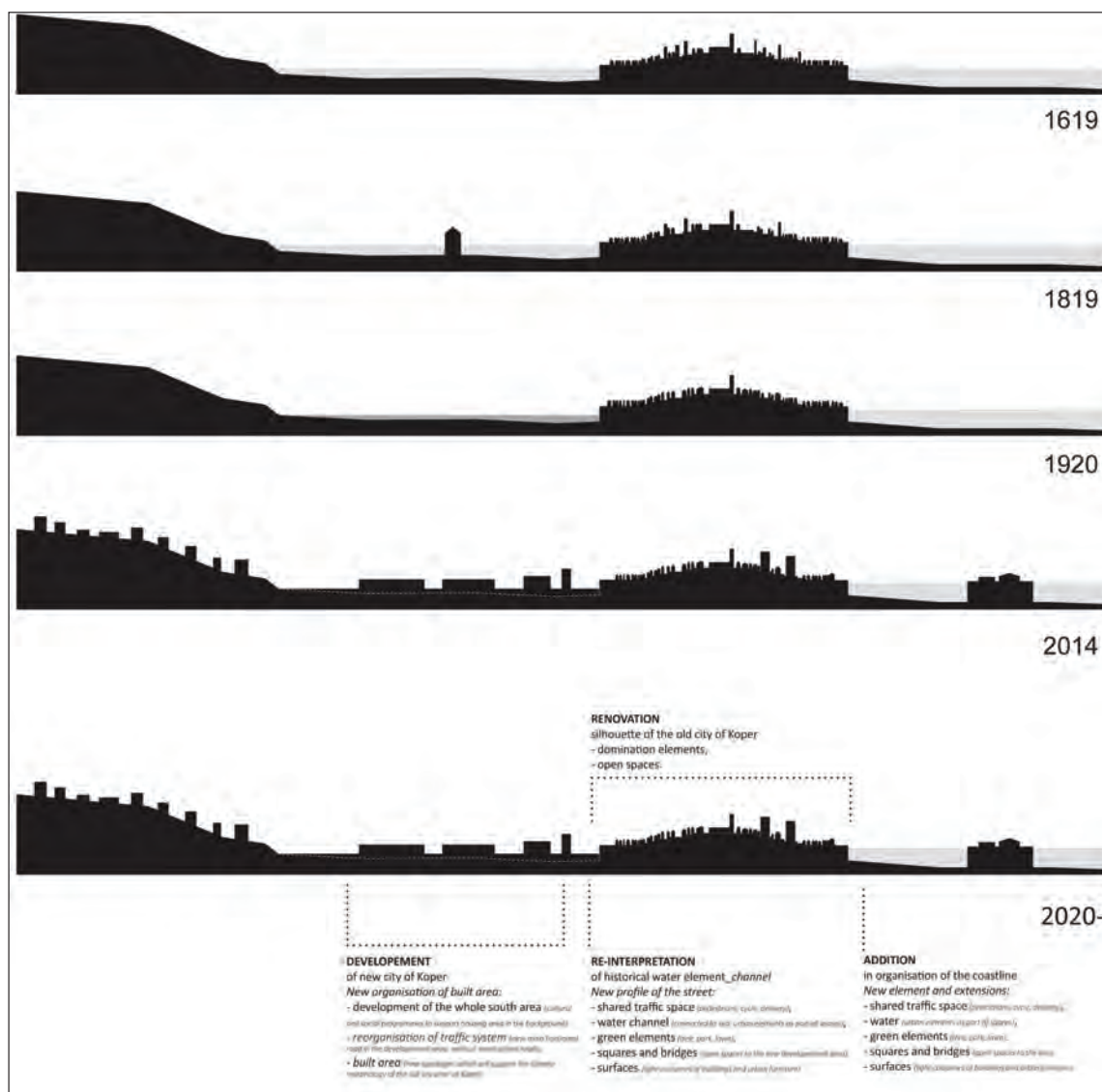

Fig. 6: Schematic sections - development of the town silhouette in relation to the surrounding.
(Archiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

Sl. 6: Shematski prerezi - razvoj mestne silhouette v odnosu do širšega prostora. (Arhiv: Suau, Fikfak, Grom, 2014)

humidity, sun; – insolation (impact of sun orientation) / play of light and shadows during the day, – presence of natural elements (connection to the landscape) / water, vegetation, topography, wind, radiation.

Morphology and urban climate scenario of the old town of Koper

The proposed urban climate system is the result of introducing a new value to **three elements in the open spaces** of built areas – water, green and white surfaces: a new water channel, extension of green areas, and light surfaces (Fig. 6). In the micro-ambience the urban climate system is supported by different elements of streets

and squares, organised as a vertical extension from the coastline to the inner landscape. With these new natural-built axes of flows we introduce a strong vertical connection from Tito's Square in several new directions with sequences of exchanges between openness vs. closeness through streets, squares and the channel – presented as a pedestrian street, an open square to the inner side of the old structure and a main pedestrian street directly connected to the open space of the old part. The traffic system is reorganised – the first ring which is present as a ring to the old city centre of Koper – is removed to the inner part. The connection to the town is organised by new vertical axes: reinterpretation of the salt structure. With the reorganisation of the traffic

system, the extension of the growth is organised as a new closed structure. The main importance in reducing UHI, by introducing these elements, is the section of the new channel and the connection of the surrounding open spaces: canal crossing (bridges), parking surface (light colours or greenery), public transport (new type of mobility), walkways and bikeways, navigation in the channel, anchorage places, etc. The exploration of urban morphology indicators suggests that the impact of urbanization can be mitigated not only by balancing the relative amounts of various urban canopy cover features, but also by optimizing their spatial configuration. In addition to this we can discover the importance of three effects related to urban morphology:

- **Blue = Water channel.** The meaning and the presence of water: as an element of survival, vitality, freshness, vivacity of sound, etc. One of the main reasons to initiate an urban water rehabilitation/reinsertion process: to rehabilitate the urban area around the new line of water, hence referring to the historical evolution of the settlement. The insertion of a new water element, i.e. the channel, is a historical interpretation of the salt area. Reinsertion of water as an intervention in urban re-organisation: to improve urban climate and to introduce new typologies in the use of open spaces. What are climate elements of the canal? Typology (size, width, stream); morphology (dynamics, shapes, elements inside the canal); biological components (diversity, vegetation); natural and technological hazards and solutions. What is the appropriate size of the canal? A size that can impact the urban space quality: visual permeability, density of landmarks, built space quality, public utility of the coastline, a "front canal", intensity of construction. The canal represents a structure of water with sequences of bridges surrounded by built structures or green flat and vertical elements. To the north, the channel in some parts disappears (as a non-visible structure); in some parts the channel is replaced by parking spaces or a mixture of greenery, water and urban pavement: a new urban park connected with the tourist terminal (port) area from the main Tito's Square.

- **Green = Vegetation.** The 'green' elements follow the idea of the water channel and introduce the vertical element of shading in the public space. Different typologies of green elements help to alleviate the problems of stormwater amelioration and pollution, UHI mitigation and energy conservation, as a resource of urban biodiversity (Connop, Nash, 2014), and contribute to the provision of ecosystem services. The single places have to be organised in a way that the green elements produce shading during the most exposed hours (block-

ing sunlight). By adding the 'green' in the open spaces, the space available for development at the ground level will be reduced. The main criteria for the re-organisation of the green spaces are: orientation, wind flows and openness to water elements. For this reason in the vicinity of the old town of Koper it would be productive to introduce green elements as 'mobile' greenery, i.e. as a re-interpretation of green roofs. What are climate elements of the green/vegetation? Typology (size, width, position); morphology (green space, trees, park, locality); biological components and natural circulation (ecological pathway). The green system will introduce the supporting regionally important biodiversity and associated ecosystem services.

- **White = Light colours.** Here, our intention is not to discuss the elements of building renovation, but how the materials, colours and surfaces of the urban morphology fabric interact with open spaces. To introduce the elements of climate urbanism in built structures it will be important to use light colours, matt and non-reflective structured surfaces, connected to the urban history as a reflection of the old town of Koper. As we discovered in this research, the impact of surrounding structures is important. In the case of Koper this represents large shopping and storage buildings with flat roofs. For the existing structure it will be appropriate to use the described materials and light colours not just for roofs, but also for parking surfaces. For the development of new built structures, the idea of green roofs could be applied (Connop, Nash, 2014).

CONCLUSIONS

The research presented in this paper mainly addresses the importance of changes in composition and configuration of urban morphology in the old town of Koper, with the aim of recognizing the relationships between urban history, morphology, development changes in the recent decades, and the impact of urban sprawl; moreover, we investigated how these factors were connected from the regional level to the local old structure. This research expands our scientific understanding of the relationship between urban morphology features and urban climate indicators. Research results are supported by the urban climate scenario. The improvement or restoration of three elements, namely the vegetation cover, a water channel and light colours, could significantly decrease surface temperatures, and thus help to mitigate (and control) excess heat in urban areas. We discovered that the adaptation action should involve the '**Green Infrastructure**¹³ Approach', which contributes to the increase of

13 "Green infrastructure is the network of natural and semi-natural areas, features and green spaces in rural and urban, and terrestrial, freshwater, coastal and marine areas, which together enhance ecosystem health and resilience, contribute to biodiversity conservation and benefit human populations through the maintenance and enhancement of ecosystem services. Green infrastructure can be strengthened through strategic and co-ordinated initiatives that focus on maintaining, restoring, improving and connecting existing areas and features as well as creating new areas and features." (Naumann et al. 2011).

ecosystems resilience and can halt biodiversity loss, degradation of ecosystems and restore water cycles in the regional context. In this context, further research must include: flood risk and the natural solutions that can be employed to mitigate this risk (integrated coastal management); improvement of links between territories that share a natural area (separated by regional and national boundaries); planning guidance for open spaces (quantity and character of open spaces); migration needs related to transport corridors and surrounding programmes (the port); energy generation, water and waste recycling, the use of environmentally-sensitive building materials.

By exploring the specific situation of the old town of Koper (as an island) over time we open a comparative research topic: the specific urban morphology of cities such as Koper, Izola, and Piran in Slovenia, and Primošten and Trogir in Croatia, with the same specific traditional urban fabric of Venetian cities along the Adri-

atic coast, provide the potential for an in-depth study, including the relationships of all the elements discussed in this research, to make urban planning indicators (economic, environment and social) more specific, measurable, achievable, realistic, and timed.

ACKNOWLEDGEMENT

This research paper was made possible through the generous help and intellectual support from three researchers: Assist. Janez P. Grom from the University of Ljubljana, Faculty of Architecture (CAD mapping); Miha Konjar from the University of Ljubljana, Faculty of Engineering and Geodesy, Chair of Spatial Planning and Assist. Dejan Grigillo, PhD, from the University of Ljubljana, Faculty of Engineering and Geodesy, Chair of Cartography, Photogrammetry and Remote Sensing (thermal satellite mapping).

URBANA ZGODOVINA, MORFOLOGIJA IN OKOLJSKO URBANISTIČNO OBLIKOVANJE OBMORSKEGA PROSTORA V STAREM MESTNEM JEDRU KOPRA

Cristian SUAU

Univerza Strathclyde Level 3, Oddelek za arhitekturo, Department of Architecture, James Weir Building, 75 Montrose Street, Glasgow G1 1XJ, Škotska, Velika Britanija
cristian.suau@strath.ac.uk

Boštjan BUGARIČ

KUD C3, Slovenija
bostjan@architectuul.com

Alenka FIKFAK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za Arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
alenka.fikfak@fa.uni-lj.si

POVZETEK

Trenutni ekonomski scenarij v sredozemski regiji prinaša nove priložnosti preučevanja ustvarjalnih strategij za obnovo krajine v obmorskih mestih, ki izhaja iz inventivne in nove interpretacije njihovih prvotnih urbanih oblik in ekologije. Razvoj in izvajanje evropske strategije prilagajanja podnebnim spremembam za leto 2013 tako ponuja posebno priložnost za vzpostavitev skupnega pristopa in odraža glavne napore, katerih cilj je postati del povezane politike EU. Za sredozemska mesta ne moremo trditi, da se podnebnih sprememb ne zavedajo.

Študija primera mesta Koper v Sloveniji je edinstvena priložnost za raziskovanje okoljskih in mikroklimatskih lastnosti tradicionalnih javnih prostorov v sredozemskih vodnih krajinah. Pri tem smo izbrali reprezentativno glavno ulico – s prehodi, trgi in povezavami – za analizo in zagotavljanje urbanističnih in krajinskih strategij in smernic za izvajanje posegov v prihodnosti in popravilo trenutnih »podnebnih« prekinitev med starim mestom in industrijskim pasom. Na prvi pogled je urbani položaj današnjega Kopra dokaj podoben kot v drugih tradicionalnih mestih po Sloveniji, saj ga zaznamuje: a. opuščanje objektov, b. prekinjena prometna dostopnost, c. ogrožena socialna struktura, d. sezonskost in e. manipuliranje z zemljišči in grajenim okoljem s strani lokalne politike. Dualnost med novim razvojem zunaj starega mestnega središča Kopra in »majhnimi« kakovostnimi spremembami v zgodovinskem me-

stnem jedru je poglavitni izziv v smislu ohranjanja in izboljšanja urbane oblike. Ta del je jasno dokumentiran z vidika primerjalne urbane evolucije in s prekrivanjem izbranih zgodovinskih kartografskih prikazov.

Poglobljena ocena urbane morfologije in podnebja znotraj starega jedra Kopra in okolice zahteva raznolike vire informacij in učinkovita orodja na različnih ravneh in v različnih merilih. Pojave urbanega podnebja je treba opredeliti in razumeti tudi znotraj urbanih in regionalnih okvirov, v katerih je vso dinamiko in vplive treba obravnavati v povezavi s širjenjem razpršene urbanizacije (geografsko ozemlje).

Raziskava opredeljuje elemente urbane morfologije, krajine in strategij okoljske zasnove v mestu Koper kot delu pomorskega urbanega izročila beneških mest. Pri tem uporablja naslednje raziskovalne metode urbane morfološke in podnebne analize. Kombinacijo uporabljenih metod razložimo s povezovanjem različnih metod urbane morfologije in podnebnih analiz. Ta del raziskave se osredotoča na dve ravni, ki se navezujeta na elemente razumevanja na mikroravni, s povezavo urbane morfologije in podnebnih sprememb v odprtih ali praznih prostorih: 1. povezovanje urbane morfologije in podnebnih vplivov prek kartografskih prikazov in prostorske analize; 2. opazovanje in metoda projektiranja odprtih prostorov. Raziskovalni rezultati vključujejo »urbani podnebni scenarij starega mestnega jedra Kopra« s pripisom novih vrednosti trem elementom odprtih prostorov na pozidanih območjih – vodi, zelenim in belim površinam: nov vodni kanal, razširitev zelenja in svetlih površin.

Ključne besede: zgodovina mest, urbana morfologija, podnebne spremembe, mestni toplotni otok, Koper, javni prostori

BIBLIOGRAPHY

Arnfield, A. J. (2003): Two decades of urban climate research: a review of turbulence, exchanges of energy and water and the urban heat island. *International Journal of Climatology*, 23, Malden, 1–26. DOI:10.1002/joc.859. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/joc.859/pdf> (28.4.2014).

Barriopedro, D., Fischer, E. M., Luterbacher, J., Trigo, R. M. and Garcia-Herrera, R. (2011): The hot summer of 2010: Redrawing the temperature record map of Europe. *Science*, 332, 6026, Washington, 220–224. DOI: 10.1126/science.1201224. <http://www.sciencemag.org/content/332/6026/220> (25. 4. 2014).

Bernik, S. (1968): Organizem slovenskih obmorskih mest: Koper, Izola, Piran. Ljubljana, Mladinska knjiga; Piran, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo.

Bugarič, B. (2010): Otok na robu Istre. *Dialogi*, 46, 7/8, Maribor, 72–83.

Bugarič, B. (2006): Univerza in mesto: univerzitetne vsebine kot generator družbenega dogajanja : doktorska disertacija. Ljubljana.

CABERNET (2006): Sustainable Brownfield Regeneration. CABERNET network report. <http://www.cabernet.org.uk/resources/427.pdf> (10. 8. 2014).

Climate Consultant 5.5 (Build 4) (2014): Energy design tools. <http://www.energy-design-tools.aud.ucla.edu/> (15. 5. 2014).

Coonop, S., Nash, C. (2014): Barking Riverside Green Roof Experiment: Phase 2. University of East London, London. http://www.turas-cities.org/uploads/milestone/file/8/MS8_phase2.pdf (10. 6. 2014).

Čebren, Lipovec, N. (2012): Arhitekturni pomniki izgradnje Kopra po drugi svetovni vojni. *Annales, Ser. Hist. sociol.*, 22, 1, Koper, 211–232.

European Environment Agency (2012): Urban adaptation to climate change in Europe. Challenges and opportunities for cities together with supportive national and European policies. EEA Report no. 2/2012. Luxembourg, Copenhagen, Office for Official Publications of the European Union. http://www.carboncontrol.com/wp-content/uploads/2012/11/EEA-Report-2-2012_Urban_adaptation_to_climate_change.pdf (5. 5. 2014).

European Commission (2014): The European Union explained: Climate action. Luxembourg, Publications Office of the European Union. http://europa.eu/pol/pdf/flipbook/en/climate_action_en.pdf (10. 8. 2014).

Geros, V., Santamouris, M., Karatasou, S., Tsangrasoulis, A., Papanikolaou, N. (2005): On the cooling potential of night ventilation techniques in the urban environment. *Energy and Buildings*, 37, 3, 243–257.

Giorgi, F., Im, E.-S., Coppola, E., Diffenbaugh, N. S., Gao, X. J., Mariotti, L., Shi, Y. (2011): Higher hydroclimatic intensity with global warming. *Journal of Climate*, 24, Boston, 5309–5324. DOI: <http://dx.doi.org/10.1175/2011JCLI3979.1>. <http://journals.ametsoc.org/doi/abs/10.1175/2011JCLI3979.1> (20.4.2014).

Gobakis, K., Kolokotsa, D., Maravelaki – Kalaitzaki, N., Lionakis, S., Perdikatsis, V., Santamouris, M. (2013): Development and analysis of inorganic coating for energy saving for buildings. Joint Conference 34th AIVC- 3rd TightVent - 2nd Cool Roofs' , - 1st venticool 25–26 September 2013, Athens, Greece Proceedings, page 54–

57., Athens, Greece. http://www.aivc.org/sites/default/files/99.1367361636.full_.pdf (24. 12. 2014).

Grubb, James S. (1986): When myths loose power: Four Decades of Venetian Historiography. *The Journal of Modern History*, 58, 1, 43–94. <http://www.jstor.org/stable/1881564> (10. 5. 2014).

Guček, M. (2000): Anonimna arhitektura v prenovi Kopra. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.

Hoerling, M., Eischeid, J., Perlwitz, J., Quan, X., Zhang, T. and Pegion, P. (2012): On the increased frequency of Mediterranean drought. *Journal of Climate*, 25, 6, Boulder, 146–2 161. DOI: 10.1175/JCLI-D-11-00296.1. <http://journals.ametsoc.org/doi/abs/10.1175/JCLI-D-11-00296.1> (28. 4. 2014).

Jabi, W. (2000): Visualizing and Investigating Architectural Space Using Spherical Panoramic Imaging. In: *Emerging Technologies and Design: The Intersection of Design and Technology*, Proceedings of the 2000 ACSA Technology Conference, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge. <http://cumincad.architecture.net/system/files/pdf/63b9.content.pdf> (15. 5. 2014).

Kajfež Bogataj, L. (2009): Climate change and future adaptation. *Economic and Business Review* 1, Ljubljana, 9–27. <http://www.ebrjournal.net/ojs/index.php/eb/article/download/8/4> (22. 4. 2014).

Kreuzer, B. (2009): El puerto de Trieste y sus comunicaciones ferroviarias en la monarquía de los Habsburgo: cambio económico y problemas de infraestructura, 1850–1918. The Port of Trieste and its railway connections in the Habsburg Monarchy: economic change and infrastructure problems, 1850–1918. In: *Congreso de Historia Ferroviaria. 5th Railway History Congress*, Palma de Mallorca. http://www.docutren.com/congreso_palma/pdfs/com/Ses02/0208_Kreuzer.pdf (10. 5. 2014).

Naimark, M. (1991): Realspace Imaging, Technical Report. San Francisco, Apple Multimedia Lab.

Naumann, S., McKenna D., Kaphengst, T., Pieterse, M. and Rayment, M. (2011): Design, implementation and cost elements of Green Infrastructure projects. Final report to the European Commission, DG Environment, Contract no. 070307/2010/577182/ETU/F.1, Ecologic institute and GHK Consulting. Brussels, European Commission. http://ec.europa.eu/environment/enveco/biodiversity/pdf/GI_DICE_FinalReport.pdf (30. 6. 2014).

Oke, T. R. (1987): Boundary layer climates. 2nd ed. London, New York, Methuen.

Stele, F. (1940): Umetnost v Primorju. Ljubljana, Akademsko založba (na Viru pri Domžalah: Veit in drug).

Srivani, M., Kazunori, H. (2013): The Influence of Urban Morphology Indicators on Summer Diurnal Range of Urban Climate in Bangkok Metropolitan Area, Thailand. *International Journal of Civil & Environmental Engineering IJCEE-IJENS*, 11, 05, 34–46.

Suau, C. (2013): Climate and urban design of maritime public spaces in Mediterranean Arab cities. In:

PLEA2013 - 29th Conference, Sustainable Architecture for a Renewable Future, Munich, Germany 10-12 September 2013, Fraunhofer Verlag, Munich. <http://media-tum.ub.tum.de/doc/1169258/1169258.pdf> (10. 4. 2014).

Teodosio, L. A., Mills, M. (1993): Panoramic Overviews For Navigating Real-World Scenes. In: Garcia-Luna, J.J., Venkart Rangan, P. MULTIMEDIA '93 Proceedings of the first ACM international conference on Multimedia. ACM, New York, 359-364. DOI:10.1145/166266.168422. <http://www.teodosio.com/acm93po.pdf> (20. 5. 2014).

UNEP/MAP-PAP/RAC (2008): MAP Coastal Area Management Programme (CAMP) Slovenia. Final Integrated Report. Athens, MAP Technical Series, 171. UNEP/MAP.

Uricchio, W. (2011): A 'Proper Point of View': the panorama and some of its early media iterations. *Early Popular Visual Culture*, 9, London, 3, 225-238. DOI: 10.1080/17460654.2011.601165. http://web.mit.edu/uricchio/Public/pdfs/pdfs/A%20Proper%20Point%20of%20View_%20MSW.pdf (20. 5. 2014).

Valvasor, J. V.; Rupel, M., Gerlanc, B., Elo, J. (ur.) (1977): Slava vojvodine Kranjske, ... z zgodovinsko-topografskim opisom. Original in: **V. (1689):** Die Ehre des Hertzogthums Crain. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Van Engelen, A., Klein Tank, A., Van Der Schrier, G., Klok, L. (2008): European Climate Assessment & Dataset (ECA&D): Towards an operational system for assessing observed changes in climate extremes. De Bilt, KNMI. http://eca.knmi.nl/documents/ECAD_report_2008.pdf (20. 4. 2014).

Vysoudil, M., ogrin, D. (2011): Topoklimatska karta obalnega pasu Slovenske Istre Topoclimatic map of the littoral zone in Slovenian Istria. *Dela*, 35, Ljubljana, 5–25. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-E1MFK9JA> (6. 5. 2014).

Wilby, R. L. (2008): Constructing climate change scenarios of urban heat island intensity and air quality. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 35, 5, London, 902–919. DOI:10.1068/b33066t. <http://www.envplan.com/abstract.cgi?id=b33066t> (20. 4. 2014).

Wilhelmi, O. V., Purvis, K. L. and Harriss, R. C. (2004): Designing a geospatial information infrastructure for mitigation of heat wave hazards in urban areas. *Natural Hazards Review*, 5, 3, Boulder, 147. http://www.isse.ucar.edu/project/heat_article.php (20. 4. 2014).

Wong, M. S., Nichol, J. E., To, P. H., Wang, J. (2010): A simple method for designation of urban ventilation corridors and its application to urban heat island analysis. *Building and Environment*, 45, 1880-1889.

Žakelj, T. (ed.), Koderman, M. (ed.), Bugarič, B. (ed.), Cotič, T. (ed.) (2014): Koper živi?: vključevanje prebivalcev v urejanje javnega prostora. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.

VIRTUALNI URBANI LABORATORIJ (VULAB) ZA VKLJUČEVANJE JAVNOSTI V NAČRTOVANJE URBANEGA PROSTORA

Anja JUTRAŽ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana
e-mail: anja.jutraz@fa.uni-lj.si

Tadeja ZUPANČIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana
e-mail: tadeja.zupancic@fa.uni-lj.si

IZVLEČEK

Cilj pričujočega članka je prikazati nove priložnosti in izzive za vključevanje javnosti v načrtovanje prostora. S pomočjo digitalnih orodij bi pomagali vsem udeleženi pri ustvarjanju skupne vizije prostora, ustvarjanju kakovitejšega bivalnega okolja, pridobivanju boljših projektov, povečanju zadovoljstva uporabnikov prostora in hkrati pri prenosu znanja med vsemi udeleženci procesa. Kot osnova za raziskavo, predstavljeno v pričujočem članku, je bil zasnovan virtualni urbani laboratorij VuLab, v katerem smo s kvalitativno analizo preučevali orodje za soodločanje, odnos javnosti in stroke do konkretne lokacije ter virtualno orodje Terf. VuLab je zasnovan kot preplet različnih digitalnih orodij za komunikacijo, sodelovanje, načrtovanje in izobraževanje javnosti in stroke ter za učinkovito sodelovanje v prostorskem načrtovanju, kjer imajo najpomembnejšo vlogo 3D modeli v virtualnem svetu Terf. Sklepi nam povejo, da je Virtualni urbani laboratorij primeren za vključevanje javnosti v načrtovanje prostora, saj povezuje različna orodja in metode, ter omogoča sodelovanje med različnimi predstavniki javnosti in stroke. Rezultati polstrukturiranih intervjujev nam med drugim povejo, da si javnost preko izkustvenega sprehoda skozi 3D model prostora lažje predstavlja predloge preureditve urbanega prostora ter, da lahko 3D modeli mest v virtualnih svetovih povečajo in izboljšajo participacijo javnosti pri prostorskih problematikah in motiviranost mlajših generacij. Na koncu članka smo izpostavili možnosti za nadaljnji razvoj VuLaba in njegovo aplikacijo v slovenski prostor.

Ključne besede: participacija javnosti, prostorsko načrtovanje, digitalna orodja, urbani prostor, virtualni urbani laboratorij (VuLab), virtualni svet Terf

LABORATORIO URBANO VIRTUALE (VULAB) PER INCLUDERE IL PUBBLICO NELLA PIANIFICAZIONE DEGLI SPAZI URBANI

SINTESI

Lo scopo dell'articolo presente è mostrare le nuove opportunità e le sfide per includere il pubblico nella progettazione dello spazio. Con l'aiuto di strumenti digitali aiuteremmo tutti i partecipanti a creare una visione comune dello spazio, a creare un ambiente di vita di maggiore qualità, ad ottenere progetti migliori, aumentare la soddisfazione degli utenti dello spazio e al contempo a trasmettere le conoscenze tra tutti i partecipanti del processo. Come base per la ricerca, presentata in quest'articolo, è stato ideato il laboratorio urbano virtuale VuLab, dove abbiamo studiato, con l'analisi qualitativa, gli strumenti per la codecisione, il rapporto del pubblico e dei professionisti nei confronti della località concreta e gli strumenti virtuali Terf. VuLab è ideato come intreccio di diversi strumenti digitali per la comunicazione, la collaborazione, la progettazione e la formazione del pubblico e dei professionisti e per la collaborazione efficace nella pianificazione dello spazio, dove il ruolo principale è quello dei modelli 3D nel mondo virtuale di Terf. Dalle conclusioni si deduce che il laboratorio urbano virtuale è adatto per includere il pubblico nella pianificazione dello spazio, poiché collega diversi strumenti e metodi e permette la collaborazione di diversi rappresentanti del pubblico e dei professionisti. I risultati delle interviste semi-strutturate ci riportano, tra l'altro, che il pubblico tramite la passeggiata attraverso il modello dello spazio in 3D si immagina più facilmente le proposte di trasformazione dello

spazio urbano e che i modelli 3D delle città nei mondi virtuali possono aumentare e migliorare la partecipazione del pubblico nelle problematiche spaziali nonché motivare le generazioni più giovani. Alla fine dell'articolo abbiamo esposto le possibilità dello sviluppo futuro di VuLab e della sua applicazione nell'ambiente sloveno.

Parole chiave: la partecipazione del pubblico, pianificazione territoriale, strumenti digitali, spazio urbano, Laboratorio urbano virtuale (VuLab), ambiente virtuale Terf

UVOD

Načrtovanje prostora je kompleksen proces, interdisciplinarna dejavnost, ki med seboj povezuje različne strokovnjake, saj je za njeno opravljanje potrebna široka paleta znanj: od urbanističnega planiranja in načrtovanja, arhitekture in krajinske arhitekture do sociologije, antropologije, ekonomije, geografije, geodezije in drugih. Hkrati je v celotnem procesu načrtovanja treba upoštevati različne elemente: družbene interakcije, ljudi v prostoru, kontekst urbanega prostora, doživljanje prostora ter kako so predlogi za preureditev povezani z naravnim, fizičnim in kulturnim okoljem (Roo & Silva, 2010). V neposredni povezavi z načrtovanjem prostora govorimo o urbanem prostoru, kjer s pojmom "urbano" opisujemo značilnosti mesta, vendar pa se pri tem ne osredotočamo le na prostore v mestu, temveč tudi na prostore suburbanega območja in vasi, torej govorimo o prostoru v najširšem pomenu (Carmona, 2010). V pričujočem članku smo za aplikativne primere raziskovanja izbirali predvsem odprte javne prostore, kjer imamo v mislih tako javne prostore sredi mesta, urbane parke, trge, ulice kot tudi javne prostore sredi sosesk (Hester, 2007; Marcus & Francis, 2007; W.H. Whyte, 2007). Pomembno je vključevanje različnih akterjev (tako javnosti kot stroke) v proces načrtovanja, kjer udeleženci preko sodelovanja drug drugega tudi izobražujejo in se med samim delom učijo, saj ima vsak od njih neko sposobnost oziroma znanje, ki ga lahko prispeva skupini. Cilj vključevanja javnosti v proces prostorskega načrtovanja je ustvariti ljudem prijeten urbani prostor, kjer bodo radi preživljali prosti čas, delali, se nahajali in družili. Opaziti je posebno potrebo po participaciji javnosti na začetku procesa načrtovanja in oblikovanja (pri razumevanju problema) in na posameznih stopnjah načrtovanja (npr. na stopnji odločanja), saj so to specifične skupne točke med javnostjo ("the everyday life-world") in stroko ("the planning world") (Schoenwandt, 2008). Kljub temu, da javnost večinoma nima ustreznega znanja o načelih in procesu načrtovanja, lahko vseeno prispeva zelo pomembne in koristne informacije. Haller (2009) celo meni, da je glavni cilj načrtovanja komunikacija med različnimi udeleženci.

Družba je v zadnjih desetletjih razvila nove oblike komuniciranja: računalniki in mobilni telefoni so postali skupno orodje za izmenjavo informacij. Digitalna

orodja bi lahko predstavljala mrežo različnih kanalov komunikacije in vodila v uspešno participacijo javnosti in stroke, posledično pa bi lahko predstavljala tudi orodje za vseživljenjsko učenje (Haller, 2009). Lenarčič (2012) trdi, da je pojav kibernetskega prostora in dela na daljavo prinesel tudi velike spremembe na področje (tradicionalnih) urbanih praks, prostorsko načrtovanje je postalo bolj kompleksno in interdisciplinarno. V članku smo se osredotočili na raziskovanje 3D modelov grajenega okolja, ki lahko pripomorejo pri komunikaciji med javnostjo in stroko, in virtualnih svetov za potrebe vključevanja javnosti v proces načrtovanja urbanih prostorov. 3D modeli omogočajo boljši prikaz trenutnega stanja in predlaganih rešitev, javnosti pomagajo pri razumevanju problemov, obema, javnosti in stroki, pa pri izmenjavi informacij ter sodelovanju. Nekateri od teh 3D modelov se za participacijo javnosti že uporabljajo: omogočajo prehod med različnimi prikazi oziroma zornimi koti (Cityplanner: Visualize the future, 2011), predstavljeni so kot simulacije, hkrati pa poskušajo mesto prikazati z visoko stopnjo realističnih detajlov (UCLA – Urban simulation team, 2014). Te modeli uporabljajo za prikaz večinoma le konceptni pogled (pogled iz vrha), opazimo lahko pomanjkanje izkustvenega pogleda (pogled iz nivoja pešca, ki bi omogočal popolno vživetev v prostor). Spet drugi 3D modeli so narejeni preveč abstraktno, v njih se je težko najti, javnost jih težko poveže s točno določenim predelom v resničnem mestu in posledično niso primerni za proces vključevanja javnosti (3D prostor, 2012). Stremeti si želimo k 3D modelom, ki so enostavni za uporabo, razumljivi za javnost in enostavni za navigacijo (Jutraž & Zupancic, 2012a). 3D modele lahko uporabimo npr. tudi za prikaz grajenega okolja v virtualnih svetovih, kjer se lahko skozi njega tudi sprehodimo (Whyte, 2010). Virtualna okolja lahko pomagajo pri doživljanju prostora in pridobivanju izkušenj v resničnem svetu (Blascovich & Bailenson, 2011), želijo si posnemati fizično mesto, njegovo podobo, storitve, interakcije in ljudi ter obstajajo v neposredni povezavi s fizičnim mestom (Lenarčič, 2002). Virtualni svet predstavlja spletno računalniško generirano okolje, kjer lahko ljudje komunicirajo za delo ali igro, in sicer na način, ki je primerljiv z realnim svetom (Bainbridge, 2010). Uporablja se za srečevanje dislociranih ekip, spletno izobraževanje, telekonference, organiziranje spletnih dogodkov, kot laboratorij za preučevanje sple-

tnega vedenja, za kvalitativne in kvantitativne raziskave, ter v podporo znanstveni komunikaciji. Komel (2009) opisuje prednosti in slabosti virtualnih skupin in prihaja do ugotovitev, da je virtualno sodelovanje prihodnost sodobnih družb, saj zagotavlja fleksibilnost pri razporejanju delovnega in prostega časa, zmanjšuje stroške poslovanja, omogoča hiter dostop do informacij, izboljšuje produktivnost in učinkovitost, ter hkrati omogoča članom virtualne delovne skupine, da izboljšajo svoje strokovno znanje. Ponavadi se za premikanje skozi virtualno okolje uporablja avatar¹, ki lahko pomaga tudi pri raziskovanju in doživljanju 3D modelov grajenega okolja. Kot je zapisal Murphy (2011), avatarji lahko uporabnikom pomagajo pri soočenju s podobnimi situacijami v resničnem življenju.

V kulturnih okoljih z boljšo osveščenostjo splošne in strokovne javnosti o pomenu sodelovanja le-te pri urbanističnem načrtovanju in z že razvito tradicijo aktivnega sodelovanja, kot npr. v Nemčiji, Švici, na Švedskem, Danskem in drugod so razvili tudi celo vrsto vizualnih digitalnih orodij za izobraževanje in sodelovanje javnosti s stroko in tudi vključevanje javnosti pri reševanju konkretnih problemov je že utečeno. Pri pregledu obstoječih digitalnih orodij smo ugotovili, da so primerna le za izbrano lokacijo, niso generična in zato ne morejo biti enostavno uporabljena na drugih lokacijah. Pri podrobnejšem pogledu tradicije participacije v Sloveniji smo ugotovili, da se večinoma srečujemo predvsem s tradicionalnimi metodami in tehnikami. Kot primer naj omenimo Urbani laboratorij v Kopru, ki je bil zasnovan v okviru projekta Ali Koper živi? (Show: Social Housing Watch, 2014; Žakelj et al., 2014) in je zahteval fizično prisotnost uporabnikov na točno določeni lokaciji. Obstoječa orodja za zbiranje informacij so večinoma pol-avtomatska, kjer se podatki še vedno zbirajo preko anket ali natečajev o specifičnem prostorskem vprašanju (Natecaji, 2013). Članek želi prispevati k nadaljnjemu razvoju procesa participacije v Sloveniji in ponuditi vizualna digitalna orodja, ki bi vključevanje javnosti lahko poenostavila in izboljšala.

Glavni raziskovalni problem pri načrtovanju prostora je pomanjkanje dialoga, komunikacije in sodelovanja med javnostjo in stroko ter hkrati tudi znotraj stroke (pomanjkanje interdisciplinarnega sodelovanja). Vizualna digitalna orodja, ki jih uporablja stroka, so za javnost večinoma nerazumljiva, pretežka za uporabo in običajno nedostopna. Glavni problem se kaže v pomanjkanju ustreznih vizualnih digitalnih orodij, ki bi to sodelovanje omogočala in na ta način zmanjšala finančno in časovno komponento pri participativnem reševanju urbanističnih problemov. Članek se ukvarja z zasnovo virtualnega urbanega laboratorija za vključevanje javnosti v načrtovanje prostora v okolju z nižjo stopnjo razvitosti

sodelovanja (npr. Slovenija) in praktičnim vidikom uporabe posameznih vizualnih digitalnih orodij. Pri tem se osredotoča predvsem na 3D modele v virtualnem svetu, ki so neposredno povezani z ostalimi vizualnimi digitalnimi okolji (npr. orodjem za soodločanje).

Načrtovanje raziskave in zastavitev ciljev

Članek se ukvarja predvsem z vključevanjem javnosti v načrtovanje prostora, torej odnosom med javnostjo in stroko, kjer se osredotoča na digitalna orodja in njihovo aplikacijo v slovenskem prostoru. Glavno raziskovalno vprašanje, na katerega želimo odgovoriti, je: Kako lahko čim bolj enostavno in čim bolj poceni približamo urbani prostor in posege v urbani prostor javnosti, in sicer različnim predstavnikom javnosti glede starostne in izobrazbene strukture, in jim hkrati omogočimo, da za to porabijo kar najmanj časa? Članek išče odgovore v novih pristopih ter novih digitalnih orodjih za vključevanje javnosti v načrtovanje prostora, s katerimi želi spodbuditi aktivno sodelovanje med javnostjo in stroko. Cilj zasnovanih novih pristopov in orodij je vključiti javnost v proces načrtovanja prostora (predvsem mlajše generacije), približati javnosti proces načrtovanja, jo informirati o trenutnem dogajanju in hkrati omogočiti vpogled v predhodno izvedene dele projekta. Z novimi orodji želimo pomagati tudi pri oblikovanju lokalne skupnosti, ki bi tudi po izvedenem projektu skrbela za obravnavani prostor (organizacija dogodkov, spodbujanje uporabe prostora, vzdrževanje in urejanje prostora).

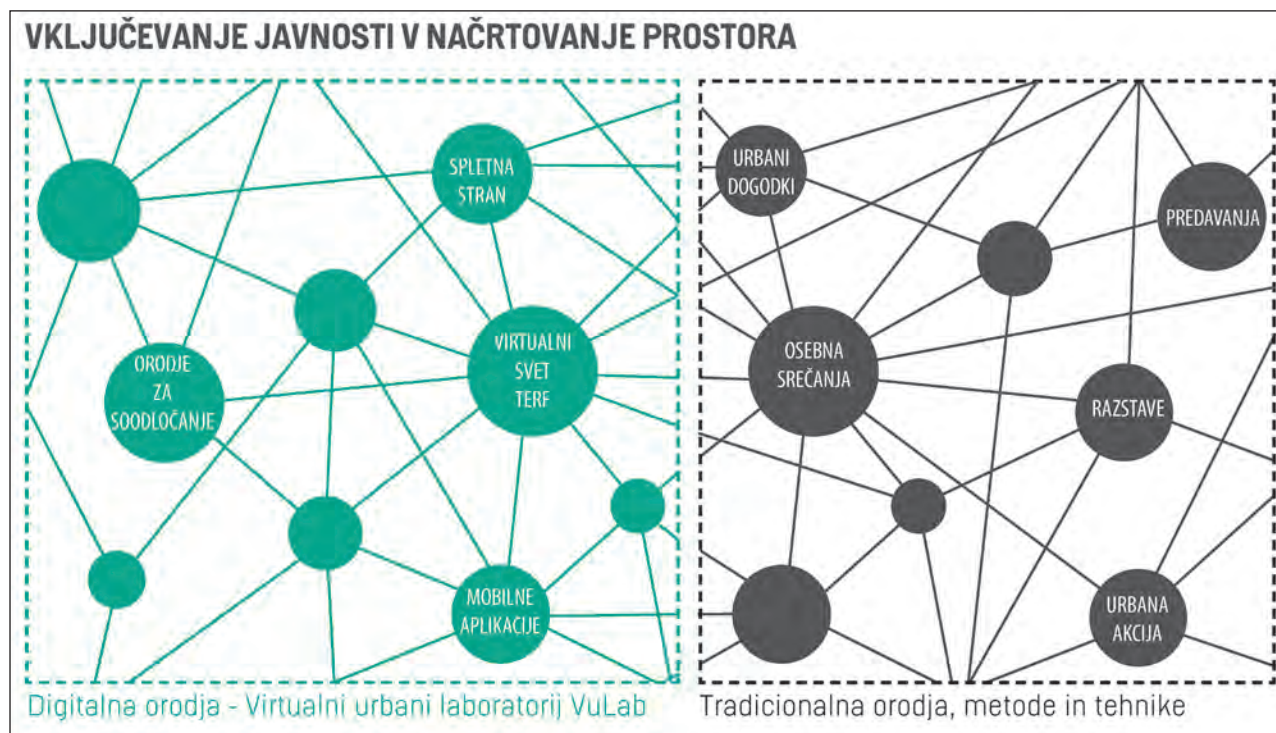
Osrednji del članka je razdeljen na dva dela: (1) zasnova virtualnega urbanega laboratorija VuLab ter njegove vloge v procesu vključevanja javnosti v načrtovanje prostora ter pri izobraževanju javnosti (predstavitev virtualnega sveta Terf², enostavne spletne aplikacije Spremenimo skupaj, ki povezuje proces in orodje, ter tablične aplikacije ArchiMent za podajanje komentarjev in soodločanje kot nadgradnjo spletne platforme). (2) kvalitativna raziskava, polstrukturirani intervjuji (N=21) v virtualnem svetu Terf, kjer smo preučevali orodje za soodločanje, odnos javnosti in stroke do konkretne lokacije (Bratovševe ploščadi) ter virtualno orodje Terf.

Kombiniranje tradicionalnih in digitalnih orodij in metod pri vključevanju javnosti v načrtovanje prostora

Raziskovanje digitalnih orodij za vključevanje javnosti v načrtovanje prostora nam odpira nove priložnosti, in sicer v združevanju različnih metod in digitalnih orodij, ki se medsebojno dopolnjujejo in pomagajo javnosti in stroki pri komuniciranju, sodelovanju in skupnem načrtovanju enotne vizije urbanih prostorov. Potrebno je združevati različna orodja, metode in tehnike (Kaner,

¹ Avatar je uporabnikova računalniška predstavitev, v našem primeru v obliki tridimenzionalnega (3D) modela (Murphy, 2011).

² Raziskavo v virtualnem svetu Terf (3DICC, 2012) je omogočilo podjetje 3D ICC Immersive Collaboration, ki je nudilo tudi tehnično pomoč pri uporabi orodja za potrebe raziskave (v sodelovanju z Julie LeMoine in Ronom Teitelbaumom).

Slika 1: Kombiniranje različnih orodij in metod za vključevanje javnosti v prostorsko načrtovanje, preplet tako tradicionalnih kot digitalnih orodij

Lind, Toldi, Fisk & Berger, 2007), od tradicionalnih do digitalnih, vključevanje različnih predstavnikov javnosti in stroke in prilagajanje vsakemu prostoru posebej, njegovim značilnostim in ljudem, ki ta prostor uporabljajo. Na eni strani imamo tako fizične, tradicionalne tehnike in orodja, kot npr. osebna srečanja različnih akterjev prostorskega načrtovanja (okrogle mize, predavanja itd.), urbane akcije oziroma urbane teste (urbane ambientalne intervencije, ki jih pripravimo na podlagi predhodno izvedenih analiz; z njimi preizkusimo in oživimo urbani prostor), urbane dogodke (prebivalci pripravijo različne dogodke, kot so npr. garažne razprodaje, "art market", letni kino, bralne urice, dan četrtne skupnosti itd., ki pomagajo pri povezovanju lokalnih prebivalcev in ustvarjanju skupnosti), medtem ko se na drugi strani pojavijo inovativne, napredne digitalne metode in tehnike (3D modeli, virtualni svetovi, spletne strani, mobilne/tablične aplikacije itd.). Poleg tega igra pomembno vlogo v procesu vključevanja javnosti v prostorsko načrtovanje tudi urbani mediator, ki skrbi za potek dogajanja in celoten proces načrtovanja ter je t.i. vmesni člen med različnimi akterji procesa. Šele združevanje različnih orodij, metod in tehnik (Awan, Schneider & Till, 2011; Day & Parnell, 2003; Jenkins & Forsyth, 2010; Njunwa, 2010; Wates, 2008) lahko pripomore h kakovostnemu vključevanju javnosti v prostorsko načrtovanje

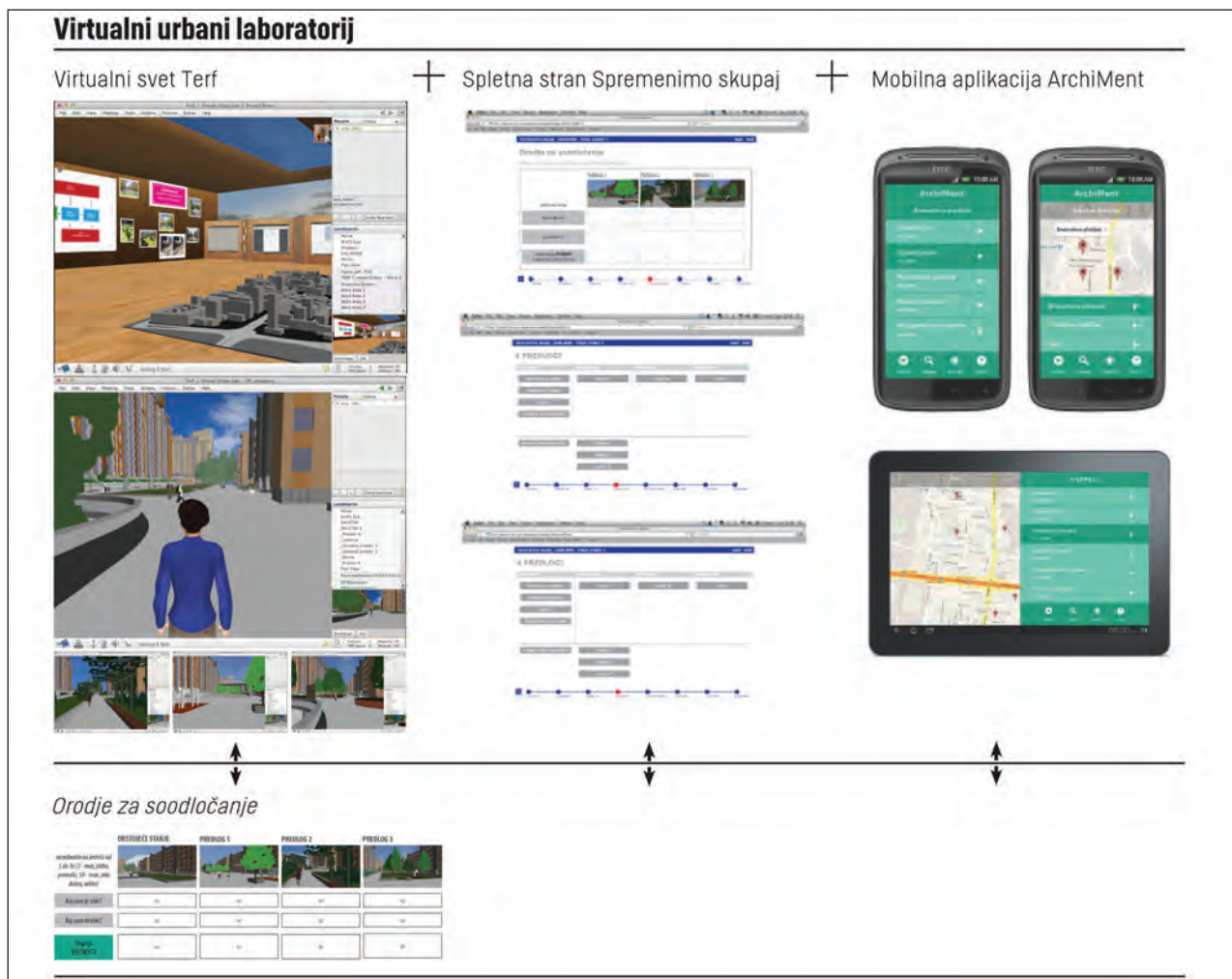
in k oblikovanju enotne skupne vizije urbanega prostora (tako kot je pomembna npr. spletna stran, so pomembna tudi osebna srečanja različnih akterjev v celotnem procesu načrtovanja in urbane akcije, s pomočjo katerih lahko javnosti približamo urbani prostor in ji pokažemo nove možnosti za njegovo uporabo).

Članek prikazuje zasnovo virtualnega urbanega laboratorija VuLab za potrebe vključevanja javnosti v načrtovanje prostora, ki združuje različna digitalna orodja, dostopna preko spleta, brez časovnih in lokacijskih omejitev. Kot osnovno orodje opredelimo virtualni svet Terf, ki omogoča sprehod skozi 3D model grajenega okolja.

ZASNOVA VIRTUALNEGA URBANEGA LABORATORIJA ZA VKLJUČEVANJE JAVNOSTI V NAČRTOVANJE PROSTORA³

Virtualni urbani laboratorij VuLab je zasnovan kot preplet različnih digitalnih orodij za komunikacijo, sodelovanje, načrtovanje in izobraževanje javnosti in stroke ter za učinkovito sodelovanje v prostorskem načrtovanju. Predstavlja vmesnik za prostorsko načrtovanje v procesu participacije ter ponuja dvosmerno komunikacijo in sodelovanje med javnostjo in stroko od prve stopnje načrtovanja skozi celoten proces načrtovanja

³ Raziskava je bila narejena v okviru doktorske disertacije Sistem vizualnih digitalnih orodij za participacijo splošne javnosti pri prostorskem načrtovanju (avtor Anja Jutraž, mentor prof.dr. Tadeja Zupančič) (Jutraž, 2013).

Slika 2: Zasnova Virtualnega urbanega laboratorija VuLab

(tudi v procesu soodločanja). 3D modeli v virtualnem svetu Terf predstavljajo osnovo VuLab-a, vmesnika med domišljajskim in resničnim svetom, ter pomagajo pri simulaciji in predstavitvi konkretne situacije in predlagane nove ureditve. Vsaka stopnja procesa participacije je za končni rezultat (projekt, ki gre v izvajanje) zelo pomembna in vključuje različne akterje, ki skozi celoten proces skupaj ustvarjajo in izmenjujejo znanje. VuLab lahko zato opredelimo tudi kot izobraževalno platformo za prostorsko načrtovanje, kjer se prenos znanja dogaja v obeh smereh, od strokovnjakov do javnosti in obratno.

Virtualni urbani laboratorij je zasnovan kot kombinacija različnih digitalnih metod in orodij za vključevanje javnosti v načrtovanje prostora. Osnovo predstavlja virtualni svet Terf, ki omogoča sprehajanje skozi 3D modele in izkustveno doživljanje prostora, dopolnjujeta pa ga spletna stran Spremenimo skupaj in mobilna/tablična aplikacija ArchiMent (Jutraž, 2013). Spletna stran Spremenimo skupaj ponuja pester nabor različnih digitalnih orodij ter možnost sodelovanja javnosti in stroke

v različnih fazah prostorskega načrtovanja. Predstavlja zaključeno celoto, ki jo je mogoče aplicirati v prakso in prilagajati konkretni lokaciji, problematiki in uporabnikom prostora. Spletna stran je namenjena spodbujanju osveščanja javnosti in približevanja prostorskega načrtovanja javnosti, izogibanju splošnemu nezadovoljstvu oziroma nestrinjanju z dogovorjenim predlogom, ki naj bi šel v izvajanje, in izobraževanju javnosti o urbanem prostoru. Poleg tega pomaga pri oblikovanju lokalne skupnosti in povezovanju uporabnikov prostora, ki bi za obravnavani prostor skrbeli tudi po izvedenem projektu. Spletna stran je zasnovana kot fleksibilni sistem, ki omogoča prilagajanje in spreminjanje glede na potrebe prostora in želje uporabnikov. Načrtovalec prostora se pri zasnovi spletne strani odloči za kombinacijo orodij, ki se mu zdi najprimernejša za izbrani prostor in konkretni problem. Spletno platformo nadgrajuje mobilna oziroma tablična aplikacija ArchiMent, ki služi za avtomatsko zbiranje in obdelavo prostorskih pobud ter omogoča celostno obravnavanje prostorskih vprašanj, od

Tabela 1: Ovrednotenje orodja Terf (v tabli 3D ICC), narejeno na podlagi ankete med študenti in lastnih izkušnjah (izvirnik v angleščini: Jutraž & Zupančič, 2012a)

KRITERIJI	Prednosti orodja 3D ICC	Slabosti orodja 3D ICC
Vrsta orodja	Spletno virtualno orodje za komuniciranje in sodelovanje.	Le virtualno orodje, ni možno fizično sodelovanje.
Dostopnost orodja, Cena uporabe orodja	Namenjeno zaprti skupini ljudi; ve se, kdo sodeluje.	Omejen dostop, uporaba ni zastoj.
Zahteve	Ni časovnih in lokacijskih omejitev, orodje lahko uporabljate kjerkoli in kadarkoli.	Za uporabo orodja potrebujete dobro internetno povezavo; če ima le en uporabnik slabo internetno povezavo, celotna skupina trpi, saj orodje dela počasneje. Včasih se pojavijo težave z zvokom.
Člani skupine	Komunikacija s fizično dislociranimi člani skupine.	Sestanek je potrebno določiti vnaprej.
Proces sodelovanja	Interdisciplinarno sodelovanje. Vsakdo lahko pregleda dokumente in jih popravlja, interaktivnost. Učinkovita srečanja, ni potrebe po spreminjanju kontrole med uporabniki.	Ni seznama vseh članov procesa sodelovanja, članom ne moreš poslati sporočila, če se ne nahajajo v virtualnem svetu, lahko pa jim pušiš sporočilo na predstavitvenih tablah v virtualnem svetu. Obstaja le seznam trenutno prisotnih uporabnikov.
Vrsta informacij	Hkrati lahko pregledujete več dokumentov. Kombiniranje vizualnih in nevizualnih informacij. Dokumente si lahko shranite tudi na svoj računalnik.	Informacije dobite lahko le, če se nahajate v virtualnem svetu, za kar potrebujete nekaj časa (zamudno delo).
Faze projekta	Informacije lahko dobite skozi celoten proces sodelovanja.	Orodje je uporabno predvsem v začetnih fazah prostorskega načrtovanja.
3D model	Sprehajanje skozi objekt pomaga pri sprejemanju odločitev. Uporabnikom pomaga doživeti prostor iz pogleda pešca.	3D model mora biti pripravljen s specifičnim programom za modeliranje (npr. Google Sketch Up).
3D model – navigacija	Vnaprej pripravljeni pogledi.	Problemi z naviacijo, problemi s premikanjem po prostoru z avatarjem.
3D model – podrobnosti	Pomaga doživeti le konceptualne 3D modele.	Uporaben je le za enostavne objekte; objekti, ki vsebujejo veliko podrobnosti, ne delujejo najbolje. Težko dobiti resnični vtis o objektu, če je prikazanih premalo podrobnosti.
3D model – uvoz modelov	Uvoziti je možno enostavne Google Sketch Up 3D modele.	Problemi z uvozom velikih 3D modelov v virtualni svet. Zelo velikih in kompleksnih arhitekturnih modelov ni možno uvoziti v 3D ICC.
Združevanje različnih orodij	Možna je uporaba le enega orodja ob istem času: ali izmenjavanje informacij ali sprehajanje skozi 3D model.	Težko je prehajanje med različnimi sobami: med sprehajanjem po objektu in ostalimi informacijami (3D objekt se nahaja v eni "sobi", ostale informacije v drugi).

ideje posameznika do neposredne izvedbe sprememb v okolju in beleženja odziva uporabnikov.

Kot eno od digitalnih orodij, ki bi jih lahko uporabljali za vključevanje javnosti v načrtovanje prostora, je zasnovano tudi orodje za soodločanje, ki temelji na virtualnem svetu Terf (sprehod skozi 3D prostor) in je neposredno povezano z ostalima dvema elementoma VuLab-a. V članku se osredotočamo predvsem na preučevanje virtualnega sveta Terf, orodja za soodločanje ter vloge 3D modelov pri doživljanju in izkustvu prostora.

Virtualni svet Terf kot osnova VuLab-a

Virtualni urbani laboratorij VuLab temelji na vživetnem virtualnem okolju Terf-u (3DICC, 2012), do katerega lahko dostopamo kjerkoli in kadarkoli. Predstavlja virtualni laboratorij za razpravo o vprašanih načrtovanja in urejanja urbanega prostora, za komunikacijo in sodelovanje med javnostjo in stroko, in hkrati za interdisciplinarno sodelovanje med različnimi predstavniki stroke. Spletno okolje pomaga razpršenim skupinam do

	OBSTOJEČE STANJE	PREDLOG 1	PREDLOG 2	PREDLOG 3
<i>ovrednotite na lestvici od 1 do 10 (1 - min, slabo, premalo; 10 - max, zelo dobro, veliko)</i>				
orientacija	XX	XX	XX	XX
opremljenost	XX	XX	XX	XX
povezanost parterja	XX	XX	XX	XX
naravni elementi	XX	XX	XX	XX
prilagodljivost uporabe	XX	XX	XX	XX
pestrost aktivnosti	XX	XX	XX	XX
VŠEČNOST	XX	XX	XX	XX

Slika 3: Orodje za soodločanje – vrednotenje različnih predlogov ureditve urbanega prostora

bolj učinkovitega skupnega dela (skupinski klepet, videokonferenca in interaktivni avatarji) (Lenarčič, 2002). Terf združuje več različnih digitalnih orodij: tako orodja za komuniciranje kot orodja za sodelovanje (npr. orodja za interaktivno sodelovanje, orodja za skiciranje idr.). Virtualno orodje je sestavljeno iz različnih t.i. "sob", kjer lahko udeleženci skupaj delajo, izmenjujejo informacije in aplikacije.

Značilnosti in elemente orodja Terf, izkušnje uporabnikov ter priložnosti za izboljšanje orodja in njegovo uporabo v načrtovanju prostora smo preučevali v predhodni raziskavi (Jutraž & Zupancic, 2012b), ki smo jo izvedli v okviru tečaja globalnega učenja (AEC Global Teamwork course) na Univerzi Stanford (Ožbolt, 2008). Na podlagi pogovora med študenti, ki so orodje uporabljali za tedenska srečanja, komunikacijo in sodelovanje ter za raziskovanje 3D modelov s pomočjo avatarjev (sprehod skozi stavbo), in krajše ankete smo definirali elemente virtualnega sveta Terf: omogoča vpogled v seznam udeležencev ter njihovo vlogo v projektu, omogoča individualne in skupinske razprave, možnost video konferenc, interaktivne virtualne table, kjer je predstavitev in analize mogoče deliti z ostalimi uporabniki (možnost skiciranja in spreminjanja dokumentov, medtem ko jih drugi opazujejo ali predstavljajo svoje ideje), listki z opombami ("sticky notes"), možnost uvoza 3D modelov (Google »Sketch Up« modele), uporabniki lahko za sprehod skozi 3D model objekta ali drugačno gibanje skozenj uporabijo svoje avatarje (preko sprehoda skozi model in diskusijo lahko pomagajo pri izboljšanju arhitekturnih pre-

dlogov), možnost kombiniranja konceptnega in izkusnega pogleda, možnost dodajanja izobraževalnih elementov (dodatne razlagalne table, kombinacija 2D načrtov in 3D modelov, izobraževanje preko sodelovanja).

Na podlagi pogovora med študenti in krajše ankete smo definirali tudi značilnosti virtualnega sveta Terf: spletna, virtualna platforma, brez lokacijskih in časovnih omejitev, potrebna predhodna registracija, enostavno za uporabo (potrebna so le osnovna računalniška znanja), enostavna navigacija oziroma premikanje po 3D modelih, izmenjava informacij v realnem času, omogoča hkratno uporabo več ljudi, razumljivo različnim uporabnikom, ki imajo različno predznanje, zanesljivo, transparentno, informacije vidne vsem aktivnim udeležencem, prihrani uporabnikov čas (dostopno kjerkoli in kadarkoli, prilagaja pa se tudi navadam uporabnika), omogoča interdisciplinarno sodelovanje, možnost spreminjanja med različnimi pogledi (konceptnimi in izkusnimi), pri čemer je pogled pešca stalen, ostali pogledi pa se lahko prilagajajo željam in potrebam (možnost prilagajanja višine in položaja očiča), možnost predstavljanja različnih alternativnih rešitev (hkrati lahko uvozimo v orodje več različnih 3D modelov) (Jutraž & Zupancic, 2012b). Virtualni svet Terf omogoča izkušnjo prostora, saj ga lahko uporabnik razišče sam in tako dobi globlji vtis o prostoru; virtualni svet Terf omogoča torej popolno vživetev v prostor ("full immersion"). Na podlagi lastnih izkušenj z orodjem Terf in ugotovitev, ki smo jih pridobili z omenjeno anketo, smo orodje tudi ovrednotili (tabela 1).

Orodje za soodločanje

Za potrebe procesa soodločanja smo zasnovali posebno orodje, ki je neposredno povezano z virtualnim svetom Terf in predstavlja del VuLaba. Intervjuvancem smo dali natisnjeno tabelo (Slika 3) in jih povabili, da se sami sprehodijo skozi 3D modele obstoječe situacije in treh predlogov preureditve urbanega prostora s svojim avatarjem ter tako prostor lažje doživijo ter prikazane rešitve ovrednotijo na podlagi kategorij vrednotenja urbanega prostora za potrebe vključevanja javnosti v načrtovanje prostora. Kategorije vrednotenja urbanega prostora neposredno zadevajo oblikovanje, mogoče jih je razbrati iz fotografij in jih vrednotiti, hkrati pa so razumljive tudi splošni javnosti: orientacija v prostoru, naravni elementi, opremljenost, povezanost parterja z javnim prostorom, prilagodljivost uporabe in pestrost aktivnosti. Izbrane kategorije predstavljajo osnovo orodja za soodločanje, ki je namenjeno predvsem uporabnikom prostora in se uporablja v procesu vključevanja javnosti v načrtovanje prostora (Jutraž, 2013).

TESTIRANJE VIRTUALNEGA SVETA TERF IN ORODJA ZA SOODLOČANJE

Poglavitni cilj je bilo preveriti primernost virtualnega sveta Terf kot osnove VuLab-a za proces vključevanja javnosti v načrtovanje prostora (prednosti in pomanjkljivosti Terf-a, spretnost javnosti in stroke pri njegovi uporabi), vloge 3D modelov v virtualnem svetu ter uporabnost predlaganega orodja za soodločanje.

Metodologija

Raziskava je temeljila na študiji 21-ih primerov ("case study"), ki predstavlja obliko kvalitativnega raziskovanja

(Flick, 2008) in se uporablja za lažjo analizo posameznikov in skupin (v našem primeru javnosti in stroke): izvedli smo enajst polstrukturiranih intervjujev s predstavniki javnosti in deset intervjujev s predstavniki stroke, pri čemer smo poskrbeli za pester nabor obeh skupin (glede starosti, spola, stopnje izobrazbe in smeri izobrazbe). Intervju je temeljil na vnaprej pripravljenih vprašanjih, hkrati pa je puščal možnosti za dodatna vprašanja (Flick, 2007b). Vsak intervju je trajal približno 45 minut (najkrajši 20 minut, najdaljši 67 minut). Informacije o udeležencih in njihovem razmišljanju smo zbrali preko njihove aktivne udeležbe v polstrukturiranih intervjujih, neposrednega opazovanja (čustveni odzivi, spretnost z orodjem) in testiranja določenih raziskovalnih vprašanj (enostavnost virtualnega sveta Terf in ustreznost orodja za soodločanje na podlagi vnaprej pripravljenih nalog – vprašanim smo razdelili natisnjene naloge in jih povabili, da si vzamejo nekaj časa in jih rešijo).

Opravljen raziskava, ki temelji na eksperimentalni metodi, je bila izvedena v naslednjih korakih: priprava 3D modelov v SketchUp-u v skladu s predmetom preučevanja, tehnična zasnova virtualnega digitalnega orodja za soodločanje (uvod in urejanje 3D modelov v virtualnem digitalnem orodju Terf ter priprava vprašalnika za soodločanje), opredelitev populacije in vzorčnega okvira, preliminarni tehnični in vsebinski preizkus virtualnega digitalnega orodja za soodločanje, izvedba zbiranja podatkov (izvajanje polstrukturiranih intervjujev), urejanje in kodiranje podatkov, analiza rezultatov (opisna statistika in kvalitativna analiza rezultatov).

Raziskava obravnava konkretno lokacijo, Bratovševo ploščad, in trenutno tamkajšnjo problematiko. Javni urbani odprti prostor trenutno ne živi, ljudje se tam ne združujejo, prostor ponuja premalo programa, ni ustrezno opremljen z urbano opremo. Ker se ploščad nahaja v središču stanovanjske soseske, bi bilo zelo priporočljivo

Tabela 2: Metode raziskovanja

Predmet preučevanja		Metode oziroma načini preučevanja
Virtualni urbani laboratorij VuLab	Virtualni svet Terf	- polstrukturirani intervju - test: vprašani so morali sami spreminjati med posameznimi »sobami« (v katerih so se nahajali različni alternativni predlogi) - opazovanje
	Orodje za soodločanje	- polstrukturirani intervju - test: vprašani so morali sami po vrstnem redu razvrstiti kategorije vrednotenja ter oceniti ustreznost posamezne kategorije v prikazanem prostoru (primerjava rezultatov splošnega razvrščanja kategorij vrednotenja urbanega prostora za potrebe vključevanja javnosti z rezultati, pridobljenimi z anketo v prejšnji raziskavi) - opazovanje
Izobraževanje javnosti skozi proces soodločanja		- opazovanje

4 HišeRiše arhitektura (Špela Nardoni Kovač, Damjana Zaviršek Hudnik), Blaž Jamšek in Val Bugar.

prebivalce vprašati po njihovih željah in potrebah.

Predlogi so bili pripravljeni že pred samim začetkom raziskave: trije povabljeni arhitekti⁴ so pripravili idejne projekte (2D načrte), nato smo njihove predloge v SketchUp-u pretvorili v 3D modele (vse 3D modele smo pripravili sami, s čimer smo zagotovili objektivnost do vseh treh predlogov, ki so imeli različne poudarke in so bili oblikovno popolnoma različni). 3D model je bil pripravljen s pomočjo obiska lokacije in virtualne fotografije. Narejen je bil v SketchUp-u, saj ta omogoča enostavno in hitro modeliranje (prihranek časa) ter je združljiv s Terfom (Terf omogoča le uvoz datotek oblike .kmz). Stopnja detajlnosti je bila tolikšna, da smo zagotavljali prepoznavnost prostora. Pri tej raziskavi smo uporabljali le poglede pešca, pogleda z vrha pa intervjuvancem nismo pokazali, saj so bili predmet preučevanja le različni izkustveni pogledi (obstoječi 3D modeli so večinoma prikazani z vrha, javnost in stroka sta tega pogleda vajeni, primanjkuje pa prikaza uporabnikove izkušnje pri sprehodu skozi prostor, peščeve perspektive, zato smo se tu osredotočili na preučevanje tega pogleda). Bistvene podobnosti in razlike alternativnih predlogov so: predlog 1 je razdeljen na številne mikroambiente, predlog 2 ima v osrednjem prostoru značilno pergolo, predlog 3 pa park. Vsi predlogi so med seboj primerljivi oziroma

podobni glede orientacije, opremljenosti in povezanosti parterja z osrednjim odprtim javnim prostorom (ki je v prikazanem prostoru zelo slabo prisotna), razlikujejo pa se v količini naravnih elementov, prilagodljivosti uporabe in pestrosti aktivnosti.

Rezultati

Vprašane smo skrbno izbrali in tako poskrbeli za pester nabor predstavnikov javnosti in stroke. Pri izbiri intervjuvancev smo pazili tudi na pestro izobrazbeno strukturo: izobrazba predstavnikov javnosti je segala od poklicne izobrazbe do doktorata, vsi predstavniki stroke pa so imeli opravljeno univerzitetno dodiplomsko izobrazbo, magisterij ali doktorat. Posebno pozornost smo namenili tudi izbiri predstavnikov stroke, saj smo si želeli sodelovanja tako arhitektov (pet predstavnikov), krajinskih arhitektov (dva predstavnika) in urbanistov (dva predstavnika) kot tudi prostorskih sociologov (en predstavnik). Intervjuje smo izvedli z dvanajstimi predstavniki moškega in devetimi predstavnicami ženskega spola. Večina vprašanih predstavnikov javnosti in stroke je bilo starih med 20 in 40 let. Poskrbeli smo tudi, da je bilo nekaj vprašanih starejših od 40 let, pri čemer sta bila najstarejša vprašana stara okoli 80 let. Poleg tega nas

Tabela 3: Primerjava posameznih 3D modelov med seboj

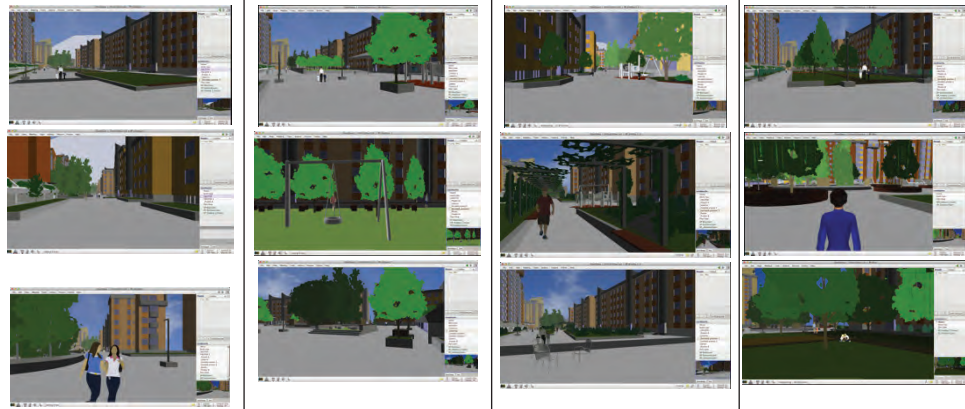
	Obstoječe stanje	Predlog 1 Mikroambienti	Predlog 2 Pergola	Predlog 3 Park
Podobnosti	<i>Orientacija, opremljenost, povezanost parterja z javnim odprtim prostorom.</i>	<i>Namenjeno ljudem.</i>		
Razlike	<i>Število uporabnikov prostora, mrtvost oziroma živost prostora.</i>	<i>Ustvarjanje volumenskih podenot, mikroambientov, ogromno različnih aktivnosti.</i>	<i>Pergola v osrednjem delu, klop pod pergolo, senčenje.</i>	<i>Park v osrednjem prostoru, veliko sence.</i>
3D modeli v VuLab-u				

Tabela 4: Pomembnost kategorij vrednotenja urbanega prostora v odvisnosti od prikazanega urbanega prostora na slikovnem gradivu (1 – zelo slabo, 10 – zelo dobro; "mesto" predstavlja mesto pomembnosti, ki je določeno za vsako kategorijo posebej, saj nas je zanimalo, v katerem predlogu je posamezna kategorija najbolj prisotna)

	Javnost, stroka		orientacija	Opremljenost	povezanost parterja	naravni elementi	prilagodljivost uporabe	pestrost aktivnosti	všečnost
obstoječe stanje	javnost	povprečje	8,3	4,6	5,5	4,6	4,0	4,3	4,5
		mesto	4.	4.	4.	4.	4.	4.	4.
	stroka	povprečje	6,2	2,8	4,2	4,2	5,8	2,6	3,3
		mesto	4.	4.	4.	4.	4.	4.	4.
predlog 1 MIKRO-AMBIENTI	javnost	povprečje	8,8	8,1	6,9	8,2	7,8	8,5	7,7
		mesto	1.	1.	2.	2.	2.	1.	2.
	stroka	povprečje	6,6	5,9	5,9	5,9	6,0	6,4	6,0
		mesto	3.	3.	3.	3.	3.	3.	3.
predlog 2 PERGOLA	javnost	povprečje	8,8	7,6	6,6	8,1	7,3	7,6	7,4
		mesto	1.	3.	2.	3.	3.	3.	3.
	stroka	povprečje	7,4	6,9	6,3	7,6	6,7	6,7	6,6
		mesto	2.	2.	1.	2.	1.	2.	2.
predlog 3 PARK	javnost	povprečje	8,8	8,1	7,0	9,0	8,3	8,2	8,2
		mesto	1.	1.	1.	1.	1.	2.	1.
	stroka	povprečje	7,5	7,1	6,1	8,1	6,7	7,1	7,1
		mesto	1.	1.	2.	1.	1.	1.	1

je zanimalo tudi, v kakšnem odnosu do Bratovševe ploščadi je vprašani (stanovalec, najemnik, obiskovalec,...). Večina predstavnikov javnosti na ploščadi stanuje oziroma je tam stanovala, medtem ko večina predstavnikov stroke s ploščadjo ni tesneje povezana.

Preverjanje orodja za soodločanje

V nadaljevanju smo preverjali orodje, namenjeno procesu soodločanja. Javnost in stroka sta pomembnost kategorij vrednotenja urbanega prostora ocenjevali na lestvici od ena do deset, pri čemer je deset predstavljala maksimalno vrednost. Če podrobneje pogledamo povprečja posameznih ocen, lahko ugotovimo, da je bila orientacija v vseh prostorih najbolj ocenjena. Javnost je orientacijo veliko bolj ocenjevala kot stroka (povprečje ocene javnosti 8.3, 8.8, 8.8 in 8.8, ter stroke 6.2, 6.6, 7.4 in 7.5). Med posameznimi prikazanimi prostori tudi ni bilo opaziti bistvenih razlik (podobna povprečna ocena). Drugo najvišjo oceno so v predlogih dva in tri dobili naravni elementi (predlog 2: 8.1 javnost, 7.6 stroka; predlog 3: 9.0 javnost, 8.1 stroka) ter pestrost aktivnosti v predlogu (8.5 javnost, 6.4 stroka).

Zanimalo nas je tudi, kateri predlog je vprašanim najbolj všeč in kaj je najbolj vplivalo na njihovo odločitev. Zanimivo je, da sta kar dva predstavnika javnosti vsem

predlogom dala same ocene deset, in sicer z utemeljitvijo, da je vsaka sprememba boljša kot trenutna ureditev. Opazimo lahko, da je tako javnosti kot stroki najbolj všeč predlog 3 (park), nato po mnenju javnosti sledi predlog ena (mikroambienti), po mnenju stroke pa predlog dva (pergola). Dva predstavnika javnosti se nista uspela opredeliti, kateri predlog jima je najbolj všeč, trem vprašanim pa se je zdela najustreznejša kombinacija dveh ali celo vseh treh predlaganih rešitev. Podrobneje smo pogledali tudi, zakaj je bil določen predlog javnosti ali stroki najbolj všeč. V predlogu 1 (mikroambienti) je bila intervjuvancem všeč razdelitev na manjše enote in pestrost aktivnosti, v predlogu 2 pergola (sprašujejo se le o ustreznosti njene postavitve), v predlogu 3 pa jim je všeč osrednji zeleni prostor (park). Najbolj bi jim bila všeč kombinacija dveh ali treh predlogov, pri čemer bi pri vsakem izpostavili posamezne detajle (intervjuvanci predlagajo različne kombinacije: npr. pergola pri prvem, enotna zelena površina pri drugem, kjer bi osnovo predstavljal tretji predlog; združena drugi in tretji predlog, pri čemer bi upoštevali park iz drugega predloga).

Ovrednotenje virtualnega sveta Terf
kot osnove VuLab-a

Na podlagi predhodno izvedene kvantitativne razi-

skave (ankete med javnostjo in stroko, N=823) smo vedeli, da si tako javnost kot stroka želita biti vključena v proces načrtovanja prostora. Če bi imeli javnost in stroka možnost soodločanja pri izbiri najustrežnejšega predloga med predlaganimi alternativnimi rešitvami nove ureditve javnega prostora v svojem kraju (graf 1), bi si kar 86% javnosti in 97% stroke želelo pri tem sodelovati. Isto število predstavnikov stroke (97%) bi si želelo tudi možnosti sonačrtovanja javnega prostora v domačem kraju, delež javnosti z isto željo pa je v tem primeru veliko manjši (28%) (Jutraž, 2013).

Zanimalo nas je, ali se zdi virtualni svet Terf javnosti in stroki primerno orodje za proces vključevanja javnosti v načrtovanje prostora ter ali jim 3D model pomaga pri razumevanju prostora. Virtualni svet Terf so na eni strani ocenjevali intervjuvanci sami, na drugi strani pa smo njegovo ustreznost ocenjevali preko opazovanja intervjuvancev (kaj v orodju počnejo, kako se v njem znajdejo, kakšni so njihovi odzivi in kakšna je njihova mimika obraza). Pred samim začetkom raziskave v VuLab-u smo intervjuvancem predstavili orodje Terf in jim pokazali nekaj osnovnih funkcij (premikanje po prostoru s puščicami na tipkovnici, s pomočjo »landmark-ov« za prednastavljene poglede in sprehajanje med posameznimi »sobami« oziroma alternativnimi rešitvami).

Odnos intervjuvancev do urbanistične rešitve

Intervjuvance smo najprej vprašali, kaj jim je v urbanem prostoru pomembno in kateri program bi morali v urbane prostore umestiti, da bi jih oživel. Tako javnosti kot stroki so v urbanem prostoru pomembni naslednji elementi: urejenost in vzdrževanje; uporabnost in pestrost aktivnosti (igrala, "da se lahko usedeš, spočiješ, dobiš s kom"); uporabnik ("prijazno uporabniku"); naravni elementi (zelene površine, "lokalni park, kamor se greš sprostiti, pogovarjati"). Javnost je dodatno izpostavila naslednje elemente, ki so po njenem mnenju v urbanem prostoru pomembni: počutje v urbanem prostoru (kakovost življenja, "da se dobro počutiš"); oblikovna vrednost ("da ni prenatrpano, da je prostorno, pretočno"), opremljenost (koši, klopi), izvedba ("les, domačnost, topline"). Stroka je kot pomembne elemente v urbanem prostoru dodala še: jasnost, odprtost, orientacija, dostopnost, prehodnost; varnost, ekonomski pomen. Javnost in stroka si želita v urbanem prostoru videti predvsem nekaj, kar ljudi pritegne in tam tudi zadrži, je za prebivalce prijazno ter ponuja občutek zasebnosti in celo intimne. Intervjuvanci opozarjajo, da je treba paziti, da v prostor ne umestimo preveč različnih programov ("ne pa nabiti eno na drugo, to je lahko odbijajoče, potem je preveč vsega, povzroča zmedenost"). Želita pa si videti tudi program, ki ne potrebuje posebne vzdr-

ževanja in urejanja ("take stvari, ki se same urejajo"). Intervjuvanci so omenili naslednje programe, ki se po njihovem mnenju morajo nahajati v kvalitetnem urbanem prostoru: zelenje (zelenice, parki, potke, trave); kolesarnica oziroma prostor za kolesa; urbana oprema (klopi, koši za smeti, parkovno pohištvo); otroška igrala, prostor namenjen igram z žogo; športne naprave (fitnes naprave na travi, prostor, namenjen rekreaciji, športni poligoni, športna igrišča); gostilne, bari, kavarne; prostor, namenjen psom; tržnica ("mala tržnica v soboto, ogromno upokojencev je tu, saveljski kmetje"); javno pritrilčje (lokali, trgovine, servisi); dodatni program (skate park, prostori za mlade, knjige, razstave). Poleg naštetih aktivnosti sta javnost in stroka omenili, da si želita videti tudi programe, ki bi spodbujali vključevanje javnosti: garažne razprodaje, "art market", skupno urejanje pred blokom, četrtne zabave, "angažiranost s strani četrtne skupnosti, pohodi, en prostor za mini delavnico, druženje, bicikelj". Vprašanja o urbanem prostoru so bila zastavljena zelo splošno, vendar pa smo zaznali, da je javnost na vprašanje v povezavi z znanimi urbani prostori odgovarjala, na podlagi svojih izkušenj (velikokrat si je kot primer urbanega prostora predstavljala Bratovševo ploščad, ki je predmet vprašanj v nadaljevanju).

RAZPRAVA

Na podlagi raziskave v virtualnem urbanem laboratoriju smo razmišljali o novih pristopih pri vključevanju javnosti v načrtovanje prostora, razvijali nove tehnologije in ugotavljali nove priložnosti, ki se nam v tem procesu odpirajo. Oblikovali smo smernice za nadaljnjo pripravo skupnega predloga preureditve urbanega prostora ter hkrati ovrednotili sistem orodij VuLab in predstavili priložnosti za njegov nadaljnji razvoj in nadaljnji razvoj virtualnega orodja Terf kot njegove osnove.

Ovrednotenje orodja za soodločanje

Opazili smo, da je bilo izpolnjevanje tabele za nekatere predstavnike stroke in javnosti zelo zahtevno (dva intervjuvanca sta pustila tabelo popolnoma prazno) ter, da so mlajše generacije lažje izpolnjevale tabelo kot starejše. Sklepamo, da je bila tabela preveč kompleksno zasnovana in bi jo bilo potrebno v prihodnje poenostaviti, če želimo, da bo primerna za različne generacije uporabnikov. Ugotovili smo, da ima vrednotenje urbanega prostora v procesu soodločanja kar nekaj pozitivnih lastnosti: intervjuvanci začnejo razmišljati o urbanem prostoru, 3D modeli pa jim pomagajo, da vidijo stvari in pomislijo na stvari, na katere drugače ne bi. Ljudje namreč veliko lažje podamo mnenje, če nekaj vidimo, kot pa če moramo na vse pomisliti popolnoma

5 Tu govorimo o dogovorjeni rešitvi, ki je v domeni stroke, pri tem pa se zavedamo, da ima velikokrat končno odločitev investitor oziroma kapital (tu namenoma zanemarimo njegov pomen, saj nanj žal nimamo vpliva – maksimalno, kar lahko naredimo, je to, da investitorja izobrazimo ter mu predstavimo globlji vpogled v razmišljanje javnosti in stroke).

sami in po spominu (Al-douri, Clayton & Abrams, 2001; Panagopoulos, Andrade & Barreira, 2009). VuLab (kot kombinacija različnih orodij) torej predstavlja laboratorij za pomoč pri oblikovanju projektnih pogojev, s pomočjo katerega lahko pridobimo mnenja.

Na podlagi analize komentarjev o predlaganih preureditvah urbanega prostora, ki sta jih podali javnost in stroka, lahko ugotovimo, da je "končna rešitev"⁷⁵ verjetno kombinacija vseh treh predlogov, kar so ugotavljali že naši predhodniki (Loon & Heurknes, 2006). Kombinacijo pripravi stroka, ki pri tem upošteva ugotovitve raziskave ter komentarje javnosti in stroke (do komentarjev se mora tudi opredeliti in sam presoditi, kaj je pomembno in kaj ni). Naj izpostavimo, da smo pri zbiranju mnenj javnosti in stroke velikokrat naleteli tudi na protislovne odgovore (nekdo si je želel zelenje, drugi ne, podobno se je zgodilo tudi pri vprašanju o otroških igriščih in prostorih, namenjenih psom, saj so nekateri menili, da je to nujno potrebno, drugi pa so jih raje umestili na bližnje zelenice in travnike). Vsakdo ima svoje mnenje, težko pa je upoštevati želje vseh, zato je pomembno, da izpostavimo predvsem tista mnenja, ki se pojavljajo pogostejše in so torej mnenja večine ter so skupna tako javnosti kot stroki.

Ovrednotenje virtualnega sveta Terf

Kljub temu, da nam nove digitalne metode in tehnike ponujajo veliko možnosti za vključevanje javnosti v proces načrtovanja in nam proces olajšajo, javnosti večinoma niso pomembna sama orodja temveč vsebina (Hanzl, 2007). Pri izvajanju intervjujev je bilo opaziti razliko med javnostjo in stroko v pozornosti spremljanja predstavitev orodja: orodje so pozorno spremljali vsi predstavniki stroke, a le polovica predstavnikov javnosti. Ostali predstavniki javnosti so predstavitev spremljali površno, en predstavnik javnosti pa se zanj sploh ni zmenil in je dajal vtis, da ga samo orodje ne zanima, pač pa ga zanimata samo urbani prostor in konkretna problematika.

Intervjuvance smo vprašali, ali menijo, da izkustvo prostora (sprehod skozi 3D model prostora) pomaga pri boljšem predstavljanju alternativnih rešitev. Že Cullen (2007) se je ukvarjal z elementi vizualne podobe in načini, ki bi mu pomagali pri doseganju emocionalnih odzivov uporabnikov prostora (sekvenčno spreminjanje slik, strukturiranje prostora, mestno tkivo kot mešanica stilov, gradiv, barv in tekstur), nas pa je zanimalo predvsem izkustvo v virtualnem svetu. Razen dveh, ki sta ostala neopredeljena, so vsi menili, da izkustvo prostora pomaga pri boljšem predstavljanju alternativnih rešitev. Za boljšo predstavo bi javnost dodala še fotografije. Stroka meni, da Terf predstavlja le del širšega procesa. Meni tudi, da pomaga, če nekdo ob sprehodu skozi prostor govori, s čimer nastane kombinacija vizualne predstavitve z zvokom. Poleg tega je stroka omenila, da bi bilo Terf dobro kombinirati s fizičnimi urbani inter-

vencijami v prostoru, javnost si pravzaprav spremembe ne predstavlja, dokler je ne vidi v fizičnem prostoru.

Problem obstoječih 3D modelov, ki so namenjeni za vključevanje javnosti, je predvsem v njihovi velikosti in nedostopnosti splošni javnosti (Roupe & Johansson, 2010; Stellingwerff & Kuhk, 2004). Na podlagi pregleda obstoječih orodij nas je zanimala primernost in uporabnost virtualnega sveta Terf za potrebe vključevanja javnosti načrtovanje prostora. Večina vprašanih (devetim predstavnikom javnosti in sedmim predstavnikom stroke) se zdi orodje primerno za vključevanje javnosti v proces prostorskega načrtovanja, manjšini (enemu predstavniku javnosti in trem predstavnikom stroke) se zdi orodje le delno primerno, en predstavnik javnosti pa meni, da orodje sploh ni primerno za vključevanje javnosti. Opazimo lahko, da je javnost do ocene primernosti orodja bolj kritična kot stroka. Naj izpostavimo nekaj pozitivnih komentarjev glede primernosti orodja: "da, zelo uporabno; dobro je to, da se sprehaja skozi prostor; prednost so prednastavljeni pogledi, animacija je primerna za ljudi; zelo nazorno, točno veš, kje si na ploščadi, jasno; da, ker je enostaven, marsikdo bi ga lahko uporabil; da, lepše za pogled, za informacijo je kul; ja, ker lahko pokažeš različne možnosti; za bolj zanesljivo oceno, da se dobiti občutek o prostoru; lahko za prikazovanje volumnov; motivacija; všeč je, ker dobiš feeling prostora; pozitivno, atraktivno, gledljivo, atraktivno".

Zanimalo nas je tudi, ali je predlagano orodje Terf za vključevanje javnosti v proces soodločanja v prostorskem načrtovanju izbranim predstavnikom javnosti in stroke všeč. Ugotovili smo, da je večini vprašanih orodje zelo všeč in v njem vidijo potencial (kar devetim predstavnikom javnosti in desetim predstavnikom stroke je orodje všeč, trije intervjuvanci pa se niso opredelili). Vprašani menijo, da bi orodje ob minimalnih izboljšavah lahko bilo uporabljeno v procesu vključevanja javnosti v prostorsko načrtovanje. Ugotovimo lahko, da splošna všečnost orodja še ne pove veliko o njegovi resnični uporabnosti in primernosti, zato je treba njegovo ustreznost pogledati podrobneje. Iz te ugotovitve lahko sklepamo, da je zelo pomembno, kako vprašanje oblikujemo, in da je za pravilno interpretacijo rezultatov potreben globlji vpogled v razmišljanje javnosti in stroke. Tukaj je naštetih nekaj komentarjev intervjuvancev, ki se nanašajo na orodje: "orodje, ki pomaga pri oblikovanju mnenja, je zelo primerno na tej stopnji, ki ga imamo tu; kategorija so strokovna odločitve, dejte se sami odločit; pomanjkanje povezljivosti posameznih strok; pokaži javnosti eno rešitev, vprašaj, kaj bi dodali, odvzeli; ne puščati preveč demokracije; trotl zihr variant: filmček, slike, to orodje pa za tiste, ki so mlajši, zaradi motivacije; vse, kar se dela z miško, je kul, ni težko; se počutim kot bi bil v eni igrci".

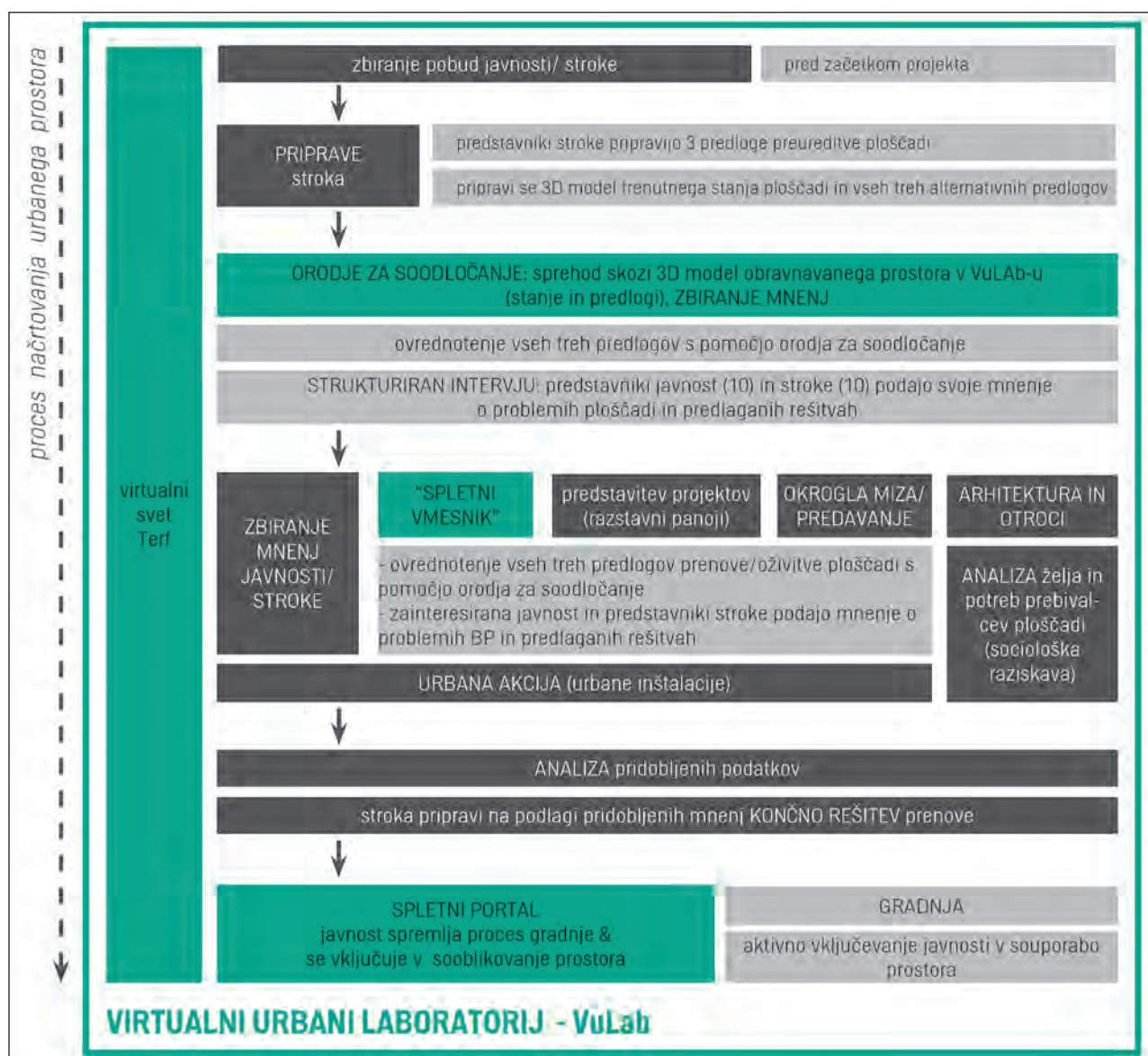
Na podlagi predstavljene raziskave lahko opazimo naslednje prednosti virtualnega orodja Terf: (1) omogoča kombinacijo različnih orodij: namenjen je izmenjavi informacij, dokumentov, predstavitev v virtualnem

svetu in sprehajanju skozi 3D modele (izkustvenemu doživljanju urbanega prostora); (2) primeren je predvsem za mlajše generacije, ki običajno niso vključene v proces načrtovanja prostora; (3) primeren je za interdisciplinarno sodelovanje; (4) gre za orodje za spodbujanje vključevanja javnosti v načrtovanje prostora.

Aplikativna vrednost VuLab-a v procesu vključevanja javnosti v načrtovanje prostora

Ko govorimo o urbanem prostoru ter o načrtovanju le tega, ne smemo pozabiti na njegovo kompleksnost in posledično na vse akterje, ki jih moramo vključiti v ta proces: javnost, njene želje in potrebe, stroko in njeno specifično znanje, ter ne nazadnje investitorje, ki posta-

vljajo pogoje in katerih kapital velikokrat narekuje načrtovanje. Potrebno je neposredno sodelovanje med vsemi akterji (t.i. sodelovanje vseh z vsemi) (Stiles, 2007). Proces vključevanja javnosti v prostorsko načrtovanje lahko tako vidimo tudi kot priložnost za vseživljenjsko učenje o urbanem prostoru: na eni strani moramo prisluhniti uporabnikom prostora, kaj jih moti, kaj pogrešajo, kje se pojavljajo problemi, na drugi strani pa jih informirati o posegih v prostor, jim podajati novo znanje ter ne nazadnje z njimi sodelovati in skupaj ustvarjati prostor. Na ta način znanja ne pridobi samo javnost, ampak tudi stroka in sicer od predstavnikov javnosti in od predstavnikov drugih disciplin (interdisciplinarno sodelovanje). Prenos znanja torej poteka v vse smeri in med vsemi udeleženci procesa prostorskega načrtova-

Slika 4: Eden od možnih scenarijev uporabe VuLab-a v procesu vključevanja javnosti

nja (Alam & McLoughlin, 2010). Ljudi želimo spodbuditi k uporabi prostora in tako oblikovati skupnost, ki bo skrbela za urejanje in vzdrževanje tudi takrat, ko bo projekt končan in bo stroka opravila svojo vlogo. Prostor je živ element, uporabniki pa so tisti, ki ga definirajo in ustvarjajo (Wates, 2008).

Sistem orodij VuLab smo ovrednotili kot orodje za spodbujanje vključevanja javnosti v proces prostorskega načrtovanja in predstavili njegovo vlogo v celotnem procesu vključevanja javnosti na primeru prenove Bratovševe ploščadi. VuLab je bil z namenom zbiranja mnenj javnosti in stroke ter skupnega oblikovanja projektne naloge uporabljen v začetni fazi vključevanja javnosti. V nadaljevanju predlagamo, da se možnost novih uporab prostora prebivalcem prikaže preko urbanih ambientalnih intervencij. Cilj je namreč pokazati javnosti, kako je lahko urbani prostor uporabljen tudi drugače in jih izobraziti, hkrati pa urbane ambientalne intervencije predstavljajo možnost testiranja urbanega prostora (kaj prostor dovoljuje). Nujno je prepoznati potrebe in želje lokalnih prebivalcev in projekt prilagoditi bodočim uporabnikom prostora. Spodnja shema predstavlja vlogo VuLab-a v celotnem procesu vključevanja javnosti v prenovo Bratovševe ploščadi. VuLab je bil z namenom zbiranja mnenj javnosti in stroke ter skupnega oblikovanja projektne naloge uporabljen v začetni fazi vključevanja javnosti. V nadaljevanju je predlagano, da se možnost novih uporab prostora prebivalcem prikaže preko urbanih ambientalnih intervencij.

ZAKLJUČEK IN SMERNICE ZA NADALJNJE DELO

Virtualni urbani laboratorij VuLab predstavlja torej virtualni vmesnik za sodelovanje in soodločanje v procesu vključevanja javnosti v načrtovanje prostora, ki temelji na virtualnem orodju Terf. Predstavlja virtualno orodje za komunikacijo, sodelovanje, načrtovanje in izobraževanje javnosti in stroke, s katerim se lahko uporabnik sprehaja skozi 3D arhitekturne in urbanistične modele in s tem izkusi prostor. 3D modeli uporabnikom pomagajo, da vidijo in pomislijo na stvari, na katere drugače ne bi. Hkrati VuLab predstavlja orodje za spodbujanje vključevanja javnosti v proces načrtovanja urbanega prostora, saj spodbuja osveščanje javnosti, približevanje prostorskega načrtovanja javnosti (ljudje lahko vidijo, kaj vse je možno, kako bi lahko izboljšali urbani prostor in kako bi ga lahko drugače uporabljali), izogibanje splošnemu nezadovoljstvu oziroma nestrpnosti s "končnim predlogom", pomaga pri izobraževanju javnosti in stroke o urbanem prostoru ter pri oblikovanju skupnosti, ki se bo začela povezovati in sama urejati prostor (niso potrebni veliki posegi, potrebni so ljudje, ki so oblikovalci tega prostora; potrebno je oblikovanje skupnosti, ki bo sama skrbela za urejenost in vzdrževanje urbanega prostora). Na podlagi predstavitvene raziskave lahko opazimo naslednje prednosti sistema orodij VuLab: omogoča kombinacijo različnih orodij -

namenjen je izmenjavi informacij, dokumentov, predstavitev v virtualnem svetu in sprehajanju skozi 3D modele (izkustvenemu doživljanju urbanega prostora); primeren je predvsem za mlajše generacije, ki običajno niso vključene v proces načrtovanja prostora; primeren je za interdisciplinarno sodelovanje. Sistem orodij VuLab bi v prihodnosti povezali tudi z drugimi digitalnimi orodji. Poleg tega bi orodje za soodločanje lahko deloma umestili v digitalni svet in omogočili, da bi bilo soodločanje mogoče tudi neposredno v orodju Terf.

Smernice za nadaljnji razvoj virtualnega orodja Terf, kot osnove VuLab-a, lahko izoblikujemo s pomočjo analize negativnih komentarjev ("težko; ljudje se bojijo računalnika, predvsem starejši; ne moreš se gladko sprehajati skozi prostor, moral bi biti bolj natančen; samo sprehajanje skozi prostor je zamudno; tu so omejitve, lahko drug program; premalo določene stvari, ni tekstur; ne za vse; je bolj kot nič, ni primeren; ne čutiš prostora; najprej bi rada videla florise; nervira me, ker gre počas, pa ko se zaletiš in se ne premakne naprej") in izpostavljenih funkcij orodja ("3D model je super, dodal bi še slike; dodal bi še f2f srečanje, vidno bi postavil projektor, predstavitev, ko je veselica, dan četrtno skupnosti, veliko platno; zdaj bi se šel z veseljem pogovarjat o tem; video posnetki bi bili zelo uporabni, posnetek sprehoda čez prostor; bolje, če je sprehod v naprej posnet; priporočam kombinacijo filma in zvoka; nadgradnja: da bi se pogovarjali o prostoru v prostoru; predlog izboljšave touch variant; ob pomoči demonstratorja"). Predlagane izboljšave virtualnega orodja Terf so tako naslednje: v 3D modelu lahko postavimo dodatne "razlagalne table", ki so namenjene dodatnim pojasnilom in predstavitvi 2D načrtov in osveščanju javnosti, ki je vključena v proces vrednotenja predlogov preureditve urbanega prostora; v 3D modelu lahko točno določimo pot premikanja po prostoru (ne samo preko referenčnih pogledov, "landmark-ov"); v 3D model lahko dodamo tudi zvok: virtualni urbani mediator, ki uporabniku razlaga posamezne elemente urbanega prostora; tehnična izboljšava: možnost uvažanja večjih 3D modelov, hitrejše premikanje po prostoru; dodatek "merilnika", ki bi uporabniku omogočal izmero velikosti posameznih elementov; možnost simulacije nočnih pogledov (prikaz osvetlitve); možnost prikaza senc, ki se v urbanem prostoru pojavijo ob različnih delih dneva in letnih časih.

3D modeli mest v virtualnih svetovih povečajo in izboljšajo participacijo javnosti pri prostorskih problematikah in motiviranost mlajših generacij. Virtualno orodje Terf bi v prihodnosti želeli nadgraditi z očali (npr. Google glasses, Oculus VR), ki bi omogočala, da bi si predlagane nove rešitve lahko javnost in stroka ogledali tudi na lokaciji sami. Preko sprehajanja po terenu in realnega spremljanja trenutne situacije bi se uporabnik lahko s pomočjo očal kar tam prestavil v virtualni svet in pogledal predloge novih rešitev (tudi s pomočjo AR). To bi še povečalo izkustveno doživljanje prostora in umestitev novih predlogov v realni kontekst prostora.

Naj zaključimo, da mora načrtovanje urbanih prostorov v Sloveniji potekati interdisciplinarno, vključevati je treba predstavnike različnih disciplin, saj ima vsak izmed njih specifično znanje, s katerim lahko prispeva k oblikovanju kvalitetnega urbanega prostora. Ker je urbani prostor primarno namenjen ljudem, je najpomembnejše njihovo zadovoljstvo in šele njihova pojavnost v prostoru in aktivna dejavnost dajeta življenje urbanim prostorom in dvigujeta njihovo vrednost. Težko je oblikovati enotno pravilo, kako se lotiti načrtovanja urbanih prostorov, hkrati vključevati javnost in skrbeti za interdisciplinarno sodelovanje. Vsak prostor je poseben, zato se mora proces vključevanja javnosti v prostorsko načrtovanje prilagajati vsakemu prostoru posebej, hkrati pa tudi željam in potrebam njegovih uporabnikov. S tem člankom smo podali le nabor možnosti, ki bi bile v pomoč pri načrtovanju prostora. Orodja pomagajo tudi pri oblikovanju skupnosti, ki bi skrbela za javni prostor, za njegovo urejanje in vzdrževanje.

Preko reševanja problema pomanjkanja ustreznih digitalnih orodij za vključevanje javnosti v načrtovanje prostora na primeru izbrane lokacije v Sloveniji smo prišli do ugotovitev, ki lahko pomagajo pri nadaljnjem reševanju problematike v globalnem svetu, tako v prostorih z nizko kot tudi visoko stopnjo tradicije participacije. Virtualni svet Terf kot del Virtualnega urbanega laboratorija je bil zaznan kot ustrezno orodje za vključevanje javnosti v proces načrtovanja prostora, saj omogoča sodelovanje med različnimi predstavniki javnosti in stroke od kjerkoli in kadarkoli ter sprehajanje skozi 3D modele obstoječe in predlagane nove ureditve urbanega prostora, obenem pa omogoča enostavno prilagajanje specifični lokaciji. Terf za razliko od drugih obstoječih digitalnih orodij za participacijo javnosti omogoča popolno potopitev (»immersion«) v prostor, kar pa pomaga k boljšemu predstavljanju predlaganih rešitev, globljemu vtisu o prostoru in boljši izkušnji prostora.

VIRTUAL URBAN LABORATORY (VULAB) FOR PUBLIC PARTICIPATION IN URBAN DESIGN

Anja JUTRAŽ

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana
e-mail: anja.jutraz@fa.uni-lj.si

Tadeja ZUPANČIČ

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana
e-mail: tadeja.zupancic@fa.uni-lj.si

SUMMARY

This article explores how simple and widely available digital visual tools can improve the level of public participation in urban design from the early planning and design stages onwards. When reviewing the tradition of public participation, illustrated by the example of the city of Koper, it was found that traditional methods and techniques were generally applied there. As an example, let us mention an urban laboratory “Does Koper live?” (Žakelj et al., 2014), which was based on a walkable photo, taken from the air, on which people were able to post pieces of paper with their opinions, visions and wishes. It demanded the physical presence of the users in a specific location. This paper aims to contribute to further development of the process of public participation in Slovenia and provide digital tools needed to simplify and improve this process.

Urban design is a complex process, and with this article we want to show how very important it is to involve in it as many different experts and, last but not least, people who will use a specific urban space as possible. The main research problem can be seen in the lack of dialogue, communication and collaboration between the public and the members of the profession, but also within the profession itself (lack of interdisciplinary collaboration). The aim of this paper is to present new opportunities and challenges for public involvement in planning and design. By presenting digital tools, our goal is to help create a shared urban vision and a quality living environment, get better final projects and, at the same time, increase user satisfaction and the transfer of knowledge between all participants in the urban design process. For this purpose, we designed a Virtual urban laboratory, VuLab: this is a mix of various digital tools for communication, collaboration, planning and education of the public and the profession, and for effective collaboration in urban design during which 3D models in the virtual world Terf play the most important role. The principal part of the paper focuses on 3D city models and virtual world Terf as tools for public participation in urban design. By conducting semi-structured interviews with representatives of the public and the profession, we were able to study the virtual world Terf, focusing mainly on the tool for decision-making and assessment of the attitude of the public and the members of the profession to urban space.

Conclusions tell us that the Virtual Urban Laboratory is suitable for public involvement in the urban design process, as it connects different tools and methods, as well as allows collaboration between various members of the public and the profession. The results of semi-structured interviews show us, among other things, that the public can better imagine the proposals of urban redesign via experiential 3D model walk-throughs, and that 3D models in virtual worlds can increase and improve public participation with regard to spatial issues, as well as increase motivation for participation among younger generations. The potential for further development of VuLab is highlighted at the end of this article.

Key words: public participation, urban design, digital tools, urban space, virtual urban laboratory (VuLab), virtual world Terf

VIRI IN LITERATURA

- 3d prostor (2012):** 3D javne razgrnitve. [Http://www.3dprostor.si/](http://www.3dprostor.si/) (15.12.2014).
- 3DICC (2012):** TERF. The Future of Enterprise Engagement from 3D ICC. [Http://3dicc.com/](http://3dicc.com/) (15.12.2014).
- Al-douri, F. A., Clayton, M. J. & Abrams, R. F. (2001):** The Impact of 3D Digital Modeling on the 3D Design Aspects in Urban Design Plans. V: Duarte, J., Ducla-Souares, G. & Sampaio, Z. (ur.): The Quest for New Paradigms. Lisbon (Portugal), 23rd eCAADe Conference Proceedings, 331–340.
- Alam, S. L. & Mcloughlin, C. (2010):** Using digital tools to connect learners: Present and future scenarios for citizenship 2.0. V: Steel, C. H. & Keppell, M. J. (ur.): Curriculum, technology & transformation for an unknown future. Sydney, Proceedings ascilite Sydney 2010, 13–24.
- Awan, N., Schneider, T. & Till, J. (2011):** Spatial agency: Other ways of doing architecture. London and New York, Routledge.
- Bainbridge, W. S. (2010):** Online worlds: Convergence of the real and the virtual. London, Springer.
- Blascovich, J. & Bailenson, J. (2011):** Infinite reality: avatars, eternal life, new worlds, and the dawn of the virtual revolution. New York, William Morrow.
- Carmona, M. (2010):** Public places - urban spaces: the dimensions of urban design (2. ed.). Amsterdam, Elsevier.
- Cityplanner (2011):** Visualize the Future. [Http://cityplanner.agency9.com/cityplanner/](http://cityplanner.agency9.com/cityplanner/) (15.12.2014).
- Cullen, G. (2007):** Introduction to the concise townscape. V: Larice, M. & Macdonald, E. (ur.): The Urban Design Reader. London and New York, Routledge.
- Day, C. & Parnell, R. (2003):** Consensus design: socially inclusive process. Oxford, Architectural Press.
- Flick, U. (1998):** An introduction to qualitative research. London, Sage Publications.
- Flick, U. (2008):** Managing Quality in Qualitative Research. London, Sage Publications.
- Haller, C. (2009):** Cross-media public participation. Denver, Place Matters.
- Hanzl, M. (2007):** Information technology as a tool for public participation in urban planning: a review of experiments and potentials. Design Studies, 28, 3., 289–307.
- Hester, R. (2007):** Neighbourhood space. V: Larice, M. & Macdonald, E. (ur.): The Urban Design Reader. London and New York, Routledge.
- Jenkins, P. & Forsyth, L. (2010):** Architecture, participation and society. London and New York, Routledge.
- Jutraž, A. (2013):** Sistem vizualnih digitalnih orodij za participacijo splošne javnosti pri prostorskem načrtovanju = Visual digital system of tools for public participation in urban design: doktorska disertacija. Ljubljana.
- Jutraž, A. & Zupancic, T. (2012a):** Criteria for cooperative urban design through digital system of design tools. V: Bannisi, E. (ur.): 16th International Conference Information Visualization: Information Visualization: visualization, biomedical visualization, visualization on built and rural environments & geometric modelling and imaging. Montpellier, IEEE Computer Society, 416–421.
- Jutraž, A. & Zupancic, T. (2012b):** Digital system of tools for public participation and education in urban design: Exploring 3D ICC. V: Achten, H. (ur.): Digital physicality. Prague, eCAADe2012: Proceedings of the International conference on Education and research in Computer Aided Architectural Design in Europe, 383–392.
- Kaner, S., Lind, L., Toldi, C., Fisk, S. & Berger, D. (2007):** Facilitator's guide to participatory decision-making (2nd ed.). San Francisco, Jossey-Bass.
- Komel, N. (2009):** Virtualno sodelovanje v globalnih virtualnih timih: diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Lenarčič, B. (2002):** Fizično vs. virtualno mesto: diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Lenarčič, B. (2012):** Mesto in kibernetiki prostor. Annales Series Historia et Sociologia, 22, 1, 293–304.
- Loon, P. P. Van & Heurknes, E. W. T. M. (2006):** Preference Measurement Methodology. V: Conference proceedings of International Forum on Urbanism, Modernization and Regionalism – Reinventing the Urban Identity. Beijing, Tsinghua University, 1–4.
- Marcus, C. C. & Francis, C. (2007):** Urban plazas. V: Larice, M. & Macdonald, E. (ur.): The Urban Design Reader. London and New York, Routledge.
- Murphy, S. (2011):** Your Avatar, Your Guide: Seeing a digital doppelgänger can change your mind—for better or worse. Scientific American Mind, 58–63.
- ZAPS (2013):** Natecaji. [Http://www.zaps.si/index.php?m_id=NATECAJI](http://www.zaps.si/index.php?m_id=NATECAJI) (15.12.2014).
- Njunwa, K. M. (2010):** Community participation as tool for development: The community participation in improving primary school education in Tanzania. Saarbrücken, Verlag Dr. Müller.
- Ožbolt, M. (2008):** Celostna zasnova objektov kot integrirano projektno delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.
- Panagopoulos, T., Andrade, R. dos R. & Barreira, A. P. (2009):** Citizen participation in city planning and public decision assisted with ontologies and 3d semantics. V: Rocha, A., Restivo, F., Reis, L. & Torrao, S. (ur.): 4th Iberic Conference of Systems and Information Technologies. Povo de Varzim, Portugal, 167–172.
- Roo, G. de & Silva, E. A. (2010):** A planner's encounter with complexity. Farnham, Ashgate.
- Roupe, M. & Johansson, M. (2010):** Supporting 3d city modelling, collaboration and maintenance through an open-source revision control system. V: Bharat, D., I., A., Li, K. & Park, H.-J. (ur.): CAAD's New Frontiers: Proceedings of the 15th International Conference on Computer-Aided Architectural Design Research in Asia. Hong Kong, SAR, 347–356.

Schoenwandt, W. (2008): Planning in crisis? Theoretical orientations for architecture and planning. Aldershot, Ashgate.

ShoW (2014): Social Housing Watch. [Http://www.show.ater.trieste.it/news/?lang=en](http://www.show.ater.trieste.it/news/?lang=en) (15.12.2014).

Stellingwerff, M. & Kuhk, A. (2004): 3D / 4D Communication Tools for Facilitators in Public Participation. V: Architecture in the Network Society. Copenhagen, 22nd eCAADe Conference Proceedings, 593–600.

Stiles, R. (2007): UrbSpace: A guideline for making space: Joint Strategy Activity 3.3. Slovakia, The regional environmental center for Central and Eastern Europe.

UST UCLA. (2014): Urban Simulation Team. [Http://www.ust.ucla.edu/ustweb/ust.html](http://www.ust.ucla.edu/ustweb/ust.html) (15.12.2014).

Wates, N. (2008): The community planning event manual: How to use collaborative planning and urban design events to improve your environment. London, Sterling, Earthscan.

Whyte, J. (2010): Virtual reality and the built environment. London and New York, Architectural Press.

Whyte, W. H. (2007): "Introduction", "The life of plazas", "Sitting space", and "Sun, wind, trees, and water." V: Larice, M. & Macdonald, E. (ur.): The Urban Design Reader. London and New York, Routledge.

Žakelj, T., Koderman, M., Bugarič, B. & Cotič, T. (2014): Koper živi? Vključevanje prebivalcev v urejanje javnega prostora. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.

original scientific article
received: 2014-06-02

UDC 711.4(497.5Split)

SPLIT III: RAZVOJ NAČRTA IN IZGRADNJA NOVEGA MESTNEGA PREDELA SPLITA PO NAČELIH ULICE IN MEŠANIH RAB

Višnja KUKOČ

Univerza v Splitu, Fakulteta gradbeništva, arhitekture in geodezije, Katedra za urbanizem, Matice hrvatske 15, 21000 Split, Hrvatska
visnja.kukoc@gradst.hr

Ilka ČERPES

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Katedra za urbanizem, Zoisova cesta 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
ilka.cerpes@fa.uni-lj.si

IZVLEČEK

Prispevek opisuje, analizira in vrednoti izvirni pristop slovenskih in hrvaških arhitektov-urbanistov k načrtovanju in izgradnji obširne širitve hrvaškega obmorskega mesta Split v sedemdeseti letih dvajsetega stoletja. Opisane so okoliščine nastanka in razvoja projekta Split III ter ovrednoten pomen načrta in njegove realizacije za razvoj urbanistične misli in prakse v smeri gradnje človeku prijaznih mest. Za ta namen smo uporabili gradivo in izsledke iz doktorske disertacije Višnje Kukoč (Kukoč, 2013), med katerimi je posebej pomemben izvirni in tudi za današnji čas izjemno poveden intervju z osrednjim akterjem projekta, lansko leto preminulim arhitektom in urbanistom, Vladimirjem Bracom Mušičem. Končno ugotavljamo, da je Split III koristna in dragocena izkušnja, ki je v teorijo urbanističnega načrtovanja in arhitekturnega projektiranja prispevala bistveno spoznanje, da uspešen in humani razvoj sodobnih mest temelji predvsem na načrtovanju strategij za doseganje razvojnih ciljev, katerih posledica, in ne cilj, je ustrezna urbana oblika.

Ključne besede: mesto, urbanistično načrtovanje, Split III, ulica, mešane rabe

SPLIT III: IL PIANO DI SVILUPPO E LA COSTRUZIONE DI UNA NUOVA AREA URBANA DI SPLIT SUI PRINCIPI DELLA STRADA E DI SERVIZI VARI

SINTESI

L'articolo descrive, analizza e valorizza un approccio originale di architetti-urbanisti sloveni e croati nella progettazione e nella costruzione di una vasta espansione della città costiera croata di Spalato negli anni settanta del ventesimo secolo. Sono state descritte le circostanze che portano alla formazione e allo sviluppo del progetto di Spalato III; allo stesso tempo è stata valutata l'importanza del piano regolatore e della sua attuazione per lo sviluppo del pensiero e della pratica urbanistica nella direzione della costruzione di una città a misura d'uomo. A questo scopo abbiamo utilizzato il materiale e i risultati della tesi di dottorato di Višnja Kukoč (Kukoč, 2013), tra i quali è particolarmente importante originale e significativo anche per il giorno d'oggi, colloquio con uno dei principali attori del progetto, Vladimir Braco Mušič, architetto e urbanista, scomparso lo scorso anno. In fine concludiamo che il progetto di Split III rappresenta una utile e preziosa esperienza, che ha contribuito ad una cruciale comprensione nel campo della teoria della progettazione urbanistica e architettonica: uno sviluppo efficace e umano delle città contemporanee si basa soprattutto sulla definizione di strategie per ottenere delle direttrici di sviluppo; le sue conseguenze – e non i suoi obiettivi – devono risultare in una determinata e adeguata forma urbana.

Parole chiave: città, urbanistica, Spalato III, strada, mix uso

UVOD

Zamisel o izgradnji Splita III se je porodila v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so urbanisti in arhitekti večinoma še sledili idejam funkcionalizma, kot so bile oblikovane na 4. Kongresu CIAM¹ leta 1933 z naslovom Funkcionalistično mesto (The Funktional City) in leta kasneje zapisane v znameniti Atenski listini (Le Corbusier, 1943). Osrednja načela, ki so jih oblikovali na 4. Kongresu CIAM, so uvažala v načrtovanje in izgradnjo mest novo paradigmo t.i. funkcionalne delitve mesta na cone homogenih rab, kar je načrtovalski pristop, ki vse do danes deli strokovno javnost (Mumford, 2000). Ključna ideja, ki so ji sledila načela CIAM, je ukinitve stavbnega bloka in nadomeščanje tega tradicionalnega gradnika mesta z uvedbo večjih monofunkcionalnih con, v katerih je združenih več stavb ali naprav z istimi funkcijami. Funkcionalistično mesto je razdeljeno na območja za bivanje, delo ali rekreacijo. Zaradi velike oddaljenosti, so posamezna območja med seboj povezana z intenzivno razvito prometno mrežo, ki zaseda celotni javni prostor v pritlični ravnini mesta. Ta je, namesto pešcem, namenjena avtomobilom ali drugim prevoznim sredstvom, zato so funkcionalistična mesta neobljudena, izpostavljena kriminalu in vandalizmu, prebivalci pa oropani možnosti srečevanja in gradnje skupnosti. Našteti negativni učinki so se po tridesetih letih implementacije načel CIAM jasno pokazali v evropskih in severno ameriških mestih v obliki splošnega poslabšanja kakovosti bivanja. S tem povezano so se v tistem času v krogih arhitektov, urbanistov in civilne družbe sočasno oblikovale različne pobude za drugačne pristope k načrtovanju mest, ki so temeljile na kritikah funkcionalističnih načel. V Evropi so se kritiki funkcionalističnega mesta povezali v skupino z imenom Team Ten pod vodstvom nizozemskega arhitekta Alda van Eycka (van Eyck, 1959). Vidni člani skupine, ki je izdajala tudi časopis z istim imenom, so bili arhitekti Herman Hertzberger, Alison in Peter Smithson, Lluís Sert in še nekateri drugi. Ti so na zadnjem kongresu CIAM v Otterlo na Nizozemskem leta 1959 to organizacijo, ki je bila nosilka ideje funkcionalističnega urbanizma, razpustili in se zavzeli za gradnjo mest in arhitekture za ljudi in z ljudmi v okviru lokalnih in zgodovinskih danosti. Hkrati je v združenih državah Amerike leta 1961 izšla knjiga Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities* (Umiranje in življenje velikih ameriških mest (Jacobs,

2009)), kjer v uvodu preberemo: »Knjiga je zelo ostra kritika modernega načrtovanja in prezidave mest. Obenem uveljavlja nova načela, ki se razlikujejo in so celo v nasprotju z načeli, ki jih danes poučujejo povsod - od šol za arhitekturo in načrtovanje pa do nedeljskih časopisnih prilog in ženskih revij. Moj napad ne temelji na tuhtanju o metodah prezidave ali dlakocepljenju o modnih smernicah urbanističnega oblikovanja. Veliko bolj je usmerjen proti načelom in ciljem modernega, pravovernega načrtovanja in prezidave mest...« (Jacobs, 2009, 7).²

Omenjena knjiga je pomembno vplivala na natečajni projekt Splita III, ki so ga zasnovali arhitekti Vladimir Braco Mušič, Nives Starc in Marjan Bežan. Njihovo delo je pomembni del tedaj v svetu aktualne razprave o nehumanosti funkcionalističnega mesta. Split III je na izgrajenem modelu prikazana možnost oblikovanja drugačnih, do človeka prijaznih velikih stanovanjskih sosesk. S tem, ko so avtorji načrta uspešno uresničili teze ameriške urbane aktivistke Jane Jacobs o ulici, kot osnovnem gradniku urbane strukture, so pokazali, da modernistično mesto, ki ukinja javni prostor ulice in ga nadomešča s prometnimi cestami, ukinja za mesta značilne prostore srečevanja ljudi in prepletenost programov, kar bistveno krni celovitost in vitalnost urbane strukture.

Pomen natečajnega projekta in izgradnje Splita III je večplasten. Najprej izkazuje veličino slovenske urbanistične misli v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja. Ta je, kljub načrtni državni politiki omejevanja dostopa do mednarodnih informacij, uspela misliti razvoj mest primerljivo s svetovnimi težnjami, v nekaterih segmentih je celo prevzela vodilno vlogo. V načrtovalskem pristopu in organizaciji razvoja projekta Split III so nedvomno vgrajene izkušnje slovenskega arhitekta in urbanista Vladimira Braca Mušiča iz študija v Združenih državah Amerike, ki jih v šestdesetih letih dvajsetega stoletja po povratku v domovino predelal za domače razmere in implementiral na primeru Split III (Kukoč, 2013). Na ta način je razvil izvirno zamisel o kombinaciji dveh teorij ameriškega urbanizma: teorijo soseske ameriškega urbanista Clarence Perryja (Perry, 1939) in teorijo ulice prav tako ameriške urbane aktivistke Jane Jacobs (Jacobs, 1961). Z združevanjem obeh je razvil nov model stanovanjske soseske, ki ni več zaprta urbana enota za 5000 prebivalcev z osnovno šolo v središču, kot si jo je zamislil Perry, ampak je preko omrežja javnega prostora v obliki ulic integrirana v širše mestno tkivo, z njim

1 CIAM – francoska kratica za *Congrès internationaux d'architecture moderne* (Mednarodni kongres moderne arhitekture). Označuje mednarodno skupino arhitektov, ki se je ustanovila kot društvo na prvem kongresu CIAM leta 1928 v La Sarazzu v Švici. Na rednih letnih kongresih so razpravljali o perečih problemih arhitekture in urbanizma. Na 4. Kongresu leta 1933 so sprejeli znamenito Atensko listino, ki jo je v obliki knjige objavil vodilni član skupine Le Corbusier leta 1943. Na zadnjem kongresu CIAM v Otterlo leta 1959 se je skupina na podlagi kritike izhodišč iz Atenske listine samorazpustila. (Internet 1)

2 »This book is an attack on current city planning and rebuilding. It is also, and mostly, an attempt to introduce new principles of city planning and rebuilding, different and even opposite from those now taught in everything from schools of architecture and planning to the Sunday supplement and women's magazines. My attack is not based on quibbles about rebuilding methods or hairsplitting about fashions in design. It is an attack, rather, on the principles and aims that have shaped modern, orthodox city planning and rebuilding...« (Jacobs, 1961, 13)

sodeluje in se medsebojno dopolnjuje v programsko, funkcionalno in doživljajsko celoto. Integracija stanovanjske soseske z mestnim tkivom omogoča stanovanjem boljšo in bolj enakopravno dostopnost do storitev in večjo socialno povezanost, kar je bistvena pomanjkljivost monofunkcionalnih stanovanjskih sosesk po Perryjevem vzoru. V zgrajenem delu Splita III in še posebej v natečajnem projektu iz leta 1969 so jasno razvidni tudi elementi kritike funkcionalističnega mesta, ki so jih sočasno razvijali v krogu Team Ten, kar je vidno v upoštevanju in navezovanju novega na geometrijo ulic in drugih značilnosti obstoječega zgodovinskega tkiva mesta Split, zasnovi osrednje ulice z mešanimi rabami in doslednem ločevanju peš in avtomobilskega prometa. Ob tem se načrtovalci Splita III enako, kot arhitekti po svetu (soseka Robin Hood, A., P., Smithson v Londonu, (Internet 2), načrt širitve mesta Toulouse Le Mirail, Josis, Wood (Internet 3), popotresna obnova Skopja, Kenzo Tange (Internet 4) ...) žal niso uspeli otestiti predstave o nujnosti širitve mest v obliki stavbnih megastruktur, ki je bila utemeljena v duhu tedanjega časa pospešene industrializacije in z njo povezane povečane potrebe po novih stanovanjih zaradi pospešenega priseljevanja delovne sile s podeželja v mesta. Podrobnejša analiza, ki jo opisujemo v nadaljevanju, je pokazala, da se je tekom izgradnje prav obsežnost načrtovanih novogradenj in s tem povezana dolgotrajnost procesa realizacije projekta izkazala kot vzrok, da se prvotna zasnova ni v celoti uresničila.

Naslednja pomembna plast projekta Split III je zavedanje o pomenu vključevanja javnosti v proces načrtovanja in izgradnje mesta. Na podlagi razpoložljivega dokumentarnega gradiva in izjav avtorjev projekta vidimo, da je bilo sodelovanje javnosti sistematično načrtovano z namenom, da bi zgradili mestni predel predvsem za tamkajšnje prebivalce in manj za samopromocijo udeleženih arhitektov.

V nekdanji Jugoslaviji je bilo v petdesetih letih 20. stoletja uvedeno samoupravljanje, kar je pomenilo »odmiranje« države. Država je namreč takrat številna pooblastila na področju izobraževanja, kulture, znanosti, zdravstva in socialnega varstva prenesla na samoupravne organe. Pooblastila, z državne ravni prenesena na vsa družbena področja, so vključevala tudi pravico do odločanja. Druženopolitične organizacije v SFRJ in tako tudi v Splitu so tvorile spekter dejavnikov,³ ki jih je bilo treba obveščati o pomembnih načrtih na posameznih področjih. Slednji so sami dajali predloge in sugestije za posamezne programe ter o njih tudi odločali. V takšnem sistemu so bile smernice za gradnjo Splita III kot predlog v dveh mesecih predstavljene v treh krogih, v različnih družbenih in političnih organizacijah v Splitu. Nekatere pripombe in predlogi so bili nato zapisani v končno besedilo, ki so ga poimenovali Akcijski program

za gradnjo Splita III. Vsi ti dejavniki so v nekaj forumih omogočili delno transparentnost potez v urbanističnem načrtovanju Splita III, ki so ga izvedli brez precedensa.

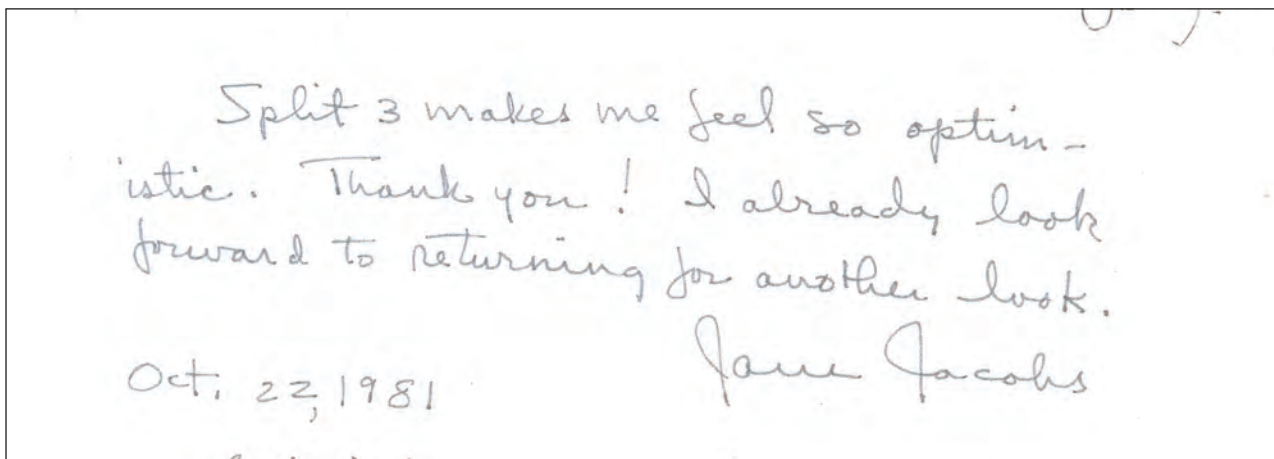
Pristop je delno bil skladen s prizadevanji arhitekturne stroke za demokratizacijo odločanja o gradnji mest in stavb, ki je bila v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja aktualna svetovna arhitekturna tema. Porodila se je znotraj t.i. urbane revolucije študentskih gibanj leta 1968 pod geslom »Pravica do mesta«, ki simbolizira borbo za bolj kakovostno urbano življenje prebivalcev vseh družbenih slojev (Lefebvre, 1968). Arhitekti so razpravljali in prakticirali različne metode vključevanja javnosti v načrtovanje mest (Yona Friedman (Friedman, 1974) – priročniško načrtovanje, Herman Hertzberger – Muzej idej (Lüschinger, 1981), Paul Davidoff – advokatski urbanizem (Davidoff, 1996), Walter Segal – samogradnja (Architects Journal, 4.5.1988, 38–41)...). Kljub političnemu okviru enopartijskega sistema tedanje Jugoslavije, je projekt Split III vzorni primer urbanističnega projekta velikih meril, ki je plod sodelovanja mestnih oblasti, strokovnjakov in splošne javnosti.

Načrtovanje in gradnja stanovanjskega mestnega predela Split III sta se globoko zasidrala v življenje prebivalcev Splita, kot tudi celotne nekdanje Jugoslavije. Split je pomembno hrvaško pristanišče ob dalmatinski obali Jadranskega morja, z izjemno svetovno znano kulturno identiteto, saj se je središče mesta razvilo v okviru dobro ohranjene antične Dioklecijanove palače, ki še danes tvori osrednji mestni javni prostor. Razvijati mesto v opisanih izjemnih okoliščinah je poseben izziv, zato so razvoj načrta spremljali domači in tuji množični ter strokovni mediji. Razpis urbanistično arhitekturnega natečaja, rezultati razpisa in postopna izvedba po posameznih ulicah so v javnosti vzbujali veliko pozornost. Mnogi obiski domačih in tujih strokovnjakov v različnih fazah nastajanja Splita III so sprožili razprave in nove razmisleke o razvoju in izgradnji mest v času povojne pospešene industrializacije in urbanizacije. V raziskavi, ki jo predstavljamo, so nas zanimali celostni vidiki in učinki natečajnega projekta in njegove implementacije. Preverjali smo, ali uspešen in humani razvoj sodobnih mest temelji predvsem na načrtovanju strategij za doseganje razvojnih ciljev, katerih posledica, in ne cilj, je ustrezna urbana oblika. Ob tem nas je tudi zanimalo, ali natečajni projekt, njegova prevedba v izvedbeni načrt in izgradnja mestnega predela Split III potrjujejo našo domnevo. Podredno smo raziskovali, katere prvine, vsebine in druge značilnosti natečajnega projekta ter izvedenega stanja so merodajne za preveritev naše trditve.

Raziskovalni pristop in uporabljeno gradivo

Kljub temu, da je proces nastajanja in izgradnje Splita III pomembni del strokovnega in kolektivnega spomina

3 Občinska skupščina, ki so jo sestavljali Kulturno-prosvetni, Socialno-zdravstveni, Gospodarski in Druženopolitični svet, Svet za urbanizem, Društvo arhitektov, Gospodarska zbornica, Socialistična zveza, Zveza komunistov ipd.

Slika 1: Zapis Jane Jacobs, 1981, *Spominska knjiga obiskov Split III*. (zasebni arhiv Kukoč, V.)

ter življenja vseh prebivalcev mesta, posebej arhitektov in urbanistov, je v urbanistični teoriji pomanjkljivo in nesistematično ovrednoten. Namen pričujočega zapisa je bolje osvetliti procese, ki so usmerjali izgradnjo Splita III in ovrednotiti pomen načrta in njegove realizacije za razvoj urbanistične misli in prakse. Za ta namen smo uporabili gradivo in izsledke iz doktorske disertacije Višnje Kukoč (Kukoč, 2013). Raziskavo načrtovanja in izgradnje Splita III smo izvedli na podlagi analize brošur, posebnih izdaj in biltenov iz časa izvajanja natečaja in gradnje, analize strokovne literature ter dnevnega tiska, kot tudi z analizo urbanističnih načrtov in orto-foto posnetkov mesta Split v zadnjih štiridesetih letih. Gradivo smo pridobili iz mestnih in zasebnih arhivov. Podatke o današnjem stanju smo zbirali in kartirali neposredno na terenu. Posebej pomembno raziskovalno gradivo, je intervju z osrednjim akterjem projekta, lansko leto preminulim arhitektom Vladimirjem Bracom Mušičem.

Razvoj ideje o gradnji Splita III

Split III je bil delovni naslov za načrtovani novi stanovanjski predel v tretjem mestnem rajonu vzhodno od centra Splita. Z imenom Split I je bil poimenovan del mesta, ki je bil zgrajen do leta 1945, Split II pa tisti del, ki je bil zgrajen v letih od 1945 do 1965. Oba dela mesta sta zajemala približno 14.000 stanovanj. Gradnja skoraj enako toliko stanovanj je bila načrtovana na vzhodni periferiji mesta. Območje predvidene gradnje so prvotno imenovali III. mestni rajon, kasneje se ga je prijelo ime Split III. Zamislili so si ga strokovnjaki Podjetja za izgradnjo Splita. Na površini 330 hektarov so načrtovali gradnjo novega mesta za 30.000 prebivalcev.

Celotna mestna aglomeracija je bila leta 1968 razdeljena na devet rajonov: pet rajonov na Splitskem polotoku, dva rajona na Kaštelanskem območju in po en rajon v Solinskem bazenu in na Poljičkem primorju. Vsak rajon je bil razdeljen na mestne skupnosti, ki so

bile najmanjše mestne organizacijske enote. Vsaka mestna skupnost, v kateri naj bi živelo od 6.000 do 10.000 prebivalcev, naj bi imela poleg stanovanj tudi ustrezne pripadajoče programe. Vsak rajon naj bi imel rajonski center z ustreznimi programi in naj bi štel od 30.000 do 40.000 prebivalcev (PIS, 1968a, 6). Danes se izraz *rajon* ne uporablja več. Iz urbanističnih dokumentov je začel počasi izginjati v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Uradno je bil ukinjen z Generalnim urbanističnim načrtom (GUP) januarja 2006. Nadomestil ga ni noben drug izraz.

V družbenem načrtu iz leta 1957 so si občinske oblasti zastavile cilj, da bo imelo do leta 1973 vsako gospodinjstvo svoje stanovanje. V okviru petnajstletnega razvojnega programa so najprej ustanovili specializirano delovno organizacijo »Poduzeće za izgradnjo Splita« (PIS), katere naloga je bila gospodariti s stanovanjskimi objekti, stanovanji, poslovnimi prostori in mestnim zemljiščem, urejati in vzdrževati javne in prometne površine, zbirati in aktivirati denarna sredstva ter opravljati druga dela povezana s stanovanjsko, poslovno in komunalno gradnjo v mestu in občini, da bi z združenimi sredstvi, z združevanjem poslov in s koncentracijo strokovnih kadrov zagotovili uresničitev ciljev iz družbenega načrta. (PIS, 1968b, 1-2).

Znotraj PIS je bila oblikovana tudi zamisel o širitvi mesta na vzhod. Vodilni ljudje tega podjetja z Josipom Vojnovičem na čelu so razmišljali o »obsežnem posegu na širšem območju, ker so želeli nov in kakovostnejši skok v urbanizmu« (PIS, 1970a, 7). Ugotavljali so, da so nova naselja v Splitu »enolična in monotona, s tipiziranimi stanovanjskimi elementi, objekti in tudi detajli naselij ter z neusklajenimi in nerealiziranimi pripadajočimi vsebinami« (PIS, 1969a, 2). Verjeli so, da se bo s sočasnim urbanističnim načrtovanjem različnih vsebin znotraj enega mestnega rajona mogoče izogniti znanim pomanjkljivostim in razviti bolj kakovostno urbano strukturo. Menili so tudi, da daljša in organizirana pri-

Split. Dioklecijanova palača. From Wikimedia Commons.
Split. Diocletian Palace. From Wikimedia Commons.

prava prispeva h gospodarnejši in hitrejši gradnji. Ker so bili prepričani, da novih naselij ni mogoče načrtovati izolirano, izključno v krogu urbanistov, so sodelovali z vsemi organizacijami v mestu, ki bi lahko posredovale podatke in predloge bodočim načrtovalcem. Izdelali so tudi izvirno konstrukcijo za financiranje projekta, ki je omogočila sočasno gradnjo stanovanjskih enot in ustrezne družbene infrastrukture. Predlog PIS je bil, da se z denarnimi sredstvi iz povišanja cen za okoli 5 odstotkov pri komercialni, stanovanjski, poslovni in turistični gradnji gradijo šole, vrtci, ambulate, družabni prostori in otroška igrišča.

Smernice za gradnjo Splita III so bile v fazi predloga aprila 1968 predstavljene ožji strokovni in politični javnosti⁴. Splošna načela smernic za gradnjo Splita III so bila sprejeta s širokim konsenzom in so bila skupaj s sprejetimi pripombami in predlogi tiskana v posebni izdaji publikacije PIS avgusta leta 1968.

Urbanistično arhitekturni natečaj za Split III

Natečaj za urbanistično rešitev Splita III je bil razpisan novembra 1968 z določenim rokom za oddajo natečajnih elaboratov v marcu leta 1969. Ker je Generalni urbanistični načrt Splita v tistem času šele nastajal, urbanistična merila in normativi pa v jugoslovanskem urbanizmu niso bili določeni, je razpisovalec natečaja določil podrobne pogoje za celotni urbanistični program na podlagi že omenjenih Smernic za izgradnjo Splita III. S ciljem razviti programsko uravnoteženo policentrično urbano omrežje so za središča mestnih skupnosti, rajonov in sekundarno mestno središče v Smernicah določili pripadajoče obvezne minimalne vsebine in njihovo razmerje do že zgrajenega mesta ter njegovega tedanjega jedra. V natečajni program so bili vključeni tudi predlogi in pripombe vseh zainteresiranih podjetij in organizacij. Razpisni pogoji in Smernice za izgradnjo Splita III so bili z imenom Urbanistični program Splita III objavljeni v posebni izdaji publikacije PIS oktobra 1968.

Z natečajnim programom so postavili normative za gradnjo celotnega območja Splita III, ki naj bi zagotavljali s Smernicami načrtovani življenjski standard v tem delu mesta. Normativi so za mestno četrt⁵ določali naslednje javne zgradbe: šole (število učencev znaša 14 odstotkov vseh prebivalcev; pouk v dveh izmenah), otroški vrtci (število otrok znaša 8 odstotkov vseh prebivalcev; vrtec obiskuje 70 odstotkov otrok), otroške jaslice (število otrok znaša 4 odstotke od vseh prebivalcev; 30 odstotkov otrok je vključenih v jaslice), stavbe in ustanove skupnega pomena (prostori mestnih skupnosti, pošta, javna govorilnica in javni WC), poslopja za druženje (dvorana za srečanja z okoli 300 mesti, manjša dvorana

za srečanja s približno 60 mesti, knjižnica in čitalnica, 6 do 8 uradov za družbene in politične organizacije, klubi za mladino), zdravstvene ustanove (zdravstveni dom z lekarno), trgovina (osnovna živila in proizvodi za vsakodnevne nakupe, ne-prehranski izdelki in drugi artikli vsakodnevne oskrbe), storitvene dejavnosti (osebne storitve, storitve za vzdrževanje stavb in stanovanj), gostinstvo (bife, kavarna in slaščičarna, restavracija s 100 do 200 mesti), prometni servisi za vzdrževanje avtomobilov s parkirišči in bencinsko črpalko, parkirni prostori (1 avtomobil na 3,3 prebivalca; v središču enote še po eno parkirno mesto na 200 prebivalcev mestne četrti), avtobusna postaja z nadstrešnico, zaklonišča za protiletalsko zaščito (dvonamenska zaklonišča, ki v obdobju miru služijo za garaže, parkirišča, skladišča in podobno), zelene in rekreacijske površine in površine za otroške igre (14 m² celotne zelene površine na prebivalca). Na enak način so bile normirane stavbe z rajonskimi programi in stavbe rajonskega središča (trgovina, storitve, gostinstvo, poslovne funkcije, upravne funkcije in ustanove skupnega pomena, kulturne in znanstvene ustanove, družbene, strokovne in politične organizacije, objekti za potrebe verskih skupnosti, policijska postaja) ter tudi stavbe sekundarnega mestnega središča. V nadaljnji razčlenitvi so bili postavljeni normativi za turistične in gostinske objekte, visokošolske stavbe ter tudi struktura, velikost in število stanovanj (PIS, 1968b).

Kot je razvidno iz navedenega natečajnega programa, je zagotovljena mešana raba celotnega prostora, kar sovпада z idejami Jane Jacobs (2009, 171): »... Da bi razumeli mesto, se moramo ukvarjati s kombinacijo ali mešanjem rab in ne z delitvijo rab, kot z bistvenim fenomenom ... Predel in kolikor mogoče veliko njegovih sestavnih delov morajo biti namenjeni več kot le eni primarni funkciji ...«⁶

Pri tem moramo opomniti, da strokovnjaki iz PIS in upravljalci mesta Split (J. Vojnoviću in drugi) niso poznali knjige Jane Jacobs in da so program sestavljali v skladu s svojimi idejami in na podlagi povezovanja lokalnih zamisli preko sodelovanja z različnimi javnostmi.

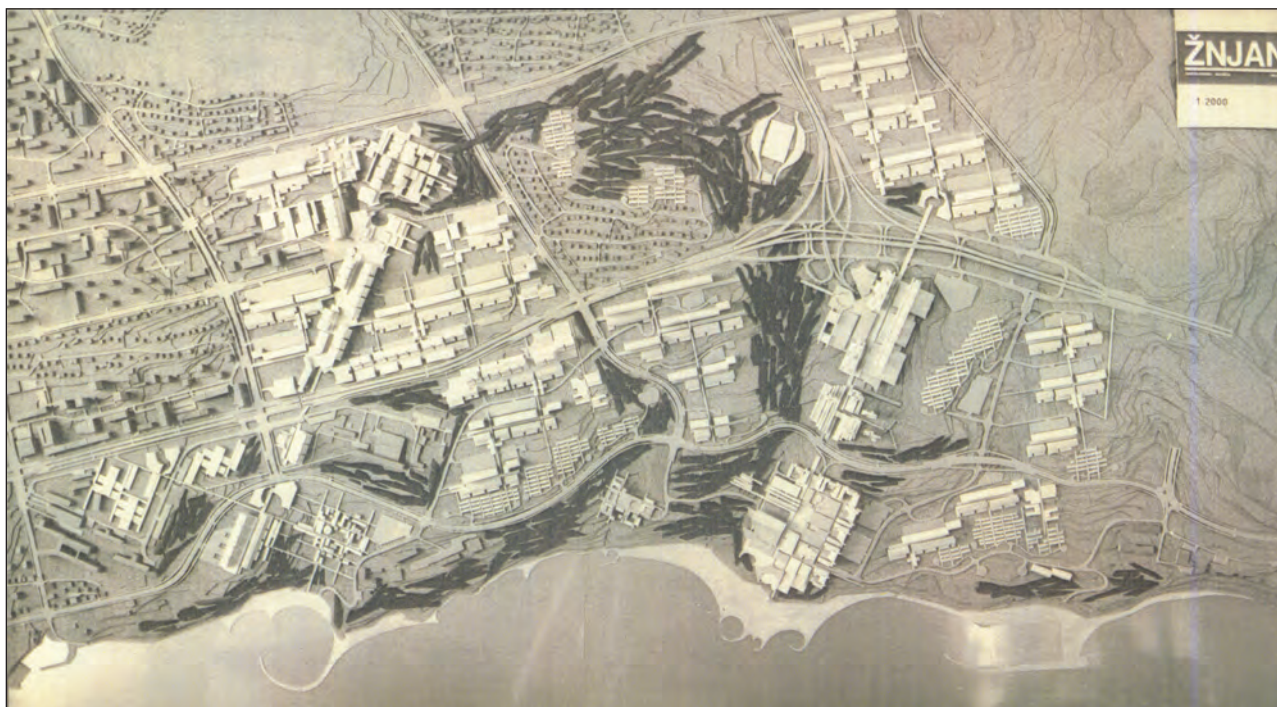
Rezultati natečaja

Istočasno s Splitom III so v nekdanji Jugoslaviji načrtovali in gradili obširna stanovanjska naselja tudi v Zagrebu, Beogradu, Skopju, Sarajevu in drugje. Načrtovalci teh novih mest so v glavnem sledili idejam funkcionalističnega urbanizma Moderne z Le Corbusierom na čelu. Ta je zagovarjal strogo ločevanje območij za bivanje, delo, rekreacijo in promet, kar je vodilo k dekonstrukciji javnega prostora kot bistvene sestavine urbanih struktur, kot kraj prepleta raznolikih vsebin in programov. In prav

4 Skupino so sestavljali: Urbanistični zavod Dalmacije, PIS, Zveza komunistov, Gospodarska zbornica, Svet za urbanizem Občinske skupščine, Socialistična zveza in Gradbeno podjetje Lavčević.

5 Po položaju in številu prebivalcev strokovni pojem mestna četrt sovпада s tedanjo upravno entiteto poimenovano mestna skupnost.

6 »...The district, and indeed as many of its internal parts as possible, must serve more than one primary function...« (Jacobs, 1961, 164).

Slika 2: Maketa prvonagrajenega natečajnega elaborata, na kateri je dobro vidna vodilna misel zasnove o gradnji mestnega predela ob dveh glavnih ulicah (Vir: zasebni arhiv Kukoč, V.)

javni prostor ulice je bil osnovni motiv zmagovitega natečajnega projekta. Med osemnajstimi deli, ki so prispela na natečaj za Split III, je ocenjevalna komisija enoglasno izbrala za najboljšo delo elaborat pod šifro *Žnjan*. Avtorji so bili Vladimir Mušič, Marjan Bežan in Nives Starc iz Ljubljane. »Po splošni oceni strokovnjakov je *Žnjan* presegel vse ostale projekte in ponudil nekaj novega, ne samo za splitske razmere, temveč za urbanizem nasploh. Projektanti so predvsem upoštevali človeka – stanovalca in pešca – mu omogočili, da iz svojega stanovanja gleda morje in sonce ter da hodi po »pravi« ulici, na kakršno je v novih naseljih skoraj pozabil« (PIS, 1969b).

Avtorji natečajnega dela so zasnovali svoj projekt na t.i. »načelu ulice«, ki ga je promovirala Jane Jacobs (1961), a ga je Mušič pričel razvijati že v času svojega študija v petdesetih letih dvajsetega stoletja na ljubljanski Fakulteti za arhitekturo v seminarju profesorja Edvarda Ravnikarja (Kukoč, 2013). To načelo ponovno uveljavlja omrežje ulic kot temeljno ogrodje urbane strukture, ki povezuje različne predela mesta v skladno prostorsko, programsko, funkcionalno in doživljajsko celoto. O tem je Jane Jacobs (2009, 35) zapisala: »... Ulice, pločniki in glavni javni prostori so najbolj vitalni organi mesta ...«⁷

Natečajni projekt *Žnjan* temelji na ortogonalni mreži poti za pešce, stanovanjskih ulic in dalmatinskih kal

(tradicionalnih dalmatinskih ulic). Geometrija ulic in velikost uličnih zank je povzeta po antično rimskem vzorcu delitve starega mestnega jedra in antični delitvi agrarnih zemljišč (t.i. centurizacija⁸). Obe dominantni ulici v obliki dalmatinskih kal, ki povezujeta zaledje z morjem, potekata vzporedno z rimskim *cardo*, glavno ulico Dioklecijanove palače. Cestni avtomobilski promet je prav tako v mrežnem sistemu, a z drugačno razdelitvijo in na drugih koordinatah. S tem je podana optimalna rešitev za ločevanje in hkrati nadzirano povezovanje cestnega prometa in prometa za pešce. Prva, glavna dalmatinska kala z imenom Univerzitetna ulica je postavljena bližje staremu mestnemu jedru. Povezuje splitsko univerzo, poslovno-stanovanjske stavbe, trgovske hiše in, v izteku proti morju, veliko turistično naselje ob zalivu Trstenik. *Žnjan*-ska ulica je druga glavna ulica, ki je prvi vzporedna in povezuje trgovski center, glavni trg, galerijski in gledališki trg, stanovanja v stolpnicah nad zimskim pokritim družbenim središčem ter »artefakt *Žnjan*« – turistično mesto, kjer se mešajo stanovanjske in mestne oziroma centralne in turistične funkcije. Obe glavni ulici tvorita hrbtnico novega mesta v smeri sever-jug. Vanju se stekajo stanovanjske ulice v smeri vzhod-zahod. Križišča teh ulic so žariščne točke, kamor so umeščene stavbe z javnimi in drugimi pripadajočimi vsebinami za stanovalce. Omrežje pešpoti, ki pravokotno seka stanovanjske ulice, se skupaj

⁷ »...Streets and their sidewalks, the main public places of a city, are its most vital organs...« (Jacobs, 1961, 39)

⁸ Osi rimske centurizacijske mreže so za 11° odklonjene iz smeri vzhod-zahod, ulica *cardo* pa za 24° od smeri sever-jug.

z obema glavnima ulicama izteka proti morju. Urbanistična rešitev predvideva tudi prepletanje različnih mestnih funkcij »...zaradi prepričanja, da funkcij v mestu ni treba ločevati...« (PIS, 1969b, 3). Ulice so javni prostor, ki hkrati s celovito mrežo komunikacij tvorijo urbane enote, jih povezujejo in s tem določajo celovito urbano strukturo Splita III. Preostali gradniki mestne oblike, predvsem posamezne arhitekture, so v načrtu oblikovno nedoločeni in veliki meri fleksibilni.

Po zaključku natečaja je bil prvonagrajeni natečajni elaborat sprejet kot izhodišče za gradnjo Splita III. Mestne oblasti in strokovna združenja so organizirali številne sestanke, na katerih so nagrajeni avtorji predstavili svoje ideje kolegom in strokovnjakom z različnih področij ter prisluhnili njihovim predlogom in pripombam. Pozneje so bili pripombe, predlogi in popravki natečajnega dela vgrajeni v Osnovno urbanistično rešitev.

Gradnja Splita III

Za izdelavo urbanističnih in arhitekturnih projektov je bila oblikovana Projektna skupina Split III. »Del avtorskega tima prvonagrajenega elaborata, Nives Starc in Marjan Bežan, se je preselil v Split⁹ in vodil razvoj projekta, saj je organizator zahteval neposredno sodelovanje in prisotnost avtorjev »in situ« (Bežan, 2006).

»Svet za urbanizem Skupščine občine Split je v decembru 1969 potrdil Osnovno urbanistično rešitev Splita III. Rešitev je bila potrjena tudi kot urbanistični projekt za prvo fazo gradnje, medtem ko so poznejše faze doživele neznatne spremembe in dopolnitve« (PIS, 1970b). V končnih načrtih je bila načrtovana gradnja sedmih mestnih četrti z okoli 13.000 stanovanji za okoli 50.000 stanovalcev. Namesto prvotno načrtovanega roka izgradnje v letu 1975 je bil zaključek del predviden za konec leta 1977.

Po potrditvi Osnovne urbanistične rešitve Splita III so se skupini pridružili še arhitekti iz posameznih birojev gradbenih podjetij, Urbanističnega zavoda Dalmacije (UZD), Urbanističnega inštituta SR Slovenije, kakor tudi strokovnjaki za izdelavo komunalne opreme, napeljav in gradbenih del za nizke gradnje ter drugih posebnosti, kot so projektiranje krajinskih ureditev in podobno. Da je gradnja potekala hitro in usklajeno z načrti, se je skupina projektantov celo preselila na samo gradbišče. Deset let je gradnja potekala po načrtih in v skladu s prvotno zamisljo. Ko so zgradili približno polovico načrtovanih stanovanj, so se mestne oblasti odločile prenesti razvojno težišče iz gradnje stanovanj na gradnjo velike športne infrastrukture. Leta 1979 je Split gostil Mediteranske športne igre, za kar so ob nizu manjših posegov zgradili nov nogometni stadion, kompleks plavalnih bazenov in kompleks športnih dvoran. Sredstva za pripravo in izvedbo Mediteranskih iger sta zagotovila država in mesto Split, zato je po zaključku iger zmanjkalo

Slika 3: Naslovnica posebne izdaje PIS z informacijami o gradnji Splita III za ožjo strokovno in politično javnost. (Vir: zasebni arhiv Kukoč, V.)

denarja za dokončanje Splita III. Posledično so gradili predvsem stanovanja, katerih število so celo povečali, ob tem pa so opustili gradnjo javnih stavb, kot so šole, vrtci in družbeni prostori. Kakovost v tem času zgrajenih stanovanjskih okolij je hitro upadala, dokler niso popolnoma opustili celostnih rešitev iz natečajnega projekta.

V petnajstih letih, kolikor jih leta 1984 minilo od nastanka ideje o Splitu III, so se programske zahteve in pogled na urbanizem spremenili. Preobrazba industrijske v postindustrijsko družbo je terjala drugačne pristope k načrtovanju razvoja mest. Lokalni arhitekti so skladno z razvojem stroke spremenili stališča o smiselnosti dokončanja projekta Split III po prvotnem načrtu iz leta 1968. Mestne oblasti so ugodile njihovi želji, da se prvotni koncept povsem opusti in da se gradnja nadaljuje v skladu s sodobnejšimi zamislimi.

Leta 1984 so za dokončanje Splita III razpisali nov natečaj. Nagrajeni so bili natečajni elaborati, ki niso

9 Nives Starc in Marjan Bežan sta živela in delala v Splitu neprestano od leta 1969 do 1975, do leta 1982 sta prihajala občasno na obisk.

Slika 4: Primer tiskanega gradiva za obveščanje javnosti (Vir: zasebni arhiv Kukoč, V.)

upoštevali prvotne zasnove in so predlagali izgradnjo stanovanjskih blokov v obliki zaprte obulične karejske zidave. Zgrajeni so bili trije karejski bloki, ki so dokončno onemogočili celostno uresničitev zasnove iz leta 1969. Nadaljnja izgradnja tega območja je potekala nenadzorovano brez ustrezne javne infrastrukture. Leta 1991 je Hrvaška v dramatičnih, celo vojnih razmerah postala samostojna država. Spremenila je do tedaj socialistični ekonomski model v kapitalističnega, ukinila je družbeno lastnino zemljišč in decentralizirala odločanje o razvojnih ciljih. S tem je bila dokončno ustavljena družbena gradnja stanovanj in omrežja javnih storitev. Območje Split III je bilo prepuščeno samovolji investitorjev in posamičnim interesom lastnikov zemljišč, kar je vodilo k programski in socialni degradaciji tega predela mesta. Uveljavil se je t.i. »katastrski urbanizem«, brez celostne razvojne vizije, kjer ima skoraj vsaka večja parcela svoj izvedbeni načrt,

ZAKLJUČEK

Raziskovanje procesa nastajanja Splita III od programiranja, urbanističnega natečaja in načrtovanja do realizacije in potrditve v realnem življenju v 40 letnem ob-

dobju je zahtevno. Projektna dokumentacija Splita III je ohranjena samo delno, statistični podatki so maloštevilni in pomanjkljivi, terminologija v urbanističnem načrtovanju se je spreminjala, literature o mestih in tranziciji iz socializma v kapitalizem, posebej o majhnih mestih, je malo. Pomembni sestavni del raziskave je intervju z Vladimirjem B. Mušičem (Kukoč, 2013), enim od treh avtorjev natečajnega projekta in po njem izvedenega dela Splita III. Njegovi odgovori avtentično in verodostojno pojasnjujejo proces nastanka koncepta Splita III, organizacijo projekta, izvedbo in zaton prvotne zamisli.

Končno ni mogoče zanikati dejstva, da projekt Split III ni bil uresničen v celoti. Zgrajena je bila približno polovica načrtovane stavbne strukture in precej manj kot pol načrtovane javne infrastrukture, kot so javne storitve, parki, parkirišča ipd. Današnja precej degradirana podoba tega predela mesta ni izpolnila pričakovanj načrtovalcev, da bi zgradili živahni, ljudem prijazni in staremu mestnemu jedru podobni mediteranski urbani prostor. Če poskusimo opredeliti razloge za delni neuspeh z današnjim vedenjem in izkušnjami o metodah uravnavanja mestnega razvoja, lahko ugotovimo, da izvedba celostnih načrtov obsežnih širitvev mest s podrobno določeno obliko v sodobnih razmerah dinamičnega razvoja

Slika 5: Ortofoto posnetek današnjega stanja v območju Split III. Levo je dobro vidna zidava linearnih blokov ob Univerzitetni ulici (prva dalmatinska kala) iz sedemdesetih let dvajsetega stoletja; desno opazimo tri stavbne bloke iz devetdesetih let dvajsetega stoletja. V polju med njimi vidimo v smeri vzhod-zahod nekaj stanovanjskih blokov in odprtih karejev iz prvotnega načrta, ki so pomešani z razpršeno grajenimi prostostoječimi družinskimi hišami. (Vir: Kukoč, 2013)

družbe ni več mogoča. Dokazi so številni. Razen Splita III, lahko naštejemo še stanovanjski soseski Ruski car v Ljubljani in Maribor jug v Mariboru ali znani primer nedokončanega angleškega novega mesta Milton Keynes, ki je nastajalo sočasno z omenjenimi projekti. Tovrstne obsežne gradnje so nujno dolgoročni razvojni projekti, ki se izvajajo v daljših časovnih horizontih, tudi do 40 let, kot kaže primer Split III, kar je obdobje, v katerem se v sodobnih razmerah bistveno spremeni ne le tehnologija gradnje in načrtovanja ampak tudi temeljne vrednote, ki so načrt ob nastanku osmišljale. S te perspektive je Split III koristna in dragocena izkušnja. V teorijo urbanističnega načrtovanja in arhitekturnega projektiranja je

prispevala bistveno spoznanje, da uspešen razvoj sodobnih mest temelji predvsem na načrtovanju strategij za doseganje razvojnih ciljev, katerih posledica je ustrezna urbana oblika. Posegi v mestno tkivo so po obsegu manjši in s tem izvedljivi v krajšem času. Umeščeni so v prostor znotraj obstoječih mestnih meja, kar znižuje javne stroške za izgradnjo potrebne infrastrukture na dostopno raven. Nedokončani projekt Split III ima opisani razvojni potencial, kar prikazuje kakovost in daljnosežnost prvotne natečajne vizije v novi luči. Split III je kljub odstopanju od prvotne oblikovne in programske zamisli tudi v današnjem času še vedno velika priložnost in nov izziv za načrtovalce mestnega razvoja.

SPLIT III: THE PLAN DEVELOPMENT AND CONSTRUCTION OF THE NEW CITY DISTRICT OF SPLIT AFTER THE PRINCIPLES OF THE STREET AND MIXED USE

Višnja KUKOČ

University of Split, Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy, Matice hrvatske 15, 21000 Split, Croatia
visnja.kukoc@gradst.hr

Ilka ČERPES

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
ilka.cerpes@fa.uni-lj.si

SUMMARY

The construction project of Split III, designed by the architects Vladimir Braco Music, Nives Starc and Marjan Bežan, is an important part of the world wide debate of the time on inhumanity of functionalist city, as defined by the principles of CIAM in the first half of the twentieth century. Split III demonstrates, on a built model, the possibility of creating different, human-friendly, large neighborhood units. By successfully implementing the thesis of the American urban activist Jane Jacobs on the street as the primary element of urban structure, the plan authors show that the functionalist city, by abolishing the public space of the street and replacing it with a traffic road, eliminates the typical city meeting place and a setting for diverse programs, which significantly diminishes the integrity and vitality of the urban structure.

Despite the fact that the process of creation and construction of Split III forms an important part of the professional and collective memory and everyday life of all the inhabitants of the city, particularly the architects and urban planners, it is inadequately and unsystematically evaluated in urban theory. The purpose of this article is to shed more light on the processes that guided the construction of Split III and evaluate the importance of the plan and its implementation for the development of urban thought and practice towards a more humane construction of cities. For this purpose, we used selected material and the results of the doctoral dissertation of Višnja Kukoč (Kukoč, 2013). We focused on the analysis of the material that shows the organization of the construction project, material used to publicly promote the project, urban planning guidelines and programs platforms. An outline of the broader context in which the project and the platform for the evaluation of its results developed, was set on the basis of an interview with the central protagonist of the project, the recently deceased architect, Vladimir Braco Mušič, specifically for the research (Kukoč, 2013).

The results show that Split III, despite having only partially implemented its original ideas, represents a useful and valuable experience, contributing significantly to the theory of urban planning and architectural design, by showing that effective and humane development of modern cities is based mainly on the design strategies for achieving development goals which result in the appropriate urban form. Interventions in the urban fabric are smaller in scale and therefore achievable in a shorter period of time. They are positioned within the existing urban boundaries, which reduces public costs of building the necessary infrastructure to an acceptable level. Emerging from a wider range of coordinated development goals, they are closer to the perceptions and the needs of local residents who identify with them and are thereby integrated into the community.

Project Split III has the described development potential, which shows the quality and the extent of the original competition vision in a new light. Split III, despite derogation from the initial design and programming ideas, even today still is a great opportunity and a new challenge for the urban development planners.

Key words: city, urban planning, Split III, street, mixed use

VIRI

Pisni viri

Architects Journal (1988): Blundell J., P., Beigel, F. Walter Segal, 4.5. 1988, 38-41.

PIS, Poduzeće za izgradnjo Splita (1968a): Stambena reforma u splitskoj komuni. Suradnja, informativni list Poduzeća za izgradnjo Splita, 1,1. Split, 1-2.

PIS, Poduzeće za izgradnjo Splita (1968b): Urbanistički program Splita III - Bilans površina i kapaciteta - Uvjeti natječaja. Poduzeće za izgradnju Splita. Split, 6.

PIS, Poduzeće za izgradnjo Splita (1969a): Split III: prva nagrada ljubljanskim arhitektima. Suradnja, informativni list Poduzeća za izgradnju Splita, 2,8. Split, 1-3.

PIS, Poduzeće za izgradnjo Splita (1969b): Što, gdje i zašto u „Splitu III“. Suradnja, informativni list Poduzeća za izgradnju Splita, 2,7. Split, 2.

PIS, Poduzeće za izgradnjo Splita (1970a): Split III: ne samo novosti u urbanizmu, Suradnja, informativni list Poduzeća za izgradnju Splita, 3,11. Split, 1- 2.

PIS, Poduzeće za izgradnjo Splita (1970b): Split III-sadržaj. Poduzeće za izgradnju Splita. Split.

Ustni viri

Mušić, V. B. (2006-2010): Vladimir Braco Mušić, r. 1930, autor projekta Split III. Intervju. Pisni zapis v zasebnem arhivu Kukoč, V.

Bežan, M. (2006): Marjan Bežan, r. 1939, autor projekta Split III. Intervju. Pisni zapis v zasebnem arhivu Kukoč, V.

Vojnović, J. (2006): Josip Vojnović, r. 1929, direktor Poduzeća za izgradnju Splita III. Intervju. Pisni zapis v zasebnem arhivu Kukoč, V.

Internetni viri

Internet 1: CIAM, <http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=11750> (29.9.2014)

Internet 2: <http://www.archdaily.com/150629/ad-classics-robin-hood-gardens-alison-and-peter-smithson/> (29.9.2014)

Internet 3: <http://www.team10online.org/team10/meetings/1971-toulouse.htm> (29.9.2014)

Internet 4: <http://tststsss.tumblr.com/post/8342830969/kenzo-tange-reconstruction-plan-for-skopje> (29.9.2014)

Literatura

Davidoff, P. (1965): Advocacy and Pluralism in Planning. V: LeGates, R., T., Stout, F. (1996): The City Reader. London, Routledge, 421-433.

Friedman, Y. (1974): Meine Fibel. Düsseldorf, Bertelsman Fachverlag.

Jacobs, J. (1961): The Death and Life of Great American Cities. New York, Random House.

Jacobs, J. (2009): Umiranje in življenje velikih ameriških mest. Ljubljana, Studia humanitatis,

Kukoč, V. (2013): Doktorska naloga Metoda za načrtovanje javnih mestnih prostorov v obdobju tranzicije na primeru Split III. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Le Corbusier (1943): La Charte d'Athènes. Boulogne-sur-Seine. L'Architecture d'Aujourd'hui.

Lefebvre, H. (1968): Le Droit à la ville. Paris Anthropolos 2. Paris, Collection Points.

Lüchinger, A. (1981): Structuralismus in Architektur und Städtebau. Stuttgart, Karl Krämer Verlag.

Mumford, E. (2000): The CIAM Discourse on Urbanism 1928-1960. Cambridge MA, The MIT Press.

Perry, C. (1939): Housing for the Machine Age. New York, Russell Sage Foundation.

Van Eyck, A. (1959): Andere Gedachte. Den Haag, Forum 7.

Seznam slik

Slika 1: Zapis Jane Jacobs, 1981, Spominska knjiga obiskov Split III. (Vir: zasebni arhiv V. Kukoč).

Slika 2: Maketa prvonagrajenega natečajnega elaborata (Vir: zasebni arhiv Kukoč, V.).

Slika 3: Naslovnica posebne izdaje PIS z informacijami o gradnji Splita III za ožjo strokovno in politično javnost (Vir: zasebni arhiv Kukoč, V.).

Slika 4: Primer tiskanega gradiva za obveščanje javnosti (Vir: zasebni arhiv Kukoč, V.).

Slika 5: Ortofoto posnetek današnjega stanja v območju Split III (Vir: Kukoč, 2013).

PRISTOPI K PREUČEVANJU IN REPREZENTACIJI KVALITET
URBANIH PROSTOROV

Špela VEROVŠEK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
spela.verovsek@fa.uni-lj.si

Matevž JUVANČIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
matevz.juvancic@fa.uni-lj.si

Tadeja ZUPANČIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
tadeja.zupancic@fa.uni-lj.si

IZVLEČEK

V prispevku je na pregleden način obravnavana tematika preučevanja prostorskih kvalitete v urbanih okoljih, kot vzvodov, ki pojasnjujejo prostorsko odzivnost. Problematika je del osrednjega raziskovalnega dela avtorjev in obravnava vrednotenje prostorskih lastnosti skozi poenoten okvir ključnih metrik, tako v smislu uporabnikovega kot oblikovno-strokovnega pogleda na urbani prostor. V tem prispevku orišemo tri obstoječe pristope h kategorizaciji prostorskih kvalitete, ki v ospredje postavljajo individualno izkušnjo uporabnika in jih nadalje povežemo z zgoščenim okvirom postavk, ki jih izpostavlja sodobna mednarodna praksa urbanega oblikovanja. V nadaljevanju izpostavimo nekatere temeljne načine miselne členitve in vizualne reprezentacije danih prostorskih kvalitete, kot so se jih pri svojem delu posluževali nekateri najbolj znani urbanisti preteklega stoletja. Zaključimo z razpravo o relevantnosti in uporabnosti metod, ki v svojem bistvu prostor členijo na kakovostne kategorije.

Ključne besede: urbani prostor, prostorske kvalitete, urbano oblikovanje, kategorizacija

APPROCCI ALLO STUDIO E ALLA RAPPRESENTAZIONE DELLE QUALITÀ DEGLI SPAZI
URBANI

SINTESI

Il contributo tratta sistematicamente il tema dello studio delle qualità spaziali negli spazi urbani quali chiarificatori della responsabilità spaziale. La problematica fa parte del lavoro di ricerca principale degli autori e tratta la valutazione delle caratteristiche spaziali attraverso un quadro unificato di metriche cruciali, dal punto di vista che l'utente ha sullo spazio urbano, nonché dal punto di vista della forma e professionale. In questo contributo presentiamo tre approcci alla categorizzazione delle qualità spaziali, che pongono al centro l'esperienza individuale dell'utente, e li colleghiamo ad una cornice di voci esposte dalla moderna prassi internazionale di design urbano. Continuiamo con la presentazione di alcune modalità principali dell'articolazione mentale e della rappresentazione visuale delle qualità spaziali date, utilizzate nel lavoro di alcuni dei più famosi urbanisti del secolo passato. Concludiamo con il dibattito sulla rilevanza e l'utilizzabilità dei metodi, che essenzialmente articolano lo spazio in categorie di qualità.

Parole chiave: spazio urbano, qualità spaziali, disegno urbano, categorizzazione

UVOD

Urbani prostori so nosilci kvalitete. Že od nekdaj. In od nekdaj tudi teče razprava o tem, kaj prostorske kvalitete so, kako jih merimo in kako »predalčkamo« glede na vlogo, ki jo nosijo ali odziv, ki ga izzovejo. Opredeljene kvalitete v vsakem primeru predstavljajo okvir prostorske prosperitete, ki se napaja skozi ekonomsko vitalnost, človeški kapital in zadovoljstvo njihovih uporabnikov. Predstavljajo tudi okvir za vrednotenje prostorskih danosti, njihove grajene vrednosti in potenciala ter sredstvo prepoznavanja njihovih omejitev. Kot tak je urbani prostor predmet, ki zaznamuje široko raziskovalno polje in je stičišče številnih znanstveno-strokovnih disciplin. Seveda se vsaka z njim ukvarja na nekoliko drugačen način, ga opazuje z drugačnega gledišča in skozi drugačno raziskovalno prizmo. Obravnava in opredelitve prostora, ki so pomembne z arhitekturno-urbanističnega gledišča, se nanašajo tako na fizično-materialno kot družbeno-kulturno komponento in so lahko prilagojene večjim ali manjšim prostorskim razsežnostim. Na tem mestu bomo govorili predvsem o odprtih mestnih prostorih izkustvenega merila¹, ki po svoji naravi predstavljajo pletež vidnih, otipljivih elementov in njihovih posredno sledljivih pomenov (Tuan, 1975), in ki s svojo ne-izključevalno, javno naravo ustvarjajo podstavek družbeni interakciji (Gehl, 1987). Gre za vidik urbanega prostora, katerega del smo kot uporabniki, prebivalci, obiskovalci oziroma, ki predstavlja širšo platformo bivanja človeka. Razprava je še posebej relevantna z vidika mest v tistih regijah, ki spričo podnebnih razmer dovoljujejo in spodbujajo zadrževanje v odprtih prostorih oziroma z vidika mest z družbeno-kulturno tradicijo, ki to podpira. Mediteranska mesta so tu zagotovo prva med njimi.

Želja po preučevanju, oblikovanju in ustvarjanju prostorov z večjim pomenom za osebno doživljanje uporabnika je – kot odgovor na neosebni načrtovalski pristop – vse od 60. let preteklega stoletja krepila iskanje drugačnih načinov pri obravnavi mesta in njegovih delov (Larice in Macdonald, 2010). Vitalni koncept urbanega oblikovanja in njegovih kvalitete pa je postal ne le kompromis med estetiko, udobjem, uporabnostjo, ustreznim izpolnjevanjem uporabnikovih pričakovanj in omejitvami sonaravne/trajnostne note razvoja, pač pa tudi kompromis različnih disciplin, ki relevantnost kvalitete prostora vedno vsaj deloma presoja na temelju lastne optike preučevanja in razumevanja. Kot ugotavljajo Forsyth et al. (2010), je znanstveno-strokovna srenja na teh področjih do danes razvila bogat nabor vidikov, s katerimi pristopa k vrednotenju in interpretaciji urbane stvarnosti, bodisi na strnjen oziroma konceptni način, bodisi na način bližje izkustvu (Bosselman, 1998). Merila in kazalci za presojanje prostorskih prednosti in slabosti so zato osnovani tako na podlagi fizične, kulturno-družbene

ali zgolj percepcijske narave urbane stvarnosti. Pri tem predpostavljamo, da vsaj deloma vedno izhajajo oziroma se navezujejo na potrebe uporabnika v prostoru.

V pričujočem prispevku obravnavamo nekatere bistvene opredelitve prostorskih kvalitete, ki so pomembne z arhitekturno-urbanističnega gledišča. Članek na pregleden način opredeli premik k oblikovanju urbanega prostora na način, ki v ospredje postavlja individualno izkušnjo uporabnika. Izdvojimo bistvene pristope k tovrstni obravnavi prostora in razložimo teoretske temelje za kategorizacijo prostorskih kvalitete, ki jih priznava sodobna urbanistična doktrina. V nadaljevanju prikažemo nekatere znane primere kategorizacij prostorskih kvalitete, ki slonijo na posameznih dimenzijah prostora in upoštevajo uporabnikove potrebe v prostoru. Kot korak bližje oprijemljivejšim prostorskim rešitvam, ki izhajajo iz uporabnikovih pričakovanj, oblikujemo lasten nabor kategorij, prilegajoč se srednje velikemu mestu sredozemskega značaja, in sicer v povezavi z nakazanim načinom za identificiranje in merjenje tega v prostoru.

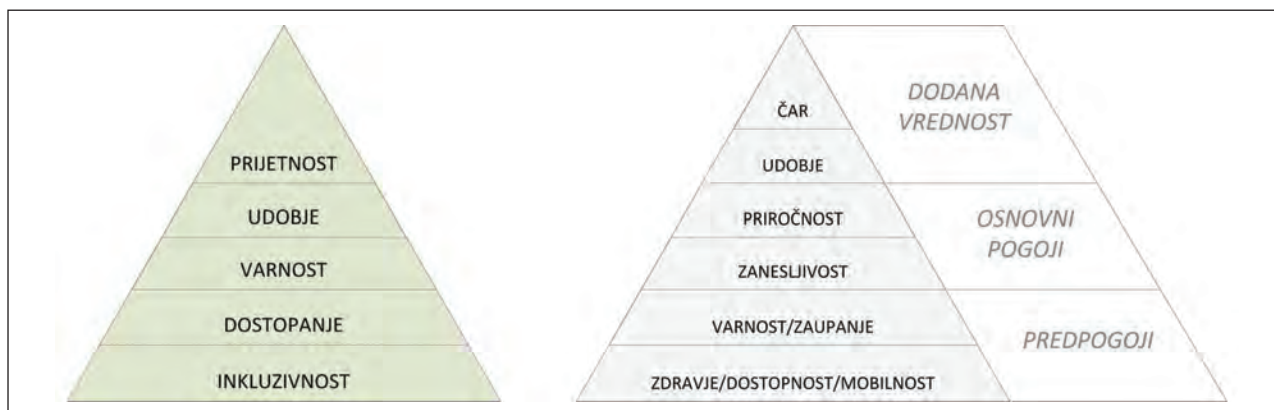
V zadnjem delu se dotaknemo še temeljnih načinov miselne oziroma vizualne reprezentacije danih prostorskih kvalitete, kot so se jih pri svojem delu posluževali nekateri najbolj znani urbanisti preteklega stoletja. Gre za nekatere poglavitne prijeme, ki členijo mestno stvarnost v umu dostopnejše oblike, in ki obenem omogočajo celostno obravnavo za namen urbanega oblikovanja.

URBANI PROSTOR SKOZI INDIVIDUALNO IZKUŠNJO IN PRIČAKOVANJA

Temelje pristopom, ki v ospredje postavljajo pomen osebnega doživljanja urbanega prostora in njihovo odzivnost (Bentley et al., 1985) na uporabnikova pričakovanja in spremembe, so s svojim delom in iskanjem vzvodov smotrnega oblikovanja postavili danes dobro poznani avtorji, kot so na primer Lynch (1960), Jacobs (1961), Cullen (1961), Rapoport (1970), Whyte (1980) in mnogi drugi. Jane Jacobs v svojem delu *The Death and Life of Great American Cities* (1961) med prvimi izrecno podčrta in načrtno odpre diskusijo o pomenu socialnega aspekta urbanega oblikovanja, ki se more meriti z indikatorji kot so družbena vitalnost ulice/prostora, obljudenost in pestrost uporabnikovih dejavnosti, interakcija med njimi itd. Izhodiščna agenda se je razvila v bogato zalogo znanja, ki odgovarja na vprašanja o prostorskih kvalitetah, njihovih pomenih ter vzvodih njihovega doseganja, in ki nenazadnje stremi k pragmatični vrednosti za udeležanje odzivne in uporabniku prijazne strukture in oblike prostora.

Tak izbor zornega kota za interpretacijo prostorskih kvalitete sloni na temeljnih potrebah in pričakovanjih povprečnega uporabnika v prostoru (Ewing and Handy, 2009) ter hkrati odraža poudarek na najbolj splošnih in

¹ Izkustveno merilo prostora je tisto, ki posamezniku še dovoljuje neposredno doživljanje oziroma je v njegovem neposrednem vizualno-čutnem doletu.

Slika 1: Primera hierarhičnega prikaza osnovnih potreb pešca v urbanem prostoru (Alfonzo, 2005; Van Hagen², 2006)
Figure 1: Hierarchy of basic pedestrian needs in urban space (Alfonzo, 2005; Van Hagen², 2006).

raziskovalno sledljivih vzorcih uporabnikovega vedenja – da v prostor lahko prihaja, se v njem poljubno in aktivno zadržuje, giba ter ga nenazadnje preči, če želi doseči sosednjega.

Premik k obravnavi urbanih prostorov na način, ki pozornost osredišča ob relacijah med urbano obliko in individualno izkušnjo uporabnika Larice in Macdonald (2010) označujeta tudi kot tistega, ki zariše ločnico med urbanim načrtovanjem (*urban planning*) in urbanim oblikovanjem (*urban design*). Globlje v razpravo o mejah prvega in drugega se na tem mestu ne bomo spuščali, je pa pomembno, da razumemo razliko, ki jo to prinaša za okvir predmeta preučevanja – prva k prostoru pristopa na bolj konceptni ravni, na manj detajlen in manj uporabniško zaznamovan način, medtem ko se druga na prostor obrača močnejše z vidika kvalitet, ki so pomembne za njegovega uporabnika in ki nenazadnje izvirajo iz uporabnikovega vrednotnega sistema (Gottdiener, 1994). Slednji v veliki meri odraža osnovne potrebe in pričakovanja uporabnikov/obiskovalcev prostora, s katerimi se ti na prostor obračajo. Vprašanje, ki se ob tem postavlja je, katera so tista pričakovanja in potrebe uporabnikov, ki jih lahko obravnavamo kot splošne oziroma normativne oziroma take, ki morejo odražati relevantno za povprečnega uporabnika v njegovem izkustvenem odnosu do prostora. Izdvajanje teh se je že v preteklem raziskovanju izkazalo za izrazito težavno, saj multiplikacija subjektivnih prioritet, ki jih posamezniki v urbanem prostoru imajo, narekuje njihov lasten okvir vrednotenja prostora. Hkrati se potrebe uporabnikov raztezajo od tistih najbolj oprijemljivih in zavednih do bolj abstraktnih (iskanje socialnega stika, varnosti, občutka domačnosti, vedoželjnosti itd.), ki so lahko tudi popolnoma nezavedne (Methorst et al., 2010). Razumen metodološki korak pri delnem reševanju tega problema je zagotovo obravnavati uporabnikov po posameznih ciljnih skupinah (starostnih, aktivnostnih), vendar se tudi

tako ne moremo izogniti problemu posploševanja ali obratno – v primeru delitve na večje število skupin – ponovnemu množenju (multipliciranju) prioritet v prostoru. Preslikava posamičnih potreb (in posledično kvalitet) na raven kolektivnih oziroma iskanje skupnih imenovalcev se zato zdi neizogiben korak za nadaljnjo obravnavo. Tako je problem prostorskih kvalitet, ki zadovoljujejo univerzalna pričakovanja uporabnikov načleno že več avtorjev (npr. Falk et al. 2003; Methorst et al., 2010; Lapintie, 2008), domala vsi pa svoje hipoteze kujejo na temelju široko uveljavljenega Maslowega hierarhičnega modela (Maslow, 1943) in Bradshaw-jeve tipologije (Bradshaw, 1972) osnovnih človekovih potreb, ki jih nadalje preslikajo v kontekst urbanega prostora oziroma so modificirane do mere, da jih je moč prenesti na raven pešca ter povezati z materialnimi in nematerialnimi kvalitetami danega prostora. Van Hagenⁱⁱ (2006) in Alfonzo (2005) sta lestvico potreb oblikovala kot hierarhično opredeljene kategorije (Slika 1) – od najbolj osnovnih oziroma takih, ki predstavljajo predpogoji za ostale, do tistih bolj subtilnih in abstraktnih, ki se jih uporabnik prostora najpogosteje ne zaveda.

Gehl (1987) je sistem kategoriziranja kvalitet zastavil nekoliko drugače, čeravno tudi njegov sledi potrebam/zahtevam uporabnika v fizičnem urbanem prostoru. Razdeli jih v tri, sicer dokaj ohlapne in ne povsem konsistentne kategorije, ki vodijo uporabnika k obisku/prečanju prostora: 1) obvezne aktivnosti/prioritetne potrebe – oskrbovanje, služba, šolanje itd., ki se zgodijo ne glede na naklonjenosti fizičnega prostora, saj je uporabnikova potreba po njih prioriteta; 2) opcijske aktivnosti – močno odvisne od naklonjenosti kraja za njihovo udeležanje (bolj gostoljuben in prijeten je prostor, večja je verjetnost za njihov razvoj); 3) družbene aktivnosti – močno odvisne od že oblikovane socialne »slike« prostora oziroma od ostalih uporabnikov, ki prostor sooblikujejo in mu dajejo s tem določen socialni privlak.

2 Van Hagen, 2006; navedeno v Methorst et al., 2010.

Gehlov pristop se res osredotoča predvsem na uporabnikove aktivnosti v prostoru, in je s tega vidika drugačen od pristopa prej omenjenih avtorjev, vendar pa med njimi zlahka potegnemo močne vzporednice. Človekove aktivnosti so namreč odsev in izraz človekovih potreb (Polič, 2007; Svetina 2014). Prioritetne potrebe tako rezultirajo v prioritetenih oziroma obveznih aktivnostih, ki se indicirajo tudi v urbanem prostoru, manj prioritete potrebe pa se v pripadajoče opcijske aktivnosti preslikajo le, če so za to dani dovolj dobri pogoji. Tretje Gehlove kategorije ne gre jemati samostojno, saj je v pogojni odvisnosti od razvoja prve in predvsem druge kategorije, naknadno pa ob njenem razvoju ta vzvratno vpliva na razvoj prvih dveh.

Jasno je, da noben od obstoječih modelov ne pojasnjuje vseh odzivov uporabnikov na prostor, poleg tega noben od njih ne predlaga do popolnosti konsistentnih ali ne-prekrivajočih se kategorij. Slednje je več kot razumljivo, saj človek isto potrebo lahko udejanja na različne načine in z različnimi aktivnostmi v prostoru. In obratno – ista aktivnost lahko združuje več uporabnikovih motivov hkrati.

Vendarle pa avtorji z danimi sklopi uspešno orišejo tiste ravnine človekovega dojemanja prostora in njegovih aktivnosti, iz katerih je mogoče izpeljati nabor nekatereh univerzalnih kvalitete urbanih prostorov.

URBANI PROSTOR KOT ZBIR DRUŽBENO-PROSTORSKIH KVALITET

Pristop, ki upošteva naklonjenost prostora uporabnikovim potrebam, kot že rečeno predstavlja smiselni temelj za izdvojitev in kategoriziranje kvalitete *urbanega* v prostorih izkustvenega merila. Seveda pa je to zgolj okvir, znotraj katerega so številni avtorji oblikovali, interpretirali in »sortirali« kvalitete v razlikujoče se zbirke oziroma sisteme. Skupno vsem je, da služijo presojanju kakovostne ravni posameznih prostorov za različne namene, medtem ko so pristopi h kategorizacijam lahko zelo različni.

Za eno najstarejših in verjetno najbolj citiranih zasnov, ki tvori podlago tudi sodobnemu izpeljevanju prostorskih kvalitete, se imamo zahvaliti Vitruvijevim³ razmišljanjem o arhitekturni vrednosti. Prvi arhitekturni teoretik si jo zamisli kot skladnost in ravnotežje treh načel – *firmitas*, *utilitas*, *venustas* – torej zmes trdnosti, uporabnosti in lepote. Ta koncept je v svojem bistvu tako univerzalen, da se vedno znova pojavlja tudi pri interpretacijah urbanega prostora, kot skupka kvalitete, ki zaznamujejo specifičen pomen za družbo. Klub temu vsaj pri zadnjem od treh načel že v naslednjem koraku naletimo na težavo. Izmučljivi šarm oziroma estetika prostora se ne meri v kvantih, težnje in reakcije uporabnika pa nikoli niso le zavestne, pač pa tudi skrite, težko opredeljive in podzavestne. Literatura s s podro-

čja urbane ali okoljske psihologije je pri pojasnjevanju in utemeljevanju tovrstnih človekovih preferenc v znatno pomoč (npr. Hooper, 1978; Rivlin, 1990; Frey, 1999; Polič, 2007), čeravno so v posameznih primerih določanja meril, po katerih se ravna in meri očarljivost prostora, mogoča precejšnja odstopanja, njihov prenos in argumentirana utemeljitev v konkretnem prostoru pa težavna.

Na podoben način kot arhitekturno stvarnost povzemajo omenjena načela, se velik del obstoječih kategorizacij prostorskih kvalitete nanaša na tri osnovne stebre razvoja, in sicer na pomen ekonomske vitalnosti posameznega zaključenega prostora (pomen dostopnosti storitev, ekonomska stabilnost dejavnosti, obstoj oskrbnih dejavnosti ...), na njegov socialno-kulturni pomen (družbena interakcija in razvoj) ter na pomen njegove fizične strukture in ureditve (odličnost urbanega oblikovanja in ureditev), ki omogoča lupino razvoja prvih dveh ob hkratnem momentu trajnostne agende pri rešitvah. Zgolj nekoliko bolj ciljno k problemu pristopi Stiles (Stiles, 2007), in sicer s t.i. funkcionalnim pristopom, ki kvalitete utemeljuje z vidika nabora funkcij, ki jih premišljeno oblikovani prostori zmorejo nuditi. Avtor oblikuje tri kategorije funkcij. Strukturne in simbolne funkcije se nanašajo na jasno delitev in povezovanje posameznih prostorov v povezano strukturo, na prostorsko dostopnost in orientacijo, pomen kulturne dediščine, itd. Družbene funkcije se nanašajo na prostočasni in rekreacijski pomen, pomen socialne interakcije, pomen komunikacije, pomen počitka in rekreacije, pomen za psihofizično zdravje itd. Okoljske in ekološke funkcije pa vključujejo mikro-klimatski, proti-hrupni, hidrološki, biološki vzdržnostni pomen. Precej temeljiteje, vendar na podoben način Carmona (2010) domet urbanega oblikovanja razsloji v osem dimenzij, na podlagi katerih je mogoče presojati kakovostno raven posameznega prostora. Avtor kot ključne izdvoji: prostorsko dimenzijo (identiteta, samoniklost, celostnost), funkcijsko dimenzijo (gibanje, povezovanje, bivanje), socialno dimenzijo (družbeni pomen javnih prostorov, varnost, družbena dostopnost, družbena ekskluzivnost, pravičnost), morfološko dimenzijo (ulična mreža, morfološka struktura prostorov, morfološka transformacija), vizualno dimenzijo (vizualni elementi prostora, vizualne kvalitete, estetske preference itd.), percepcijsko dimenzijo (socialna konstrukcija prostora, prostorska diferenciacija, prostorska percepcija), kontekstualna dimenzija (prostorski in časovni kontekst) in trajnostno dimenzijo (ekonomska, družbeno-socialna in ekološka vzdržnost).

V zadnjih treh navedenih primerih je torej pomen tisti, ki določa kategorizacijo in domet *urbanega* in dalje služi za naslonjalo izbora bistvenih, zaznavnih, s prostorom povezanih kvalitete, ki zaznamujejo specifičen pomen za družbo oziroma posameznika, torej tistih, ki

3 Vitruvijev obširni traktat – nastal je v 1. stol. pr n.št. – je edino ohranjeno antično besedilo, ki obravnava tedanjo tehniko in arhitekturo.

obenem odsevajo zalogo znanja historične, akademske in praktične razsežnosti oblikovanja in urbano spremembo obravnavajo tako v smislu pojava kot procesa.

V nadaljevanju, kot korak bliže oprijemljivejšim prostorskim kvaliteta, podajamo nekaj primerov kategorizacije (izražene kot načela oziroma smernice urbanega oblikovanja uporabniku prijaznih prostorov), ki slonijo na posameznih dimenzijah prostora in upoštevajo uporabnikove potrebe v prostoru obenem. V vseh primerih gre za konceptno razredčen oziroma strnjen okvir postavk, ki sicer močno poenostavlja kompleksnost urbanega, vendar obenem prinaša operativen in obvladljiv nabor bistvenih vprašanj in iz njih izpeljanih smernic, ki jih izpostavlja sodobna mednarodna praksa urbanega oblikovanja.

(i) Inclusion by Design (*Commission for Architecture and the Built Environment - CABI, UK; 2008*)

Temeljna načela, izpostavljena v smernicah:

- karakter – oblikovanje prostorov z lastno in samoniklo identiteto.
- kontinuiteta in zaključenost – jasna distinkcija javnega in zasebnega ter poudarjen izraz stavbnih pročelij, ki določajo prostor javne rabe (ulica, trg. itd).
- udobnost gibanja – pomen gibanja, dostopnosti, pretočnosti s poudarkom na pomenu pešcev.
- vizualna čitljivost – pomen jasne in prepoznavne strukture, ki omogoča enostavno orientacijo in zapomnljivo podobo.
- prilagodljivost – pomen odzivnosti prostora na spremembe v oziru do družbenih, ekonomskih in tehnoloških okoliščin.
- diverziteta – pomen razgibanosti oblike in pomen izbire za uporabnika, ki more zagotoviti vitalnost prostora.

(ii) Urban Design Compendium (*Llewelyn-Davis/English Partnerships, 2010*)

Temeljna načela, izpostavljena v smernicah:

- oblikovanje prostorov za človeka – oblikovanje varnih, udobnih, atraktivnih, značilnih prostorov, kjer se uporabniki želijo zadrževati.
- bogatenje obstoječega – oblikovanje prostorov na način, ki bogati obstoječe kvalitete danega prostora ter spoštuje časovno-prostorski kontekst.
- ustvarjanje in ohranjanje povezav – oblikovanje prostorov na način, ki zagotavlja notranjo prostorsko povezanost ter ohranja povezanost posameznega prostora navzven, s širšim prostorskim kontekstom.
- spoštovanje naravnih elementov – pomen ravnotežja med naravnim in grajenim znotraj urbanih prostorov ter obveza do priznavanja širše krajinske okolice/regije mesta.
- mešana struktura (uporaba in oblika) – pomen prepletanja različnih arhitekturnih izrazov, oblik, gostot, programov rabe in uporabe.
- oblikovanje z ozirom do sprememb – pomen fle-

ksibilnosti in prilagodljivosti urbanih prostorov, ki so odzivni in fleksibilni do sprememb uporabe in navad ljudi.

(iii) Better places to live by design: companion guide to planning policy (*Commission for Architecture and the Built Environment, UK/Department of the Environment, Transport and the Regions, UK/Llewelyn-Davis/Alan Baxter & Associates, 2001*)

Temeljna načela, izpostavljena v smernicah:

- merilo, višine in gostote – oblikovanje urbanih prostorov, ki spoštujejo merilo človeka in iščejo ravnotežje med udobnim ter racionalnim.
- razgibanost oblike – pomen filigranske strukture prostora.
- mešana struktura (uporaba in oblika) – pomen prepletanja različnih arhitekturnih izrazov, oblik, gostot, programov rabe in uporabe.
- bogatenje povezanosti – oblikovanje prostorov, ki ustvarjajo dobre povezave (promet, gibanje) in ne prekinjajo obstoječih.
- varnost – oblikovanje prostorov, ki spodbujajo socialno in prometno varnost in občutek varnosti obiskovalca.

(iv) Value of urban design (*Ministry for the Environment. Ministry for the Environment and Wellington City Council, 2005*)

Temeljne kvalitete, h katerim lahko prispeva premišljeno oblikovanje:

- komunikacija in izmenjava – urbani prostor kot medij, prostor komunikacije, povezovanja in izmenjevanja (idej, dobrin, informacij itd.).
- socialna inkluzija – ne-izključevalni značaj prostora, krepitev skupnosti.
- ekonomska vitalnost – oblikovanje ekonomsko vzdržnih in vitalnih prostorov.
- socialna interakcija – urbani prostor kot sredstvo družabnega življenja, socialne interakcije.
- družbena varnost – spodbujanje socialne in prometne varnosti obiskovalca.
- zdravje – vpliv prostora na ugodno psihofizično počutje uporabnikov.
- dostop do storitev, blaga, informacij – enostaven in vsem uporabnikom enako dostopen nabor storitev in informacij.

(v) The standards for urban design (*The planning committee - Edinburgh council, 2003*)

Temeljna načela, izpostavljena v smernicah:

- značilna oblika – pomen oblikovne samoniklosti prostora.
- jasna oblika – oblikovanje prostorov, ki so jasno berljivi, orientacijsko obvladljivi, logične strukture za uporabnike.
- krepitev identitete – oblikovanje prostorov s karakterno značilnim izrazom.
- bogatenje povezanosti – oblikovanje prostorov, ki ustvarjajo dobre povezave (promet, gibanje) in ne prekinjajo obstoječih.

Tabela 1: Primer zasnove urbanih kvalit, izpeljanih iz uporabnikovih splošnih potreb in pričakovanj.
Table 1: Urban qualities and its metrics as followed by the basic urban needs and aspirations.

KATEGORIJE UPORABNIKOVIH PRIČAKOVANJ in POTREB	UDEJANJANJE V PROSTORU (primeri)	ZASNOVA ZA MERLJIVE KAZALCE (primeri)
DOSTOPANJE in GIBANJE V PROSTORU (movement, linkage, accessibility permeability)	dostopnost prostora za pešca dostopnost prostora za kolesarja dostopnost prostora z avtom dostopnost prostora z javnim prometom dostopnost prostora za invalide dostopnost sosednjih prostorov omogočeno gibanje v prostoru	razmerje med potovalnimi načini gostota/število cestnih prehodov, dolžina/gostota kolesarskih prog delež peščevih con število/gostota JPP postajališč število linij JPP (skozi ali ob) število/delež parkirnih prostorov širina in povezanost pločnikov gostota javnih koles in točk izposoje ...
VARNOST (security, safety, reliability, consistency)	konstrukcijska zanesljivost zanesljivost materialov prometna varnost primerna osvetljenost odsotnost vandalizma heterogena družbena prisotnost socialna domačnost	konstrukcijsko zanesljivi objekti (delež) delež konstrukcijsko nezanesljivih objektov prisotnost materialov (razmerja, deleži) zaščite proti vremenskim neprilikam prometne nesreče (na časovno, prostor. enoto), demografska struktura uporabnikov (delež) opremljenost s svetili ...
PRIROČNOST/ UDOBNOŠT (funkcionalni pomen) (adaptability, flexibility, legibility response to context, ease of use, handiness, connectivity...)	enostavna in logična navigacija enostavna in logična uporaba priročna in zadostna urbana oprema jasna označenost vhodov in izhodov prilagojenost vremenskim neprilikam nezamenljivost prostora prostorska in vizualna povezanost možnost oskrbovanja/prehrane/ počitka možnost opravljanja drugih opravkov jasno razmejitev zasebnega in javnega	opremljenost s smerokazi, navigacijskimi tablam gostota orientacijsko pomembnih objektov število odprtih vedut število prostorskih linij vidnih v treh smereh gostota smetnjakov, klopi, stojal... urejenost/opremljenost postajališč opremljenost sprehajalnih površin opremljenost z igrali/rekreacijsko opremo gostota centralnih funkcij prve stopnje število/gostota centralnih funkcij višjih stopenj, število/gostota funkcij posebnega pomena ...
PRIVLAČNOST AMBIENTA (vizualno-estetski pomen) (visual diversity, harmony, transparency, greenery, tidiness, maintenance...)	vizualna privlačnost vizualna harmoničnost vizualna razgibanost vizualna izraznost zaključene vizure vzdrževanost/urejenost elementi in prostor v človekovem merilu prisotnost naravnih elementov prisotnost uličnih umetnosti	urejenost pročelij stavb (število, delež) delež urejenih historičnih pročelij razgibanost gabaritov stopnja celostnosti/zaključenosti prostora število vhodov na linijsko enoto delež stavbnih pročelij z izložbenimi okni delež čistih površin delež izraznih/nevtrajnih objektov gostota/delež/ naravnih elementov v vedutah število/delež objektov umetniškega pomena ...
PRIJETNOST/VZDUŠJE (perceptijski pomen) (interactivity, human scale, diversity in use, character, touch with history, inclusiveness...)	odsotnost hrupa stik z naravo (rastlinstvo, živali) stik s preteklostjo (kulturna dediščina) simbolni pomen možnost druženja možnost soudeležbe/ neizključevalnost možnost opazovanja/učenja/ informiranja/ možnost igranja vzbujanje zanimanja/ustvarjalnosti razgibanost dejavnosti »prizoriščnost« uravnoteženost sezonskih hodov	meritve hrupa parkovna/zelena površina (delež) »green buffer« pasovi (delež) število kulturnih spomenikov število objektov simbolnega pomena delež stavbnih pročelij z izložbenimi okni razmerje gabaritov stavb površina gostinskih teras (delež) prisotnost obedovanja zunaj možnost sedenja (število sedežev) število dogodkov (na prostorsko, časovno enoto) število ljudi v prostoru (na prostorsko enoto)

Piran. Značilni prizor arhitekture mediteranskih ulic. Avtor slike: Špela Verovšek.
Piran. Typical scenery of the Mediterranean street. Author of the image: Špela Verovšek.

- spoštovanje prostorskega konteksta – urbano oblikovanje, ki spoštuje pomen in identiteto sosednjih prostorov.
- spoštovanje časovnega konteksta – urbano oblikovanje, ki spoštuje pomen kulturno-zgodovinske dediščine oblikovanega prostora in se ji z novo formo prilagaja.
- družbena vitalnost – oblikovanje družbeno-dostopnih prostorov z *ne-izključevalnim* značajem, ki sledijo raznolikosti programa.
- ustvarjanje »prizorišča« – oblikovanje prostorov, ki spodbujajo interes, motivirajo k zadrževanju, spodbujajo k aktivnostim.
- občutek varnosti – pomen občutka varnosti in dejanske varnosti, ki ga premišljeno oblikovani prostori zmorejo zagotavljati.

Poskusi opredelitev bistvenih kategorij prostorskih kvalitet, ki jih povzemamo, so seveda v dodobra strnjeni obliki, ki pove le malo o dejanskih prijemih za njihovo doseganje ali merjenje. Preskok k oprijemljivejšim rešitvam in merljivim kazalcem v določenem prostoru pa se venomer izkaže za težavnega. Sami smo poskusili oblikovati nabor kategorij, prilegajoč se srednje velikega obmorskemu mestu, ki izhajajo iz uporabnikovih pričakovanj, in sicer v povezavi z nakazanim načinom za identificiranje in merjenje tega v prostoru (Tabela 1).

PRISTOPI K MISELNI IN VIZUALNI REPREZENTACIJI URBANEGA PROSTORA

Pri preučevanju urbanega prostora in razumevanju njegove strukture in kvalitet je to mogoče obravnavati tudi z vidika pristopov, ki so v posameznih razvojnih obdobjih zaznamovali miselno in vizualno reprezentacijo prostora s strani različnih avtorjev⁴. Wessel et al. (2008) na zanimiv način oriše najbolj znane pristope k preučevanju mestnih prostorov in njihovih kvalitet, ki so zaznamovali nekatere odmevne avtorje preteklega stoletja, ter jih poveže z metodološkimi načini, uporabljenimi za njihovo vizualno ter miselno členitev. V nadaljevanju povzemamo tiste, pomembne tudi v luči razumevanja razvoja in oblikovanja naših mest.

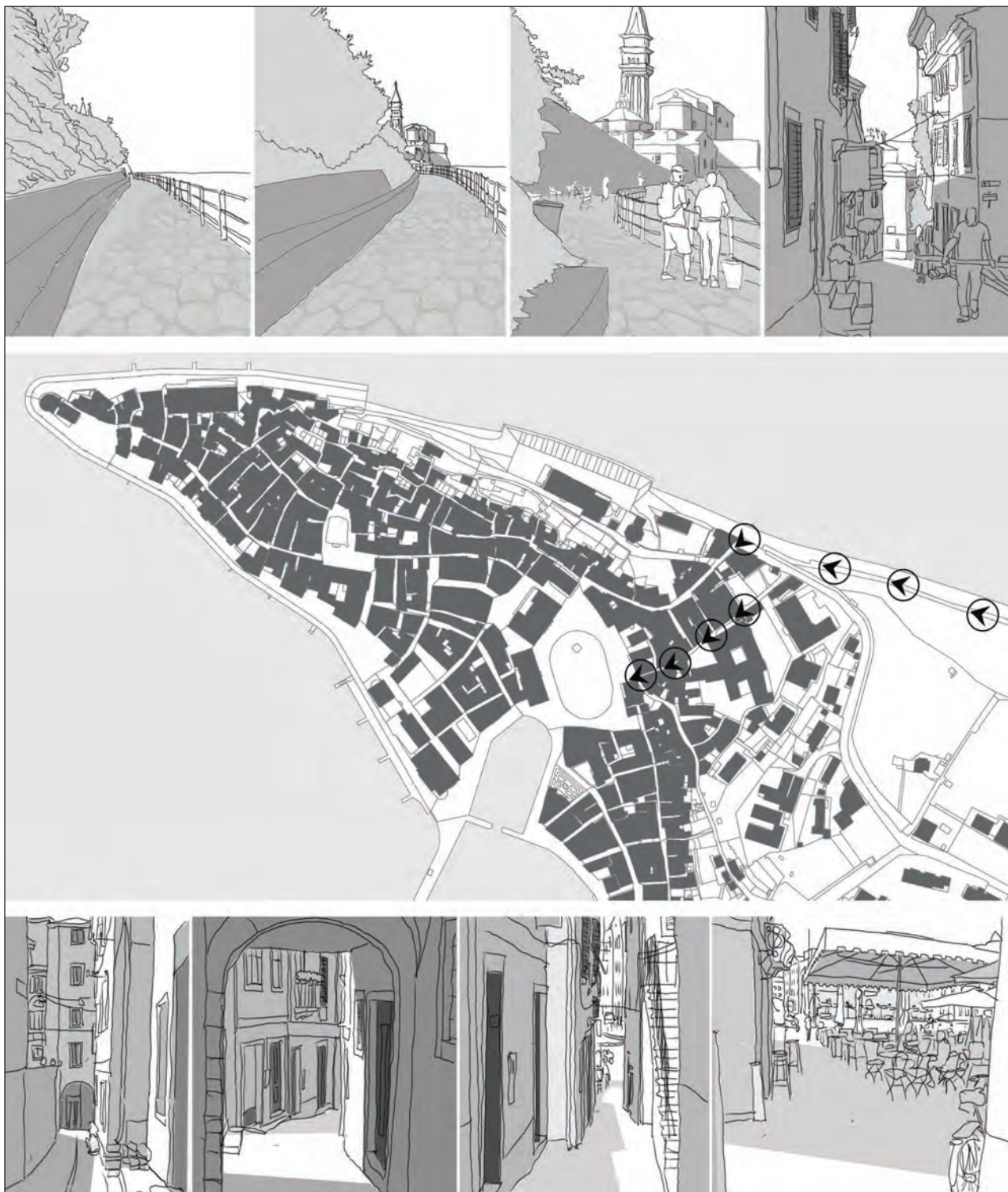
Kognitivni pristop je značilen za miselno poenostavitev kompleksnih urbanih prostorov in temelji na teoriji percepcijske metode strukturiranja prostorskega znanja v obliki mentalnih modelov. Lynchevo delo na primer prinaša osnovne tehnike za razumevanje mesta skozi prepoznavanje struktur, ki jih združuje v pet kategorij (*paths, edges, district, nodes, landmarks*; Lynch, 1960), in skozi katere organizacijo mesta oriše na univerzalen način, ki povezuje mestno formo z uporabnikovo izkušnjo, predvsem sposobnostjo za orientacijo, navigacijo in načinom spoznavanja mesta. *Izkustveni pristop* kot ga razumejo interpreti Wessel (Wessel et al., 2008) v re-

prezentaciji mestne strukture združuje izkušnjo gibanja, postopnega odkrivanja in izkustveni perspektivi podvržen analitični in prikazni segment preučevanja. Tipični predstavnik tega pristopa je Gordon Cullen, ki sicer na razmeroma podoben način kot Lynch, jezik urbane oblike mesta oziroma mestne krajine (*townscape*) razvija v smeri principov oblikovanja, ki se nanašajo na vizualni red, organizacijo osnovnih fizičnih oblik prostora ter njihovo medsebojno koherentnost, kot tudi kvalitet, ki nosijo odločilen pomen za uporabnikovo dojemaje prostora. Vendar pa je, o tem se strinja tudi Marling (2009), Cullenov pristop »mehkejši«, manj sistematičen in tudi v miselni členitvi bolj intuitiven kot Lynchev. K analizi in reprezentaciji pristopa na način, ki vključuje *optiko, prostor* in *vsebino* (Cullen, 1961), kot dejavnike, ki določajo reakcijo in vtis gledalca. Pri tem *optika* uvaža koncept sekventne dinamike pogleda gledalca s poudarjenim prvoosebnim planom. *Prostor* se nanaša na osnovne oblike, ki jih definira in uokvirja grajeno tkivo in dajejo pečat percepciji prisotnega gledalca. *Vsebino* pa določa organizacija vidne površine tega prostora z lastnostmi kot so barva, tekstura, detajl, material, stil, itd.

Tipološki pristop pri razumevanju mesta kot temeljno premiso privzame pomen oziroma vlogo osnovnih arhitekturnih delov – artefaktov – kot gradnikov mestne celote. Vsak individualni delec v obliki zgradbe, trga, ulice itd. je pri tem mogoče uvrstiti v pripadajočo skupino »podobnih«, medtem ko kombinacije in skupki osnovnih značilnih delcev tvorijo nove značilne oblike (blok, soseska, okoliš itd.). Koncept v svojem delu *The Architecture Of The City* razlaga Aldo Rossi (1982), ki mesto razume kot povezan skupek osnovnih arhitekturnih artefaktov. Avtor urbani prostor bere in reprezentira skozi temeljne strukture, ki jih v tipološki sistem združuje na podlagi njihovih ključnih značilnosti (npr. vrste zgradb – knjižnice, šole, domovi itd.). Posamezne tipe zasnuje začenši s povsem tehničnimi, konstrukcijskimi značilnostmi ter sistem nadalje pogloblja s finejšimi razločki med njimi (podtipi). Tipološki pristop v svojem delu *Urban space* ubere tudi Robert Krier (1979), vendar si da slednji, za razliko od Rossija, več opravi s tipologijo odprtih mestnih prostorov. Krier privzema, da fizično formo mesta določajo odnosi med odprtimi prostori in arhitekturnimi strukturami, ki prve zapirajo oziroma zamejujejo. Tipologijo avtor zasnuje na treh vodilnih oblikah – krožni, pravokotni in trikotni, ki jo nadalje regulira in prilagaja v skladu z dejanskimi oblikami odprtih prostorov (prekrivanje, transformacija, vsebovanost, medsebojno dopolnjevanje, itd.).

Entiteti pristop je za razumevanje urbanega prostora uvedel Christopher Alexander (*Alexander et al.*, 1977) ki se je kot matematik in arhitekt obenem ukvarjal z vprašanjem, kako posamezen princip prostorske strukture aplicirati generično na več ravni mesta kot celote. Pro-

4 V okviru reprezentacije, ki se osredotoča na podeželsko kulturno krajino je zanimiv prispevek avtorja Urbanca (Urbanca, 2012), ki obravnava istrsko podeželje, njegovo retoriko in predstavljivost, z vsemi družbeno-gospodarskimi elementi in pripadnostno noto.

Slika 2: Izkustveni pristop k reprezentaciji prostora, »serial vision« (Cullen, 1961); avtor slike: M. Juvančič; M 1:4000.

Figure 2: Experience-based approach in representation, "serial vision" (Cullen, 1961); author of the graphic: M. Juvančič; S 1:4000.

stor vidi kot skupek osnovnih entitet, ki jih sam imenuje tudi vzorci (*pattern*), in ki v vrsti medsebojnih razmerij tvorijo manjše celote ali pod-sisteme, pomembne za delovanje urbanega sistema. Najbolj pomemben moment te teorije je podmena, ki zavrača enostavno strukturo osnovnih vzorcev kot izoliranih entitet, pač pa poudarja kompleksno medsebojno prepletenost v več ravneh, njihovo vsebovanost v višjih redih vzorcev in sestavljenost iz manjših vzorcev. Ko se posamezni elementi znajdejo v medsebojni interakciji, torej postanejo sistem, sistemi se medsebojno lahko prekrivajo in se povezujejo v sisteme višjih redov.

»/.../In short, no pattern is an isolated entity. Each pattern can exist in the world only to the extent that is supported by other patterns: the larger patterns in which it is embedded, the patterns of the same size that surround it, and the smaller patterns which are embedded in it./.../« (Alexander et al., 1977, 13).

Za boljše razumevanje tega koncepta vzemimo primer. V Izoli na vogalu med Pittonijevo ulico in Cankarjevimi drevoredom je avtobusno postajališče ob prehodu za pešce. Na pločniku sta klop in smetnjak, zraven so izložbena okna s tendo. Za vogalom je stojalo za brezplačne časopise, blizu pa še informacijsko-turistična tabla in zidec ob stopnišču v eno od stavb. Na običajen dan nekaj ljudi čaka na postaji. Stojijo in sedijo na klopi. Nekateri se pogovarjajo. Dva vzameta časopis iz stojala in bereta. Nekdo se usede na zidec ob stopnišču, ob sebi ima kolo. Nekdo stoji pred tablo in gleda zemljevid, dva starejša občana počivata v senci drevesa. Mimo hodijo pešci, ki prečijo cestišče, nekateri se ustavijo pred informacijsko tablo, nekateri v vrečkami v rokah hitijo iz bližnje tržnice. Ko začne dež, se pozicije spremenijo. Več čakajočih na postaji stopi pod tendo ob izložbi, ob zidec nekdo nasloni kolo in odide v stavbo. Več ljudi preči cestišče. Nekdo naredi ovinek in v poštni nabiralnik odvrže pismo. Čez čas pripelje avtobus in ustavi na postajališču. Čakajoči na postaji vstopijo, izstopi nekaj turistov, ki se odpravijo proti informacijski tabli. Vmes si ogledajo izložbe in z očmi poiščejo znak za bankomat, ki je ob zidcu...

Opisane naključne situacije ustvarjajo medsebojno interakcijo med različnimi urbani elementi in njihovimi uporabniki. Od postajališča, sedišč, stojala za novice, tende, zidca, sence drevesa itd., do čakajočih na postaji, hitečih iz tržnice, opazujočih informacijsko tablo ali izložbe, stoječih pod tendo zaradi dežja ali pod drevesom zaradi sence itd. Posamezni nizi fizičnih urbanih elementov v določeni situaciji tvorijo medsebojno po-

vezane enote (entitete), ki jih povezujejo uporabniki in njihove aktivnosti/vedenje, ter zunanji dejavniki, kot so čas dneva, vreme, centralne funkcije v bližini ipd. Vsak tak niz elementov oziroma zaključena entiteta, ki jo urbani oblikovalec lahko definira je torej manjši pod-sistem, ki pa ni neodvisen od drugih zaključenih entitet, saj posamezen element lahko nastopa v več različnih enotah, glede na situacije, ki jih oblikujejo. Soodvisnost elementov se tako tvori ne le skozi povezanost znotraj manjših sistemov, pač pa tudi skozi – kot to imenuje Alexander – dinamično ravnovesje širšega sistema, ki povezuje posamezne entitete v celoto.

Svojtven prispevek, ki ga Alexander s svojim delom takratnega časa prinaša k razumevanju mesta in strukture urbanega prostora je zagotovo deloma tudi odraz njegovega izobrazbenega ozadja oziroma razmeroma neznačilne kombinacije matematičnih in arhitekturnih znanj. Svoje videnje, miselno reprezentacijo in razumevanje kompleksnosti mestne strukture sicer podrobneje razlaga v delih *Pattern language* in *A city is not a tree*. Zadnja prinaša predvsem spoznanja o prekrivajočih se medsebojnih razmerjih in večplastni mrežni strukturi realnega sistema, česar kompleksnosti ni mogoče posnemati z enostavno drevesno strukturo oziroma enostavnim razvejanim diagramom, ki zgolj fragmentira funkcije in aktivnosti.

Če se vrnemo še k nekaterim drugim pristopom, ki so se pojavili nekoliko kasneje v zgodovini prejšnjega stoletja. Wessel et al. (2008) kot pomembnega izpostavi pristop *prostorske sintakse*, ki ga uvajata Hiller⁵ in Hanson (1984) in pristope, ki pri razumevanju prostorske stvarnosti in njegove reprezentacije v ospredje močnejše potiskajo komunikacijski pomen urbanega prostora, vlogo sodobnih omrežij, oblik mobilnosti, globalnih in ekonomskih silnic, kar nenazadnje zaznamuje tudi razvoj fizične, vidne in kulturne podobe mestnih prostorov (npr. Venturi et al., 1977; Koolhaas in Mau, 1995; Allen, 1999). Kot meni Soane (2007) reprezentacijo takšnih sistemov prej kot brezhiben in ličen izraz zaznamuje vrsta preskokov, prekrivanj, nepravilnih vzorcev in »zamaknjenih plasti«, ki jih je težka razumeti in prikazati na enostaven in enovit način. S podobnim argumentom tudi Allen (1999) v svoji knjigi *Points and Lines: Diagrams and projections for the city* zavrne bojazni pred domnevno pojemajočo močjo pristnega arhitekturnega izraza, ki bi se zgodil na račun razvoja novih digitalnih tehnologij, ki so v pomoč, tako pri arhitekturnem snovanju kot miselni in vizualni reprezentaciji idej. Kot dalje utemeljuje isti avtor, je »prostorskost« arhitekture in vpetost v širši prostorski kontekst dovolj dobro in trdno zagotovilo njene distinkcije z digitalnimi mediji, predvsem zato, ker nobena arhitektura niti urbani pro-

5 Hillerjev pristop razlaga povezavo med fizično strukturo prostora mesta in uporabnikovim odzivom oziroma vedenjem kot fenomenološki pojav. Avtor je, kot sam trdi, z metodo prostorske sintakse na konceptni in pragmatični ravni povezal fenomenološki »mehki« pristop in trši analitični pristop k preučevanju povezav med urbano obliko in uporabnikom, in sicer skozi strukture in dinamiko prostorske konfiguracije.

stor nista geometrična perfekcija, izolirana od okolice, pač pa prej rezultat nepredvidljivih silnic in medsebojnih vplivov, ki sežejo daleč onstran zgolj vidne podobe specifične arhitekture ali prostora.

ZAKLJUČEK

Razprava o kvaliteta prostora je stara vsaj nekaj stoletij in je relevantna iz vsaj dveh vidikov, to je, z vidika celostnega razumevanja dimenzij prostorske stvarnosti in njenih pomenov in na drugi strani, z vidika poskusov vrednotenja in medsebojne primerjave prostorov. Prijemi, ki so v polpretekli zgodovini zaznamovali preučevanje in vrednotenje urbanih prostorov za namen njihovega oblikovanja in načrtovanja so številni in bi tudi v najbolj skrčeni obliki presegali obseg tega članka. V pregledu smo se zato osredotočili na izbrane avtorje oziroma urbaniste, ki so zasnovali najbolj vidne in vplivne temelje miselni in vizualni členitvi urbanega prostora in njegovih kvalitet. Slednje so, tako v strokovnem kot laičnem pojmovanju, vedno osrednji predmet in vprašanje oblikovanja ali načrtovanja prostora. Kar samo se zato poraja vprašanje, katere so potemtakem tiste najbolj želene vrline, ki odlikujejo odziven prostor (Bentley et al., 1985) in premišljeno urbano oblikovanje? Ali, kaj je tisto, kar prostor spremeni v kraj in ga obenem razlikuje od t.i. ne-kraja ali ne-prostora (Relph, 1976; Auge, 1995; Hočevar, 2000)? Odgovor nikoli ni bil in ni preprost. Uspešni urbani prostori so lahko tisti, ki so nastali pred nedavnim ali tisti, ki svojo identiteto merijo v stoletjih, lahko so tisti, ki jih obiskujemo vsak dan, ali le občasno, lahko so tam, kjer smo doma, tam kjer delamo ali kjer preživljamo prosti čas. Lahko so posejani z zelenjem ali brez enega samega drevesa ... Očarljivost prostora je izmuzljiva vrлина, ki se le stežka meri na enoviti merski lestvici. Brez dvoma ima vsak urbani prostor pred-dispozicije in danosti, ki postavljajo manevrski okvir oblikovanju, vprašanje pa je, do katere mere je dane lastnosti prostora mogoče razviti v smeri splošnih uporabnikovih potreb in pričakovanj, ne da bi ob tem dolgoročno ogrozili njegovo družbeno-kulturno, ekonomsko ali ekološko stabilnost. Pri tem so uporabnikove potrebe in hotenja ne glede na spreminjajoče se razmere, vedno hvaležno izhodišče pri razmišljanju o kvaliteta, arhitektura kot stroka pa ne edina, ki lahko pričara uporabniku naklonjen prostor v vseh ozirih, res

pa je tista, ki nosi levji delež udejanjanja v vseh ozirih premišljene fizične oblike.

In kaj nam univerzalnega o metodah preučevanja *urbanega* sporoča šopek obravnavanih avtorjev v članku? Da moremo kot arhitekti, oblikovalci ali strokovnjaki celovito razumeti in vzročno-posledično preučevati »*life between buildings*« (Gehl, 1987), se moramo znova ozreti nazaj k oblikovani strukturi, osnovnim elementom grajenega okolja in njihovi medsebojni povezanosti ter obenem na prostor pogledati kot njegovi uporabniki, skozi prizmo uporabnikove izkušnje in skozi pričakovanja, ki jih do prostora imamo. Učinkovita interpretacija prostora je torej kompromis, za katerega je pomembno, da se odvija na podstavku, ki omogoča tako uporabniški kot strokovni vidik. Tehnike, ki jih pri tem uporabljajo eni in drugi so seveda različne in so se načrtno razvijale več desetletij. Razlikujejo se tako v meri objektivnosti, ki jo pri obravnavi premorejo, kot prostorskem merilu, na katerega se nanašajo. Medtem ko recimo Hiller oblikuje povsem objektivno in numerično mero, s katero razlaga raven povezanosti znotraj mestne mreže na infrastrukturni in simbolni ravni, Gordon Cullen ponudi način dokumentiranja vidne in prostorske izkušnje, kot jo zaznava oko tistega, ki se skozi prostor giblje, Whyte pa na primer preprosto predlaga popis sedežev in tipov sedišč ter njihov vidni domet na ravni posameznih zaključenih mestnih prostorov, kot ključni moment oziroma mero prostorske vitalnosti.

Kljub temu, da gre za dediščino častitljivih let, je večina vidikov, pristopov in tehnik členitve *urbanega* povsem aplikativna in smiselna tudi v luči sodobnega mesta ter predstavlja bogato zalogo znanja, ki odgovarja na vprašanja o prostorskih kvaliteta, njihovih pomenih ter vzvodih njihovega doseganja, in ki nenazadnje stremi k pragmatični vrednosti za udejanjanje odzivne in uporabniku prijazne strukture in oblike. Jasno pa je tudi, da se danes ne moremo ustaviti zgolj pri dediščini pristopov obravnave urbanega. V ospredje namreč brezkompromisno stopa razvoj sodobne tehnologije in s tem povezane možnosti, ki se odpirajo, tako v smislu analize prostorov, pridobivanja podatkov in odzivov uporabnikov (*big data analysis, crowdsourcing*). Obenem se, sicer počasi, postopoma, vendar zanesljivo in nepretrgoma modificirajo tudi človekove potrebe, težnje, pričakovanja in prioritete, kar postavlja urbano oblikovanje pred vedno nove izzive, izdvajanje kvalitet urbanega pa na spremenjena izhodišča.

APPROACHES TO RESEARCH AND REPRESENTATION OF QUALITIES IN URBAN PLACES

Špela VEROVŠEK

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
spela.verovsek@fa.uni-lj.si

Matevž JUVANČIČ

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
matevz.juvancic@fa.uni-lj.si

Tadeja ZUPANČIČ

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
tadeja.zupancic@fa.uni-lj.si

SUMMARY

The tendencies to studying, designing and creating urban places with a greater relevance to the user's personal experience – as a response to the impersonal approach of design – have reinforced the search for the alternative ways of tackling the city and its parts (Laric and Macdonald, 2010). The vital concept of urban design and its qualities not only has become a compromise among aesthetics, comfort, usability, implementation of user expectations and considering spatial constraints (sustainable aspect of development), but also compromises the aspects of various disciplines involved. They assess the spatial reality and qualities on the basis of their own optic of study and understanding. As claimed by Forsyth et al. (2010), the scientific community has developed a rich set of aspects to approach the evaluation and interpretation of urban reality, either in a conceptual, abstract and concise way or in a way closer to the experience (Bosselman, 1998). Criteria and indicators for assessing spatial strengths and weaknesses are therefore based on physical, cultural and social or purely perceptual nature of urban reality. Finally, it is assumed that perception of quality, at least in part, strongly relate to the needs of the users. In this paper we discuss some essential definitions of spatial qualities that are important from the architectural and urban point of view. The article debates the gradual shift in designing which tend to put forward the actual user's experience. In addition, the essential approaches to such conceptions are explained and the theoretical foundations for the categorization of spatial qualities, recognized by modern urban planning doctrine are discussed. Moreover, some examples of well-known categorizations of spatial qualities based on various spatial dimensions are gathered from the literature and linked to the selected designing practices. Despite the fact that it is a heritage of venerable years, most aspects, approaches and techniques to address the urban are applicable and relevant in the light of modern cities. Correspondingly it represents a rich repository of knowledge to answer questions about spatial qualities, their meanings, ways of their achievement and which ultimately aims at pragmatic value of responsive and user-friendly structure and shape. It is also clear that nowadays one cannot be well content with only the approaches from the past. The development of modern technologies and communication opportunities offers new prospects, both in terms of analysis of the urban phenomena, collecting data and detecting user responses (big data analysis, crowdsourcing). At the same time, slowly and gradually, but definitely and continuously the human needs, expectations and priorities are being modified, making the urban design even more challenging.

Key words: urban place, spatial qualities, urban design, categorization

VIRI IN LITERATURA

- Alexander, C., Ishikawa, S., Silverstein, M. (1977):** *A Pattern Language*. Oxford, Oxford University Press.
- Alfonzo, M. A. (2005):** To Walk or not to Walk? The hierarchy of Walking Needs. *Environment and Behaviour*, 37, 6, 808–836.
- Allen, S. (1999):** *Points and Lines: Diagrams and Projects for the City*. New York, Princeton Architectural Press.
- Auge, M. (1995):** *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London, Verso.
- Bentley I., Alcock, A., Murrain, P., McGlynn, S., Smith, G. (1985):** *Responsive Environments: A Manual for Designers*. London, The Architectural Press.
- Birmingham City Council (2001):** *Places for Living: Revised Residential Design Guide for Birmingham*. Birmingham, Department of Planning and Architecture.
- Bosselmann, P. (1998):** *Representation of Places*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Bradshaw, J. R. (1972):** The taxonomy of social need. V: McLachlan, G. (ur.). *Problems and Progress in Medical Care*. Oxford, Oxford University Press.
- Carmona, M. (2010):** *Public places - urban spaces: the dimensions of urban design* (2. ed.). Amsterdam, Elsevier.
- Commission for Architecture and the Built Environment, UK/Department of the Environment, Transport and the Regions (2001):** *Better places to live by design: companion guide to planning and design policy*. London, Llewelyn-Davis.
- Commission for Architecture and the Built Environment (2008):** *Inclusion by design - equality, diversity and the built environment*. London, Thomas Telford London.
- Cullen, G. (1961):** *Townscape*. London, Architectural Press.
- DETR & CUBE (2000):** *By Design: urban design in the planning system - towards better practice*, London, Thomas Telford Publishing.
- English Partnerships (2010):** *Urban design compendium*. London, Llewelyn-Davis.
- Ewing, R., Handy, S., (2009):** Measuring the Unmeasurable: Urban Design Qualities Related to Walkability. *Journal of Urban Design*, 14(1), 65–84.
- Falk, E., Risser, R., Hydén, C., Draskóczy, M. (2003):** Arterial roads do not have to be big, ugly and difficult for non-motorists. Vancouver, ICTCT.
- Forsyth, A., Jacobson, J., Thering, K. (2010):** Six Assessments of the Same Places: Comparing Views of Urban Design. *Journal of Urban Design*, 15(1), 21–48.
- Frey, H. (1999):** *Designing the city: towards a more sustainable urban form*. London, E&FN SPON Press.
- Gehl, J. (1987):** *Life Between Buildings: Using Public Space*. Copenhagen, Arkitektens Forlag.
- Gottdiener, M. (1994):** *The social production of urban space*. University of Texas Press.
- Hillier, B., Hanson, J. (1984):** *The Social logic of Space*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hočevár, M. (2000):** *Novi urbani trendi. Prizorišča v mestih – omrežja med prostori*. Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV.
- Hooper, K. (1978):** *Perceptual aspects of architecture*. V: Carterette, E.C. (ur.), Friedman M.P. (ur.). *Handbook of Perception*. New York, Academic Press.
- Jacobs, J. (1961):** *The Death and Life of Great American Cities*. New York, Random House.
- Koolhaas, R., Mau, B. (1995):** *S, M, L, XL*. New York, The Monacelli Press.
- Krier, R. (1979):** *Urban Space*. New York, Rizzoli International Publications Inc.
- Lapintie, K. (2010):** Identification of Pedestrian Quality Needs – a conceptual, systems theoretic and pragmatic analysis. In: COST 358 Pedestrians' Quality Needs. PQN Final Report, Cheltenham: Walk21.
- Larice, M., Macdonald, E. (2010):** *The urban design reader*. London, Routledge.
- Lynch, K., (1960):** *The Image of the City*. Cambridge, MIT Press.
- Marling, G., Jensen, O. B., & Kiib, H. (2009):** The experience city: planning of hybrid cultural projects. *European Planning Studies*, 17(6), 863–885.
- Maslow, A. H. (1943):** A Theory of Human Motivation. *Psychological Review* 50(4) (1943), 370–396.
- Methorst, R., Monterde, H., Risser R., Sauter D., Tight, M., Walker, J. (2010):** *Pedestrians' Quality Needs. Final Report of the COST project 358*. Cheltenham, Walk21.
- Ministry for the Environment and Wellington City Council (2005):** *The Value of Urban Design: The economic, environmental and social benefits of urban design*. Wellington, Ministry for the Environment.
- Polič, M. (2007):** *Okoljska psihologija*. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Rapoport, A. (1970):** The Study of Spatial Quality. *Journal of Aesthetic Education*, 4(4), 81–96.
- Relph, E. (1976):** *Place and Placelessness*. London, Pion.
- Rivlin, L. G. (1990):** *Paths towards environmental consciousness*. V: Altman, I. (ur.), Christensen, K. (ur.). *Environment and Behavior Studies: Emergence of Intellectual Traditions*. New York, Plenum, str. 169–185.
- Rossi, A. (1982):** *The Architecture of the City*. Cambridge, MIT Press.
- Saelens B. E., Handy, S. L. (2008):** Built Environment Correlates of Walking: A Review. *Med Sci Sports Exerc*, 40(7), 550–566.
- Soane, J. (2007):** Review of the book *Mutations: Harvard Project on the City*. Url: <http://www.ribabookshops.com> (2.4.2014).
- Stiles, R. (2007):** *A guideline for Making space*. Dunaj, UrbSpace, TU Wien.

Svetina, M. (2014): Resilience in the context of Erikson's theory of human development. *Current psychology*, 33, (3), 393–404.

Tuan, Y. (1975): Place: An experiential Perspective. *Geographical Review*, 65(2), 151–165.

Urbanc, M. (2012): Reprezentacija kulturne pokrajine v besedilih o slovenski Istri. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 22(1), 199–210.

Venturi, R., Brown S., Izenour, S. (1977): Learning from Las Vegas: The Forgotten Symbolism of Architectural Form. Cambridge, MIT Press.

Wessel, G., Sauda, E., Chang, R. (2008): Urban Visualization: Urban Design and Computer Visualization. V: *Proceedings of CAADRIA 2008*, CAADRIA Press, Thailand, 409–416.

Whyte, W. H. (1980): The Social Life of Small Urban Spaces. Washington, Conservation Foundation.

original scientific article
received: 2013-11-13

UDC 712.2:631.11(497.4Idrija)

PRIČAKOVANJA KMETOV O SPREMEMBAH KULTURNE KRAJINE NA OBMOČJU OBČINE IDRİJA

Damjana GANTAR

Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Trnovski pristan 2, p.p. 4717, SI-1127 Ljubljana, Slovenija
e-mail: damjana.gantar@uirsi.si

IZVLEČEK

Kulturna krajina nastaja in se spreminja pod vplivom človekovega delovanja in naravnih procesov, zaznavanje krajine in njenih sprememb pa je subjektivno in odvisno od vrste dejavnikov. Članek predstavlja stališča kmetov do sprememb kulturne krajine v krajevnih skupnostih Godovič in Črni Vrh v občini Idrija. Podatke smo pridobili z anketiranjem v okviru širše raziskave o vplivih uporabe scenarijev na stališča in ravnanje deležnikov, v katero so bili vključeni kmetje oziroma nosilci kmetijskih gospodarstev, ki tudi gospodarijo na večini kmetijskih zemljišč in gozda. Stališča kmetov do sprememb, njihova pričakovanja o nadaljnjem zaraščanju, opuščanju kmetijskih površin in širjenju pozidave ter o pomenu »negativnih« razvojnih dejavnikov, ki se nekoliko razlikujejo od stališč odločevalcev, so v povezavi z ekspertnim znanjem koristna informacija o verjetnih prihodnjih spremembah podeželske krajine, in lahko opozorijo na dejavnike, katerim zunanji pa čeprav ekspertni opazovalec lahko pripisuje premalo pomena.

Ključne besede: kulturna krajina, spremembe krajine, zaznavanje, vzdrževanje kmetijskih zemljišč, lastniki kmetij

LE ASPETTATIVE DEGLI AGRICOLTORI SUI CAMBIAMENTI DEL PAESAGGIO CULTURALE NEL COMUNE DI IDRİJA

SINTESI

Il paesaggio culturale si forma e si trasforma in base all'agire combinato dell'opera dell'uomo e dei processi naturali. La percezione del paesaggio e delle sue trasformazioni, invece, è prettamente soggettiva e dipende da fattori diversi.

L'articolo presenta le opinioni espresse dagli agricoltori rispetto al tema del cambiamento del paesaggio culturale nelle comunità locali di Idrija, Godovič e Črni Vrh. Le diverse opinioni sono state raccolte attraverso un questionario di indagine, realizzato nell'ambito del progetto di ricerca sull'influenza che l'uso di diversi scenari avrebbe dal punto di vista dei titolari (agricoltori e proprietari di fattorie). All'indagine hanno partecipato diversi agricoltori che gestiscono la maggior parte dei boschi e dei terreni agricoli.

Le opinioni dei soggetti intervistati rispetto al tema dei cambiamenti culturali, le loro aspettative sul possibile ampliamento della superficie boschiva e sul significato dei fattori di sviluppo ad impatto "negativo" si differenziano, anche in maniera significativa, dal punto di vista dei decisori. Ciò nonostante, proprio perché collegati all'esperienza diretta, alla conoscenza professionale ed alla presenza sul territorio, le aspettative dei soggetti intervistati offrono utili informazioni sui possibili cambiamenti futuri del paesaggio culturale e possono fornire indicazioni che potrebbero sfuggire ad un osservatore esterno, sebbene professionista.

Parole chiave: paesaggio culturale, cambiamenti del paesaggio, percezione, manutenzione di terreni agricoli, proprietari di fattorie

UVOD

Za krajino na območju Idrije je značilen reliefno bogat preplet visokih planot in globokih dolin Idrijce in njenih pritokov. Na nastanek in razvoj mesta Idrije je ključno vplivala večstoletna tradicija rudarjenja, v okolici Idrije pa so se v sozvočju s potrebami rudnika razvijale dejavnosti gozdarstva in kmetijstva, prometne poti in naselja. Tako so tudi na območju Črnega Vrha in Godoviča krajino v največji meri oblikovale dejavnosti povezane s kmetijstvom in gozdarstvom. Večina zemljišč na tem območju je danes v lasti kmetov, ki krajino tudi obdelujejo oziroma vzdržujejo. Kmetje so skupina, ki ima najbolj neposreden stik s krajino, in zato zanimiv vir informacij o stanju in procesih, pa tudi o njihovih željah in namerah povezanih s krajino, v kateri živijo in delajo. Pojem krajina namreč poleg same fizične pojavnosti vključuje tudi nesnovno, pojmovno kategorijo, ki izhaja iz človekovih potreb po drugačnem, boljšem svetu (Ogrin, 1989). V raziskavi, ki je vključevala vse lastnike kmetijskih gospodarstev na območju Črnega Vrha in Godoviča smo ugotavljali stališča kmetov do krajine in dejavnikov, ki nanjo vplivajo ter pričakovanja o prihodnjih spremembah. Ta pričakovanja so anketiranci izrazili s pisanjem scenarijev za območje krajevnih skupnosti Črni Vrh in Godovič. O uresničitvi določenih predstav, na primer o predvidenem obsegu zaraščanja, smo sklepali na podlagi odgovorov o načrtovanih prihodnjih spremembah na kmetiji ter mnenju lastnikov o prihodnosti kmetije.

Kulturna krajina, spremembe in dejavniki

Krajina izvirno pomeni prostor, ki ga glede na različne lastnosti dojemamo kot celoto (Haber, 1995, 38). Za celovito razumevanje pojma krajine je bistveno poznavanje osnovnih pomenov: *kulturna krajina* pomeni postavljen pomeni obdelano zemljo ("land" – zemljišče, zemlja, dežela; "schaffen", "shaping" – delati, biti zaposlen, kreativno oblikovati, spreminjati, obdelovati). Haber (1995) opozarja na dinamičen značaj besed: "Landschaft", "landscape", gre za dinamične pojme, ki pomenijo oblikovanje, preoblikovanje od narave ali človeka, nastajanje. Pojem *kulturna*: "Kultur", "cultural", pa je povezan s človekom oziroma človekovim obdelovanjem zemlje, poselitvijo, kmetovanjem in drugimi dejavnostmi. Naštete besede imajo dinamičen pomen, opisujejo procese, spremembo, dinamiko. Krajina je sistem, ki vključuje ekološke, družbene, ekonomske in kulturne prvine in procese in se stalno spreminja. Skozi dolga časovna obdobja so se pod vplivom različnih naravnih in antropogenih dejavnikov razvili različni tipi kulturne krajine.

Na kulturno krajino vplivajo različni dejavniki, v grobem jih lahko razdelimo na zunanje in notranje. Zunanji delujejo na primer na ravni države ali globalno – podnebne spremembe, politike, migracije; notranji pa izha-

jajo iz ožjega območja, ki ga opazujemo – demografski procesi, gospodarske razmere, razvojne pobude, kot tudi naravni procesi. Poleg naštetih je še mnogo drugih dejavnikov, katerih vplive je težko opredeliti, saj delujejo posredno ali v povezavi z drugimi dejavniki, njihove posledice oziroma spremembe pa je nemogoče natančno napovedati saj jih ne moremo v celoti izmeriti, zaznavamo pa jih tako objektivno kot subjektivno, kot pišejo Palang et al. (2010). Na splošno velja, da imajo največji neposreden vpliv na kulturno krajino kmetijska raba, gozdarstvo, poselitve in infrastruktura. Ker je večina kulturne krajine v Sloveniji gozdne in kmetijske, sklepamo, da imajo največji vpliv dejavnosti, povezane s kmetijstvom in gozdarstvom, na spreminjanje krajine pa vpliva tudi opuščanje teh dejavnosti. Največji delež površine Slovenije, več kot 60 %, obsega gozd (Gale, 2011). Delež gozda se je od leta 1930 in do okrog leta 2000 hitro povečeval (Vrščaj, 2013), njegova podoba pa se za razliko od kmetijskih površin, kjer so se skozi isto časovno obdobje spreminjali načini obdelave tal in vrste kmetijske rabe ni bistveno spremenila. Spremembe v kmetijski rabi tal so povezane z družbenimi in političnimi spremembami, za primer omenimo le pridružitve Slovenije Evropski skupnosti in izvajanje kmetijsko okoljskih ukrepov, med katerimi so bila izravnalna plačila za območja z omejenimi možnostmi za kmetijsko dejavnost med leti 2000–2003, ki so pomenila prehod od proizvodno vezanih na neproizvodno vezana neposredna plačila kmetom z namenom zmanjšanja negativnih vplivov kmetijstva na okolje, ohranjanje rodovitnosti, biotske pestrosti in tradicionalne kulturne krajine (Program..., 2007) in so za kmete najpomembnejši ekonomski instrument pri odločanju o načinu obdelave zemljišč in posledično o podobi slovenske krajine (Zavodnik Lamovšek, 2013).

Zaznave in stališča o kulturni krajini

Raznolikost krajin in njihovo spreminjanje zaznamo prek različnih čutil, pri čemer prevladuje vidno zaznavanje. Kot piše Kovačev (2006) je razumevanje in odnos človeka do prostora povezan z zaznavanjem, velik del teh zaznav je vidnega izvora in se razvijajo pod vplivom izkušenj in učenja. Zaznavanje je psihološki proces sprejemanja, organizacije in interpretacije informacij oziroma dražljajev, ki jih posameznik sprejema prek čutnih organov in izhajajo bodisi iz človeka samega ali iz okolja. Zaznava ali osmislitev dražljaja je integracija dražljaja in izkušenj. Na podlagi zaznavanja in čustvene ter vedenjske komponente se oblikujejo stališča, ki so osnova za delovanje (glej: Gooledge in Stimson, 1997; Radovan, 2001). Zaznavanje prostora je ključno pri orientaciji v prostoru in iskanju virov, torej neločljivo povezano z obstojem in razvojem človeka. Ule (2005) navaja, da stališča usmerjajo naše delovanje v svetu in obratno, spremembe v socialnem svetu se najprej odražajo v naših stališčih, ki nato vplivajo na spreminjanje naših dejanj ali vedenjskih oblik.

Krajina kot fizični prostor je neločljivo povezana z zaznavanjem in delovanjem ljudi v njej, v tem pomenu je krajina sredstvo oziroma medij, ki se stalno spreminja in razvija in je sestavni del miselnega in fizičnega delovanja različnih družb v različnih obdobjih (Corner, 1999). Zaradi poistovetenja s tem, kako krajino občutimo oziroma dojemamo in s tem povezanim občutkom pripadnosti je krajina lahko nosilka lokalne ali celo nacionalne identitete, kot piše Kučan (1998), Zgonik (2013) pa poudarja pestrost regionalnih identitet v Sloveniji, ki se navezujejo na obmorske, alpske, panonske in kraške krajinske tipe.

Vidno zaznavanje krajine je nadgrajeno z vrednotenjem in pripisovanjem različnih (tudi simbolnih) pomenov; Palang et al. (2000), pri krajini opredeljujejo tri ravni: socio-ekonomske in naravne procese, kot glavne dejavnike, ki oblikujejo »dejansko« krajino, vrednote in preference, ki oblikujejo t.i. »nematerialno« krajino oziroma predstavo o krajini in podobo krajine, ki pomeni to, kar ljudje vidimo. Zaznavanje krajine in njenih značilnosti npr. reliefa ali rastja, ki vplivajo tako na videz kot tudi na možnosti gospodarjenja se odraža tudi skozi poimenovanje določenih delov s t.i. ledinskimi imeni, ki so eden prvih zapisov človeka v prostoru (Penko Seidl, 2010). Poseben odnos človeka do krajine, ki se odraža skozi različne zapise in besedila je na primeru slovenske Istre proučevala Urbanc (2012); besedila razkrivajo pomen istrske pokrajine oziroma same zemlje za obstoj ljudi, izražajo navezanost in čustva - tako pozitivna kot negativna, v povezavi s težkim življenjem in bojem za vsakdanje preživetje. Po mnenju Urbanc et al. (2004) je dojemanje krajin v 20. stoletju nazadovalo; hitre spremembe skupaj z urbanizacijo, globalizacijo in drugimi družbenimi procesi so vplivale na pretrganje vezi med človekom in krajino, ta pa posledično dobiva nove ali le drugačne, preoblikovane podobe, vloge in pomena.

Možnosti za oblikovanje novih podob in vloge krajine, ki jih prinašajo razvoj različnih dejavnosti in poselitve v prostoru ter nove rabe prostora, se navadno srečujejo z močnimi težnjami po ohranjanju podob krajine iz preteklosti. Vprašanje smiselnosti ohranjanja »tradicionalnih« oblik krajin, ki so nastajale skozi dolga obdobja z načinom gospodarjenja prilagojenim naravnim razmeram; če se kažejo potrebe po drugačnih, je v svojem vplivnem delu zastavil Corner (1999). Človekov vpliv na nekaterih območjih je zmanjšan in ne more več zadržati naravnih procesov, medtem, ko so posegi v prostor vse bolj obsežni in s tem tudi vidni. Katero krajino se bodo ohranile v prihodnje je v veliki meri povezano s stroški ohranjanja in razpoložljivimi sredstvi za gospodarjenje, zato je tudi na tem področju verjetno pričakovati racionalizacijo. Ohranjanje je odvisno tudi od prioritete, ki nastanejo na podlagi različnih vrednot,

na primer o pomenu ohranjenega in kakovostnega okolja in prostora nasploh.

Kmetje in njihova vloga pri vzdrževanju kulturne krajine

Kljub spreminjanju odnosa do krajine je stik človeka s krajino oziroma prostorom kot takim na slovenskem podeželju razmeroma pristen in močan, vsekakor pa manj problematičen kot v nekaterih vzhodnoevropskih državah, ki so imele po drugi svetovni vojni podoben razvoj (glej: Urbanc et al., 2004). Kmetje so ključni »vzdrževalci« kulturne krajine, bodisi jih v to spodbuja tržna usmeritev kmetije, subvencije ali pa zavest o pomenu ohranjanja kmetije. Z ohranjanjem vitalnosti in dejavnosti kmetije se ohranjajo tudi kmetijske površine in preprečuje zaraščanje. V Sloveniji je večina kmetij družinska, kar pomeni, da se nasledstvo prenaša med generacijami znotraj družine. Predvsem za hribovske kmetije¹ pa velja, da skupaj z nasledstvom prehajajo tudi specifična znanja in usmerjenost staršev - njihova stališča, dojemanja in razmišljanja, piše Kerbler (2010), ki ocenjuje pomen zaznav gospodarjev za obstoj in prihodnji razvoj slovenskih hribovskih kmetij. Pri percepcijah sicer ne govori o dojemanju sprememb kulturne krajine temveč o bolj specifičnih, ki se neposredneje nanašajo na gospodarjenje, kot na primer zaznave o oddaljenosti kmetije, vitalnosti in vlaganjih v razvoj ter o spremembi velikosti kmetije.

Spremembe v kulturni krajini so bistveno povezane z obsegom vzdrževanja sedanjega stanja in načinov obdelave zemljišč. Ohranjanje tradicionalnih rab in načinov gospodarjenja s kmetijskimi zemljišči je pogoj, da se ohrani kulturna krajina, kot jo poznamo sedaj, pri čemer je nezanemarljiv tudi pomen tradicionalne podobe kulturne krajine kot nosilke lokalne identitete, o čemer pišejo Sooväli et al. (2003). Kljub dejstvu, da bi želeli ohraniti sedanji videz krajin, se je treba zavedati, da so spremembe bistvena značilnost kulturne krajine. Prav tako je neizogibno usklajevanje različnih rab in dejavnosti, razvojnih teženj in teženj po ohranjanju oziroma varovanju naravne in kulturne dediščine in premišljeno umeščanje vseh bolj ali manj konfliktnih si dejavnosti v danem - omejenem prostoru.

Kako kmetje, ki so hkrati prebivalci v izbranem območju v občini Idrija občutijo spremembe, kako si predstavljajo kulturno krajino v prihodnje in kako so s temi predstavami povezani načrti za njihovo prihodnje gospodarjenje smo spraševali v anketi, ki je bila del širše raziskovalne naloge namenjene ugotavljanju vpliva uporabe prostorskih scenarijev razvoja kulturne krajine na stališča in ravnanje deležnikov. V predstavitvi rezultatov, ki sledi, se osredotočamo na predstavitev in vre-

¹ Kamor spadajo tudi kmetije v predalpskem svetu, torej tudi Idrijsko-Cerkljanskem hribovju. Kriterijem za območja z omejenimi možnostmi za kmetijsko dejavnost, ki vključujejo hribovsko-gorska območja (Program razvoja..., 2007) zadoščajo tudi kmetije na območju Črnega Vrha in Godoviča, ki je bilo vključeno v raziskavo.

Sl.1: Značilen preplet gozdnih in kmetijskih površin ter različne oblike poselitve na območju Godoviča in Črnega Vrha nad Idrijo (izbrane fotografije uporabljene v raziskavi)

dnotenje pričakovanja in stališč kmetov do prihodnjih sprememb ter njihovih namer o prihodnjem ravnanju oziroma gospodarjenju s kmetijskimi in gozdnimi zemljišči.

RAZISKAVA

Značilnosti kulturne krajine občine Idrija, stanje in scenarij za leto 2022

Občina Idrija je ena redkeje poseljenih občin² z velikim deležem prebivalcev, ki živijo na podeželju. Poleg dveh strnjenih naselij v občini - Idrije in Spodnje Idrije, sta Godovič in Črni Vrh pretežno razpršeni naselji z vaškim jedrom. Na ostalih območjih, zlasti na planotah, prevladuje razpršen vzorec poselitve. Tradicionalno podeželje se je v veliki meri preobrazilo v bivalno okolje za dnevne migrante, manj kot 10 % prebivalstva se še ukvarja s kmetijstvom (Strokovne podlage..., 2006). Največji razvojni potencial med naselji v občini ima Godovič z bližino priključka na avtocesto v Logatcu, poslovno cono in večjim številom delovnih mest. Z vzorcem

poselitve so povezane prometne značilnosti občine Idrija, ki je zaradi reliefnih značilnosti težko dostopna tako z goriške, gorenjske kot z ljubljanske smeri, kar vpliva na omejene razvojne možnosti. Ceste v največji meri potekajo po dolini reke Idrijce in njenih pritokov. Zaradi boljše in hitrejšje prometne povezave z Ljubljano se Idrija funkcionalno bolj veže na Osrednjeslovensko regijo kot na Goriško, predvsem na področjih višjega šolstva, zdravstvene oskrbe in zaposlovanja. Cestno omrežje v občini Idrija sestavlja glavna regionalna cesta imenovana Keltika, ki povezuje Ljubljano in Tolmin. Večina območja občine Idrija se po Regionalni razdelitvi krajinskih tipov (Marušič et al., 1998a) uvršča med zahodno slovenske predalpske krajine, manjši del med Črnim Vrhom in Godovičem pa spada med kraške krajine notranjske Slovenije. V območju so različni podnebni vplivi in geološka zgradba, kar se odraža v oblikovanju tako predalpskih kot dinarsko kraških potez pri površinskem pokrovu in raznolikosti rabe prostora. Značaj krajine oblikuje preplet gozdnih in kmetijskih zemljišč ter menjavanje hribovitega reliefa z uravnjavami, na katerih so vidni kraški pojavi. Na severnem delu območja prehaja

2 40,7 preb/km² v letu 2014 (H1) (Vir: Statistični urad RS)

Sl.2: Primer fotografij stanja in fotomontaž scenarija za območje Črnega Vrha (zgornji sliki) in Godoviča (spodnji sliki)

v predalpsko regijo, za katero so značilne razgibane planote, zaobljeni vrhovi in ozke, globoke doline, vodotoči imajo v višje ležečih grapah in soteskah hudourniški značaj. Prostoru daje enoten videz velika gozdnatost, strnjen gozd prekinjajo značilna območja kmetijskih zemljišč z osamelimi kmetijami in zaselki.

V preteklosti je največji vpliv na prostor imelo rudarstvo. Vplivi sežejo od samega nastanka mesta in do ustvarjanja razmer za razvoj tehnike, znanosti in proizvodnih dejavnosti, do negativnih vplivov, ki se v prostoru in okolju odražajo še skoraj dve desetletji po dokončnem prenehanju pridobivanja rude³ leta 1995, na primer v površinskih premikih, onesnaženosti reke Idrije in Tržaškega zaliva z živim srebrom in preseženih vrednostih radona v nasipih žgalniških ostankov (Cigale et al., 2009).

Kljub temu, da se je vpliv primarnih dejavnosti na prostor zmanjšal oziroma spremenil, sta kmetijstvo in gozdarstvo na Idrijskem še vedno dejavnosti s pomembnim vplivom na krajino. Predvsem pri kmetijstvu se opazja intenzivnejši vpliv na nekaterih za kmetijstvo ugodnih površinah, kot so planote, medtem ko v območjih

s težjimi razmerami kmetijstvo ostaja zgolj dopolnilna dejavnost in ponekod le težko kljubuje naravni sukcesiji, kmetijske površine pa se umikajo gozdu. Za razliko od kmetijstva gozdarstvo v zadnjem času pridobiva na pomenu. Spremembe prinaša usmerjenost v pridobivanje lesne biomase, ki ima na območju Idrije trenutno še slabo izkoriščen potencial. Poleg teh dejavnosti na prostor vplivata tudi turizem in energetika, vendar na območju idrijske občine zaradi manjšega obsega obeh dejavnosti ni večjih konfliktov ali prostorskih posledic.

Scenarij razvoja kulturne krajine, ki smo ga razvili in uporabili v raziskavi pri skupini nosilcev kmetijskih gospodarstev - kmetov, smo zasnovali po metodi markovskih verig (glej: Gantar, 2009) na podlagi prostorskih podatkov iz Katastra o dejanski rabi kmetijskih zemljišč za leti 1998 in 2006. Napovedi o spremembah posameznih vrst rabe dopolnjene s spoznanji iz razvojnih programov občine so bile podlaga za pisni scenarij in fotomontaže, ki prikazujejo, kakšen bo prostor na območju Godoviča in Črnega Vrha čez 15 let oziroma katere prostorske spremembe bodo najbolj očitne. Izpostavimo najpomembnejše: povečanje pozidanih površin

3 Več na: http://www.rzs-idrija.si/zapiranje_vec.htm

Tabela 1: Osnovni podatki o vzorcu nosilcev kmetijskih gospodarstev

Število	135
Število moških	103 (76,3 %)
Število žensk	32 (23,7 %)
Starost: povprečna	57
najnižja	28
najvišja	92
Izobrazba: osnovna	68 (50,4 %)
poklicna	38 (28,1 %)
srednja	25 (18,5 %)
višja/visoka	4 (3,0 %)
Kmetijska izobrazba	10 (7,4 %)
Zaposlen zunaj kmetije	106 (78,5 %)
Partner zaposlen zunaj kmetije	77 (57,0 %)

povečale za dobrih 10 %, kar vključuje stanovanjske industrijske in prometne površine z novo obvoznico; zmanjšanje površin v zaraščanju in neobdelanih kmetijskih površin za približno 10 %, čiščenje zaraščenih površin ter odstranjevanje grmičevja in drevja na kmetijskih površinah zaradi pridobivanja biomase; zmanjšanje travniških površin za 3 %, vzdrževanje obsega s košnjo in pašo, ter povečanje površine gozda za 1 %. Površine njiv in vrtov, ki vključujejo tudi vrtove ob hišah, so bolj spremenljive, mogoče je povečanje celo do 30 %. Za dobrih 30 % se bodo zmanjšale površine sadovnjakov, predvsem na račun gradnje znotraj in ob robu naselij. Ker se ti dve kategoriji ne izključujeta povsem in skupaj obsegata manjši del površine v primerjavi z gozdnimi ali kmetijskimi površinami, gre dejansko za manjše spremembe v površini obeh rab oziroma njuno medsebojno prepletanje.

Predstavljeni scenarij je bil izdelan za območje Godoviča in Črnega Vrha, vendar lahko podobne trende prenesemo na širši prostor občine Idrija in sosednjih občin, predvsem na planote, kjer sta raba prostora in načini obdelave podobna, na primer na Ledinsko in Vojškarsko planoto ter druga višje ležeča območja, kjer se prepletata kmetijska in gozdarska raba.

Anketna raziskava za nosilce kmetijskih gospodarstev

Na izbranem območju, ki zajema krajevni skupnosti Godovič in Črni Vrh v občini Idrija, je večina zemljišč v lasti kmetov, ki zemljišča v največji meri tudi obdelujejo, zato so bili kmetje izbrani kot populacija za anketiranje. V vzorec so bili vključeni vsi naslovniki oziroma nosilci kmetijskih gospodarstev na območju, tako je raziskava dejansko zajela vse kmetije z izjemo ene, kjer za leto 2006 niso oddali zbirne vloge za kmetijske subvencije. Poleg kmetov je bila v raziskavo vključena skupina

osmih odločevalcev, zaposlenih v državni in občinski upravi, ki so ključne osebe pri oblikovanju ali izvajanju določenih politik, ki v največji meri vplivajo na prostor. Rezultate raziskave smo obdelali in vrednotili posebej za skupino nosilcev kmetijskih gospodarstev (kmetov) in posebej za odločevalce, ki so sodelovali v Delfi študiji. Ker se članek osredotoča na mnenja kmetov, rezultati in izvedba študije za odločevalce niso podrobneje predstavljeni, izpostavljeni so zgolj pri vsebinah, kjer se odgovori obeh skupin pomembno razlikujejo.

Raziskava je potekala z anketiranjem na domu, pri čemer sta bila uporabljeni dve različici vprašalnika, ki sta omogočili medsebojno primerjavo rezultatov za testno (K1) in kontrolno skupino (K2). Bistvena razlika med vprašalnikoma je bila, da je bil v vprašalnik za testno skupino vključen vnaprej pripravljen scenarij razvoja kulturne krajine za območje krajevnih skupnosti Godovič in Črni Vrh, pri vprašalniku za kontrolno skupino pa so scenarij napisali anketiranci sami. V pomoč pri tem jim je bilo šest izbranih fotografij, posnetih na testnem območju (glej Sl. 1). Iste fotografije so bile osnova fotomontažam, ki so ilustrirale vnaprej pripravljen scenarij v vprašalniku za testno skupino. Vprašanja so bila razdeljena v pet sklopov glede na tematiko: (1) Vprašanja o scenariju namenjena preverjanju razumevanja scenarija in stališč do scenarija in sprememb v kulturni krajini. (2) Vprašanja o pričakovanih spremembah in dejavnikih, ki vplivajo na spremembe prostora v testnem območju. Anketiranci so vrednotili odgovore na petstopenski lestvici in v nadaljevanju odgovorili na vprašanja o lastni udeleženi pri spreminjanju prostora in udeleženi oziroma vplivu odgovornih služb. (3) Vprašanja o načrtovanih spremembah na kmetiji, ki so služila za primerjavo med namerami oziroma pričakovani kmetov o gospodarjenju s kmetijo ter posledično z obsegom delovanja v kulturni krajini in vizijo o prihodnji podobi kulturne krajine. (4) Vprašanja o kmetiji in o anketirancu, namenjena pridobitvi osnovnih podatkov, npr. o velikosti in usmerjenosti kmetije. V vprašalniku je prevladoval zaprti tip vprašanj z izbiro določenih odgovorov, kar je omogočilo statistično analizo⁴, te kvantitativne informacije pa so podprli odgovori na odprta vprašanja, ki so pomembna kvalitativna oziroma vsebinska dopolnitev statistični analizi.

REZULTATI

Prihodnji razvoj območja Črnega Vrha in Godoviča

Osrednji del anketiranja je bil vezan na scenarij razvoja krajine, naloga kmetov v kontrolni skupini je bila opisati, kakšen bo prostor krajevnih skupnosti Godovič in Črni Vrh videti čez petnajst let, s čimer smo želeli spodbuditi razmišljanje o prihodnosti in spremembah v kulturni krajini. Odgovori iz 67. scenarijev vključuje-

⁴ Pridobljene rezultate smo obdelali v programu za obdelavo preglednic Microsoft Excel in izvedli analizo v programu SPSS.

Tabela 2: Izbrani primeri scenarijev »Spremembe na območju krajevnih skupnosti Godovič in Črni Vrh čez 15 let«

1) Če bo šlo po planu, v Godoviču ne bo zaraščanja, ker se bo gradilo – individualna gradnja. Delno se bo še vedno zaraščalo na slabših zemljiščih, gozd se bo širil. Za industrijsko cono je planirana razširitev. Povečalo se bo število prebivalcev, to bo vplivalo na razvoj društev (gasilsko, športno, kulturno, turistično – ustanoviti). Razvoj prehodnega turizma.
2) Višje ležeče območje Javornika, Zakrižne gore in Mrzlega loga se bo še naprej zaraščalo, razen površin, ki se jih da strojno obdelati in niso strme. Hiše bodo za vikende, kot so večinoma že sedaj. Naselji Črni Vrh in Trebče se bosta širili okoli obstoječih stavb, ne glede na to, ali so to dobre kmetijske površine, prav tako tudi okoliški zaselki. Enako in še hitreje bo v Godoviču in verjetno bo Godoviško polje čez 15 let zazidano s tovarnami. V Godoviču bi bila ustrezna raba prostora taka, da bi najprej določili traso ceste, v katere bližini naj ne bi bilo stavb (20 m od ceste). Industrijska cona naj bi bila strnjena, in sicer ob cesti, od »konfina« proti Godoviču. Polja, kjer sta Slovenijales in IMP, pa bi morali ohraniti, prav tako ob cesti proti Logu. Naselja bi morala biti strnjena na manj rodovitnih delih, v okolici Godoviča (Strmec, pri tunelu, proti Logu).
3) Kljub čiščenju obrobij gozdov in senožeti se mi zdi, da se kmetijske površine še vedno preveč zaraščajo. Industrijska cona se bo najbrž še kaj razširila. Kmetijstvo bodo opustili še tisti manjši kmetije, ki se sedaj trudijo, da bi obdržali vsaj tisto, pri čemer so, ker ne bodo mogli konkurirati večjim (stroji, način dela). Kjer so strmine, se s stroji ne da delati, ročno delo pa je v današnjem času premalo cenjeno, oziroma mladi nočejo delati, če okrog njih ne ropota. Kraji se bodo številčno povečali, predvsem tam, kjer bo možnost zaslužka.
4) Območje se bo počasi zaraščalo. Godovič in Črni Vrh pa tudi druge vasi bodo bolj pozidani. Industrijska cona v Godoviču se bo širila. Cestne povezave se ne bodo bistveno izboljšale.
5) Območje bo bolj zaraščeno. Stari del Godoviča in Črnega Vrha bosta propadala, nekaj bo novogradenj.

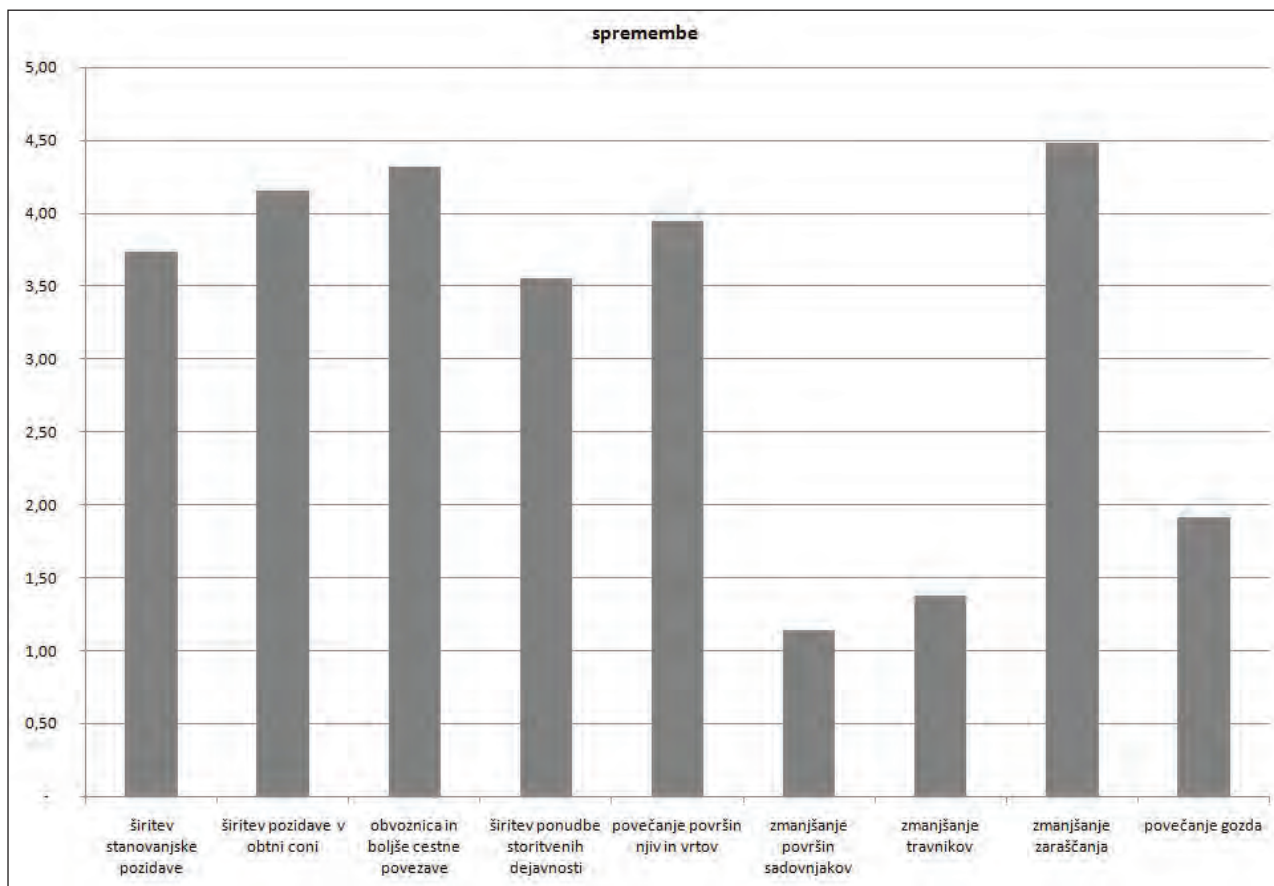
jo predstave kmetov, ki živijo in delajo v izbranem območju. Za razliko od vnaprej pripravljenega scenarija (predstavljen v poglavju Raziskava) so kmetje večinoma prepričani, da se bo zaraščanje širilo in kmetijska dejavnost še naprej opuščala, vsi kot dejstvo navajajo tudi širitev obrtne cone in poselitve, pri čemer nekateri izražajo tudi neodobravanje do teh sprememb, kljub temu, da pomenijo razvoj za območje. V primerjavi s skupino odločevalcev, ki so imeli enako nalogo, je pri kmetih očitno boljše poznavanje prostora in pri nekaterih prostorsko bolj natančno določanje oziroma lociranje predvidenih sprememb. Pri odločevalcih se v nekaterih primerih iz scenarija z lahkoto razbere poklicno usmerjenost oziroma izobrazbo avtorja (npr. varstvo narave, infrastruktura), scenariji pa so na splošno bolj optimistični, predvidevajo razvoj poselitve, obrti, turizma in ekološkega kmetijstva in do takšnega razvoja ne izražajo negativnih stališč, približno polovica jih omenja zaraščanje na strmejših in za kmetijstvo neugodnih površinah, sicer pa večje čiščenje zaraščanja zaradi pridobivanja biomase in intenzifikacijo kmetijstva v ravninah. Pri anketiranju smo bili pozorni tudi na odziv kmetov, opazili smo, da osebna angažiranost, na primer aktivnost v kmetijstvu in opravljanje dopolnilnih dejavnosti vpliva na podrobnost odgovorov, pozitivno naravnost in večjo pripravljenost na sodelovanje v raziskavi. Tisti, ki so bolj angažirani in imajo o prihodnosti bolj izoblikovano mnenje oziroma jih ta problematika zanima, so bili pri pisanju scenarija zelo zavzeti. Drugi so bolj pasivni in prihodnost sprejemajo kot nekaj, na kar ne mo-

rejo vplivati oziroma se bo tako ali tako zgodilo, tudi k pisanju scenarija pristopijo bolj pasivno, omenjajo zgolj dejstva, ne vključujejo svojih občutij ali izkazujejo le nekakšen pesimizem in vdanost v usodo ter scenarij napišejo bolj na hitro in površno.

Stališča do sprememb v prostoru

Scenarijem razvoja krajine je sledilo vrednotenje sprememb prostora, ki je potekalo na petstopenjski lestvici, od 1 – zelo negativno do 5 – zelo pozitivno. Pri tem je treba poudariti, da je kontrolna skupina, kjer so kmetje sami napisali scenarij, tudi pri ocenjevanju sprememb prostora vrednotila samo spremembe, ki so jih sami napisali, na primer, zmanjšanja površin sadovnjakov ni omenil nihče. Spremembe prostora, ki so jih navedli, smo predhodno »prevedli« v primerljive kategorije testne skupine, kjer je bilo očitno, da gre za isto spremembo, ki je le nekoliko drugače poimenovana.

Kmetje so najbolj pozitivno ocenjevali spremembe, ki se tičejo zmanjšanja zaraščanja ter s tem povezane povečanja površin njiv in vrtov, poleg tega je bila zelo pozitivno ocenjena širitev pozidave v obrtni coni in širitev ponudbe storitvenih dejavnosti, nekoliko nižjo oceno sta dobili spremembi obvoznica in boljše cestne povezave ter širitev stanovanjske pozidave. Najnižje ocene so dobile spremembe zmanjšanje travnikov ter povečanje gozda/zaraščanje in zmanjšanje površin sadovnjakov, torej spremembe, povezane z opuščanjem obdelave kulturne krajine.

Sl. 3: Povprečne ocene sprememb prostora

Stališča do dejavnikov sprememb prostora

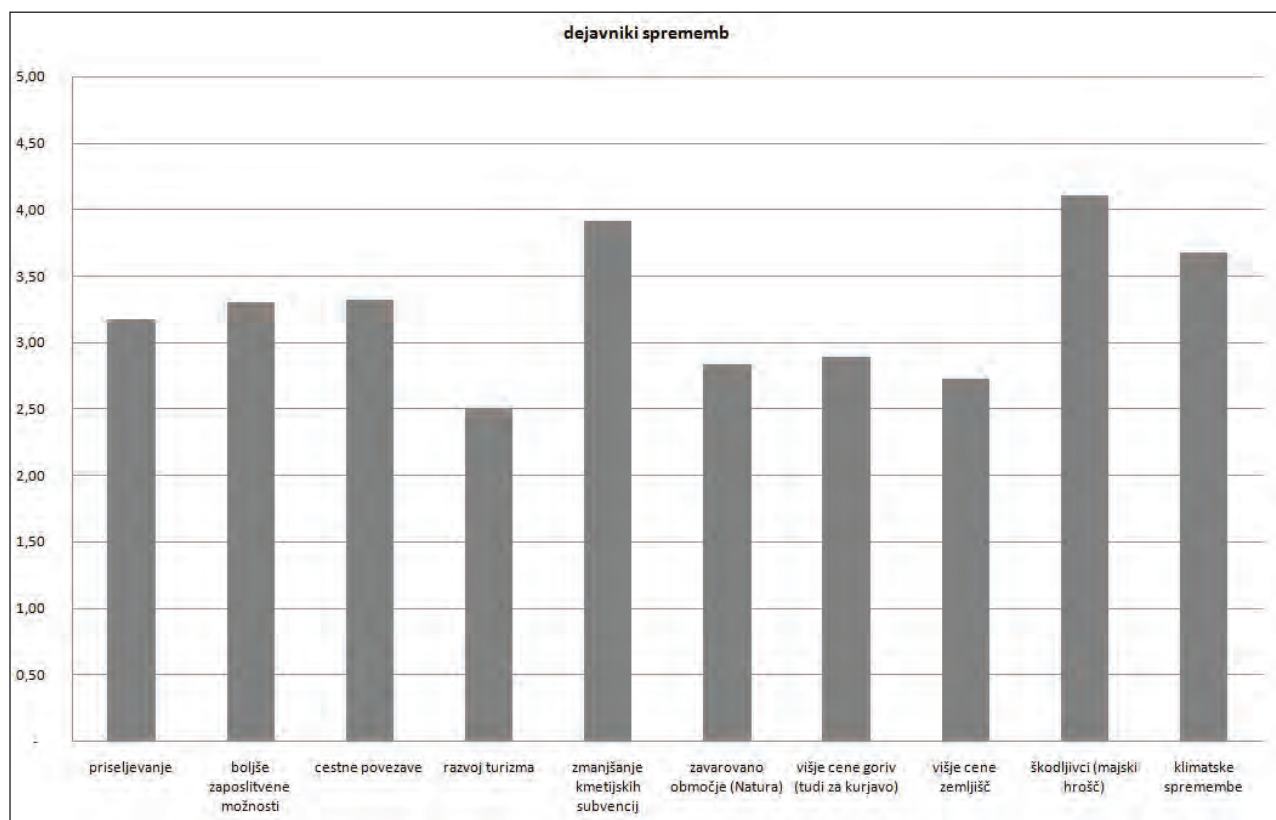
Vprašanje »Kaj bo po vašem mnenju vplivalo na prihodnje spremembe prostora v KS Črni Vrh in Godovič?« je v oceno na petstopenjski lestvici, od 1 – ni vpliva do 5 – zelo velik vpliv, ponujalo navedene dejavnike sprememb. Anketiranci v obeh skupinah so največji vpliv pripisovali dejavnikom, ki jim večinoma prinašajo negativne posledice: škodljivcem, zmanjšanju kmetijskih subvencij in klimatskim spremembam. Sledijo boljše zaposlitvene možnosti, priseljevanje in boljše cestne povezave. Manjši pomen pripisujejo dejavnikom: višje cene zemljišč in goriv, zavarovano območje Natura in razvoj turizma.

Prihodnje spremembe na kmetijah

Kmetje so za vsako od navedenih vrst rab navedli, ali nameravajo velikost v naslednjih petnajstih letih zmanjšati, ohraniti enako ali povečati. Iz odgovorov sledi, da kmetje večinoma ne predvidevajo večjih sprememb. Največ sprememb predvidevajo za zemljišča v zaraščanju, kjer je delež odgovora »ne bo sprememb« samo 65 %. Nekoliko večje povečanje predvidevajo za pozida-

na zemljišča in gozd, zmanjšanje za zemljišča trajnih travnikov. Dobrih 65 % (89 od 135) kmetov meni, da se število živine v naslednjih petnajstih letih ne bo spremenilo, slaba tretjina jih meni, da se bo število živine na njihovi kmetiji zmanjšalo, le 8 % pa, da se bo število živine povečalo. Pri predvidenih spremembah količine posekanega lesa je še večji odstotek kmetov, ki menijo, da bo ta ostala enaka (87 %), zmanjšanje predvideva 4 % kmetov. Večina (87 %) kmetov ne namerava uvesti dopolnilne dejavnosti, delež kmetov, ki dopolnilne dejavnosti že imajo, in delež kmetov, ki jih nameravajo uvesti, pa sta približno enaka (6 oziroma 7 %). Odgovori na vprašanje o usmeritvi v ekološko pridelavo so podobni odgovorom o uvajanju dopolnilnih dejavnosti, večina se jih ne namerava usmeriti v ekološko pridelavo (87 %), z ekološko pridelavo se že ukvarja 7 % kmetov, v prihodnje jih to načrtuje še 6 %.

Odgovori na vprašanje o prihodnosti kmetije po prenehanju gospodarjenja sedanjega gospodarja dajejo bolj negativno sliko od odgovorov na predhodno prikazana vprašanja o predvidenih spremembah v naslednjih petnajstih letih. Dobra polovica vseh kmetov (57,04 %) meni, da bo kmetija po prehodu gospodarjenja na naslednika ostala v istem obsegu, približno

Sl. 4: Povprečne ocene dejavnikov sprememb

20 % jih meni, da se bo kmetija zmanjšala, 10 % jih meni, da bo kmetija propadla. Podoben je delež anketirancev, ki so izbrali odgovor »drugo« (12,59 %), ti so navajali odgovore, da bodo kmetijo oddali v najem, jo

razdelili med dediče, jo prodali za kmetijsko dejavnost ali da je prihodnost odvisna od načrtov dedičev. Samo en anketiranec je menil, da se bo kmetija po nastopu naslednika povečala.

Tabela 2: Namere o ravnanju po vrstah rab na kmetiji

Kako se bo v prihodnjih 15 letih spremenila velikost zemljišč v vaši lasti po posameznih rabah, število živine in količina posekanega lesa? (1 – se bo zmanjšala, 2 – se ne bo spremenila, 3 – se bo povečala)						
	Število			[%]		
Odgovori	1	2	3	1	2	3
Pozidana zemljišča	2	111	22	1,48	82,22	16,30
Njive in vrtovi	7	126	2	5,19	93,33	1,48
Sadovnjaki	2	127	6	1,48	94,07	4,44
Trajni travniki (in pašniki)	15	108	12	11,11	80,00	8,89
Zemljišča v zaraščanju	24	88	23	17,78	65,19	17,04
Neobdelana kmet. zemljišča	3	124	8	2,22	91,85	5,93
Gozd	3	116	17	2,22	85,93	12,59
Število živine	35	89	11	25,93	65,93	8,15
Količina posekanega lesa	6	118	11	4,44	87,41	8,15

Način udeležbe pri spreminjanju prostora in predlogi potrebnih ukrepov

Dejavnosti kmetov pri spreminjanju krajine se v največji meri nanašajo na vzdrževanje, ohranjanje, obdelovanje kmetijskih površin, manjše je število kmetov, ki deloma dopuščajo zaraščanje. Posebej navajamo odgovore, ki se tičejo vzdrževanja, ohranjanja, preprečevanje zaraščanja, odgovore, ki so nasprotni – dopuščanje zaraščanja, opuščanje neugodnih terenov in odgovore, ki se vežejo na spreminjanje prostora in prostorske posege.

Med potrebnimi ukrepi so kmetje navajali predvsem zagotavljanje boljše infrastrukturne opremljenosti in izboljšav cest, ukrepe za izboljšanje prostorskega načrtovanja in administracije v povezavi z zagotavljanjem hitrejšega in lažjega reševanja stanovanjskih problemov oziroma gradnje. Za sodelujoče so pomembni tudi ukrepi povezani s kmetijstvom in gospodarstvom, manj pa s storitvenimi dejavnostmi in industrije. Posamezni odgovori so bili bolj načelni, želijo si izboljšanja sodelovanja med odločevalci in lokalnim prebivalstvom in večje pozornosti, namenjene podeželju in oddaljenim krajem.

RAZPRAVA IN SKLEP

Kako kulturno krajino in njene spremembe dojemajo prebivalci je pomemben podatek, ki v različnih raziska-

vah služi kot zajem vhodnih informacij o določenem prostoru ali kot podlaga za določanje ukrepov. Raziskave s tega področja (npr. Larcher et al., 2013; Soliva et al., 2010; Primdahl et al., 2010; Lewis, 2008) se v zadnjem času osredotočajo predvsem na spremembe videza krajine npr. zaradi zaraščanja ali prekomernega - intenzivnega razvoja določene panoge, kot sta kmetijstvo ali turizem in vključujejo stališča, ki jih imajo različne skupine ljudi do zaznanih sprememb. Te spremembe, ki v krajini puščajo negativne posledice, na primer propadanje domačij, zaraščanje ali veliki posegi, ki razvrednotijo določen prostor, vplivajo na zmanjšano prepoznavnost krajine in s tem povezani občutek pripadnosti. Lokalni prebivalci z ohranjanjem obstoječe podobe krajine izražajo svoj občutek pripadnosti, obenem pa se je nemogoče izogniti novim rabam in načinom gospodarjenja (Sooväli et al., 2003). Ohranjanje preteklih oblik kmetijstva je lahko znak zaostajanja v razvoju panoge, vendar pa se v zadnjem času poudarja pomen ekstenzivne obdelave in kvalitetne lokalne samooskrbe s hrano. Ključno vprašanje je, kako zagotoviti razvoj in zdravo gospodarstvo na podeželju in hkrati ohranjati dediščinskost in skladnost krajine (Marušič et al., 1998b). Strokovne predloge in politične odločitve je nujno podkrepiti z znanjem, ki prihaja od spodaj navzgor, torej z vključevanjem ljudi, ki v določeni krajini živijo in jo obdelujejo.

Tabela 3: Način udeležbe pri spreminjanju prostora

Na kakšen način ste sami udeleženi pri spreminjanju prostora?	
Odgovori:	Število:
I. Vzdrževanje kulturne krajine:	
Čistimo (da se ne zarašča)	83
Zmanjševanje/preprečevanje zaraščanja	5
Vzdržujemo stanje (kmetijo)	18
Kosimo	13
Sekamo (+ sanitarna sečnja)	24
Obdelujemo kmetijske površine	21
Pasemo (+ pasemo koze)	6
Skupaj	170
II. Dopuščanje naravne sukcesije, zmanjšanje intenzivnosti obdelave:	
Deloma puščamo, da se zarašča	12
Njive spremenili v travnike	1
Skupaj	13
III. Prostorske spremembe:	
Melioracija	6
Sanacija	2
Gradimo	7
Urejanje okolice (prostora)	2
Urejanje ceste (asfaltiranje, gozdne ceste)	11
Skupaj	28
IV. Odločitve:	
Sodelujem v svetu KS – vpliv na določene odločitve	1

Kmetje, ki so sodelovali v raziskavi, večinoma pripevajo k ohranjanju kulturne krajine s kmetijsko in gozdarsko dejavnostjo, ki se sicer prilagajata razvoju in uporabi sodobnih načinov in naprav (npr. bale s plastično folijo, silosi za biomaso) vendar bistveno ne spreminjata tradicionalne podobe kulturne krajine. Pri ohranjanju sodeluje in v prihodnje namerava v podobnem obsegu delovati večina kmetov. Pri posameznih kategorijah kmetijskih zemljišč ali gozda se odgovori sicer nekoliko razlikujejo, vendar je večina izbrala odgovor, da se določena raba ne bo spremenila oziroma bo ostala v enakem obsegu; delež teh srednjih odgovorov sega od 65 % do kar 94 %. Pri spremembah kulturne krajine je najbolj izpostavljeno zaraščanje, ki je za kmete v območju zelo pomembno, velika večina anketiranih se čuti osebno odgovornih za preprečevanje zaraščanja, v kar vlagajo tudi velike napore. Kar 118 kmetov od 135 sodelujočih neposredno skrbi za zmanjševanje zaraščanja bodisi s sečnjo, čiščenjem, pašo drobnice in obdelovanjem; skrb za ohranjanje kmetijskih površin pa je bila vsaj posredno izražena pri vseh kmetih. Pri vplivu dejavnikov so kmetje največji pomen pripisovali t.i. negativnim dejavnikom, škodljivcem, zmanjšanju kmetijskih subvencij in klimatskim spremembam, sledijo boljše zaposlitvene možnosti, priseljevanje in boljše cestne povezave, pri čemer so se bistveno razlikovali od skupine odločevalcev, ki je večji pomen dala boljšim zaposlitvenim možnostim, priseljevanju, cestnim povezavam, razvoju turizma in šele nato negativnim dejavnikom: višjim cenam zemljišč in goriva, zmanjšanju kmetijskih subvencij, klimatskim spremembam in škodljivcem. Pripisovanje največjega pomena negativnim dejavnikom pri kmetih precej izstopa, a je vendarle razumljivo kot del kompleksnega sklopa odločitev in ravnanj, ki so ključnega pomena za življenje kmetov in njihovih družin.

Povezave med stališči ter prihodnjimi namerami kmetov in njihovim dejanskim uresničenjem, ki se bo odražalo tudi v kulturni krajini seveda ne moremo povsem opredeliti. Namere o prihodnjem razvoju kmetije so pri posameznikih lahko trdne a vendar se skozi čas spreminjajo, saj so podvržene različnim dejavnikom, ekonomskemu stanju, zdravstvenemu stanju, obstoju naslednika, interesom, naravnim razmeram in drugim. Pri tem je obstoj naslednika zelo pomemben dejavnik, ki vpliva na mnenje o nadaljnjem razvoju ali stagnaciji kmetije. Zanimiv je tudi velik pomen gospodarske usmerjenosti oziroma specializacije kmetije; lastniki kmetij z eno prevladujočo panogo pričakujejo nadaljnji zmerni razvoj, lastniki mešanih ali dopolnilnih kmetij večinoma stagnacijo ali zmanjšanje. Pri dejavnikih, kot so starost, izobrazba in zaposlitev ni bilo zaznati večjih odstopanj med namerami o razvoju kmetije. Kot piše Radovan (2001) moramo vzroke za določeno vedenje iskati v interakciji med posameznikovimi značilnostmi

in značilnosti okolja oziroma situacije. Dejstvo pa je tudi, da se namere po usmerjanju razvoja v določeno smer le redko v celoti udeležujejo, saj gre pri spreminjanju krajin za sovpadanje spontanega sprememb oziroma sukcesije in načrtovanih dejavnosti, spremembe so le redko načrtovane oziroma so načrtovane v manjšem obsegu (Sooväli et al., 2003).

Zavedanje pomena kulturne krajine za razvoj in za samo kakovost bivanja vse bolj prihaja v ospredje, obenem se večja skrb za njeno ohranjanje in vključevanje v celostno podobo in prepoznavnost določenega območja, v zadnjem času se krajina vse pogostejše obravnava kot pomemben vir in obenem kot lokacijski faktor regionalnega razvoja. Z uveljavitvijo takega pristopa so povezane pričakovane spremembe v stališčih do razvoja podeželja, vloge družbe, podobe in identitete območja ter lokalnega sodelovanja in osveščanja (Golobič et al., 2004). Zaznavanje sprememb v krajini, predvsem tistih, ki jih dojemamo kot negativne in se dogajajo v večjem obsegu se odraža tudi v večanju pomena oziroma prisotnosti te problematike v politikah, strategijah in programih, usmerjenih v smotrno upravljanje in zmanjševanje nadaljnjih negativnih trendov (npr. Razvojni načrt in strategija turizma..., 2009; Odlok o ustanovitvi..., 2010). S prepletanjem različnih rab in multifunkcionalnosti prostora se v tujini oblikujejo nove oblike, ki združujejo turizem in kmetijstvo, na primer golf igrišča, »konjeniške krajine« (angl. *equestrian landscapes*) in podobno. Zdi se, da je Slovenija, predvsem pa območje Idrije še precej oddaljeno od globalnih sprememb, v katerih krajine dobivajo nove pomene in oblike. Kmetijstvo in gozdarstvo na Idrijskem, kljub spodbujanju razvoja dopolnilnih dejavnosti še nista v sozvočju s turizmom oziroma nista našla oblike, ki bi zadovoljivo prispevala k ohranjanju kulturne krajine in zagotavlja kmetom boljše ekonomske razmere. Kmetje, ki so bili zajeti v raziskavo, kljub zavedanju in občutenju (predvsem negativnih) sprememb v večini izražajo pripravljenost za ohranjanje kmetij in vzdrževanje kmetijskih in gozdnih površin, vendar pa je bilo mnogokrat izraženo tudi negodovanje nad razlikami med razvojem mesta in podeželja, slabo opremljenostjo in odmaknjenostjo od »centra«, v smislu pomanjkanja razumevanja odločevalcev za življenje na podeželju. Tudi identiteta idrijskega območja je v največji meri vezana na dediščino rudnika in živega srebra ter posledično na mestno okolje, stavbno in tehniško dediščino. Morda pot do večjega občutka pripadnosti na idrijskem podeželju in njegove urejenosti in prepoznavnosti vodi prav skozi boljše zavedanje pomena kulturne krajine za idrijski prostor. Pri tem je idrijski prostor treba videti kot celoto, ki združuje mesto Idrija in okoliško podeželje, kakor tudi v preteklosti delovanje rudnika ne bi bilo možno brez delovne sile iz zaledja in naravnih virov, ki jih je »zagotavljala« z gozdom in vodo bogata kulturna krajina.

VISIONS AND ATTITUDES OF FARMERS TOWARDS FUTURE OF RURAL AND FOREST
LANDSCAPE IN IDRIJA MUNICIPALITY

Damjana GANTAR

Urban planning Institute of the Republic of Slovenia Trnovski pristan 2, p.p. 4717, SI-1127 Ljubljana, Slovenija
e-mail: damjana.gantar@uirs.si

SUMMARY

Cultural landscape and its changes are the result of the interaction of natural and human factors. Landscape changes in the selected area of Godovič and Črni Vrh in Idrija municipality were largely influenced by agriculture and forestry in connection with the development of the mercury mine and settlements. Recently, the awareness of changes in the cultural landscape is reflected both in policy development, as well as in general discussion; the issue of direct payments in agriculture, reforestation and under-utilization of forest and timber potential, demographic aging in rural areas are among the most exposed subjects. How are landscape changes perceived and felt by farmers who live and largely maintain the selected landscape, was the issue of the survey, including sample of 135 recipients of agricultural holdings in local communities Godovič and Črni Vrh. Farmers wrote scenarios for the development of the cultural landscape over the next 15 years, evaluated changes and drivers of change and answered questions about the intended changes on the farm, perspectives and ways of preserving the cultural landscape. They exposed the forest overgrowth, as the majority of farmers feels the responsibility for the maintenance of agricultural land and invest great efforts in this. As expected, more than half of farmers expects no major changes in farm size, the area of diverse land categories is also not expected to change significantly, except for expectations on increase of the built-up areas and forest and reducing the number of livestock. The realization of the farmer's expectations in the future is impossible to predict, as the actual realization of intentions depends on many factors, as well as landscape changes apart from the intended activities include also spontaneous changes or succession. Nevertheless, the opinion of farmers and local residents brings useful information about a particular landscape and the processes which supplements the expert knowledge in policy development and landscape management.

Keywords: cultural landscape, landscape changes, perception, maintenance of agricultural land, farm owners

LITERATURA

- Cigale, M., Dizdarevič, T., Režun B., Likar, J., Čadež, J., Horvat, M., Kotnik J., Janež J. & A. Pisk (2009):** Monitoring vplivnega območja Rudnika živega srebra Idrija po končanih zapiralnih delih. V: ID 08; Posvetovanje rudarskih in geotehnoških strokovnjakov ob 40. Skoku čez kožo. Ljubljana, Slovensko rudarsko društvo, 89–95.
- Corner, J. (ur.) (1999):** Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Architecture. New York : Princeton Architectural Press. <http://site.ebrary.com/lib/alltitles/docDetail.action?docID=2004745&ppg=14> (2.6.2014)
- Gale, Š. (2011):** Teden slovenskih gozdov. http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=3928 (15.10.2013).
- Gantar, D. (2009):** Uporaba markovskih verig za zasnovno scenarija razvoja kulturne krajine. *Urbanistični izziv*, 20, 1, 85–95, 209–219.
- Golobič, M., Bačnar, D., Praper S. & B. Černič Mali (2004):** Regionalni razvoj in spremembe kulturne krajine: krajina kot razvojni dejavnik: ciljni raziskovalni program »Konkurenčnost Slovenije 2001–2006. Ljubljana, Urbanistični inštitut RS.
- Goolledge, R., Stimson, R. (1997):** Spatial behaviour: A geographic perspective. New York, The Guilford press, 188–223.
- Haber, W. (1995):** Concept, origin and meaning of landscape. *Cultural landscapes of universal value; Components of a global strategy*. New York, Unesco.
- Kerbler, B. (2010):** The role and importance of owners' perceptions and opinions on preserving continuity between generations on Slovenian mountain farms. *Acta geographica Slovenica*, 50, 1, 36–58.
- Kovačev, A. N. (2006):** Oblikovanje prostora in njegova simbolika. Ljubljana, Educy.
- Larcher, F., Novelli, S., Gullino, P. & M. Devecchi (2013):** Planning rural landscapes: A participatory approach to analyse future scenarios in Monferrato, Astigiano, Piedmont, Italy. *Landscape research*, 1–22.
- Kučan, A. (1998):** Krajina kot nacionalni simbol. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Lewis, J.L. (2008):** Perceptions of landscape change in a rural British Columbia community. *Landscape and urban planning*, 85, 1, 49–59.
- Marušič, J., Jančič, M., Hladnik, J., Kravanja, N. & M. Prem (1998a):** Regionalna razdelitev krajinskih tipov v Sloveniji; Kraške krajine notranje Slovenije. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor, Urad za prostorsko planiranje RS in Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo.
- Marušič, J., Jančič, M., Bartol, B. & M. Prem (1998b):** Regionalna razdelitev krajinskih tipov v Sloveniji; Metodološke osnove. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor, Urad RS za prostorsko planiranje in Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo.
- Odlok o ustanovitvi javnega zavoda - Center za idrijsko dediščino. (2010):** Ur. list RS, št. 55/2010. Ljubljana
- Ogrin, D. (1989):** Slovenske krajine. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Palang, H., Alumäe, H. & U. Mander (2000):** Holistic aspects in landscape development: a scenario approach. *Landscape and Urban Planning*, 50 (2000), 85–94.
- Penko Seidl, N. (2011):** Ledinska imena v prostoru in času. *Annales, Series historia et sociologia*, 21, 2, 437–448.
- Primdahl, J., Kristensen, L., Gravsholt Busck, A. & H. Vejre (2010):** Functional and structural changes of agricultural landscapes: How changes are conceived by Local Farmers in two Danish rural communities. *Landscape research*, 35, 6, 633–653.
- Program razvoja podeželja Republike Slovenije za obdobje 2007–2013 (2007):** Ljubljana, Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano. http://www.arhiv.mkgp.gov.si/fileadmin/mkgp.gov.si/pageuploads/Breda/gradiva/BROSURA_PR.pdf (22.10.2013)
- Program razvoja podeželja Republike Slovenije 2007–2013 (2007):** Priloga 3: Opis območij z omejenimi možnostmi za kmetijsko dejavnost. http://www.mko.gov.si/fileadmin/mko.gov.si/pageuploads/podrocja/Program_razvoja_podezelja/priloga_3.pdf (15.10.2013)
- Radovan, M. (2001):** Kaj določa naše vedenje. *Psihološka obzorja*, 10, 2: 101–112.
- Razvojni načrt in strategija trženja turizma v občini Idrija za obdobje 2009 – 2015. (2009):** Integralni dokument. Ljubljana, Hosting svetovanje d.o.o. http://www.idrija.si/images/datoteke/strateski_dokumenti/Razvojni%20na%C4%8Drt%20in%20strategija%20tr%C5%BEenja%20turizma.pdf (6. 11. 2013)
- Soliva R., Bolliger J., & M. Hunziker (2010):** Differences in preferences towards potential future landscape in the Swiss Alps. *Landscape research*, 35, 6, 671–696.
- Sooväli, H., Palang, H., Alumäe, H., Külvik, M., Oja, T., Kaur, E., Prede, M. & T. Pae (2003):** (Traditional) landscape identity - globalized, abandoned, sustained? *Transactions on ecology and the environment*, vol 64, 925–935.
- Strokovne podlage za poselitev Občine Idrija (2006):** Spodnja Idrija, Koling.
- Urbanc, M., Printsman, A., Palang, H., Skowronek, E., Woloszyn, W. & E. Konkoly Gyuró (2004):** Razumevanje hitro spreminjajočih se pokrajin v Srednji in Vzhodni Evropi v 20. stoletju. *Acta geographica Slovenica*, 44-2, 101–131.
- Ule, M. (2005):** Socialna psihologija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 113–153
- Urbanc, M. (2012):** Reprezentacije kulturne pokrajine v besedilih o slovenski Istri. *Annales, Series historia et sociologia*, 22, 1, 199–210.
- Vrščaj, B. (2013):** Kaj pove preteklost? V: Podeželska krajina kot razvojni potencial; Zbornik prispevkov posveta Društva krajinskih arhitektov Slovenije, ur.: Hudoklin J., Simič, S., 25–31.

Zavodnik Lamovšek, A. (2013): Vpliv spreminjanja rabe prostora na podobo kulturne krajine. V: Podeželska krajina kot razvojni potencial; Zbornik prispevkov posveta Društva krajinskih arhitektov Slovenije, ur.: Hudoklin J., Simič, S., 33–37.

Zgonik, N. (2013): Podoba slovenskega podeželja in njene opredelitve. V: Podeželska krajina kot razvojni potencial; Zbornik prispevkov posveta Društva krajinskih arhitektov Slovenije, ur.: Hudoklin J., Simič, S., 69–74.

original scientific article
received: 2014-10-14

UDC 398:72.04(497.4)Vipavska dolina)

STANOVANJSKO-ARHITEKTURNE KRAJINE V VIPAVSKI DOLINI: DRUŽBENOZGODOVINSKE OKOLIŠČINE SPREMENB MEDITERANSKE POKRAJINE V 50. IN 60. LETIH 20. STOLETJA

Špela LEDINEK LOZEJ

Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Raziskovalna postaja Nova Gorica, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica, Slovenija
e-mail: spela.ledinek@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V prispevku so na temelju pregleda literature in različnih virov ter sočasnega etnografskega dela orisane podobe mediteranskega stavbarstva in stanovanjsko-arhitekturne krajine v Vipavski dolini. Predstavljene so postopne in stopnjene spremembe mediteranske kulturne pokrajine v spletu družbenogospodarskih okoliščin v prvi polovici 20. stoletja in v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni. Mikroregionalne razlike med Zgornjo in Spodnjo Vipavsko dolino so bile rezultat specifičnih družbenih, političnih in gospodarskih okoliščin, v prvi vrsti bližine oziroma oddaljenosti novonastale Nove Gorice in italijansko-jugoslovanske meje.

Ključne besede: stanovanjsko-arhitekturna krajina, sredozemska pokrajina, stavbarstvo, stanovanjska kultura, Vipavska dolina, 50. in 60. leta 20. stoletja

PAESAGGI DI DIMORE E DI ARCHITETTURA NELLA VALLE DEL VIPACCO: LE CIRCOSTANZE STORICHE E SOCIALI ALL'ORIGINE DEI CAMBIAMENTI LEGATI AL PAESAGGIO MEDITERANNO NEGLI ANNI CINQUANTA E SESSANTA DEL NOVECENTO

SINTESI

In base allo studio della letteratura e delle varie fonti e alla ricerca etnografica il contributo delinea le immagini dell'architettura mediterranea e dei paesaggi di dimore e di architettura nella Valle del Vipacco. Vengono presentati i cambiamenti graduali e progressivi legati al paesaggio culturale condizionati dalla situazione sociale ed economica nella prima parte del XX secolo e negli primi due decenni dopo la seconda guerra mondiale. Le differenze microregionali fra la parte superiore e quella inferiore della Valle del Vipacco sono il risultato delle specifiche circostanze sociali, politiche ed economiche, soprattutto della vicinanza, ovvero della lontananza della città di Nova Gorica, appena fondata, e della nuova frontiera fra l'Italia e la Jugoslavia.

Parole chiave: paesaggi di dimore e di architettura, paesaggio mediteranno, architettura, cultura d'abitazione, Valle di Vipacco, anni Cinquanta e Sessanta del XX secolo

UVOD

Vipavska dolina se razteza od povirja potoka Močilnika pod Razdrtim na vzhodu do Goriške ravnine ob državni meji z Italijo na zahodu. Zajedena je med visoki planoti Trnovski gozd in Nanos na severu ter nizko planoto Kras na jugu. Globoko v notranjost segajoči sredozemski podnebni vplivi in na drugi strani prehodna in prometna lega med vzhodom in zahodom, med sredozemskim in alpskim svetom so se odražali tudi v kulturni krajini Vipavske doline in še posebej v stavbarstvu in stanovanjski kulturi, saj sta (bili) oblika in struktura bivališča povezani z naravnogeografskimi dejavniki. Bivališča in širša stanovanjsko-arhitekturna krajina so se spreminjali z družbenogospodarskimi spremembami, z razvojem gospodarstva in tehnike ter s političnimi in demografskimi spremembami. V prispevku bo orisana podoba (pol)pretekle mediteranske arhitekturne pokrajine v Vipavski dolini, kot so to mediteranskost oziroma sredozemskost opredelili raziskovalci stavbarstva, v nadaljevanju pa bodo v sobesedilu družbenozgodovinskih okoliščin predstavljene postopne in stopnjevale spremembe mediteranske pokrajine v prvem in drugem desetletju po drugi svetovni vojni.

Razumevanje stanovanjsko-arhitekturne krajine izpeljujemo iz Appaduraiove opredelitve etnokrajine (ang. *ethnoscape*), mediakrajine (ang. *mediascape*), tehnokrajine (ang. *technoscape*), finančne krajine (ang. *financescape*) in idejne oziroma ideološke krajine (ang. *ideoscape*). Pod vplivom (po)krajinskih raziskav (ang. *area studies*) je Appadurai vpeljal našeta orodja, s pomočjo katerih je moč raziskovati prekrivanja in razhajanja znotraj kompleksnih globalnih kulturnih tokov sodobnega rizoidnega sveta v precepu med kulturno homogenizacijo in heterogenizacijo (Appadurai, 1996). Stanovanjsko-arhitekturna krajina v našem primeru ne pomeni le stvarne, z bivališči posute čutno zazna(v)ne pokrajine, marveč mnogovrstne stvarne in predstavne svetove posameznikov in skupnosti, pogojenih in proizvedenih v raznolikih družbenopolitičnih in gospodarskih okoliščinah. Sledeč Henriju Lefebvreu je družbeni prostor, torej tudi arhitekturni in stanovanjski prostor družbeni proizvod, sočasen preplet prostorskih praks, predstav (reprezentacij) prostorov in prostorov predstav (reprezentacij) ter ga je moč zaznati (percipirati), pojmovati (koncipirati) in/ali (do)živeti (Lefebvre, 2013).¹ Vsi trije vidiki prostorski, umeščeni v splet družbenozgodovinskih okoliščin, so sooblikovali stavbarstvo in

prebivanje. Stanovanjsko-arhitekturne krajine zaobsegajo vse našete vidike prostorski v sobesedilu družbenozgodovinskih okoliščin; stvarne, s stanovanjskimi stavbami posute čutno zazna(v)ne (po)krajine, pa smo – za potrebe razločevanja – v pričujočem besedilu poimenovali kot (kulturno oziroma arhitekturno) pokrajino.

V prispevku smo tako na temelju pregleda literature in različnih virov ter ob sočasnem etnografskem delu, terenskem opazovanju in pogovorih s stanovalci, orisali predstave vipavskodolinskega mediteranskega stavbarstva,² kot so ga pojmovali (verjetno pa tudi zaznali in doživeli) preučevalci stavbarstva in načrtovalci družbeno-gospodarskega razvoja v razmerju z vsakdanjimi praksami in tvornostjo uporabnikov, ki so – po mnenju nekaterih – postopoma doprinesle k demediteranizaciji vipavskodolinske (kulturne in arhitekturne) pokrajine.

PREDSTAVE MEDITERANSKE POKRAJINE

Že raziskovalci stavbarstva in stavbnih tipov s konca 19. stoletja so stavbe v Vipavski dolini umestili v »italijanski« ali »romanski« tip stavb (Meringer, 1896), seveda za razliko od »nemških« ali »germanskih« stavbnih tipov.³ Med raziskovalci stavbarstva, ki so konec 19. stoletja pisali o Vipavski dolini na podlagi empirične izkušnje, velja izpostaviti Gustava Bancalarija, za katerega vemo, da je pri terenskem delu za spis o podeželski hiši v južnih Alpah prečil Vipavsko dolino, in jo označil za »italijanski tipski otok« (nav. po Nice, 1940, 11).⁴ Sočasno je narodopisec Matija Murko v razpravi *Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven* (Murko 1905; 1906; 1962) ugotovil na jugozahodnem slovenskem območju romansko kaminsko hišo. Murkovo členitev hišnih oblik je na strokovni ravni v nadaljevanju utemeljil in poglobil Stanko Vurnik, ki je ločil tri stavbne tipe, in sicer vzhodni, severozahodni in jugozahodni oziroma kraško-vipavsko-primorski tip (Vurnik, 1930).⁵

Prvo temeljitejšo regionalno klasifikacijo je v vodniku *Guida della Carsia Giulia* (1929) priobčil Gustavo Cumin. Stavbne tipe v Julijski krajini je razvrstil na arhaično divaško hišo, slovansko-alpski tip na skrajnem vzhodu, ter na dve različici »italijanskega tipa«, prvo na ravninskem območju spodnjega dela Soče in Vipave ter reducirano obliko le-te na kraški planoti (Cumin, 1929). Na Cuminove ugotovitve so se naslonili številni vodiči ter poljudne in strokovne publikacije, na primer Lorenzoni v vodniku *Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco*

1 Prim. tudi Jurić Pahor (2012); podrobneje o vidikih prostorski prim. Vranješ (2008).

2 O reprezentacijah istrske kulturne pokrajine prim. Urbanc (2012).

3 Takšno umeščanje je treba razumeti v okviru sočasnega razcveta nacionalizma in posledičnega etničnega in/ali nacionalnega opredeljevanja kulturnih prvin.

4 Navedeno je razumljivo, saj se je na Vipavsko spustil s Postojnskega in nadaljeval proti Črnemu Vrhu na Idrijskem. Ker ni poznal zahodnega dela Vipavske doline, od Ajdovščine proti Gorici, ni vedel, da gre pravzaprav za polotok.

5 Primerljivo kot Vurnik sta tudi geografa Jovan Cvijić v delu *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* in Norbert Krebs v knjigi *Die Ostalpen und die heutige Österreich* uvrstila stavbe v Vipavski dolini na karti hišnih tipov med »kraško-jadranske kamnite hiše« (Cvijić, 1922, 317) oziroma med t. i. »laške tipe« (nem. *Welsche Typen*) (Krebs, 1928, 199).

(Lorenzoni, 1930), Bednařik v orisu *Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi* (Bednařik, 1932), najverjetneje pa tudi Anton Melik, ki je ločil različice »primorske« ali »mediteranske hiše«, med njimi tudi »vipavsko hišo« (Melik, 1933). Razloge za značilnosti vipavske hiše je videl v sredozemskem podnebjju, saj so podobne stavbe tudi v drugih sredozemskih deželah, zapisal je: »opravka imamo tedaj z mediteranskimi, ne specifično romanskim elementi hišne zgradbe« (Melik, 1936, 588).

Cuminovo in Melikovo regionalizacijo je še poglobila študija *La casa rurale nella Venezia Giulia* Bruna Niceja (1940). Nice je čvrsta metodološka izhodišča in temeljito poznavanje literature dopolnil s terensko raziskavo leta 1937. Za območje Vipavske doline je ugotovil, da so

»...bivališča malih lastnikov, ki obdelujejo dolino Vipave in Brance, skoncentrirana v vaseh in zaselkih. V njih prebiva ena sama družina, sestojijo pa iz več povezanih stavb. V pritličju se nahaja kuhinja in shramba, v gornjem nadstropju so spalnice. V kuhinjo se vstopi naravnost od zunaj: vrata imajo preklado; ognjišče je dvignjeno in ob steni. Na podstrešju je kašča. Ni prostorov za posebno rabo: latrina je samo zunanja. Pravokotni apnenčasti kamni so najbolj razširjen gradbeni material, dvokapne, rahlo nagnjene strehe so pokrite z opečno kritino. V nadstropju vzdolž prednje fasade teče lesen gank, ki ima zunanji dostop po lesenih stopnicah. (...) Pri podeželskih stavbah Vipavske doline in sosednjega goriško-tržaškega Krasa dobimo vtis, da ni enega monolitnega tipa z ustaljenimi značilnostmi (kot na primer bovški ali idrijski), ampak lahko ločimo paleta različnih oblik, ki se same zase še ne morejo imenovati tipi, ampak se vključujejo v edinstven tip z možnostjo variacij, kar razgrinja pri vipavski hiši srečavanje, zlivanje in prekrivanje raznih kultur« (Nice, 1940, 31).

V sklepnih klasifikaciji je stavbe Julijske krajine razvrstili glede na slogovne posebnosti na južnoevropska in srednjeevropska (Nice, 1940, 117–119).

Primerljivi mediteranski elementi kot v raziskavah prve polovice 20. stoletja so bili izpostavljeni v kasnejših obravnavah in pregledih regionalnih značilnosti stavbarstva in stanovanjske kulture. Na Murkovo, Vurnikovo in Melikovo regionalno tipologijo se je naslonil Rajko Ložar v prvi etnološki sintezi *Narodopisje Slovencev* (Ložar, 1944). Podobne regionalne značilnosti ljudskega stavbarstva je izpostavil Vilko Novak v sintetičnem pregledu *Slovenska ljudska kultura* (Novak, 1960). V prispevku *H genezi kmečke hiše na Slovenskem* je Tone Cevc za Vipavsko in Goriško izpostavil kontinuiteta kamnite gradnje (Cevc, 1990, 63). Franjo Baš je za mediteranske stavbe poudaril uveljavljanje kamina (Baš, 1984, 17–19) ter vplive rimskih poljedelsko-živi-

norejskih ter zidarskih praks in gradbenih materialov na strnjevanje gospodarskih in stanovanjskih poslopij (Baš, 1970, 598–599). Sergij Vilfan je, nasprotno, opozorili na previdnost pri iskanju rimskih kot tudi prazgodovinskih in ilirsko-keltskih vplivov na primorsko kmečko arhitekturo (Vilfan, 1970, 573–582). Podobne mediteranske elemente so navajali tudi raziskovalci ljudske arhitekture Vipavske doline iz vrst arhitektov. Peter Fister je v okviru »primorske« soško-vipavske arhitekturne regije ločil novogoriško in vipavsko arhitekturno krajino z oblikovanjem naselij v malih, strnjenih skupinah ob naslonitvi na razgiban teren (Fister, 1993, 40). Primerljive značilnosti so za Vipavsko dolino navedli tudi drugi raziskovalci regionalnega stavbarstva.⁶

Našteti raziskovalci so – navadno v razmerju do bodisi »slovanskih«, »nemških«, »germanskih«, »alpskih« in/ali »srednjeevropskih« prvin stavbarstva – izpostavljali sledeče bodisi »romanske«, »italijanske«, »furlanske«, »primorske«, »sredozemske« oziroma »mediteranske« prvine stavbarstva v Vipavski dolini: strnjenost naselij; zidana kamnita gradnja v nizih, gručah ali okoli zaprtih dvorišč (»borjačev«), med katerimi so potekale ozke ulice (»gase«) in mostovži; trgi (»placi«) pred arhitekturno dominantno – cerkvijo, gradom, znamenjem (»pilom«) ali napajališčem za živino. Kmečka domačija je obsegala stanovanjski in gospodarski del, ki sta bila lahko pod isto streho (vrhhlevne in vrhkletne domačije) ali pa ločena – vzdolžno oziroma pravokotno vezana oziroma nanizana okoli »borjača«, dostopnega prek reprezentativnega kamnitega portala (»kolone«). Dvokapne strehe so bile krite z opečnimi žlebaki, korci, ki so do konca 19. stoletja izpodrinili izpričano slamnato in ohranjeno skrlasto kritino. Korčna kritina, položena na opečne ploščice (»planete«), je omogočila položnejši naklon strehe in mezaninsko podstrešje. Prostori v nadstropju so bili dostopni preko zunanjih stopnic in zunanje hodnika (»ganka«). Osrednji in glavni del bivališča je bila »hiša«, bivalna kuhinja z odprtim ognjiščem, ki je imela lahko urejeno kaminsko odvajanje dima (Cumin, 1929, 128; Bednařik, 1932, 233; Nice 1940, 31–34; Ložar, 1944, 81; Galluzzo, 1984, 39; Štupar-Šumi, 1985, 217–219; Klemenčič, 2006, 23–25). Stavbarstvo in stanovanjsko kulturo v Vipavski dolini so odločujoče zaznamovale naravnogeografske danosti, poleg tega pa tudi pridobitna dejavnost stanovalcev, se pravi ukvarjanje bodisi s kmetijsko ali obrtno dejavnostjo ter spremljajoče doživljanje bivališča. Slednje je bilo v primeru kmetijske dejavnosti povezano s celotnim domačijskim kompleksom in naseljem; prebivanje se je prelivalo prek štirih zidov na dvorišče: na odprto (»tnalo« ali »knalo«) ali zaprto dvorišče (»borjač« ali »guno«), v spremljajoče gospodarske pritlikline, »hram«, »falador«, »štalo«, »klanico«, senik, drvarnico, kaščo, v »gase«, k skupnim vodnjakom, območjem za napajanje živine in pranje perila ter na »place« (Ledinek Lozej, 2009; 2012b). V tem oziru

6 Podrobnejši pregled raziskav stavbarstva in stanovanjske kulture v Vipavski dolini prim. Ledinek Lozej (2006; 2008).

Slika 1: Vipavska dolina z Gradiške Ture. Foto: Špela Ledinek Lozej.

lahko opisano predstavo mediteranske stavbne krajine razpremo glede na gospodarske prakse in okoliščine posameznega gospodinjstva; stanovanjsko-arhitekturne krajine posestnikov so se razločevale od krajine obrtnikov in vaškega proletariata.

SPREMINJANJE STANOVANJSKO-ARHITEKTURNIH KRAJIN V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA

Od konca 19. stoletja sledimo pričevanjem o spreminjanju hišnih tipov. Gustav Bancalari je že leta 1893 opozoril, da je za poznavanje izvirne oblike stavb treba pohiteti, saj je marsikatera podeželska stavba že olepšana in prezidana po meščanskih zgledih. Med razlogi za spreminjanje je navedel prenaseljenost, zakonodajo, varstvo pred ognjem, pravne razmere kmetov in bližino prometnih povezav (Bancalari 1893, 173; 1896, 93–128).

Še intenzivneje se je stanovanjsko-arhitekturna krajina, še posebej zahodnega dela Vipavske doline, kjer je prva svetovna vojna porušila oziroma prizadela velik del stavbnega fonda, spremenila v prvih desetletjih 20. stoletja. Bruno Nice je zabeležil, da je v okolici Gorice

vojna uničila vse, bližina mesta pa je vtisnila v ruralne stavbe Vipavske doline sodobnejšo, manj tipično fiziognomijo (Nice, 1940, 33). Pri novogradnjah in deloma tudi pri prenovah stavb so se uveljavljale novosti, tako v zasnovi, v gradivu kot tudi v notranji opreми. Kot gradbeni material se je zaradi bližine opekarn v Spodnji Vipavski dolini čedalje bolj rabila opeka, kot vezivo pa cement, ki sta omogočila sloko in precizno gradnjo. Vse več stanovanjskih stavb je bilo postavljenih zunaj do tedaj strnjenih vasi in zaselkov; takšne zgradbe niso bile več vezane na sosednje stavbe, marveč so bile prostostoječe, postavljene sredi stavbne parcele. Poprej neograjena dvorišča oziroma dvorišča, omejena z zidom ali obodnimi stenami stavb, so pričeli zamejevati s kombiniranimi zidanimi in/ali kovinskimi, v redkejših primerih tudi lesenimi ograjami z vhodom, poudarjenim s slopoma in kovinskimi dvokrilnimi vratnicami. Vzdržno in enoosno tlorisno zasnovo je nadomestila kubična zasnova, v katero so bile pritegnjene gospodarske pritkline, ali pa ločena zasnova stanovanjskega in gospodarskega dela. Kubične stavbe so bile pogosto krite s štirikapno streho. Zunanja stopnišča in zunanji hodniki

(»ganki«) so bili opuščeni na račun notranjih stopnišč, hodnikov in veže ter balkonov in teras. Spremenila se je tudi podoba stavb. Okenske odprtine so se povečale ter bile navadno ritmično in simetrično nanizane na fasadi in zakrite z lesenimi polnimi naoknicami oziroma z naoknicami s pribitimi lopaticami ali letvicami. Komunikacijski (stopnice, hodnik) in sanitarni prostori so bili umeščeni v notranjost bivališča, ponekod pa tudi že električna in vodovodna napeljava. Ključna sprememba stanovanjskih razmera pa je bilo nadomeščanje odprtih ognjišč s štedilniki in vzpostavitev brezdimne oziroma bele bivalne kuhinje (Ledinek Lozej, 2012a).

Anton Melik je tako že v 30. letih 20. stoletja opozarjal na izenačevanje hišnih tipov in na nastajanje enotnega srednjeevropskega tipa v predmestjih, v okolici večjih mest in industrijskih krajev (Melik, 1936, 588). Za Vipavsko dolino bi veljalo, da je bila modernizacija po prvi svetovni vojni prežeta z italijanizacijo,⁷ v prvi vrsti sakralnih⁸ in javnih objektov (šol, vrtcev, kulturnih domov (»dopolavorov«) in vojaških objektov), v določeni meri pa je bila tovrstnih tendenc deležna tudi obnova stanovanjske arhitekture.⁹ Negodovanje nad tujerodnostjo v modernističnem duhu obnovljenih stavb je izraženo v prispevku v *Koledarju Goriške Mohorjeve družbe*:

»Dandanes pa nam vojna obnova zida po vaseh kmečke domove v tujem duhu in od tujih ljudi, ki ne razumejo naših domačih kmečkih razmer, ampak iščejo le svojo korist. Oni tako premodernizirajo in pregospodijo naše domače hiše, da se začnejo modernizirati tudi po duhu in noši in življenju in delu, oziroma brezdelju« (Bele, 1927, 98).

Modernizacija stavbarstva in stanovanjske kulture v obnovi po prvi svetovni vojni je do mere, ki so jo dočale širše družbenogospodarske razmere in stopnja tehnološkega razvoja na eni strani ter gospodarske zmoglosti in družbeno-kulturno okoliščine posameznega gospodinjstva na drugi strani, preoblikovala dotedanjo podobo vaše arhitekture; celovitejše priličenje bivališč moderniziranemu, deagrariziranemu in (sub)urbanizira-

nemu načinu življenja je sledilo šele čez nekaj desetletij, v času obnove in drugega vala modernizacije v desetletjih po drugi svetovni vojni (Ledinek Lozej, 2012a).

OKOLIŠČINE, PRAKSE IN PREDSTAVE OBNOVE STAVBNEGA FONDA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Obnovi porušenih in požganih bivališč je bila že v času jugoslovanske ljudske oblasti maja in junija 1945 posvečena posebna skrb. Ljudska oblast je pozivala ljudi na solidarnostne akcije pri popravilu hiš, organizirala proizvodnjo gradbenega materiala in prostovoljno delo. Ko je bilo po štiridesetih dneh jugoslovanske uprave, 12. junija 1945, ozemlje predvojne Julijske krajine razdeljeno na con A in B – zgornji in osrednji del Vipavske doline sta bila v coni B pod Vojaško upravo jugoslovanske armade, spodnji del doline jugozahodno od tako imenovane Morganove črte pa v coni A pod angloameriško Zavezniško vojaško upravo (ZVU) – je slednja že septembra 1945 pričela z obnovo požganih vasi in bivališč (Vidmar, 1981, 217–218; 2009, 172; Beltram, 1983, 278; Troha, 2005). Stavbe, ki so bile le deloma porušene, je ZVU obnovila v dotedanjih gabaritih, povsem porušena bivališča pa so postavili po tipskih načrtih.¹⁰ V coni A je bilo tako do konca maja 1947 obnovljenih 1772 hiš. Na drugi strani pa je bilo ozemlje v coni B glede obnove zapostavljeno; vojaški in civilni oblastni organi, Poverjeništvo pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora, so se odrekli večjim obnovitvenim delom, v prvi vrsti zaradi pomanjkanja sredstev, ki so se, v kolikor jih je že bilo na razpolago, stekala na druga prioriteta območja, ne pa v kraje, ki bi morda utegnili biti priključeni Italiji (Vidmar, 2009, 225–230; Ledinek Lozej, 2010).¹¹

Hitrost in zagnanost obnove sta upadli po podpisu Pariške mirovne pogodbe,^{10. februarja 1947}, ko je bilo Jugoslaviji priključeno ozemlje cone B in del ozemlja cone A (Beltram, 1983; Troha, 2005; Vidmar, 2009). Ker je Gorica pripadla Italiji in bila odrezana od pretežnega dela svojega vzhodnega zaledja – Krasa, Vipavske doline, Trnovsko-banjske planote, Posočja in dela Brd, se je jugoslovanska oblast odločila v Spodnji Vipavski dolini

7 Italija je v obnovitvenih delih prepoznala priložnost, da priključena ozemlja dobijo italijanski značaj in s tem zadostijo umetnostnozgodovinskim načelom Uga Ojettija, da so le rimski, romansko-bizantinski in renesančni slog avtentično pričevanje o italijanskem značaju novih provinc, medtem ko so srednjeevropska gotika, barok in rokoko le izraz »neotesanosti nemškega duha« (prim. Osvald, 2002, 124).

8 Poškodovanim pa tudi zgolj delno poškodovanim cerkvam so po vojni nadomestili baročne čebulaste zvonike z oglejskimi in beneškimi, na mestu povsem porušene cerkve pa so zrastle novogradnje v historičnem romanskem slogu s posameznimi bizantinskimi poudarki, prostostoječimi zvoniki in opečnatimi fasadami, npr. cerkev sv. Jurija v Ločniku, sv. Petra v Šempetru in Srca Jezusovega v Vrtojbi (Osvald, 2002, 124–128).

9 Večje pozornosti je bila stanovanjska arhitektura deležna pri snovanju novih naselij, npr. v bližnji Torviscosi, v Arsi (današnji Raši) in Pozzu Littoriou (današnjem Podlabinu) v Istri (prim. Fuller, 2004, 171–186).

10 Gre za štiriprostorne stavbe z osrednjim hodnikom in stopniščem ter po dvema sobama v pritličju in nadstropju. Sobi v pritličju sta bili navadno kuhinja in sprejemnica, sobi v nadstropju pa spalnici. Del novogradenj je bil podkleten, z visokim pritličjem (Arčon, 2007; Furlan, 2006; Pahor, 2009).

11 Po zapisu Danila Petrinje, poverjenika za gospodarstvo pri Oblastnem odboru za Primorsko, pa naj bi oblast vendarle sodelovala pri organiziranju obnove porušenih in požganih stanovanjskih hiš (prim. Petrinja, 2001, 42).

12 Pri izboru lokacije so tehtali številne dejavnike, tako geološke, geografske, klimatske kot strateške, gospodarske kot prometne. Vprašanje lege pa je, kot je ugotovila Katja Jerman, razrešila samovoljna odločitev tedanjega ministra za gradnje Ivana Mačka – Matije (Jerman, 2008, 76–78).

zgradi novo upravno, gospodarsko, kulturno, prosvetno in politično središče – Novo Gorico.¹² Za projektanta je bil izbran Edvard Ravnikar, ki se je pri zasnovi vrtnega mesta zgledoval pri učitelju Le Corbusieru. Že jeseni 1947 so prve mladinske delovne brigade regulirale potok Korn, gradile obvoznico Solkan–Šempeter, monumentalno avenijo, t. i. Magistralo, ob kateri je raslo novo »mesto na travniku« (Medved in Velušček, 2004). Novogoriška urbanistična in stanovanjska stvarnost je vzporedno z družbenogospodarskimi okoliščinami – procesi urbanizacije, industrializacije in deagrarizacije v sledečih desetletjih odločujoče vplivala na stvarne okoliščine in imaginarije stanovalcev celotne Vipavske doline.

STANOVANJSKO-ARHITEKTURNE KRAJINE V 50. IN 60. LETIH 20. STOLETJA

Na pokrajinske spremembe Vipavske doline v drugi polovici 20. stoletja so vplivali vzajemni procesi industrializacije, deagrarizacije in urbanizacije, ki so bili na podeželju povezani z agrarno reformo.¹³ Razlaščen zemlja je ostala v upravljanju države oziroma ljudskih odborov na državnih posestih in v zadrugah (Petrinja, 2001, 109; Čepič, 2005a, 891). Vzporedno z vzpostavljanjem zadrug – predvsem sadjarskih in vinogradniških – se je pričela tudi gradnja združnih domov, ki naj bi postali stvarno gospodarsko, družbeno in simbolno središče vaškega življenja.¹⁴ Ker zemlja ni bila razdeljena na agrarnim interesentom, kot tudi zaradi že siceršnje majhnosti kmečkih gospodarstev ter obvezne oddaje kmetijskih pridelkov, kmetje niso mogli preživeti brez vključevanja v zadruge oziroma brez iskanja dodatnega zaslužka. Večalo se je število polkmetij, na katerih je bil vsaj en družinski član zaposlen zunaj kmetijske dejavnosti. Za razliko od deagrarizacije podeželja pred drugo svetovno vojno, na katero so vplivali ekonomski razlogi, je bila deagrarizacija po drugi svetovni vojni pogojena s politično in ideološko spodbudo industrializaciji. Pospešeno zaposlovanje kmečkega prebivalstva v nekmetijskih dejavnostih je povzročilo spremembe v socialni sestavi vasi; zmanjševalo se je število prebivalcev, ki jim je bilo delo v kmetijstvu poglaviti vir preživljanja (Petrinja, 2001, 115; Čepič, 2005a, 889; 2005b, 971–972).

Deagrarizacijo Vipavske doline je spremljala urbanizacija, in sicer tako fizična rast mestnih naselbin – predvsem novonastajajoče Nove Gorice z okolico, pa tudi Ajdovščina in Vipave – kot tudi širjenje urbanega načina

življenja in urbanih prvin, ki je bilo najbolj intenzivno prav v neposrednem zaledju mest; v spodnjepipavskem oziroma novogoriško-šempetrskem somestju se je v desetletjih po drugi svetovni vojni povečevalo število dnevnih migrantov. Nasprotno pa so bili bili prebivalci vasi, ki so bile tako oddaljene, da zaradi slabo razvitih prometnih povezav dnevna migracija ni bila mogoča, v iskanju zaslužka primorani v izseljevanje v bližnja (Ajdovščina, Nova Gorica) ali bolj oddaljena industrijska središča (Ljubljana, Koper), kasneje pa tudi v tujino (Medved in Velušček, 2004; Božič, 2004; Lozej, 2006).

Arhitekturna in stanovanjska praksa v 50. letih je bila z vsemi razpoložljivimi sredstvi osredinjena na zagotavljanje čim več novih stanovanj v čim krajšem času, pri čemer se je kolektivna graditeljska praksa v Vipavski dolini osredinila na Novo Gorico in druga industrijska središča, kamor je želela pritegniti glavnino prebivalstva. Prav v mestih, v katerih je država poskrbela za izgradnjo novih stanovanj ter za vzpostavitev komunalne infrastrukture, so se kot prvo spremenile stanovanjske razmere. Že leta 1948 so bili v Novi Gorici zgrajeni prvi trije stanovanjski bloki. V novozgrajenih standardiziranih družbenih stanovanja so se uvažale oblikovalske, tehnološke in strukturne stanovanjske spremembe. Glede tlorisne zasnove velja opozoriti na uvajanje ločenih delovnih kuhinjskih niš in jedilnic oziroma dnevnih sob, glede komunalne infrastrukture pa na opremljenost z vodovodno napeljavo, izplakovalnimi stranišči, kopalnicami in elektriko. Predstave arhitektov pa so se pogosto razhajale s predstavami in praksami uporabnikov. Tako je Marko Šlajmer opisal zasnovo novogoriškega stanovanjskega naselja enodružinskih hiš za Tovarno pohištva Edvard Kardelj (kasnejši Meblo) in pri tem obžaloval »samovoljno spreminjanje graditeljev brez vednosti projektanta«, pri čemer naj bi bil po njegovo »uničen jasen tlorisni koncept« (Šlajmer, 1952, 21). Medtem ko so stanovalci, vajeni bivalnih kuhinj, s težavo sprejemali ločene kuhinjske niše in jedilnice oziroma dnevne sobe, pa je bila komunalna opremljenost več kot dobro sprejeta. Udobnost komunalne opremljenosti je privlačila stanovalce, zato ne preseneča, da so v družbenih stanovanjih tedaj živeli predvsem izobraženi z višjimi dohodki, svoje hiše pa so v samogradnji gradili nekvalificirani delavci z nižjimi dohodki.

Za razliko od novogoriških stanovanj so bila po vaseh Vipavske doline v 50. letih (razen izjem) povečini še suha stranišča, skupni vodnjaki in skupna betonska

13 Proces deagrarizacije, predvsem družinskih kmetij, je še pospešil leta 1953 uzakonjen zemljiški maksimum, po katerem je bil zgornji obseg obdelovalnih površin 10 ha.

14 Za gradnjo združnih domov so bile zaželenne dominantne parcele ob glavni vaški cesti. Ob njih so bili navadno predvideni še prostor za park, spomenik padlim, prostor za prireditve na prostem ter zemljišče za morebitne kasnejše dozidave. Glavnina delavcev na gradbiščih združnih domov so bili prostovoljci oziroma mobilizirani, za delo sposobni krajani. Plačevali so le strokovne delavce, ki jih ni bilo moč dobiti v domačem okolju. Združni domovi so bili zgrajeni po tipskih načrtih za primorske predele, ki so jih izdelali člani Društva inženirjev in tehnikov Slovenije, zaposleni na Projektivnem zavodu Ministrstva za gradnje LRS ter slušatelji tehnične fakultete pod vodstvom Edvarda Ravnikarja, ki so v poletnih mesecih aktivno sodelovali pri gradnji Nove Gorice. Pri projektiranju so sodelovali še gradbeni inženirji in tehniki Splošnega gradbenega podjetja Primorje, Podjetja za gradnjo cest in podjetja Zidgrad (prim. Pavšič Milost 1996: 8–11).

Slika 2: Goče z Obelunca. Foto: Špela Ledinek Lozej.

korita za pranje perila. Izplakovalna stranišča in kopalnice so urejali šele desetletje kasneje (Vidrih Lavrenčič, 2010). Če je bila v 50. letih v zasebni pobudi zgrajenih manj kot tretjina hiš, je v drugi polovici 60. let zasebna stanovanjska gradnja že prekašala družbeno (Čepič, 2005c, 1092). Adaptacije, širitve in novogradnje so bile kljub težavam pri oskrbi z gradbenim materialom zaradi vložka lastnega dela in zaradi ugodnih posojil omogočene velikemu delu prebivalstva. Povezane so bile z urejanjem oskrbe z vodo,¹⁵ kopalnic in stranišč na izplakovanje, s podometno napeljavo elektrike, z odstranjevanjem zadnjih odprtih ognjišč in nadomeščanjem zidanih štedilnikov s prenosnimi oziroma električnimi ali plinskimi, z nadomeščanjem lesenih stropov z betonskimi medetažnim ploščami, z večanjem okenskih odprt¹⁶ ter z uvajanjem novih talnih oblog. Prizidki niso bili namenjeni zgolj prebivanju oziroma opravljanju kmetijske ali obrtne dejavnosti, temveč zaradi mobilizacije tudi garažiranju avtomobilov (Arčon D., 2009; Furlan, 2006; Rijavec, 2007; Stibilj, 2009; Trošt J., 2007; Trošt Z., 2006; Žvanut, 2004).

Boljša kot oskrba z vodo je bila v 50. letih na podeželju oskrba z elektriko. Stopnja elektrifikacije je bila v Vipavski dolini razmeroma visoka že pred drugo svetovno vojno, z elektrifikacijo med letoma 1946 in 1953 pa je bilo po statističnih podatkih elektrificiranih kar tri četrtine slovenskih gospodinjstev (Statistični godišnjak, 1954, 318). Električno energijo so v 50. letih rabili predvsem za razsvetljavo, gospodinjstvi aparati so bili še predragi. Širšemu krogu uporabnikov so postali dostopni šele z dvigom kupne moči in s serijsko proizvodnjo v 60. letih (Prinčič, 2005c, 1084), ko se je pričelo množično kupovati pralne stroje¹⁷ in bojlerje, zlagoma pa tudi hladilnike, električne štedilnike ter radijske in televizijske sprejemnike. Slednje so v kmečkih bivališčih umeščali sprva v bivalne kuhinje, kasneje pa je pod vplivom urbanih zgledov prav televizija doprinesla k vzpostavitvi oziroma osamosvojitvi dnevne sobe, pri čemer je v posamičnih primerih prišlo do delnega prekritja s po meščanskem vzoru zasnovanim »medzatom« oziroma sprejemnico (Vidrih Lavrenčič, 2010). Čeprav so ljudje gradili dnevne sobe, so v kmečkem okolju le-

¹⁵ Navadno z urejanjem vodovodne napeljave, v posamičnih primerih pa so tudi še v 60. letih kopali vodnjake (Stibilj, 2009).

¹⁶ Pokončno pravokotne okenske odprtine so nadomestile vzdolžno pravokotne odprtine s tridelnimi oknicami.

¹⁷ Zanimivo je, da so imela pralne stroje tudi gospodinjstva brez vodovodne napeljave (Zorn, 2006).

-te ostale pogosto nerabljene, saj so stanovalci zaradi pomanjkanja prostega časa televizijo še vedno gledali v kuhinji (Fabčič, 2010). Pri tem je širše pomenljivo tudi dejstvo, da so bila z gospodinjskimi aparati nasploh bolj opremljena nekmečka gospodinjstva (Čepič, 2005c, 1090; Prinčič, 2005c, 1084).

Sodobne gospodinjske aparate in siceršnje prvine stanovanjske kulture »po meri socialističnega človeka« so v strokovni in poljudni periodiki propagirali različni strokovnjaki, v 50. letih predvsem Centralni zavod za napredek gospodinjstva (kasnejši Studio za stanovanje in opremo)¹⁸ ter Društvo arhitektov Slovenije.¹⁹ Leta 1956 je bilo v Ljubljani organizirana prvo odmevno vsejugoslovansko posvetovanje *Stanovanje za naše razmere* in istoimenska razstava, ki naj bi pokazala »dostopno stanovanjsko tehniko, ekonomiko in kulturo, pa tudi do sedaj pridobljene izkušnje na tem področju« (Razstava, 1956, 4). Od druge polovice 50. let sta bila sodobna stanovanjska oprema in gradbeni material predstavljena na velesejnih v Ljubljani in Zagrebu, od začetka 60. let pa tudi v razstavnih in prodajnih pohištvenih saloni.²⁰ V odročnejših krajih se je bilo moč z gospodinjskimi novostmi seznaniti predvsem prek gospodinjskih tečajev, ki sta jih organizirala Antifašistična fronta žena in Centralni zavod za napredek gospodinjstva (Arčon D., 2009), ter prek poljudne periodike, slovenske in italijanske.²¹ Tako v predstavah kot v praksi so člane gospodinjstva z novostmi navadno seznanjale hčere in »neveste« (snahe), ki so bile zaposlene v nekmetijski dejavnosti in so s privarčevanimi prihranki »prinesle v hišo« nove gospodinjske aparate in kose sodobno oblikovanega in serijsko proizvedenega pohištva (Fabčič, 2010; Žgur, 2010).

Pestřejši nabor potrošnih dobrin je bil na voljo prebivalcem spodnjevipavskih vasi, ki so ležale v desetkilometrskem maloobmejnem pasu in ki jim je bil od podpisa Videmskega sporazuma leta 1955 omogočeno prehajanje meje ter oskrba z italijanskimi potrošnimi dobrinami. V Italijo so tihotapili in prodajali meso, jajca, maslo, žganje in cigarete ter kupovali živila, ki jih je v Jugoslaviji primanjkovalo, oblačila, pralni prašek, pa tudi gradbeni material,²² gospodinjske pripomočke (npr.

metle) in aparate ter okrasne predmete (npr. »bambole«). Poleg gmotnih dobrin so prek meje prehajale tudi ideje, podobe in vzori o urejenosti bivališč in o stanovanjski opremi, pri čemer so imeli poleg neposrednih stikov pomembno vlogo tudi italijanski mediji ter gospodinjske pomočnice (Fabčič, 2010; Furlan, 2010; Stibilj, 2009; Vidrih Lavrenčič, 2010; Zorn, 2006; Žgur, 2010; Miklavčič-Brezigar, 1997, 3–4; Pahor, 1999, 24).

Sodobno oblikovano pohištvo, je, primerljivo kot gospodinjski aparati, postalo širšim množicam dostopno šele v 60. letih. Jugoslavija se je sicer že v 50. letih uveljavljala na mednarodnih sejmih s kvalitetnim pohištvom, ni pa ga bilo moč kupiti. Zaradi potrebe po velikih količinah opreme za majhna družbena stanovanja pa tudi zaradi politično-ideološke navezave na imperativ modernosti so se arhitekti in oblikovalci v 50. letih navezovali na funkcionalistična in modernistična vodila iz prve polovice 20. stoletja²³ ter na ideološko sprejemljivo skandinavsko oblikovanje. Od 60. let dalje so oblikovalske spodbude prihajale tudi iz bližnje Italije; v proizvodno goriško stanovanjsko-arhitekturno krajino (v novogoriško tovarno pohištva Meblo in ajdovsko Lipo) jih je vnesel v Benetkah izšolani Oskar Kogoj (Bernik, 1970), med prebivalci v maloobmejnem pasu pa so odzvanjale tudi prek italijanskih medijev in prek neposrednega stika s tamkajšnjimi stanovanjsko-arhitekturnimi krajinami. Če je bilo v 50. letih kvalitetno izdelano pohištvo namenjeno razstavljanju in prodaji na zahodnem trgu (Lozar Štamcar, 2008, 270–272), obrtniki pa so bili zaradi političnih in ekonomskih ukrepov primorani opustiti samostojno opravljanje obrti ter se zaposliti v državnih podjetjih in zadrugah (Petrinja, 2001, 130; Prinčič, 2005b, 967), je postala v 60. letih serijska in standardizirana proizvodnja pohištva dostopnejša in predstavno skladnejša s širšimi plastmi prebivalstva.

SKLEP

V raziskavi je bilo ugotovljeno, da so bile skozi celotno 20. stoletje in še posebej v desetletjih po drugi svetovni vojni v vaseh Zgornje Vipavske doline zaradi različnih dejavnikov – izseljevanja in manjše stopnje

18 Zavod za napredek gospodinjstva je izdal periodično publikacijo *Sodobno gospodinjstvo* (1954–1960) in priročnike, npr. serijo brošur z naslovom *Mala potrošnikova knjižnica*, v kateri so izšli *Kuhinja* (Tancig, 1958), *Koristna razvedrila* (Accetto, 1961) in *Opremljamo stanovanje* (Accetto, 1964).

19 Društvo arhitektov je od leta 1951 izdajalo revijo *Arhitekt* (1951–1963). Leta 1954 je izdalo tudi prvi zvezek *Arhitektove knjižnice*, priročnik Branke Tancig z naslovom *Majhna stanovanja – toda udobna* (Tancig, 1954). V 60. letih so mdr. izšla še priročnika *Stanovanje* (Špolar, 1960) in po skandinavskih vzorih spisana *Sodobna oprema stanovanja* (Ivanšek, 1963).

20 Prvi razstavno-prodajni salon je leta 1962 odprlo podjetje Slovenijales pri Gospodarskem razstavišču v Ljubljani (Slovenijales, 2010).

21 Številni prispevki so bili objavljeni v mesečniku *Naša žena* (1940–) in njeni prilogi *Naš dom*. Od druge polovice 60. let je pri reviji sodelovala arhitektka Marija Jamšek, ki je mesečno svetovala bralcem glede preureditve stanovanj ter razporeditve pohištva. Od leta 1967 je izhajal tudi specializiran poljudni mesečnik *Naš dom* (1967–). Prispevki o ureditvi stanovanja pa so bili objavljeni tudi v regionalni periodiki, npr. v *Primorskih novicah* (1953–). Med italijanskimi specializiranimi revijami, je bila priljubljena predvsem *Casabella continuità* (1954–1964) in *Casabella* (1964–).

22 Gradbeni material so v 60. letih iz Italije vozili celo z avtobusom: okoli leta 1965 je Avtopromet Gorica uvedel avtobusno povezavo Krasa in Tržiča (it. *Monfalcone*); prim. dokumentarno oddajo Martine Repinc *Kaj za prijaviti?* (Repinc, 2010).

23 Gre za principe, kakor sta jih v tridesetih letih 20. stoletja pri Le Corbusierju razumela Marjan Tepina in Edvard Ravnikar (Lozar Štamcar, 2008, 270).

deagrarizacije, ki jim je botrovala oddaljenost od regionalnega upravnega in industrijskega središča – v večji meri ohranjene značilnosti mediteranskih bivališč: strnjena kamnita gradnja v nizih, gručah ali okoli zaprtih dvorišč, bivalne kuhinje, predvsem pa počasnejše in zadržano opremljanje s serijsko proizvedenim pohištvom ter mehanizacija gospodinjstva. Predstave modernih bivališč različnih teoretikov, načrtovalcev in promotorjev novih stanovanjskih prvin in praks, kot je bilo zamejevanje prebivanja na bivališče in ohišnico, dosledno ločevanje bivalnih in gospodarskih prostorov, načrtovanje prostorov glede na rabo (kar je v praksi pomenilo ločevanje servisnih prostorov, kot je bila kuhinja, od jedilnice in dnevne sobe), večanje okenskih površin (uvvedbo tridelnih oken), raba novih materialov (beton, plastika), uvajanje serijsko proizvedenega in modernistično zasnovanega pohištva ter gospodinjskih aparatov, so bile kot prvo udejanjene v mestih. Predvsem v novozasnovanem upravnem, izobraževalnem, zdravstvenem in industrijskem središču Novi Gorici, od koder so se širile v spodnjepipavsko zaledje, kjer je uvajanje nekaterih prvin in praks še pospešila obmejna lega. Zaradi bližine oziroma oddaljenosti jugoslovansko-italijanske meje in Nove Gorice ter posledične stopnje urbanizacije in deagrarizacije, so se v 60. letih gospodinjstva in bivališča v Spodnji Vipavski dolini intenzivneje modernizirala kot v Zgornji Vipavski dolini, kjer so finančne presežke namesto v adaptacijo bivališč in opremljanje gospodinjstev z gospodinjskimi aparati, raje vlagali v mehanizacijo in posodobitev kmetijske proizvodnje (Fabčič, 2010; Furlan, 2010; Vidrih Lavrenčič, 2010; Žgur, 2010).

Stanovalci so selektivno – v različni meri in različno hitro prilastili predstave modernih bivališč, ki so koreninile bodisi v hegemoniji meščanske kulture bodisi v socialističnih poskusih podružbljanja prebivanja. Glavnina stanovalcev je bila navdušena nad vodovodno in električno napeljavo, prav tako so v večini urbanih stanovanj, vsaj za domače, uvedli prakso sezuvanje obval pred vstopom v (nekateri s talnimi oblogami prekrite dele) bivališča. Tudi balkoni in dnevne sobe so bili sprejeti brez večjih zadržkov, čeprav so bili, vsaj v kmečkih bivališčih, nerabljeni. Na drugi strani pa ločene kuhinjske niše niso bile povsod sprejete, ker bi preveč posegle v ustaljene bivalne prakse. Glavnino novih stanovanj-

skih prvin in praks so stanovalci postopoma prikrojili lastnim predstavam ter tako ustvarili hibridne lokalne forme (npr. v novogradnjah so s strani arhitektov predvidene kuhinjske niše v nadstropjih sčasoma nadomestila provizorična kuhališča v pritličjih bivališčih).²⁴ Gibalo pri-ličenja oziroma vzpostavitev umerjenega prostora predstav so bile razlike med prostorskimi praksami uporabnikov (izkušnjami prostora) ter predstavami arhitektov in oblikovalcev (prim. Lefebvre, 2013). Dejstvo, da so se prostorske prakse uporabnikov razlikovale od predstav arhitektov in oblikovalcev, ne razpira samo razločka med prostorskim izkustvom uporabnikov in predstavami načrtovalcev, ampak tudi razloček med različnimi predstavami modernosti.²⁵

(Inter)nacionalizacija arhitekturno-stanovanjske krajine z modernističnimi predstavami, serijsko industrijsko proizvodnjo in množenjem števila strokovnjakov, ki so bdeli nad umestitvijo, zasnovo, konstrukcijo, zunanjo in notranjo podobo bivališča, je slabila krajevno in osebno obvladovanje prebivanja in pomenila širjenje državne in tržne hegemonije (Birdwell-Pheasant in Lawrence-Zúñiga 1999, 10, 21). Temu so se stanovalci bolj ali manj konstruktivno in kreativno zoperstavljali z že omejenimi prikrojitvami, poleg tega pa še z vztrajanjem pri ustaljenih stanovanjskih praksah, s samograditeljskimi praksami ter s potrošnjo, v kateri so imele pomembno mesto dobrine z italijanskega trga. Kljub temu, da je bilo navedeno s strani različnih strokovnjakov pogosto negativno ocenjevano, pa je prispevalo k avtonomnosti stanovalcev na podlagi (raz)umevanja bivališča kot neodtujljive posesti (prim. Gullestad, 1992, 154).

Stanovanjsko-arhitekturne krajine v Vipavski dolini so združevale (in združujejo) zgodovinske procese izrazito prehodnega območja ter različne stanovanjske strategije skupin in posameznikov, ki so deležili v stanovanjskih praksah, snovali bivališča, predvsem pa v njih živeli.

Ugotovljene niansirane mikroregionalne razlike v stopnji sprememb mediteranskega stavbarstva med Zgornjo in Spodnjo Vipavsko dolino v 50. in 60. letih so bile bolj kot rezultat klimatskih in naravnogeografskih dejavnikov sad specifičnih družbenozgodovinskih dejavnikov, v prvi vrsti bližine oziroma oddaljenosti politično-upravnega in gospodarskega urbanega središča Nove Gorice ter novonastale italijansko-jugoslovanske meje.

24 Podobne ugotovitve prim. Lawrence-Zúñiga (1999, 157–159).

25 Stanovalcem razumljiva predstava modernosti, temelječa v opremljenosti s komunalno infrastrukturo ter s sodobnimi gospodinjskimi aparati, se je namreč razlikovala od (akademske) modernosti urbanistov, arhitektov in oblikovalcev (prim. Attfield, 1999).

DWELLING-ARCHITECTURESCAPES IN THE VIPAVA VALLEY: SOCIO-HISTORICAL CONDITIONS OF THE CHANGES OF THE MEDITERRANEAN LANDSCAPE IN THE 50S AND 60S OF THE 20TH CENTURY

Špela LEDINEK LOZEJ

Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts Institute of Slovenian Ethnology, Research Station Nova Gorica, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica, Slovenia
e-mail: spela.ledinek@zrc-sazu.si

SUMMARY

On the basis of the relevant literature, different sources and the simultaneous ethnography the article outlines the imagery of the Mediterranean architecture and dwelling-architecturescapes in the Vipava Valley. The gradual and intense changes of the Mediterranean cultural landscape in the interlacement of the socio-historical conditions in the first half of the 20th century and in the two decades after WWII are presented. It was found out that due to the different factors – above all the vicinity or remoteness of the new political-administrative and urban economic centre of Nova Gorica and the Yugoslav-Italian border, some characteristics of the Mediterranean dwellings were preserved to a higher degree in the Upper Vipava Valley compared to the Lower Vipava Valley. The representations of the modern dwellings were preliminary realised in the urban centre of Nova Gorica, and from there were spread to the hinterland of the Lower Vipava Valley. There were also disjunctions in the representations of the modern dwelling between different theoreticians and actual dwellers. The latter selectively appropriated different elements of modernity and adapted them to their needs.

Key words: dwelling-architecturescape, Mediterranean landscape, architecture, dwelling culture, the Vipava Valley, 50s and 60s of the 20th century

VIRI IN LITERATURA

Accetto, J. et al (1961): Koristna razvedrila: Predlogi za razne zboljšave in dopolnitve v stanovanju. Ljubljana, Centralni zavod za napredek gospodinjstva.

Accetto, J. (1964): Opremljamo stanovanje, toda kako. Ljubljana, Centralni zavod za napredek gospodinjstva.

Appadurai, A. (1996): Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis, London, University of Minnesota press.

Arčon B. (2007): Boris Arčon, r. 1949, Renče. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Arčon D. (2009): Danica Arčon, r. 1930, Renče. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Arhitekt. Revija za arhitekturo, urbanizem in oblikovanje izdelkov. Ljubljana, Društvo arhitektov Slovenije, 1951–1963.

Attfield, J. (1999): Bringing Modernity Home. Open Plan in the British Domestic Interior. V: Cieraad I. (ur.): At Home. An Anthropology of Domestic Space. Syracuse – New York, Syracuse University Press, 73–82.

Bancalari, G. (1893): Die Hausforschung und ihre Ergebnisse in den Ostalpen. Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins, 24. Wien, 128–174.

Bancalari, G. (1896): Forschungen und Studien über das Haus: I. Rauchhaus, Herd, Ofen, Rauchfang, Kamin. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 26. Wien, 93–128.

Baš, F. (1970): Gospodarska poslopja. V: Blaznik P. (ur.): Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Ljubljana, SAZU, 595–610.

Baš, F. (1984): Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. Ljubljana, Slovenska matica.

Bednařik, R. (1932): Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi. Gorica, Sigma.

Bele, V. (1927): Naš kmečki dom. Koledar Goriške Mohorjeve družbe 1927, Gorica, 98–99.

Beltram, J. (1983): Tukaj je Jugoslavija. Goriška 1945–1947. Koper, Založba Lipa – Založništvo tržaškega tiska.

Bernik, S. (1970): Plastični počivalniki. Inštitut Meblo. Oblikovalec Oskar Kogoj. Nova Gorica, Meblo.

Birdwell-Pheasant, D., Lawrence-Zuñiga D. (ur.) (1999): House Life. Space, Place and Family in Europe. Oxford – New York: Berg.

Božič, G. (2004): Gašper Božič, r. 1938, Nova Gorica. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Casabella. Milano, Electa, 1965–.

Casabella continuità. Milano, Editoriale Domus, 1954–1964.

Cevc, T. (1990): H genezi kmečke hiše na Slovenskem. *Traditiones*, 19. Ljubljana, 53–76.

Cumin, G. (1929): Guida della Carsia Giulia. Trieste, Stabilimento tipografico nazionale.

Cvijić, J. (1922): Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje. Osnove antropogeografije 1. Zagreb, Hrvatski štamparski zavod.

Čepič, Z. (2005a): Kmetijska politika in kmetijstvo. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922 (1–2). Ljubljana, Mladinska knjiga, 889–893.

Čepič, Z. (2005b): Spreminjanje poklicne sestave prebivalstva. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922 (1–2). Ljubljana, Mladinska knjiga, 971–972.

Čepič, Z. (2005c): Zviševanje življenjske ravni. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922 (1–2). Ljubljana, Mladinska knjiga, 1087–1093.

Fabčič, A. (2010): Anica Fabčič, r. 1926, Podraga. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Fister, P. (1993): Arhitekturne krajine in regije Slovenije. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije – Zavod Republike Slovenije za prostorsko planiranje.

Fuller, M. (2004): Tradition as a Means to the End of Tradition. Farmers' Houses in Italy's Fascist-era New Towns. V: Allsaryad N. (ur.): The End of Tradition. London – New York: Routledge, 171–186.

Furlan M. (2006): Miran Furlan, r. 1958, Renče. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Galluzzo, L. (1984): Analiza in razvoj naselitenih in stanovanjskih tipov tržaškega Krasa. V: Harej Z. et al. (ur.): Kamnita hiša: Tipi in oblike. Trento, Luigi Reverdito, 23–104.

Gösth, P. (1952): Gradbeni koncept našega ljudskega stanovanja. Analiza načrtov za enodružinske hiše v l. 1950/51. *Arhitekt*, 5. Ljubljana, 12–15.

Gullestad, M. (1992): The Art of Social Relations. Essays on Culture, Social Action and Everyday Life in Modern Norway. Oslo, Scandinavian University Press.

Ivanšek, F. (1963): Sodobna oprema stanovanja. Ljubljana, Prosvetni servis.

Jerman, K. (2008): Dve Gorici – eno mesto? Konstrukcija urbanega (Doktorska disertacija). Mengeš: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Jurić Pahor, M. (2012): Čezmejni in transkulturni imaginarij. Alpsko-jadranski prostor v kontekstu njegovega zamišljanja in o(d)smišljanja. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 22, 2. Koper, 409–424.

Klemenčič, B. (2006): Naselbinska in stavbna dediščina Goč. *Primorska srečanja*, 30, 295–296. Nova Gorica – Koper – Idrija, 16–28.

Krebs, N. (1928): Die Ostalpen und das heutige Österreich. Eine Länderkunde. Stuttgart, J. Engelhorns.

Lawrence-Zúñiga, D. (1999): Suburbanizing Rural Lifestyles Through House Form in Southern Portugal. V: Birdwell-Pheasant D., Lawrence-Zúñiga D. (ur.): House Life: Space, Place and Family in Europe. Oxford – New York, Berg, 157–176.

Ledinek Lozej, Š. (2006): Raziskave stavbarstva in bivalne kulture Vipavske doline. Pregled poglavitnih virov in literature pred drugo svetovno vojno. *Traditiones*, 35, 1. Ljubljana, 219–245.

Ledinek Lozej, Š. (2008): Pregled poglavitne, predvsem etnološke strokovne literature druge polovice 20. stoletja o stanovanjski kulturi Vipavske doline. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 5. Nova Gorica, 30–40.

Ledinek Lozej, Š. (2009): Oris stanovanjske arhitekture v Vipavski dolini na prelomu 19. v 20. stoletje. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 6. Nova Gorica, 6–10.

Ledinek Lozej, Š. (2010): Obnova bivališč v Spodnji Vipavski dolini v času zavezniške vojaške uprave v coni A Julijske krajine. 1945–1947. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 7. Nova Gorica, 28–31.

Ledinek Lozej, Š. (2012a): Obnova stavbnega fonda po prvi svetovni vojni v Vipavski dolini. V: Godina-Golija, M. (ur.): Vojne na Slovenskem. Pričevanja, spomini, podobe. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 63–75.

Ledinek Lozej, Š. (2012b): Kaminska kuhinja v Vipavski dolini. V: Šter, K. (ur.): Historični seminar 10. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 83–103.

Lefebvre, H. (2013): Produkcija prostora. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Lorenzoni, G. (1930): Gli Slavi delle vallate. V: Gortani M.: Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco. Udine, Società Alpina Friulana, 67–95.

Lozar Štamcar, M. (2008): Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji v evropskem kontekstu 20. stoletja. V: Troha, N. et al. (ur.): Evropski vplivi na slovensko družbo. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 259–279.

Lozej, I. (2006): Ivanka Lozej, r. 1910, u. 2006, Nova Gorica. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Ložar, R. (1944): Narodopisje Slovencev. Ljubljana, Klas.

Medved, A., Velušček, N. (2004): Mesto na travniku (Videoposnetek). Gorica – Šempas, Kinoateljce.

Melik, A. (1933): Kmetiska naselja na Slovenskem. *Geografski vestnik*, 9. Ljubljana, 129–165.

Melik, A. (1936): Slovenija. *Geografski opis*. Ljubljana: Slovenska matica.

Meringer, R. (1896): Das oberdeutsche Bauernhaus und seine Geräte. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*, 2. Wien, 257–267.

Miklavčič-Brezigar, I. (1997): Spomini naše mladosti. Etnološki pregled povojnih dogodkov na Goriškem. Nova Gorica, Goriški muzej.

Murko, M. (1905): Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 35. Wien, 308–330.

Murko, M. (1906): Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven: Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 36. Wien, 12–40, 92–129.

Murko, M. (1962): Hiša Slovencev. V: Izbrano delo. Ljubljana, Slovenska matica, 255–274.

Naša žena. Ljubljana, Delo Revije, 1940–.

Naš dom. Revija za praktičnost, lepoto in kulturo stanovanja. Maribor, Večer, 1967–.

Nice, B. (1940): La casa rurale nella Venezia Giulia. Bologna, Nicola Zanichelli Editore.

Novak, V. (1960): Slovenska ljudska kultura. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Osvald, M. (2002): Spomeniško varstvo in obnova Goriške po prvi svetovni vojni. Arhitekt Maks Fabiani (1865–1962) ter cerkve v Ločniku, Šempetru pri Gorici in Vrtojbi. Acta historiae artis Slovenica, 7. Ljubljana, 123–133.

Pahor M. (2009): Miran Pahor, r. 1939, Renče. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Pahor, R. (1999): Renče in Renčani skozi čas. V: Pahor R. et al. (ur.): Šolstvo v Renčah 1815–1999. Renče, Osnovna šola Lucijana Bratkoviča-Bratuša Renče, 5–29.

Pavšič Milost, A. (1996): Zadrugi dom – Naš ponos. Katalog k razstavi o gradnji zadrugi domov po drugi svetovni vojni. Nova Gorica, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

Petrinja, D. (2001): Primorska 1945–1955. Koper, samozaložba.

Pozzetto, M. (1997): Maks Fabiani – vizije prostora. Kranj, L.I.B.R.A.

Primorske novice. Koper – Nova Gorica, Primorske novice, 1953–.

Prinčič, J. (2005a): Obnova. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922 (1–2). Ljubljana, Mladinska knjiga, 868–873.

Prinčič, J. (2005b): Razvoj gospodarstva do sredine petdesetih let. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922 (1–2). Ljubljana, Mladinska knjiga, 965–971.

Prinčič, J. (2005c): Razvoj gospodarskih panog. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922 (1–2). Ljubljana, Mladinska knjiga, 1081–1087.

Razstava Stanovanje za naše razmere (1956): Katalog razstave »Stanovanje za naše razmere«. Ljubljana, Propagandni oddelek Gospodarskega razstavišča.

Repinc, M. (2010): Kaj za prijavit? Nič! Zgodbe z meje o meji (Dokumentarna oddaja). Trst, Deželni sedež RAI za FJK – Slovenski program.

Rijavec, I. (2007): Ivan Rijavec, r. 1941, Renče. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Slovenijales (2010): Slovenijales. <http://www.slovenijales.si/skupina-slovenijales/zgodovina> (1. 4. 2010).

Sodobno gospodinjstvo. Ljubljana, Zavod za napredek gospodinjstva, 1954–1960.

Statistički godišnjak FNRJ. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1954–1962.

Stibilj, M. (2009): Marija Stibilj, r. 1927, Renče. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Šlajmer, M. (1952): Stanovanjsko naselje tovarne pohištva »Edvard Kardelj« v Novi Gorici. Arhitekt, 5. Ljubljana, 21.

Špolar, I. (1960): Stanovanje. Ljubljana, Prešernova družba.

Štupar-Šumi, N. (1985): Vipavska dolina. Varstvo spomenikov, 29. Ljubljana, 209–228.

Tancig, B. (1954): Majhna stanovanja – toda udobna. Ljubljana, Društvo arhitektov Slovenije.

Tancig, B. (1958): Kuhinja. Načrtovanje in oprema. Ljubljana, Center za napredek gospodinjstva.

Troha, N. (2005): Coni A in B Julijske krajine. V: Fischer J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922 (1–2). Ljubljana, Mladinska knjiga, 917–922.

Trošt, J. (2007): Jože Trošt, r. 1930, u. 2011, Podraga. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Trošt, Z. (2006): Zora Trošt, r. 1936, Podraga. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Urbanc, M. (2012): Reprezentacije kulturne pokrajine v besedilih o slovenski Istri. Annales, Ser. hist. sociol., 22, 1. Koper, 199–210.

Vidmar, C. (1981): Oris Zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju. Goriški letnik, 8. Nova Gorica, 173–222.

Vidmar, C. (2009): Zadnja tuja vojaška okupacija slovenskega ozemlja. Oris zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju. Od 12. junija 1945 do 15. septembra 1947. Nova Gorica, Goriški muzej.

Vidrih Lavrenčič, L. (2010): Lilijana Vidrih Lavrenčič, r. 1956, Podraga. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Vilfan, S. (1970): Kmečka hiša. V: Pavle Blaznik et al. (ur.): Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Ljubljana, SAZU, 559–593.

Vranješ, M. (2008): Prostor, teritorij, kraj. Produkcije lokalnosti v Trenti in na Soči. Koper, Univerza na Primorskem, ZRS – Založba Annales – Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Vurnik, S. (1930): Kmečka hiša Slovencev na južno-vzhodnem pobočju Alp. Doneski k študijam o ljudski arhitekturi. Etnolog, 4. Ljubljana, 30–70.

Zorn, M. (2006): Marija Zorn, r. 1953, Renče. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Žgur, R. (2010): Rada Žgur, r. 1920, Podraga. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

Žvanut, B. (2004): Borislava Žvanut, r. 1951, Podraga. Ustno izporočilo. Terenski zapis pri avtorici.

original scientific article
received: 2015-04-01

UDC 316.7

(MEŠANE) KULTURNE IDENTITETE: KONSTRUKCIJA IN DEKONSTRUKCIJA

Mateja SEDMAK

Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: mateja.sedmak@zrs.upr.si

Maja ZADEL

Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: maja.zadel@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek izhaja iz dveh izhodišč, in sicer: (1) da sta tako identiteta, kot jo razume zahodna misel, kot iz nje izpeljana kulturna identiteta družbena konstrukta, nastala v določenih družbeno-zgodovinskih okoliščinah, pri čemer je (enoznačna) kulturna identiteta »fikcija«, ki terja nenehno reifikacijo, tj. vzdrževanje in upravičevanje s strani ideoloških mehanizmov nacionalnih držav; (2) da sta vseprisotnost in prevlada diskurza monolitnih in homogenih kulturnih opredeljevanj zavajajoča. V članku (preko primerov več empiričnih študij) dokazujeva vseprisotnost transkulturnih in mešanih kulturnih identitet ter priučenost in »navajenost« misliti v okviru kulturno homogenih kategorij, ki so tako implicitno kot eksplicitno posredovane preko vseh pomembnejših agentov sodobnih družbenih sistemov.

Ključne besede: kulturna identiteta, mešane identitete, transkulturnost, kulturna hibridnost, nacionalizem

LE IDENTITÀ CULTURALI (MISTE): COSTRUZIONE E DECONSTRUZIONE

SINTESI

L'articolo parte da due spunti: (1) che sia l'identità (come recepita dal pensiero occidentale) sia l'identità culturale che ne deriva siano costruzioni sociali sviluppatesi in determinate circostanze storico-sociali; come tale, l'identità culturale (univoca) è una "finzione" che richiede costante reificazione, ovvero, mantenimento e giustificazione da parte dei meccanismi ideologici degli stati nazionali, (2) che l'ubiquità e il predominio delle trattazioni riguardanti le classificazioni culturali omogenee e monolitiche sia ingannevole. L'articolo si propone di dimostrare (attraverso esempi tratti da svariati studi empirici) l'onnipresenza di identità culturali miste e transculturali, nonché l'assuefazione e "l'abitudine" a pensare all'interno di un quadro di categorie culturalmente omogenee, veicolate sia implicitamente sia esplicitamente attraverso tutti gli agenti principali dei sistemi sociali moderni.

Parole chiave: identità culturale, identità miste, transculturalità, ibridismo culturale, nazionalismo

UVOD

Četudi se je razprava o neprimernosti homogenega in monolitnega kulturnega in etničnega opredeljevanja že dodobra zasidrala tako med tujimi (npr. Welsch, 2001 [1992]; Hall, 2003 [1996]; Bhabha, 1996; Berg, Ni Éigeartaigh, 2010; Ali, 2011) kot »domačimi« (npr. Šumi, 2000; Janko Spreizer, 2009; 2011; Milharčič Hladnik, 2011; Jurič Pahor, 2012a; 2012b; 2014; Sedmak, 2009a; 2009b; 2011; Sedmak, Ženko, 2010) preučevalci etničnosti, manjšinskih vprašanj, migracijskih in kulturnih študij, si tema zaradi še vedno vseprisotne prevlade in vpliva nacionalističnega diskurza ter ideologije vsakič znova zasluži dodatno pozornost.

Avtorji, ki se ukvarjajo s problematiko kulturno pluralnih identitet, se v povezavi s temi poslužujejo različnih terminoloških oznak, kot so: mešane, skrpane, brikolaž, večplastne ali sestavljene identitete, heterogene ali pluralne identitete, transkulturne, multietnične ali kulturno hibridne identitete idr. Med nekaterimi oznakami etnične mešanosti dejansko obstaja tudi vsebinska distinkcija, tako se na primer transkulturne identitete avtorja Welscha (2001 [1992]) v kontekstu njegove teorije v večji meri nanašajo na prehajanje med kulturami, medtem ko se kulturna hibridnost Bhabhe (1996) nanaša na hibridno identiteto kot »neposredno posledico mešanja dveh kultur«, med katerimi vlada neenako razmerje moči. V Sloveniji se na primer Milharčič Hladnik (2011) in Vižentin (v pričujoči številki Annales) poslužujeta termina »sestavljene identitete«, Milharčič Hladnik (2011) tudi »zavezane identitete«, Janko Spreizer (2014) pa »brikolaž identitete« itd. Razlog za tako pester terminološki izbor so različne disciplinarne tradicije avtorjev in avtoric, različne raziskovalne in osebne izkušnje ter različnost raziskovalnih fokusov. Terminološki izbor je potemtakem nujno »ocenjevati« v okviru širšega konteksta, v katerem se je izoblikoval. Ker želiva v pričujočem članku zaobjeti »vse kategorije« pluralnih identitet in zaradi načina, kot jih dojemava, se bova v nadaljevanju pogosto posluževali termina »mešane« identitete (prevod iz angleškega termina *mixed*), četudi izraz dejansko ni posrečen. Avtorici dojemava mešanost kot nestatično in situacijsko, kar pomeni, da so posamezniki ne le skupek različnih etničnih ali kulturnih identitet, temveč da je tudi ta »identitetni skupek« spreminjajoč, pri čemer smo včasih priča prevladi elementov ene etnične ali kulturne identitete, drugič pa druge.¹ Poleg tega med različnimi identitetami oziroma njihovimi deli ni ostre zamejenosti in robov, temveč se ta prosto preliva in »meša«, pri čemer tudi to mešanje ni statično, temveč je v večnem spreminjanju. Zaradi tega mešanih

identitet ne vidimo kot sestavljenih ali skrpanih oziroma brikolaž identitet, ker naju omenjene oznake napeljujejo na to, da gre za sestavljanke (koščkov) z jasnimi robovi. Bliže najinim percepcijam mešanosti so na primer izrazi etnično ali kulturno pluralne ali heterogene identitete. Vendar tudi pri slednjih terminih umanjajo »mehki, zabrisani prehodi« med etničnimi in kulturnimi identitetami.

V pričujočem članku, osnovanem na izhodiščih referatov *Zakaj so monoetnična opredeljevanja sporna?* (Sedmak, 2014) in *Hibridnost in transkulturnost v odnosu do nacionalizma* (Zadel, 2014), predstavljenih v okviru simpozija *Kultura mešanosti*² (2014) in večletnega raziskovalnega dela na področju etničnosti, kulturnih identitet in manjšinskega vprašanja, izhajava iz dveh izhodišč, in sicer: 1) da sta tako *identiteta*, kot jo razume zahodna misel, kot iz nje izpeljana *kulturna identiteta* družbena konstrukta, nastala v določenih družbeno-zgodovinskih okoliščinah, pri čemer je (enoznačna) kulturna identiteta »fikcija«, ki terja nenehno reifikacijo, tj. vzdrževanje in upravičevanje s strani ideoloških mehanizmov nacionalnih držav; 2) da sta vseprisotnost in prevlada diskurza monolitnih in homogenih kulturnih opredeljevanj zavajajoča. V članku preko primerov več empiričnih študij dokazujeva vseprisotnost fluidnih in mešanih kulturnih identitet ter priučenost in »navajenost« misliti v okviru kulturno homogenih kategorij, ki so tako implicitno kot eksplicitno posredovane preko vseh pomembnejših agentov sodobnih družbenih sistemov (npr. izobraževalnega, pravno-administrativnega, političnega, medijskega idr.).

Dejstvo je, da je Evropa zaradi specifičnih zgodovinsko-političnih procesov, kot je bil nastanek nacionalnih držav, ponotranjila diskurz nacionalistične ideologije, ki je prevladal tako v politiki in znanosti kot tudi v praksah vsakdanjega življenja. Posledično smo danes »navajeni misliti« izključujoče, in sicer v okvirih svoje nacionalne kulture in jezika. Omenjeno velja tudi za polje identitete in konkretneje *kulturne identitete*, ki je osrednji predmet zanimanja pričujočega prispevka. Tako smo danes v Evropi (še vedno) priča prevladi enoznačnih kulturnih identitet. Še več, kulturna identiteta kot taka predstavlja temeljni in osrednji element posameznikove samopercepcije in sebstva, identitete. Kot že omenjeno, je vzrok za to potrebno iskati v samem procesu vzpostavljanja modernih držav, ko je bilo potrebno novonastalim nacionalnim državam priskrbeti »vsebino«, tj. posameznike, ki bodo lojalni člani teh političnih tvorb. Utemeljitev in prevlada enoznačnih kulturnih in etničnih identitet³ je bila za vzpostavljalce države ključna, saj je izjemno težko slediti evidencam prebivalstva, državljanov in dav-

1 Na tem mestu velja opozoriti, da so na nedokončnost kulturnih identifikacij različni avtorji opozarjali tudi izven diskurza o etnično mešanih ali transkulturnih identitetah (Ule, 2000; Hall, 2003 [1996]).

2 Simpozij, posvečen vprašanju medkulturnih srečanj, medkulturnemu, medverskemu in medjezikovnemu prepletanju ter prevpraševanju hibridnih, transkulturnih, multiplih in mešanih identitet, je organiziral Inštitut za družboslovne študije UP ZRS, 10. junija 2014, v Kopru.

3 V prispevku se poslužujeva terminov »kultura«, »etničnost« in »nacionalnost« ter njihovih izpeljank. Čeprav so omenjeni termini pogosto uporabljeni kot sinonimi oziroma se nanašajo na vsebinsko podobne fenomene, jih bova poskušali v pričujočem prispevku čim

koplačevalcev, če bi se ob neki priložnosti, z besedami Katherine Verdery »opredelili kot nekaj, ob drugi pa kot nekaj povsem drugega« (Verdery, 1996, 37). Tako je proces vzpostavljanja nacionalnih držav zaradi potrebe po nadzoru spremljal tudi sočasen proces vzpostavljanja »konkretnih« identitet, pri tem pa je bila očitna prevlada dveh predpostavk, in sicer da je »imeti identiteto nekaj normalnega« in »da ima posameznik lahko samo eno identiteto (etnično, nacionalno, spolno)« (Verdery, 1996, 37).

Logika (enoznačnega in izključujočega) etničnega in kulturnega opredeljevanja se je posledično uveljavila ob uradnih popisih, vodenju statistik, demografije, šolskih popisih itd. ter se vtihotapila v obči imaginarij evropskega kontinenta. Evropejci se tako opredeljujejo pretežno mononacionalno, monoetnično in kulturno izključujoče, v odnosu do tega, kar niso. Izključujočnost je norma, saj večina popisov in statistik ne dopušča ali do nedavnega ni dopuščala možnosti biti dvojen, multiplen ali biti mešan.

Omenjene percepcije (izključujočih) kulturnih identitet, ki so evropskemu človeku tako samoumevne, da težko »misli onkraj« njih, seveda niso edine možne. To dokazujejo empirični primeri drugih kulturnih okolij (Latinske Amerike, Jugovzhodne Azije, Bližnjega vzhoda idr.), kjer lahko zasledimo bistveno večjo fleksibilnost, variabilnost in situacijskost le-teh. To potrjujejo tudi teoretična refleksija postkolonialnih študijev (Jeffs, 2007), zagovorniki transkulturnih (Welsch, 2001 [1992]) in hibridnih (Bhabha, 1994) identitet, ter zagovorniki gibanja za »rasno« mešanost (Sundstrom, 2001; Ali, 2011). Etnična identiteta je namreč tako kot drugi družbeni fenomeni družbeno skonstruirana, zato moramo tudi enoznačna in izključujoča etnična opredeljevanja, kakršna prevladujejo v Evropi danes, razumeti v prvi vrsti kot družbeni konstrukt. Če na tej točki aplicirava osrednjo idejo Fridericha Bartha, ki jo je razvil v svojem temeljnem delu *Ethnic groups and boundaries* (1970 [1969]), lahko povzameva, da sta etničnost in (enoznačna) etnična identiteta pravzaprav neposredni produkt nastanka nacionalnih držav (tj. političnih mej) in ne njihov vzrok.

Po krajši teoretični refleksiji družbene konstrukcije (kulturnih) identitet ter dekonstrukciji mita o obstoju jasno prepoznanih in enoznačnih kulturnih in etničnih identitetah si bomo v nadaljevanju ogledali še rezultate več empiričnih študij,⁴ izvedenih na območju Slovenije v okviru različnih ciljnih skupin, in sicer: članov etnično

mešanih družin, potomk priseljencev z območij nekdanje Jugoslavije, rojenih v Sloveniji, pripadnikov tradicionalnih ali avtohtonih⁵ manjšin in prebivalcev različnih obmejnih območij. Vsem, v raziskave vključenim kategorijam prebivalstva, je skupna prevlada mešanih, sestavljenih, transkulturnih ali hibridnih identitet.

DRUŽBENA KONSTRUKCIJA (HOMOGENIH) KULTURNIH IDENTITET V OKVIRU NACIONAL(ISTIČ)NEGA DISKURZA

Identiteta po mnenju večine avtorjev vključuje dva nasprotujoča si koncepta, in sicer *koncept istosti* in *koncept razločevalnosti* (Ule, 2000, 3), pri čemer poseben vidik diskurzov o identiteti predstavljajo njene trajne in relativno nespremenljive formalne značilnosti, glede na katere smo si z drugimi in v času »isti« ter se spet od drugih razlikujemo. Mirjana Ule med *statična struktura jedra* uvršča tako »ime in druge objektivne biografske podatke o posamezniku, s katerim ga lahko identificiramo« (Ule, 2000, 91), kakor tudi biološke konstante (barva oči, genski kod, spol itd.) ter določene skupinske pripadnosti, kot na primer versko pripadnost, državljanstvo, narodnost ipd. (Ule, 2000, 91). Vendar so to značilnosti, ki jih akterji sami oziroma družbene skupine razumejo kot pomembne, saj kakor ugotavljajo Barth (1970 [1969]), Eriksen (2010 [1994]), Verdery (1996), Šumi (2000) in drugi, ki se ukvarjajo z etničnimi vidiki identitetnega vprašanja: niso vse razlike (enako) pomembne, temveč so pomembne predvsem tiste, ki jih akterji obravnavajo kot pomembne, ne glede na to, kako trajne so, še posebej zato, ker se identiteta oblikuje v odnosu do Drugega (Barth, 1970 [1969]; Eriksen, 2010 [1994]; Šumi, 2000; Mencin Čeplak, 2003; Praprotnik, 2009).

Tako se diskusije o fenomenu identitete odvijajo tudi na ravni polarizacije *identitete kot antropološke konstante* in *identitete kot zgodovinske inovacije in spreminljivke* (Ule, 2000, 91). Pri tem Mirjana Ule izpostavlja, da se je že Platon preizpraševal, »/k/do sem?, in obenem opozarja, da se »identitete zastavljajo zgodovinsko specifično in vedno drugače« (Ule, 2000, 91). Teoretiki konstruktivistične paradigme tako izpostavljajo, da so prav kulturne in etnične identitete očiten družbeni konstrukt oziroma produkt specifičnih zgodovinskih okoliščin, tj. nastanka nacionalnih držav (Hobsbawm, 2007 [1990]; Gellner, 2008 [1983]; Balibar, 1991a; 1991b; 1991c; Bauman, 2013 [2004]; Anderson, 2003 [1983]; Greenfeld, 1992).

bolj dosledno razlikovati. »Nacionalno« se tako nanaša na fenomene povezane z nacionalno državo, ideologijo ipd., z »etničnim« se osredotočava na razumevanje etnične skupnosti kot skupnosti z za akterje "neprehodnimi razlikami" (Barth, 1970 [1969]; Šumi, 2000). Slednje se v občem prepričanju kaže v videnju etnične skupnosti kot (kvazi)sorodstvene skupnosti. Pojem »kultura« pa se nanaša na »način življenja skupine ljudi«, torej zaobjema jezik, vrednote, prehranjevalne prakse in prakse oblačenja itd.

4 Nekateri rezultati posameznih študij so bili celoviteje ali delno predhodno že objavljeni (npr. Sedmak, 2002; 2003; 2009a; 2009b; Sedmak, 2011), drugi so na tem mestu objavljeni prvič.

5 Naj na tem mestu izpostaviva spornost in arbitrarnost termina »avtohtonost«, ki se ju v celoti zavedava (glej tudi Komac, Medvešček, 2005). V nadaljevanju ga mestoma uporabljava pri opredeljevanju na primer italijanske manjšine, živeče v Sloveniji, ker je v Ustavi RS ta termin uporabljen za opredeljevanje posebnih pravic »avtohtonih« manjšin.

Bauman (2013), Verdery (1996) in Malešević (2006) še dodatno izpostavijo historično določenost samih identitet, saj naj bi prav zgodovinske posebnosti evropskega kulturnega prostora omogočile in spodbujale nastanek identitet kot takih. Za pojav »govora o identitetah« (*identity talk*) in neizmerni moči nacionalizma je po Maleševiću v največji meri zaslužen »specifičen zgodovinski razvoj Evrope v povezavi z razsvetljenstvom in romanticizmom ter geopolitičnimi ureditvami« (2006, 5). Tudi Verdery nastanek sodobnega razumevanja identitet kot relativno trajnih dispozicij v okviru etničnih, nacionalnih, spolnih in drugih identifikacij pripisuje državnim mehanizmom zahodnoevropskih držav, zlasti popisom prebivalstva, ki so posameznikom dodelili relativno trajno »etiketo« (Verdery, 1996, 37). Na ta način so posameznikom dali občutek »kontinuitete-v-obstoju«, kot bi rekel Roosens (1996, 84) oziroma »konsistentnosti in kontinuitete v času«, kakor identiteto opredeli Ule (2000, 3). Tako je pravzaprav z državitvornimi mehanizmi postalo »normalno« »imeti« identiteto (Verdery, 1996).

Bauman prav tako izpostavi nastanek nacionalnih držav, ki je (pre)oblikoval občutek pripadnosti in »biti v svetu«. Tako ideja »identitete« na splošno kakor »nacionalne identitete« bolj specifično se nista »'naravno' izoblikovali na podlagi izkušenj posameznikov kot očitna 'življenjska dejstva', ampak je bila »ideja o identiteti vsiljena v *Lebenswelt*«, tj. v družbeno življenje ljudi (Bauman, 2013, 20; poudarki izvirni). Bauman v tem okviru navede primer popisa prebivalstva na Poljskem tik pred drugo svetovno vojno, ko se prebivalci odročnih krajev na Poljskem niso zmogli opredeliti drugače kakor »domačini«, »iz teh krajev« ipd. ter niso bili sposobni misliti preko omenjenih kategorij samoopredeljevanja, kaj šele, da bi se opredeljevali v okviru etnične identitete (Bauman, 2013 [2004], 17–19). Pri tem je obstoječa nacionalna država morala vložiti veliko mero prepričevanja in prisile, da so njeni subjekti zapopadli »dolžnost« po prepoznanju nacionalne in etnične identitete kot sebi lastne obveze in da identiteta ni bila več *fikcija*, kot je bila ob samem nastanku oziroma vstopu v življenje ljudi (Bauman, 2013 [2004], 20).

Podobno izpostavlja Hobsbawm, in sicer da je v času francoske revolucije in ustanavljanju prvih nacionalnih držav to potekalo po drugih kriterijih. Nacionalna države so sicer nastale po formuli »ljudstvo + država = nacija« oziroma kar »nacija = država = ljudstvo«, s čimer je prešla v ospredje »skupina državljanov, ki zaradi svoje kolektivne suverenosti imajo svojo državo, ta pa je izraz njihove politične volje« (Hobsbawm, 2007, 27), vendar pa ni bilo posebej opredeljeno, kaj je pravzaprav »ljudstvo« (Hobsbawm, 2007, 26–27). Pripadnost ljudstvu in posledično prvim nacijam tako ni temelji-

la na skupnih kulturnih, jezikovnih verskih ali drugih lastnostih: »v teoriji človek ni bil Francoz, zato ker je bil njegov materni jezik francoski /.../, temveč zaradi pripravljenosti, da začne govoriti francosko in hkrati pridobi še druge svoboščine, zakone in skupne značilnosti francoskega ljudstva« (Hobsbawm, 2007, 30–31). Obenem je videti, da je bil eden pomembnejših kriterijev ravno ekonomski, saj je bilo skladno z liberalnim razumevanjem nacije ključno, da je bila le-ta »dovolj velika, da je kot razvojna enota lahko preživela« (Hobsbawm, 2007, 40). Tako so prve nacionalne države sicer nastale v času kapitalistične industrializacije in močne buržoazije ter pod vplivom razsvetlenskega razumnega subjekta, vendar pa so kasneje prevzele nacionalistično retoriko. Kakor opozori tudi Kralj, historično logično bi bilo, »da bi po francoski revoluciji /.../ nastale moderne liberalne države, temelječe na principih univerzalističnega bratstva, ne pa kulturno-lingvistično utemeljene nacionalne države, kar se je v resnici zgodilo« (Kralj, 2007, 252).

V določenem zgodovinskem trenutku in družbenem kontekstu je tako začelo prevladovati razumevanje etnične oziroma nacionalne skupnosti kot kulturno enotne in homogene. Ideja monokulturalizma se je, kot omenjeno, uveljavljala v času prepleta razsvetljenstva in romanticizma, ko so nacionalne države pričele predstavljati uresničitev razsvetlenskega prepričanja o razumnem in samostojnem subjektu: narodi oziroma nacije so zaradi oblikovanja »skupne kulture« pridobile status enega oziroma enotnega subjekta. Narodi so tako začeli predstavljati kolektivno entiteto, ki ima pravico do upravljanja svojega teritorija v organizaciji, imenovani država: »/i/ deja, da se države in njihove kulture ujemajo, izhaja iz vsesplošno sprejete percepcije, da je država izraz legalne in politične volje suverenega, združenega in kulturno edinstvenega naroda« (Ní Éigeartaigh, Berg, 2010, 7). Po tem principu so se v drugi polovici 19. stoletja začele v Evropi ustanavljati nacionalne države, torej država, ki jo upravlja etnično enoten, homogen narod, združen s skupno nacionalno kulturo (Ní Éigeartaigh, Berg, 2010, 7). Pri tem postanejo kulture reificirane in esencializirane kot medsebojno ločene entitete, ki pa so organsko povezane z nacijo (Kraidy, 2005, 26).

TEORETIČA REFLEKSIJA MEŠANOSTI

Nasproti prevladujočim enoznačnim kulturnim opredeljevanjem, ki so jih, kot predhodno prikazano, v evropskem kontekstu dokončno utrdili nacionalni državotvorni procesi, so zagovorniki multiplih identitet pričeli izpostavljati hibridne, mešane, transkulturne, sestavljene, skrpane, brikolaž identitete in pravico biti dvo- in večkulturne, dvo- in več- »rasen«,⁶ dvo- in ve-

6 Zaradi spornosti samega koncepta »rase« omenjeni termin vselej navajava v narekovajih. Razlog, da se ga v svoji razpravi sploh poslužujeva, je dejstvo, da je v anglosaksonskem svetu v obči javni in znanstveni rabi množično prisoten ter predstavlja osrednji del nekaterih ključnih teorij, ki se jih dotikava v nadaljevanju, kot na primer politike »rasne« mešanosti (angl. *Mix* »Race« Policy).

čjezičen itd. Teoretična refleksija »kulture mešanosti« se pojavi v okviru različnih miselnih tokov. V nadaljevanju bodo izpostavljeni tisti, ki so v največji meri zaznamovali najino refleksijo, in sicer: politike rasne mešanosti, postkolonialne študije in teorije kulturne hibridnosti ter teorija transkulturalizma oziroma transkulturalnosti. Omenjene teorije pristopajo h kulturni heterogenosti z različnih vidikov. Teorija hibridnosti je izpeljana iz izkušnje kolonializma, imperializma in neenakih relacij moči med koloniziranimi in kolonialnimi oblastniki. Izpeljana je iz izkušnje hibridnega mešanja kultur, ki so se srečale v tem kontekstu (npr. Bhabha). Po drugi strani Welschova teorija transkulturalnosti odraža in se nanaša na vpliv fenomenov postmoderne, globalne družbe, kot so množične migracije, virtualna⁷ prepletenost kultur ipd. Njegova transkulturna in torej mešana identiteta v veliki meri sloni na izkušnji migranta, popotnika, pa tudi slehernika, ki se kljub temu, da ne zapusti nujno fizičnega prostora, znajde v prepletu kultur, saj je postmoderna, kot izpostavlja Foucault (1986, 22 v Ní Éigearthaigh, Berg, 2010, 9), »doba prostora«. Politika »rasne« mešanosti se v ožjem smislu sooča predvsem z vidno – fizično mešanostjo. Za namen pričujočega članka je potrebno omenjene, mestoma parcialno zastavljene teorije povezati in jih razumeti širše od konteksta, v okviru katerega so bile izoblikovane.

Zgodnejše prevpraševanje kulturne mešanosti je bilo prvenstveno zasnovano v okviru *kolonialistične dominacije* in rasne ideologije: po eni strani je »mešanost« predstavljal *»strategijo strožje segregacije med 'rasami'«*, po drugi pa *»strategijo asimilacije v kulturo kolonizatorjev«* (Coombes, Brah, 2000, 3). Primer prve je zaznati v obravnavi »rasno« mešanih kot manjvrednih, saj je že ena kapljica (črnske) krvi dovolj, da ne dosegaš ideala belskosti (ta princip odraža t. i. »teorija kapljice«⁸). »Rasno« mešane otroke pa se vselej klasificira kot pripadnike »rasno« manjvrednega starša. Za našo razpravo in prevpraševanje homogenih identitet je povedno, da so kolonizirano prebivalstvo vselej poskušali »oblikovati« po meri samih kolonizatorjev, in sicer na več ravneh, na področju vrednot, kulture, pa tudi lojalnosti in to predvsem lojalnosti državi. Kot opozori Stoler (2000, 20), je bilo vprašanje »rasne« mešanosti tako zelo pereče, tudi zato ker je prevpraševalo same kriterije določanja »evropskosti«, državljanstva in nacionalnosti.

Drugi, asimilacijski vidik mešanosti pooseblja praksa kolonizacije Latinske Amerike, ko se je fizične lastnosti domorodnega prebivalstva želelo zabrisati prav z »ra-

snim« mešanjem. Pri tem je šlo za dejansko »normalizacijo posilstva«, ki ga moramo razumeti v okviru španskega kolonialnega diskurza in mita »o belem moškem, ki radodarno daruje svoje seme temnopolti ženski«, s tem pa ustvarja mešano, hibridno »raso«, s katero bodo presežene medkulturne razlike (Labanyi, 2000, 57). Tudi Anderson navaja primer Latinske Amerike in prakso asimilacije preko »rasnega« mešanja. Pri tem pa navaja Kolumbijca Pedra Fermína de Vargasa, ki je v začetku 19. stoletja zagovarjal »medrasno« mešanje, s čimer naj bi domorodno ljudstvo »izgubilo« prav tiste lastnosti, ki so jih umeščale med »degenerirano in izrojeno raso«, in se hispaniziralo⁹ ter tako postalo vsaj delno civilizirano (Anderson, 2003 [1983], 22). Nasilno »rasno« mešanje je bila torej ena osrednjih strategij asimilacijskega procesa indijskega prebivalstva v »kulturo in 'raso'« belega človeka.

Vprašanje »rasne« mešanosti je prepletalo tako biološki kot kulturni diskurz. Z »mešanjem krvi« se je skušalo izničiti lastnosti, ki so domorodce uvrščale med »degenerirano raso« (de Vargas v Anderson, 2003 [1983], 22), s kulturnim mešanjem pa izločiti predkolonialne kulturne prakse, pri čemer so se lahko obdržale le nesporne in neogrožajoče kulturne prvine, kot so na primer umetniško ustvarjanje, obrti ter izbrani rituali. Istočasno je seveda potekal proces (jezikovne) asimilacije v španski oziroma portugalski jezik, katoliško vero in kolonialne politične ter družbene organizacije (Kraidy, 2005, 53–54).

Politika »rasne« mešanosti je zaznamovana s kontekstom družbene situacije, v okviru katere se je oblikovala. Zaradi zgodovinskih okoliščin, ki se navezujejo na kolonializem, sužnjelastništvo in imperializem, razprava o preseganju »monorasnih« opredeljevanj korenini v anglosaksonskem svetu. Iz ZDA, kjer je politika »rasne« mešanosti vzniknila, se je na staro celino preselila v akademski milje Velike Britanije (Ali, 2011). Politika »rasne« mešanosti sloni na izkušnjah neenakega razmerja moči in se eksplicitneje kot v nadaljevanju predstavljeni teoriji transkulturalnosti ali kulturne hibridnosti sooča z vprašanjem »rase« kot fizične (a ne izključno) značilnosti. Njeni zagovorniki zanikajo enoznačna in enostavna opredeljevanja, zagovarjajo multiplost identitet in prehodnost »rasnih« opredeljevanj. Srž njihovih prizadevanj povzema vprašanje: kako naj se opredeli posameznik, katerega starša nista enake »rase«? (Sundstrom, 2001). Politika »rasne« mešanosti izpostavlja pravico opredeliti se kot »mešanega porekla«, »mešane 'rase'«,

7 »Po eni strani uporaba novih tehnologij vzpostavlja domocentričnost, po drugi strani pa omogoča teritorialno in kulturno oddaljenim posameznikom povezovanje v različne skupine in/ali skupnosti« (Lenarčič, 2012, 296).

8 Različne študije izpričujejo, da »kolonizatorska logika« ni zgolj stvar preteklosti. Tako na primer v raziskavi, izvedeni v Veliki Britaniji, hči mešanega zakona, ki obiskuje prestižno javno šolo, izpostavlja zakoreninjen rasizem, ki ga (povedno!) izpričuje tudi njena najboljša prijateljica. Le-ta na vprašanje, kateremu učitelju oziroma učiteljici je intervjuvanka najbolj podobna, odgovori, da učitelju X, ki je črne polti. Informantka je bila ob navedbi zgrožena, saj je gospod X drugega spola in glede na to, da je eden od njenih staršev bele polti, bi prav tako lahko bila podobna belskemu kot črnskemu učitelju/ici (Phoenix, Owen, 2000, 89).

9 Pedro Fermín de Vargas se tako v okviru mešanih zakonov z belci poslužuje nedvoumne dikcije o »iztrebljanju Indijancev« preko »rasnega« mešanja (Anderson 2003 [1983], 22).

priznava »dvorasnost«, »večrasnost« na individualni in skupinski ravni; zahteva politično in družbeno prepoznavanje kategorije »mešanih« ljudi in uvedbo nove kategorije mešane pripadnosti ob uradnih statističnih popisih prebivalstva (glej tudi Sedmak, 2011). Razlog za to predstavlja naraščajoč delež ljudi, ki se ne more in ne želi opredeliti »monorasno« in monokulturno« in ki se je ob popisih opredeljevala s kategorijami, kot so »dru-go« (Ali, 2011, 2012).

Ključna pri tem sta politična angažiranost in politično prepoznavanje, ki ločujeta gibanje za rasno mešanost ob koncu 20. stoletja od predhodnih gibanj za odpravo medrasnega razlikovanja (Spencer, 1997). Kljub pozitivnim učinkom javnega prepoznavanja mešane pripadnosti pa nas uvedba mešanih kategorij, kot izpostavljajo zagovorniki politike »rasne« mešanosti, sooči z novimi dilemami, kot je vprašanje kolektivizacije »mešanih ljudi«. Videnje »mešanih« ljudi kot homogene skupine je lahko funkcionalno ob zagovarjanju pravice do pluralnih opredeljevanj, vendar v osnovi napačno. Kot izpostavi Ali (2011, 2012): tudi če ljudje z mešanimi družinskimi tradicijami predstavljajo posebno družbeno kategorijo, ne gre za ekskluzivistične pripadnosti. Pripadniki skupine mešanih se lahko identificirajo z manjšinsko skupino na osnovi »rase«, kulture ali vere oziroma identifikacija je lahko premična. Doprinos politike »rasne« mešanosti je potrebno videti predvsem v uvedbi pozicije mešanosti nasproti binarni in hierhični organizaciji družbene diferenciacije (Ali, 2011, 2012).

Prav *postkolonialni študiji*, katerih predstavnik je tudi avtor *teorije kulturne hibridnosti* Homi Bhabha, so, kot izpostavi Jurič Pahor (2012a), bistveno prispevali k dekonstrukciji binarnih delitev, esencializma in k temu, da je etnični purizem postal nevzdržna kulturna strategija. Pripadniki postkolonialnih študijev zavračajo tradicionalno videnje (kulturne) identitete kot enoznačne, enostavne, dane in nespremenljive. (Etnično) identiteto vidijo kot »nestabilen prostor« ali »nereseno vprašanje« v prostoru med številnimi križajočimi se diskurzi. Identiteta ni nespremenljiva oblika mišljenja in obstajanja, niti temelj delovanja, temveč »je proces, je razcep«. Identiteta tako »ni stalna točka, temveč točka ambivalence« (Bhabha, 1994). Ena osrednjih idej Bhabhe, ko je govor o etnični identiteti, se nanaša na proces »hibridizacije« in pojem »hibridnosti«, ki ju v veliki meri poveže s kolonializmom in posledicami kolonialne preteklosti na »hibridno identiteto« prihodnosti. Bhabha (1990) v tem kontekstu uvede koncept »tretjega prostora«, in sicer kot metaforo za imaginarni prostor kulturnega stika, v katerem skozi procese kulturne hibridizacije in transkulturacije nastajajo nove (hibridne) identitete. »Tretji prostor« izzove kulturno identiteto kot homogeno, združujočo in temelječo na zveličavni skupni preteklosti. Skladno z Bhabho pa hibridizacija ne pomeni le preprostega mešanja, torej to, da rečemo, da je oseba deloma ene in deloma druge kulture, ampak je hibridnost izraz selektivnega prisvajanja pomenov,

s čimer se različni deli identitete sestavljajo v odnosu do različnih družbenih odnosov moči. Poleg tega je hibridizacija tudi proces, v katerem se identitete ne spreminjajo ločeno in same zase, temveč se elementi različnih kultur združijo tako, da oblikujejo drugačno kulturo; identiteta subjekta je sicer (lahko) podobna prejšnji, vendar ni povsem enaka (Bhabha, 1990; 1994; 1996; Jurič Pahor, 2012a).

Eden najbolj prepoznavnih sodobnih glasnikov teorije kulturnih prečenj in mešanih kulturnih identitet, Wolfgang Welsch (2001 [1992]), uvede pojem »transkulturnost« oziroma »transkulturalnost«. Omenjen koncept predstavi kot nasprotje doslej obstoječim in prevladujočim konceptom, ki so dominirali v teoretičnih razpravah o kulturi, in sicer klasičnemu konceptu obstoja posameznih (medsebojno ločenih) kultur in sodobnejšima konceptoma multikulturalizma ter interkulturalizma. Njihovo veljavnost in verodostojnost zavrne s trditvijo, da slonijo na isti (napačni) predpostavki o obstoju čistih in jasno prepoznanih kultur, tj. kulturnih otokov z vidno začrtanimi mejami.

S pojmom transkulturalnosti Welsch (2001 [1992]) označuje kompleksno prepletenost in povezanost sodobnih kultur, ki so jo po njegovem mnenju povzročili (vsaj) trije makro procesi, in sicer: 1) *notranja diferenciacija in kompleksnost* modernih družb, tj. soobstoj različnih kultur, 2) stare ideje homogenizacije in kulturnega separatizma, ki so presežene preko *zunanjega mreženja kultur*; gre za ekstremno medsebojno povezanost kultur, saj se življenjski stili ne zaključijo na meji nacionalne kulture, temveč jo prečijo (npr. življenjski stil akademika v Franciji, Nemčiji ali na Danskem je zelo podoben, prav tako tudi videnje človekovih pravic, ekološka ozaveščenost ali feministično gibanje prečijo nacionalne meje), 3) nenazadnje sodobne družbe opredeljuje visoka stopnja *hibridizacije*. Za vsako kulturo so druge kulture njen potencialni del ali satelit. K temu pa so izdatno pripomogle naraščajoča mobilnost in sodobne komunikacijske tehnologije. Kot posledica omenjenega, z Welschevimi besedami, ni ničesar več absolutno »našega« in ničesar več absolutno »tujega« (Welsch, 2001 [1992], 69). Transkulturnost, ki torej izpostavi prečenje meja kulture in kulturno prepletanje, je tako individualna kot skupinska značilnost. Tako na osebni kot skupinski ravni smo skupek elementov različnih kultur.

Kritiki kulturne globalizacije in prekukulturnih procesov v tem okviru izpostavljajo nevarnost obče homogenizacije in uniformizacije, vendar Welsch omenjene bojzani zavrne, saj težnja k prekukulturnosti ne pomeni nujno težnje k uniformnosti in pojavu enakih kulturnih formacij. Kulturna raznolikost bo obstajala še naprej, in sicer kot prekukulturna mešanica in nasprotje sobivanju jasno zamejenih kultur. Prekukulturne formacije, skladno z Welschem, sicer nastajajo iz iste zaloge kulturnih virov, ki so zaradi novih tehnologij dostopni množicam na različnih delih sveta, vendar se, kot poudarja Welsch, »prekukulturne mreže, stkane iz istih virov, lahko

zelo razlikujejo in so lahko zelo specifične in individualizirane» (Welsch, 2001 [1992], 69).

Skupno zagovornikom hibridnih, transkulturnih, sestavljenih in »mešanih« identitet je izhodišče, da le-te obstajajo kot *resnična izkušnja ljudi*, ki se ne želijo in ne zmorejo opredeliti enoznačno in pa dejstvo, da identitetna »mešanost« obstaja kot *dejstvo mimo in brez zunanje politične in znanstvene potrditve*.

Ta krajši teoretični diskurz zaključimo s povedno etnično samoopredelitvijo golfista Tigerja, ki zase pravi, da je »Cablinasian«. Skovanka, ki ga opredeljuje, izhaja neposredno iz mešane tradicije, ki je ne zmore oziroma želi zanikati: Ca-bl-in-asian = Caucasian (Evropejec) + Black (črnc) + Indian (Indijanec) + Asian (Azijski)).¹⁰

VSEPRISOTNOST KULTURNE HETEROGENOSTI – ŠTUDIJE PRIMEROV

V nadaljevanju bodo predstavljeni rezultati več kvalitativnih in kvantitativnih empiričnih raziskav, izvedenih v širšem časovnem razponu sedemnajstih let na območju Slovenije. Raziskave so bile izvedene med člani, tj. otroci in starši, etnično heterogenih družin, med potomci migrantov, pripadniki in pripadnicami »avtohtonih« oziroma staroselskih manjšin (konkretno med slovensko in italijansko manjšino, živečima ob slovensko-italijanski meji) in med prebivalci obmejnih območij Slovenije. Kot bo prikazano v zaključku, so v vseh skupinah prisotne kulturno pluralne oziroma mešane identitete.

Člani etnično mešanih družin¹¹

Ko govorimo o etnično pluralnih družinah oziroma etnični heterogamiji, imamo v mislih tako jezikovno, religiozno kot kulturno, narodno in »rasno« mešanost družin, kar konkretno pomeni, da sta partnerja pripadnika različnih ver, jezikovnih skupin, narodov ali »ras«. V laičnem, pogosto pa tudi v strokovnem in znanstvenem diskurzu, prevladuje prepričanje, da so prav otroci etnično mešanih družin najbolj tipični ali celo edini »pravi« predstavniki mešanih identitet. Vendar v sledenju tega prepričanja ne smemo zaobiti dejstva, da je tudi posameznik, ki si deli intimno, partnersko življenje z nekom, ki je druge kulture ali jezika, podvržen transkulturnemu vplivu, ki vpliva na njegovo kulturno preobrazbo in posledično kulturno mešanost (Sedmak, 2002).

Kar zadeva dinamike kulturnih transmisij pri otrocih etnično mešanih družin, je možnih več scenarijev, ki so bolj ali manj zavestni: starši namenoma spodbujajo kulturni, jezikovni, verski in drugačni pluralizem ali pa prevlada »kultura enega od staršev« (o izidih medkulturnega soočanja na ravni partnerskega in družinskega ži-

vljenja glej tudi Romano, 1988). Zadeve so lahko še bolj kompleksne in tako lahko na videz demokratični kulturni pluralizem vključuje identitetna »barantanja«, ko si starši otroke »razdelijo« in jih ločeno usmerjajo v matične kulturne tradicije. Soočeni smo lahko s poskusi bolj ali manj uspešne akomodacije v dominantno kulturo okolja s strani celotne družine ali celo z otrokovim ali partnerjevim sovražnim zanikanjem matične kulture neslovenskega starša (Sedmak, 2002; Sedmak, 2003). Ne glede na to, ali je etnična pestrost na ravni vsakdanjega družinskega življenja spoštovana in spodbujana ali zanikana, morda celo osovražena, lahko tako v primeru otrok kot partnerjev mešanih družin opazimo kulturno mešanost. Otroci jo ozavestijo relativno zgodaj, že v predšolskem obdobju, pogosto zaradi (negativnih) odzivov širše okolice. Otroci etnično heterogenih družin večinoma prepoznavajo svojo dvojno kulturno tradicijo, jo pa v različnih stopnjah in glede na različna obdobja različno izpostavljajo. Zgovorno je dejstvo, da se pogosto, ko so se primorani enoznačno etnično opredeliti (ob popisih),¹² zatekajo k nadnacionalnim opredelitvam ali pa se samoopredeliti izognejo:

»Ne, nič, enostavno se nisi opredelil. Se nisem opredelila. /.../ Vem, da je bil možen le en odgovor in možnost, da se ne želiš opredeliti, in to sem podčrtala« (19-letna hči slovensko-italijanskih staršev).

Nezmožnost opredeliti se enoznačno je pri otrocih mešanih družin očitna:

»Ampak osebno se ne počutim pripadnica ene ali druge, se mi ne zdi prav, da se opredeljujem, glede na to, da v meni to dvoje sobiva in zakaj bi potem morala izbirati ...« ali »Otrok sveta sem jaz. Nobene narodne zavesti, nobenega občutka pripadnosti, ne vere« (21-letna hči slovensko-italijanskih staršev).

Kulturno pluralnost, kot omenjeno, izpostavljajo tudi partnerji:

»Mi začnemo recimo po slovensko, končamo po italijansko, kuker najdete.« (Slovenka, poročena z Italijanom) ali »Tudi od samega začetka sem se trudila, da bi govorila hrvaško, samo pol sem videla, da to ne gre, ne. Sem govorila slovensko, malo hrvaško in tako smo se pomenili ... čisto.« (Slovenka, poročena s Hrvatom) ali »Sem rekla, ti če hočeš, nauč se, če ne pa govori po svoje. On govori po svoje, jaz po svoje in gotovo« (Slovenka, poročena s Srbom).

Etnična heterogenost na ravni družinskega življenja je lahko bolj očitna, kot v zgoraj navedenih primerih jezikovnega prepleta ali spodaj navedenem citatu, ki izpostavlja pluralnost kulinarike. Etnični pluralizem je lahko bolj subtilen in težje zaznaven, ko je govora o manj oprijemljivih elementih kulture, kot so na primer vrednote, »odnos do življenja« ali »obča orientacija v sedanjost/prihodnost« ipd. (Sedmak, 2002).

¹⁰ <http://golf.about.com/od/golfterms/g/cablinasian.htm>

¹¹ V nadaljevanju predstavljeni rezultati temeljijo na dveh empiričnih študijah, in sicer: kvalitativni in kvantitativni študiji, izvedeni v letih 1999–2001 med partnerji etnično mešanih družin (glej tudi Sedmak, 2002) ter kvantitativni in kvalitativni študiji, izvedeni med otroci etnično mešanih družin leta 2002 (glej tudi Sedmak, 2003).

¹² Ob popisih prebivalstva, šolskih popisih, anketiranju idr.

»Mama je zmešala in naredila eno tretjo varianto (hrane, op. av.), malo je svoje naredila in malo njegove hrane. Vedno je delala tudi pito in oče je vedno rekel, kako dobro naredi, ker ni mogel verjeti, ker moraš biti od dol, da lahko zmešaš te okuse. Bil je kar presenečen. In tako se je mešalo vse« (23-letna hči Slovenke in Hercegovca).

»Mi imamo dve nedelje – petek in nedeljo. /.../ praznujemo oboje, bajram in vaše novo leto ...« (35-letna Bošnjakinja, poročena s Slovencem).

Strategije soočanja z etnično pluralno tradicijo so zelo različne. To dokazuje tudi sledeča pripoved:

»Ona je bila stara 9 let, ko je ona mene vprašala, kaj sem jaz, ali sem pol Slovenka, pol Italijanka. Jaz sem takrat rešila zadevo na nek svoj način. Sem rekla: Ti nisi nič polovična, ti si cela. Ko si v slovenskem okolju, si povsem Slovenka, to pomeni, da si ena cela Slovenka, ko si v italijanskem okolju, si tako suverena italijanskim, da si enakovredna Italijanom in si ena cela Italijanka. Ti nisi polovična, ti si dvojna. In to ti je dalo moč« (44-letna Slovenka, poročena s pripadnikom italijanske manjšine).

Avtohtone manjšine¹³

Pojem avtohtonih ali tradicionalnih manjšin se nanaša na etnično skupnost, ki je na konkretnem območju živela od »nekdaj«. Če zaobidemo dilemo takšnega arbitrarnega in netočnega opredeljevanja, se avtohtonost nanaša na dejstvo, da se pripadniki določene etnije, ki živijo na danem območju in so načeloma manjštevilični, na to območje niso priselili, torej ne gre za priseljence, temveč staroselce. Avtohtone manjšine se znajdejo v poziciji manjšinske skupnosti zaradi premika političnih meja, množičnega izseljevanja članov te etnije ali množičnega priseljevanja članov drugih etnij, ki ga lahko, kot v primerih Aboriginov v Avstraliji ali Indijancev v ZDA, spremlja tudi fizično iztrebljanje staroselcev.

Pri preučevanju identitete pripadnikov avtohtonih manjšin smo se osredotočili na preučevanje dveh konkretnih avtohtonih manjšin, živečih na meji slovensko-italijanskega kulturnega stika, in sicer Italijanov, živečih v Sloveniji, in Slovencev, živečih v Italiji. Na tem mestu velja izpostaviti, da je, ko je govora o manjšinah in identitetah, moč ločiti med skupinsko identiteto etničnih manjšin in individualno identiteto njihovih članov. Ko analiziramo skupinsko identiteto, imamo v mislih manjšino kot skupino, pri tem pa sta ključna, kot izpostavlja Schermerhorn (1996), velikost in (družbena) moč skupine. Če smo soočeni z etnično manjšino z veliko družbeno močjo, potem ne govorimo več o »manjšini«, temveč o eliti (primer belske elite v nekdanji Južnoafriški republiki). Skupinska identiteta elite se tako očitno razlikuje od skupinske identitete manjšine, ki je manj-

številčna in z nižjo družbeno močjo. Za namen pričujočega prispevka se bova v nadaljevanju osredotočili na individualno in personalno identiteto članov (avtohtonih) manjšin. Analiza pripovedi pripadnikov omenjenih (avtohtonih) manjšin (Sedmak, 2009a; 2009b) izpričuje jasno izpostavljen pojav kulturnega prečenja, medkulturnega sovplivanja in transkulturnosti. Kljub velikim razlikam v družbeni moči in tudi razlikam na ravni skupinske identitete je pripadnikom italijanske in slovenske manjšine skupno, da se na individualni ravni ne identificirajo z večinsko etnijo, pa tudi z matično ne. Njihovo etnično identiteto pooseblja izjava *Nisem Slovenec in nisem Italijan, sem manjšinec*.

O tem govorijo tudi naslednje izpovedi:

»To je problematično. Se počutim pripadnica slovenskega naroda, ampak italijanske narodne skupnosti. Manjšinka no, recimo tako. Se ne počutim Italijanka, ker nisem Italijanka, ampak nisem niti Slovenka, sem nekje vmes« (26-letna pripadnica italijanske manjšine).

»Italijani, živeči na Obali, so Slovenci, ki govorijo italijansko« (45-letni pripadnik italijanske manjšine).

»Bolj kot Slovenka sem zamejka. Je malo drugače« (36-letna pripadnica slovenske manjšine).

»Jaz jo občutim (narodno pripadnost op. av.), da spada bolj v slovenske, med Slovence. Sem italijanski državljan, ampak je slovenska narodnost zelo pomembna ... vem, da nisem Italijan, tako« (30-letni pripadnik slovenske manjšine).

Kljub dejstvu, da je med zamejskimi Slovenci dejansko opaziti visoko mero (ozaveščene) narodne zavesti in dejavno težnjo po ohranjanju maternega jezika ter kulture, je njihova samoizražena etnična identiteta dejansko transkulturna. Podobno med avtohtonimi Italijani, živečimi v Sloveniji, zasledimo visoko mero ponosa na izvorno kulturno tradicijo ob istočasnem razlikovanju od etničnih Italijanov, živečih v Italiji.

Potomke migrantov¹⁴

Podobno kot člani etnično heterogenih družin so tudi migranti med preučevalci transkulturnih in hibridnih identitet pogosto preučevana socialna kategorija v okviru analize kulturno mešanih identitet. Zbornik Berga in Ni Éigeartaighjeve (2010) *Exploring Transculturalism* je tako eden mnogih, ki predstavljajo empirične študije različnih kulturnih kontekstov z vidika migranta/ke in prečenja političnih, geografskih ter kulturnih meja s posebnim poudarkom na identiteti. Migrant/ka svojo izvorno kulturo spremeni in »dopolni« s kulturo države prihoda. Pomembno pa je zavedanje, da so tudi otroci migrantov in tudi kasnejše generacije, ki so rojeni v kulturi kraja prihoda svojih staršev, nosilci različnih kulturnih tradicij. Kar želimo na tem mestu izpostaviti, je

13 Kvalitativna in kvantitativna raziskava med pripadnicami in pripadniki slovenske in italijanske manjšine je bila narejena v obdobju 2006–2008, na območju Slovenske Istre (Slovenija) in na Tržaškem (Italija) (glej tudi Sedmak, 2009a; 2009b).

14 Kvalitativna raziskava med priseljenci in njihovimi potomkami/ci se je pričela maja 2014 in še traja.

napačnost predpostavke o relativno neproblematičnem in linearnem procesu kulturne asimilacije predstavnikov tako imenovane »druge« in »tretje« generacije imigrantov,¹⁵ ki je vseprisotna v političnem in javnem diskurzu.

Z namenom prikaza etnično mešanih identitet si bomo v nadaljevanju ogledali izseke pripovedi potomk priseljencev z območja nekdanje Jugoslavije, ki so se preselili v Slovenijo. Pripovedi so bile zbrane v empirični študiji, ki še poteka. Življenjske zgodbe potomk priseljencev enotno izpostavljajo problem enostavnega, enoznačnega oziroma monoetničnega opredeljevanja. Problem opredeliti se monoetnično bodisi po »starših« bodisi kot pripadnica večinske etnije, tj. »Slovenka«, se kaže na več načinov.

Tako se na primer ob poskusu samoopredelitve in iskanja odgovora na vprašanje, *Kdo sem?* v smislu etnične in kulturne pripadnosti in identitete, v pripovedih potomk migrantov kaže pojav, ki ga imenujemo »premičnost etnične identitete«. Z izrazom »premičnost« želiva označiti premikanje osebe iz ene identitete k drugi in nazaj, premikanje je lahko večkratno, v več smereh in različno intenzivno v različnih obdobjih posameznikovega življenja. Premičnost etnične identitete lahko opazimo s primerom A., 38-letne potomke bošnjaških staršev, ki zase pravi:

»Ne morem bit Slovenka. Sem pač Muslimanka. To pomeni – Bosanka. /.../ Z mamo sem vedno govorila slovensko, ker mama je hotela, da se držimo »tega sistema«, ker smo tukaj (v Sloveniji op. av.). /.../ Ko sem bila majhna, pa sem hotela bit Slovenka. Saj imam tukaj hišo, tukaj imam dom, tukaj sem rojena.«

Pripoved A. med drugim izpričuje tako lastno željo kot željo mame, da bi bila »Slovenka«, vendar ji okolica, ki jo je nenehno opozarjala na njeno drugačno etnično poreklo, in pa dejstvo, da sta njena starša Bošnjaka, onemogoča, da bi se enostavno samoopredelila kot »Slovenka«. Skozi njeno pripoved je nenehno čutiti proces barantanja dveh identitet: bošnjaške in slovenske. V določenem obdobju, npr. v zgodnjem otroštvu, se je A. čutila bolj Slovenka, kasneje jo je okolica s svojimi etničnimi predsodki in stereotipi, kot so norčevanje v šoli zaradi neslovenskih imen staršev, obsodbe, da kot Bosanka smrdi ipd., »opomnila«, da ni Slovenka in sama se je zatekla k bosanski identiteti.

Drugi primer, ki izpričuje problematičnost enoznačnih, monoetničnih opredeljevanj pri potomkah imigrantov, je odgovor *ne vem*, ko želimo pridobiti jasen odgovor na vprašanje, *Kdo si ti? Si Slovenka, Hrvatica? Si Bošnjakinja ali Slovenka?*

O tem priča pripoved B., 32-letne hčere bošnjaških staršev, ki so se iz Bosne v Slovenijo priselili v poznih 70-ih letih prejšnjega stoletja zaradi ekonomskih razlogov. B. na vprašanje, *Kdo si ti?* v smislu etnične in

kulturne pripadnosti in identitete, odgovori takole: »*Ne vem. Res ne vem.*« Ob drugi priložnosti pa: »*Sem mešana*« in »*Moj materni jezik je slovenski in bosanski*«. Zanimiva in vredna dodatne refleksije je tudi slednja samoopredelitev kot dvojezične osebe, saj B. s svojo mamo in očetom od rojstva govori izključno bosansko, kljub temu sebe vidi in označuje kot dvojezično in nosilko dveh maternih jezikov. Oba jezika dejansko doživlja kot svoja in med njima ne bi mogla izbirati. Zanimivost izpostavljenega »jezikovnega vidika« je v tem, da večina jezikoslovnih ali etničnih študij samoumevno in avtomatično opredeljuje kot materni jezik tisti jezik, ki se ga otrok nauči in uporablja v svojem najzgodnejšem obdobju z mamo, očetom oziroma skrbnikom. Avtorici zagovarja fenomenološki in subjektivni, samoopredeliten pristop.

Pripovedi informantk izpričujejo tudi občo težavo artikulirati svojo mešanost. Če se informantke jasno zavedajo in čutijo, da pripadajo različnim kulturam, svojo mešanost težje ubesedijo in ne najdejo ustreznih besed, ki bi jo opisale. Prav v tem se izpostavi praktična moč obstoječe nacionalistične ideologije. Z izpostavljanjem homogenega kulturnega in etničnega diskurza posameznike oropa sposobnosti misliti heterogeno (v smislu spoznavnega aparata in ustrezne terminologije).

Če povzamemo, pripovedi vseh informantk pričajo o mešanih identitetah. Mešane identitete so včasih bolj, včasih manj eksplicitno izražene in reflektirane:

»Govorim slovensko in bosanščino, oba sta moja materina jezika. S starši po bosansko, z otroci bosansko in slovensko, ker je moj mož iz Bosne in ni znal slovensko, ko je prišel v Slovenijo. /.../ sem postala muslimanka po poroki, imam rada svojo vero, ampak pijem alkohol in jem svinjino. /.../ Vem, da doma, v stanovanju nisem imela iste kulture kot Slovenci, kar se je videlo tudi navzven. Nisem smela s prijateljicami na morje. Tega mi ne počnemo, je rekla mama. /.../ doma skuham tudi pito in burek in tudi slovensko hrano, mešano (32-letna G.).

»Sem mešana, Hrvatica, ki govori slovensko in je kot Slovenka (smeh, op. av.)« (30-letna L.).

»Čutim eno in drugo, doma govorim slovensko, torej nisem ne eno ne drugo, pazim pa da se otroci molijo bogu (muslimanskemu, op. av.). Dosti je hrana, je različna, ma kuham oboje, gledam, da moji otroci gredo k folklori (muslimanska folklorna skupina, op. av.). Jih ne silim k veronauku, če nočejo: pomembno je, kdo so prijatelji, družba, katera te obkroža. Če si v bolj verni, muslimanski, si bolj tam. /.../ Največ tukaj delajo čustva, se počutim lepo tu v Sloveniji, se počutim lepo, ko delam pito« (38-letna M.).

Ohranitev izvirne etnične identitete staršev je pogosto eksplicitna želja staršev:

15 Sicer uveljavljeni termini »druga«, »tretja« itd. generacija migrantov so pravzaprav zavajajoči in netočni, saj gre za posameznike/ce, ki se dejansko niso od nikoder preselili, temveč so se rodili v državi prihoda svojih staršev. Z oznako druga/tretja itd. generacija »migrantov« pa se ohranja in opominja na njihov »nedomači« status.

»Če hočeš ali nočeš, včasih tudi moraš (prakticirati izvirno kulturo staršev preko vere, op. av.), ker so starši tako, tako kot rečejo drugi« (38-letna M.).

»Ja, mama je želela, da poročim enega naše vere, muslimana. Je mislila, da mi bo tako lažje. /.../ ko sem hotela kot punca iti na morje ali sama s prijateljicami, nisem smela. Je rekla mama, mi tega ne delamo. Pri bratu je bilo drugače. On je lahko« (32-letna G.).

(Trans)kulture identitete prebivalcev obmejnih območij Slovenije¹⁶

Tezo o vseprisotnosti kulturno mešanih identitet in obči transkulturalnosti sva dalje preverjali na obmejnih območjih Slovenije. Pri tem sva izhajali iz predpostavke o specifični naravi obmejnih regij: obmejna področja so po definiciji območja kulturnega stika, običajno pa jih odlikujejo intenzivni prekomejni stiki zaradi dela, izobraževanja, nakupov, zabave idr., sorodniške mreže pogosto segajo onkraj meje, poleg tega pa je za obmejna območja značilna višja stopnja etnične heterogamije, višja stopnja kompetence jezika sosednje države, prisotnost tradicionalnih manjšin, spremljanje prekomejnih medijev idr. (Sedmak, 2006; 2009a; 2009b). Vse naštetost naj bi se po pričakovanjih odražalo tudi v transkulturni identiteti prebivalcev slovenskih obmejnih regij. Z namenom preverjanja omenjene teze je bila leta 2010 izvedena kvantitativna raziskava na vseh štirih obmejnih območjih Slovenije. Vsebinsko je bila raziskava širše zasnovana, za namen pričujočega prispevka pa izpostavlja rezultate, ki se nanašajo na transkulturne vplive.

Analiza stopnje ne/strinjanja s trditvijo: *Slovinci, živeči ob slovensko-avstrijski/hrvaški/italijanski/madžarski meji, so po splošnem načinu življenja, mentaliteti bolj podobni Avstrijcem/Hrvatom/Italijanom/Madžarom kot Slovencem iz notranje Slovenije*, je pokazala, da se ljudje, živeči na obmejnih področjih (z izjemo slovensko-hrvaškega), dejansko v veliki meri dojemajo bližje in bolj podobni pripadnikom prekomejnih držav (*so jim po načinu življenja in mentaliteti bolj podobni*) kot Slovencem iz osrednje Slovenije. Razen omenjene izjeme se skoraj polovica vseh odgovarjajočih na ostalih treh obmejnih območjih s tem (popolnoma) strinja (36–50 %). Pri čemer so deleži nestrinjajočih precej nižji. Pri tem pri odgovarjajočih na območju slovensko-hrvaškega kulturnega stika mnenja niso odklonilna, temveč deljena, saj se odgovori skoraj enakomerno delijo med strinjajoče in nestrinjajoče.

Če je bilo pri predhodnem vprašanju zaslediti še nekaj »zadržkov glede transkulturnih vplivov«, so se ti pri naslednjem vprašanju (ki je bilo zastavljeno nekoliko manj radikalno) razblinili. Vprašani so se morali opredeliti glede ne/strinjanja s trditvijo: *Ljudje živeči ob meji imajo nekatere lastnosti, ki so jih prevzeli od Avstrijcev/Hrvatov/Italijanov/Madžarov*. Javno mnenje na vseh obmejnih območjih potrjuje stališče, da ljudje, živeči ob meji, prevzemajo nekatere lastnosti prekomejnih kultur. Odstotki strinjajočih se s tem, se gibljejo od dobrih 50 % pa vse do 70 %.

Predpostavko o transkulturnem vplivu smo preverjali tudi z nekoliko drugačnim vprašanjem. Zanimala nas je samoopredelitev ljudi, živečih ob meji. Komu so po lastni presoji *glede občega načina življenja in mentalitete bolj podobni*?¹⁷ Povedno je, da se odgovarjajoči v zelo sorodni meri (in z visokimi odstotki) opredeljujejo kot *podobne Slovencem iz drugih delov Slovenije* kot tudi *podobne drugim ljudem, ne glede na narodnost, ki pa so iste starosti, istega spola in izobrazbe kot oni sami*. Odstotki za prvi odgovor so sicer (z izjemo slovensko-avstrijskega območja) nekoliko višji (med 42–52 %), vendar je povsem pričakovano, da se ljudje opredelijo kot *podobni po načinu življenja in obči mentaliteti* svojim sonarodnjakom. Na tem mestu se nam zdi bolj zanimiv odgovor, da se skorajda v enako visoki meri (od 42–50%) opredeljujejo za sorodne ljudem drugih narodnosti (a istih drugih določnic kot so spol, izobrazba in starost).

Podobno sva tudi z naslednjim vprašanjem želeli preveriti, kdo je odgovarjajočim bližji: nekdo, s komer si delijo narodno (kulturno) pripadnost, ali nekdo, ki ni iste narodnosti, vendar je iste starosti, spola in poklica. Odgovarjajoči se tudi v tem primeru v očitno večji meri opredelijo za pomembnost drugih določnic (npr. spol, starost, poklic) kot kulturnih – med 68 % in 76 %.¹⁸

Če povzamemo, odgovori jasno nakazujejo prekukulturne vplive, transkulturno naravo in (samoopredeljeno) kulturno mešano identiteto ljudi, živečih v obmejnih prostorih, četudi so le-ti kulturno homogenega družinskega porekla in niso priseljeni iz drugih kulturnih okolij. Fizična bližina drugosti tudi v tem primeru producira mešane identitete.

Slednje potrjuje tudi nedavna raziskava, izvedena na območju slovenske Istre, ki jo je v letih 2014 in 2015 v okviru doktorskega študija izvedla M. Zadel,¹⁹ v kateri sta bili vključeni tudi prvi dve zgoraj omenjeni vprašanji. S trditvijo, da so *Slovinci, živeči v slovenski Istri*,

16 Javnomnenjska telefonska raziskava na štirih obmejnih slovenskih območjih je bila izvedena leta 2010. Vzorec v raziskavo vključenih respondentov je bil naslednji: slovensko-avstrijska (n = 247), slovensko-hrvaška (n = 245), slovensko-italijanska (n = 243) in slovensko-madžarska (n = 244) meja. Rezultati raziskave so bili že objavljeni v Sedmak, 2011.

17 Možni so bili naslednji odgovori: *Slovincem iz drugih delov Slovenije; Avstrijcem/ Hrvatom/ Italijanom/ Madžarom, živečim na drugi strani meje ali Na splošno drugim ljudem iste starosti, spola in izobrazbe, ne glede na to, v kateri evropski državi živijo*.

18 Pri vprašanju *Kdo vam je osebno bližje?*, so lahko izbirali med naslednjima odgovoroma: *Nekdo, ki je isto star kot vi, opravlja isti poklic, je istega spola in podobno, pa četudi je druge narodnosti ali Nekdo, ki vam po starosti, spolu in zanimanjih ni nujno podoben, je pa iste narodnosti kot vi*.

19 Rezultati omenjene raziskave so predstavljeni tudi v nadaljevanju.

po splošnem načinu življenja, mentaliteti bolj podobni Italijanom kot Slovencem iz notranjosti Slovenije, se skladno z rezultati ponovno (popolnoma) strinja 53,7 % odgovarjajočih. S trditvijo, da *Imajo ljudje, živeči ob italijanski meji, nekatere lastnosti, ki so jih prevzeli od Italijanov*, pa skupno 62,8 % vseh odgovarjajočih.

(Trans)kulture identitete prebivalcev obmejnega območja slovenske Istre in vpliv italijanskega medijskega prostora²⁰

Raziskava, ki trenutno še poteka, je primarno usmerjena v preučevanje transkulturnih identitetnih praks in samoopredeljevanj prebivalcev slovenske Istre ter ožje, v preučevanje vloge, ki jo imajo pri tem italijanske medijske vsebine. V splošnem je videti, da anketiranci, ki v večji meri spremljajo italijanske medijske vsebine oziroma so jih v preteklosti, bolj prepoznajo transkulturne vzorce obmejnega prebivalstva. Tako je recimo pri indeksu glede spremljanja medijev, pri čemer so bili odgovori glede spremljanja slovenskih in/ali italijanskih časopisov, revij, radijskih postaj in televizijskih programov grupirani v spremljanje *izključno slovenskih medijskih vsebin, zmerno spremljanje italijanskih medijskih vsebin in pogosto spremljanje italijanskih medijskih vsebin*,²¹ mogoče ugotoviti, da anketiranci, ki pogosteje spremljajo italijanske medije, v večji meri menijo, da so *Slovenci, živeči v slovenski Istri, po splošnem načinu življenja, mentaliteti bolj podobni Italijanom kot Slovencem iz notranjosti Slovenije* (sig.= 0,000) ter da *Imajo ljudje, živeči ob italijanski meji, nekatere lastnosti, ki so jih prevzeli od Italijanov* (sig.= 0,000). Podobno je pri samooceni branja časopisov in revij, poslušanja radijskih postaj in gledanja televizijskih programov:²² tako pri spremljanju revij, radia in televizije v času anketiranja kakor branju časopisov in revij, poslušanja radia in gledanju televizijskih programov v preteklosti²³ se je pokazala statistično značilna povezanost z ocenjevanjem trditev o transkulturnosti prebivalcev slovenske Istre. Predvsem se z omenjenimi kategorijami statistično značilno povezuje trditev *Slovenci, živeči v slovenski Istri, so po splošnem načinu življenja, mentaliteti bolj podobni Italijanom kot Slovencem iz notranjosti Slovenije*. Povprečna ocena trditve se viša s pogostejšim spremljanjem italijanskih vsebin. Poleg tega pa se tudi trditev *Ljudje, živeči ob italijanski meji, imajo nekatere lastnosti, ki so jih prevzeli od Italijanov* statistično značilno povezuje s spremljanjem televizijskih programov v času anketiranja ter spremljanjem radijskih postaj in televizijskih programov v preteklosti.

Dalje, zanimalo nas je samoopredeljevanje posameznikov v povezavi s hegemonskim nacionalnim diskurzom in kako se posamezniki opredeljujejo, ko imajo možnost proste opredelitve. Izkazalo se je, da se informanti kljub »prosti izbiri« opredeljujejo v okviru nacionalističnega diskurza predvsem enoznačno v okviru slovenstva, z izjemo intervjuvancev italijanske narodne skupnosti ter tistih z dvojnim državljanstvom in s starši različne narodnosti. Ko pa so bili intervjuvanci v nadaljevanju pozvani k dodatni argumentaciji svoje enoznačne, monoetnične oziroma mononacionalne opredelitve, se je razodela »vsiljenost« opredelitve oziroma se je izkazalo, da je enoznačno opredeljevanje posledica priučenosti in navajenosti.

Nekaj intervjuvancev se je pričakovano in skladno z nacionalnim diskurzom, katerega vpliv je razviden v odgovoru, samoopredelilo za Slovence, obenem pa s tako samoopredelitvijo niso bili povsem zadovoljni, in se, če le imajo možnost, raje opredelijo lokalno:

»Ne vem, to bi ... kar težko bi se opredelil glede tega, nisem nikoli razmišljal o takšnih stvareh, ne. Mislim, v splošnem se počutim Slovenca, ne, čeprav ... z neko slovensko kulturo pa se težko identificiram. Predvsem, če pomislim na te stvari, ki smo se jih recimo učili v šoli, ne, ne vem Prešeren ali pa, ne vem, slovenski slikarji in podobno. Ne vem, tega v bistvu ne poznam in me po eni strani niti ne zanima kaj dosti. Tako da iz tega vidika ... prvič nisem razmišljal in drugič se mi niti ne zdi pomembno. Ne vem, kako ti razložit /.../ [raziskovalka poskuša izvedeti, kaj zanj pomeni biti Slovenec oziroma zakaj se tako opredeljuje] Jaz se opredeljujem za Slovenca, zato ker sem se pač tukaj rodil in ker sem se rodil, ne vem, Slovencem in je ... samo to me definira kot Slovenca ... jaz nisem po eni strani niti kaj dosti ponosen na svojo državo niti se ne pretirano ... Če bi že rekel, bi se identificiral z Obalo, recimo, ne, a Obalo, mogoče Istro, ampak še bolj Obalo, recimo, ne, slovensko ...« (intervjuvanec 1, 33 let).

V teku pogovorov je bila večkrat izpostavljena problematičnost razumevanja »slovenske kulture« kot take in pa njena »vsiljenost, ustvarjenost«:

»Jaz ne vem, kaj je slovenska kultura. Meni ta pojem je tako, nek, ne vem, to je neki hibrid, ki so si ga izmislili ... slovenska kultura [izgovori poudarjeno, op. av.]. Kaj pomeni slovenska kultura, to da pač, da poslušas narodno zabavno glasbo in da ti je to ful zanimivo« (intervjuvanka 7, 33 let).

Ena od intervjuvank, ki se sicer prvenstveno opredeli kot Slovenka, saj je, skladno z njeno izjavo, zaradi svo-

20 Kvantitativna in kvalitativna študija primera je bila izvedena med prebivalci slovenske Istre. Kvantitativni del (telefonska anketa) je bila izvedena oktobra 2014 (n = 715), kvalitativni del (zbiranje življenjskih zgodb) pa se je pričel februarja 2015 in še poteka.

21 Anketiranci so bili naprošeni, da naštejejo tri časopise, revije, radijske postaje in televizijske programe, ki jih najpogosteje spremljajo. Odgovori so bili naknadno grupirani, tako sva dobili tri kategorije. Pri tem ni bilo pomembno, katere vsebine se na primer predvajajo na »slovenskih televizijskih programih«, saj le-ti predvajajo tudi tuje vsebine: zanimalo nas je le, kateri program pogosteje spremljajo.

22 Upoštevani so bili le odgovori *slovenske, enako pogosto slovenske in italijanske in italijanske*, medtem ko niso upoštevali odgovorov *druge ter ne spremljam [medija]*.

23 Anketiranci so bili vprašani o samooceni spremljanja medijev pred 15 leti, torej približno leta 1999 oziroma 2000.

jega »etničnega porekla« v to prisiljena, pa v nadaljevanju pogovora kar hitro izpostavi svojo transkulturalnost:

»Hehe. Ja jaz sem Slovenka. Kontaminirana Slovenka. [raziskovalka vpraša, s čim je kontaminirana] S hrvaštvom in italijan ..., torej reciva, kontaminirana od sosedov. Z velikim veseljem. Seveda ne morem zatajiti svoje krvi, DNK, ne, ampak temu ne predajam, jaz ... jaz se imam za svetovljana, kot prebivalko sveta. Kot prvo sem ženska. To me najbolj definira. Potem me definira ta pripadnost svetu in potem ožjemu prostoru, ki ga seveda ne želim zanikati. Jaz svoje slovenstvo izpričujem tako, da ljubim, spoštujem in spremljam slovensko umetnost in kulturo. Jezik: da ga skušam govoriti dobro in bogato. /.../ No, to, jezik me definira in kultura mojega naroda. Vse drugo, kar je pa v zvezi z narodom, me pa neskončno nervira« (intervjuvanka 8, 63 let).

Opaziti je, da je identitetno samopredeljevanje dejansko tesno povezano z »nacionalnim diskurzom«, saj je pogosto opaziti opredelitve v okviru slovenstva ravno zaradi slovenskega državnega političnega telesa:

»Jaz, sem Slovenka. Rojena v Sloveniji in vse. /.../« (intervjuvanka 6, 37 let).

Podobno je videti tudi pri drugi intervjuvanki, ki je v pogovoru izpostavila, da se v Sloveniji opredeljuje kot Istrijanka, v tujini pa kot Slovenka. Zato jo je raziskovalka še dodatno povprašala o tem, kaj njej osebno pomeni »biti Slovenka«:

»Ni, ker to je pač država, kot bi rekla, ne vem ... Mogoče zato, ker ... saj sem rekla ... jaz tudi, ko smo se, smo rojeni v Jugoslaviji, ne, in smo mi takrat bili Jugoslovani« (intervjuvanka 13, 53 let).

Prav slednja izjava nazorno izpostavi pomen in vpliv »pričakovanega« opredeljevanja: »ko smo bili v Jugoslaviji, smo bili Jugoslovani, sedaj v Sloveniji smo pa Slovenci«.

Ne samo dejstvo, da se intervjuvanci počutijo in samoopredeljujejo kot Slovenci, ker so rojeni v politični tvorbi Slovenije, spodnja izjava izpričuje pričakovano zvestobo nacionalni državi (pričakovanja so očitno uspešno posredovana preko ideološkega aparata), ki bi se sicer utegnili »užaliti«.

»Ja v bistvu, ne vem, če lahko rečem, da sem bolj svobodno opredeljena, ker sem opredeljena po eni strani za Slovenijo ... ker trenutno ... sem tukaj, imam svojo prihodnost tukaj recimo, upam. /.../ Po drugi strani pa se čutim tudi pa nekako Italijanka, ker zdaj sem bila na enemu izobraževanju [v Milanu, op. av.] /.../ In mi ni tako do tega in zaradi tega upam, da bom lahko se opredelila enkrat kot samo Slovenka, ampak pa deloma sem tudi Italijanka, ker še vedno imam italijansko državljanstvo, grem voliti v Italijo, opravljam vse dolžnosti, kot državljanka in Italije in Slovenije in zato je težko se opredeliti, ker tako bi nekako užalila eno smer in drugo smer« (hči Italijana in Slovenke, dvojno državljanstvo, 20 let).

Če povzamemo osrednje ugotovitve, so se informanti v teku raziskave sprva večinoma neproblematično opredelili etnično enoznačno, le tisti, ki so etnično in naci-

onalno mešanega porekla (slovensko-italijanskega), so se opredelili večplastno. Ob dodatnem raziskovalnem prevpraševanju pa se pokaže, da se informanti opredeljujejo tudi drugače in večplastno, predvsem regionalno, pa tudi širše, četudi, kakor sami izpostavljajo, o takšnem večplastnem opredeljevanju niso navajeni razmišljati, medtem ko jih državotvorni mehanizmi vsakodnevno opozarjajo na povezanost s slovensko nacionalno državo. Saj je, skladno z Billigom (1995), »naša domovina vsakodnevno izobešena« in tako nas nacionalna ideologija nenehno opominja na lastno nacionalno identiteto in pripadnost, recimo medijsko predvajanje političnih govorov, nacionalni simboli, »narodni heroji« na bankovcih, uporaba osebnega zaimka »mi« in svojilnega zaimka »naš« itd.

ZAKLJUČEK

Pričevanja ljudi, povzeta v prispevku, nazorno kažejo na to, da ima več kategorij prebivalstva težavo opredeliti se nedvoumno enoznačno, v okviru ene kulturne ali etnične pripadnosti. Skladno s popisi prebivalstva in rezultati različnih raziskav se dejansko vse več ljudi (tudi v) evropskem kontekstu, ko ima to možnost, opredeljuje dvo- ali večjezično, dvo- ali večkulturno, dvo- ali »večrasno« itd. ali pa, ko so prisiljeni v zgolj monoetnično opredeljevanje, se ne želijo opredeliti.

Članek je poleg zgoraj omenjenega skušal opozoriti tudi na to, da moramo biti pri interpretaciji kulturnih in etničnih opredeljevanj posebej pozorni na kontekstualnost. Izjave in odstotke, ki izpričujejo kulturno mešano ali monoetnično identiteto, je potrebno razumeti in interpretirati v okviru obstoječega družbenega reda, v okviru katerega je monoetnična identiteta še vedno norma in kot taka spodbuja in reificira monoetnično paradigmo in percepcije. Ker smo še vedno ujeti v obstoječe predstave in posledično »navajeni misliti« etnično enoznačno in izključujoče, mnogi svoje dejanske etnične mešanosti sploh ne prepoznajo ter reflektirajo, jo spregledajo ali je ne znajo ubesediti in poimenovati. Seveda je pomembna možnost (identitetne) izbire in samoopredelitve, skladne z najintimnejšimi občutki. Kar pa je na tem mestu vredno izpostaviti, je dejstvo, da (kulturna) identiteta kot drugi družbeni fenomeni ne obstaja v družbenem vakuumu, temveč je producirana in reproducirana s strani nosilcev moči in vpliva, procesov državotvornosti in nacionalizmov. Prav zato utečenega stanja navidezne samoumevnosti obstoja homogenih samoopredeljevanj ne gre jemati tako zlahka. V svojih razmišljanjih o vplivu hegemonije nacionalne/istične moči trdimo, da smo pravzaprav vsi (teoretično lahko izvzamemo združbe ljudi, ki bi živele v čudežni popolni izolaciji, saj, kot je izpostavil že Eriksen (2010 [1994]), so najmanj etnično samozavedujoče prav izolirane skupnosti) do neke mere mešani, vendar tega ne zmoremo nujno razumeti.

Sloneč na tem izhodišču, ostaja ključen izziv (empirično) preveriti mešano in transkulturno identiteto tistih

kategorij prebivalstva, ki jih dosedanje študije še niso zajele – prebivalcev obče deklariranih kulturno homogenih okolij, skladno z nacionalističnimi percepcijami kulturno homogenega porekla in nepriseljnih iz drugih kulturnih okolij. V primeru slednjih se med drugimi izpostavi predvsem pomen in vpliv, ki ga imajo nove tehnologije, preko katerih pridejo v naš dom zunanji svet in druge kulture, četudi ne naredimo nujno premika v fizičnem prostoru. Glede na naraščajoče trende posameznikove vse večje omreženosti, vpetosti v medijski prostor, vse manjše etnične izolacije in samozadostnosti ter obče vsaj občasne vsesplošne mobilnosti se izpostavi vprašanje ali je sploh možno ohraniti »čisto« kulturno in etnično identiteto (če je le-ta sploh kdaj obstajala).

Refleksija o vseprisotnosti etnično mešanih identitet izpostavi tudi dodatna vprašanja, kot so kolektivizacija »mešanih« ljudi (kaj pomeni biti nosilec etnično mešane identitete, kakšne so skupne značilnosti te kategorije in skupna prezentacija), pravica do samoprezentacije (do katere točke in ob katerih priložnostih je dejansko dovoljeno, možno in upoštevano biti mešan), razlika med individualnim in kolektivnim bojem za prepoznanje (ali je kolektivna akcija možna in smiselna, kakšen je domet in učinek individualnih prizadevanj) ter druga.

Obenem pa obstaja resna nevarnost, da s poskusi dekonstrukcije ideje kulturno in etnično čistih ter enoznačnih identitet pravzaprav reificiramo pojme in pomene etničnega absolutizma in primordializma. Ko govorimo o mešanih identitetah, zlahka reproduciramo idejo o obstoju nekoč čistih in jasno zamejenih kulturnih ali etničnih identitetah, ki so se v določenem trenutku pomešale. Konsistentno zagovarjanje ideje kolektivne etnične mešanosti bi pomenilo prepoznati dejstvo dejanskega neobstoja enoznačne etnične identitete kot take, ki je zgolj družbeni konstrukt v rokah nacionalistične in drugih ideologij. In če gre dejansko zgolj za ideološki konstrukt, zakaj se ljudje še vedno opredeljujejo etnično enoznačno in zakaj so ljudje v imenu etnične pripadnosti pripravljeni toliko žrtvovati? Verjameva, da etnično mešane identitete obstajajo mimo in ne glede na politično prepoznavanje in teoretično refleksijo, v obliki najintimnejšega občutka ob odgovorih na vprašanja, kdo sem jaz, kako se doživljam in kaj me opredeljuje. Potrebna pa je vzpostavitev demokratičnega in »varnega« družbenega in političnega prostora, v okviru katerega bo izražanje etnično mešanih identitet možno, zaželeno, pričakovano ali celo spodbujano.

(MIXED) CULTURAL IDENTITIES: CONSTRUCTION AND DEKONSTRUCTION

Mateja SEDMAK

Science and Research Center, University of Primorska, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: mateja.sedmak@zrs.upr.si

Maja ZADEL

Science and Research Center, University of Primorska, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: maja.zadel@zrs.upr.si

ABSTRACT

The paper is based on two presuppositions, namely that identity (as understood in the western philosophical tradition) as well as cultural identity that derives from the former are both social constructs, which were formed in specific socio-historical conditions. Accordingly, (mono)cultural identity as such is a "fiction" that demands constant reification, i.e. maintenance and legitimization by the ideological state apparatuses. And the second presupposition is that the omnipresence and prevalence of the discourse of culturally homogeneous and monocultural identifications is misleading. To that end, several empirical studies are presented in which the authors are trying to demonstrate the omnipresence of transcultural and culturally mixed identities. At the same time, they argue that we as individuals are used to think within the frames of culturally homogeneous nationalistic categories that are implicitly as well as explicitly transmitted by all main socialization agents of the contemporary social systems. The paper points out that special attention to the contextuality in the interpretations of cultural and ethnic (self-)identifications must be taken into account. The informants' statements imply that the culturally mixed/monocultural identities must be understood in the context of the existing social order, within which the monoethnic identity is still the prevailing norm and thus the monoethnic paradigm is encouraged and reified. As we are trapped in the existing notions and consequently "used to think" monoethnically and exclusively, many individuals do not recognise and reflect their actual ethnic and cultural mixedness, they overlook it or do not know how to express it. (Cultural) Identity, as other social phenomena, does not exist in a social vacuum; it is produced and reproduced by the agents and institutions of power and influence, state-making and nationalistic processes. This is the reason why the apparent, illusory and evident existence of homogeneous self-identifications should not be taken easily. In their reflections about the influence of hegemonic national(istic) power the authors claim, that we are actually all, to some extent, mixed even though not all of us might know how to grasp this mixedness.

Key words: cultural identity, mixed identities, transculturality, cultural hibridity, nationalism.

REFERENCE

- Ali, S. (2011):** Mixed »Race« Politics, *Annales Series Historia et sociologia*, 21, 2, 237–248.
- Ali, S. (2012):** Situating mixed race policy. V: Edwards, R., Ali, S., Caballero, C., Song, M. (ur.): *International Perspectives on Racial and Ethnic Mixedness and Mixing*. London and New York, Routledge.
- Anderson, B. (2003 [1983]):** Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, *Studia Humanitatis*.
- Balibar, E. (1991a):** From Class Struggle to Classless Struggle? V: Balibar, E., Wallerstein, I. M. (ur.): *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London, New York, Verso, 153–184.
- Balibar, E. (1991b):** Racism and Nationalism. V: Balibar, E., Wallerstein, I. M. (ur.): *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London, New York, Verso, 37–67.
- Balibar, E. (1991c):** The Nation Form: History and Ideology. V: Balibar, E., Wallerstein, I. M. (ur.): *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London, New York, Verso, 86–106.
- Barth, F. (1970 [1969]):** Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. Bergen, Oslo, George Allen & Unwin.
- Bauman, Z. (2013 [2004]):** Identity: Conversations with Benedetto Vecchi. Cambridge, Malden, Polity Press.
- Berg, W., Ni Éigeartaigh, A. (ur.) (2010):** Exploring Transculturalism: A Biographical Approach. Nemčija, Deutsche Nationalbibliothek.
- Bhabha, H. K. (1990):** The Third Space. Interview with Homi Bhabha. V: Rutherford, J. (ur.): *Identity: Community, Culture, Difference*. London, Lawrence and Wishart, 207–221.
- Bhabha, H. K. (1994):** The Location of Culture. London, New York, Routledge.
- Bhabha, H. K. (1996):** Culture's In-Between. V: Hall, S., du Gay, P. (ur.): *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage, 53–60.
- Billig, M. (1995):** Banal nationalism. London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
- Combes, A. E., Brah, A. (2000):** Introduction: the conundrum of 'mixing'. V: Brah, A., Combes, A. E.: *Hybridity and its Discontents: Politics, science, culture*. London, New York, Routledge, 1–16.
- Eriksen, T. H. (2010 [1994]):** Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives. London, New York, Pluto Press.
- Gellner, E. (2008 [1983]):** Nations and nationalism. Ithaca, New York: Cornell Paperbacks.
- Greenfeld, L. (1992):** Nationalism: Five Roads to Modernity. Cambridge, Oxford, Harvard University Press.
- Hall, S. (2003 [1996]):** Introduction: Who Needs Identity? V: Hall, S., du Gay, P. (ur.): *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage, 1–17.
- Hobsbawm, E. (2007 [1990]):** Nacije in nacionalizem po 1780: program, mit in resničnost. Ljubljana, Založba *cf.
- Janko Spreizer, A. (2009):** Od kulture k multikulturalizmu: premislek skozi antropologijo. *Razprave in gradivo*, Inštitut za narodnostna vprašanja, 60, 2, 142–161.
- Janko Spreizer, A. (2011):** Teorija migracij in druga generacija migrantov. V: Janko Spreizer, A., Greco, S. (ur.): *Praktični večjezični vodnik za usposabljanje*. Koper, Milano, Graz, UP FHŠ; Università degli Studi di Milano; BEST Institut für berufsbezogene Weiterbildung und Personaltraining, 10–17.
- Jeffs, N. (ur.) (2007):** Zbornik postkolonialnih študijev. Ljubljana, Krtina.
- Jurič Pahor, M. (2012a):** Transkulturacija in kulturna hibridnost: dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet. *Razprave in gradivo*, 69, 35–65.
- Jurič Pahor, M. (2012b):** Čezmejni in transkulturni imaginariji: alpsko-jadranski prostor v kontekstu njegovega zamišljanja in o(d)smišljanja. *Annales, Series historia et sociologia*, 22, 2, 409–424.
- Jurič Pahor, M. (2014):** Mejni (s)prehodi: Homi K. Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij. *Primerjalna književnost*, 37, 1, 19–39.
- Komac, M., Medvešek, M. (ur.) (2005):** Percepcije slovenske integracijske politike. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kraidy, M. (2005):** Hybridity, or the Cultural Logic of Globalization. Philadelphia, Temple University Press.
- Kralj, A. (2007):** Skriti šarm nacionalizma. V: Hobsbawm, E.: *Nacije in nacionalizem po 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana, Založba *cf, 247–275.
- Labanyi, J. (2000):** Miscegenation, nation formation and cross-racial identifications in the early Francoist folkloric film musical. V: Brah, A., Combes, A. E.: *Hybridity and its Discontents: Politics, science, culture*. London, New York, Routledge, 56–71.
- Lenarčič, B. (2012):** Mesto in kibernetični prostor. *Annales, Series historia et sociologia*, 22, 1, 293–304.
- Malešević, S. (2006):** Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism. New York, Palgrave Macmillan.
- Mencin Čepelak, M. (2003):** Političnost diskurzov o identiteti. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 13, 1, 29–38.
- Milharčič Hladnik, M. (2011):** IN-IN: Življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC-SAZU. http://www.medkulturni-odnosi.si/images/stories/publikacije/Zivljenjske_zgodbe.pdf (8. 4. 2015).
- Ni Éigeartaigh, A., Berg, W. (2010):** Editors' Introduction: Exploring Transculturalism. V: Berg, W., Ni Éigeartaigh, A. (ur.): *Exploring Transculturalism: A Biographical Approach*. Nemčija, Deutsche Nationalbibliothek, 1–17.
- Phoenix, A., Owen, C. (2000):** From miscegenation to hybridity: mixed relationships and mixed parentage

in profile. V: Brah, A., Combes, A. E.: *Hybridity and its Discontents: Politics, science, culture*. London, New York, Routledge, 72–95.

Praprotnik, T. (2009): Identiteta in performativnost. *Monitor ISH*, 11, 1, 55–70.

Rizman, R. (2008): Globalizacija in avtonomija: Pri-spevki za sociologijo globalizacije. Ljubljana, Filozof-ska fakulteta.

Romano, D. (1988): *Intercultural marriage: Promises and Pitfalls*. Yarmouth USA. Intercultural Press.

Roosens, E. (1996): The primordial nature of origins of migrant ethnicity. V: Vermeulen, H., Govers, C. (ur.): *The anthropology of ethnicity: Beyond "Ethnic Groups and Boundaries"*. Amsterdam, Het Spinhuis, 81–104.

Schermehorn, R. (1996): Ethnicity and Minority Groups. V: Hutchinson, J., Smith, A. D. (ur.): *Ethnicity*. Oxford, New York, Oxford University Press, 17–24.

Spencer, J. M. (1997): *The New Colored People: The Mixe-Race Movement in America*. New York in London, New York University Press.

Sedmak, M. (2002): Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v slovenski Istri. Knjižnica Annales Majora. Koper, ZDJP in ZRS Koper.

Sedmak, M. (2003): Dinamika kulturnih in identitetnih medgeneracijskih transmisij pri otrocih etnično mešanih družin. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 13, 1, 71–86.

Sedmak, M. (2006): Etnično mešane družine. V: Renner, T. et al.: *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Založba Annales. Koper, 191–221.

Sedmak, M. (2009a): Manjšine in skupinske (etnične) identitete: primerjalna študija slovenske in italijanske manjšine. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 19, 1, 205–220.

Sedmak, M. (2009b): Identitetne podobe etničnih manjšin. V: Sedmak, M. (ur.): *Podobe obmejnosti*. Koper, Založba Annales, 61–94.

Sedmak, M. (2011): Kultura mešanosti. Družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije meša-

nih ljudi. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 21, 2, 261–274.

Sedmak, M. (2014): Zakaj so monoetnična opredeljevanja sporna? V: Sedmak, M., Zadel, M. (ur.): *Simpozij »Kultura mešanosti«*, Koper, 10. junij 2014, Zbornik povzetkov. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales. [Http://www.sociolosko-drustvo.si/wp-content/uploads/2014/05/Simpozij_Kultura-mes%CC%8Canosti_zbornik-povzetkov_lektoriran_CIP.pdf](http://www.sociolosko-drustvo.si/wp-content/uploads/2014/05/Simpozij_Kultura-mes%CC%8Canosti_zbornik-povzetkov_lektoriran_CIP.pdf) (2. 6. 2015).

Sedmak, M., Ženko E. (2010) (ur.): *Razprave o medkulturnosti*. Koper. Univerzitetna Založba Annales.

Stoler, A. L. (2000): Sexual affronts and racial frontiers: European identities and the cultural politics of exclusion in colonial Southeast Asia. V: Brah, A., Combes, A. E.: *Hybridity and its Discontents: Politics, science, culture*. London, New York, Routledge, 19–55.

Sundstrom, R. R. (2001): Being and Being Mixed Race. *Social Theory and Practice*, 27, 2, 285–307.

Šumi, I. (2000): Etničnost, kultura, mejnost. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Ule, M. (2000): Sodobne identitete – v vrtincu diskurzov. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Verdery, K. (1996): Ethnicity, nationalism, and state-making: Ethnic groups and boundaries: past and future. V: Vermeulen, H., C. Govers (ur.): *The anthropology of ethnicity: Beyond "Ethnic Groups and Boundaries"*. Amsterdam, Het Spinhuis, 33–58.

Welsch, W. (2001 [1992]): *Transculturality: the Changing Form of Cultures Today*. *Filozofski vestnik*, XXII, 2, 59–86.

Zadel, M. (2014): Hibridnost in transkulturnost v odnosu do nacionalizma. V: Sedmak, M., Zadel, M. (ur.): *Simpozij »Kultura mešanosti«*, Koper, 10. junij 2014, Zbornik povzetkov. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales. [Http://www.sociolosko-drustvo.si/wp-content/uploads/2014/05/Simpozij_Kultura-mes%CC%8Canosti_zbornik-povzetkov_lektoriran_CIP.pdf](http://www.sociolosko-drustvo.si/wp-content/uploads/2014/05/Simpozij_Kultura-mes%CC%8Canosti_zbornik-povzetkov_lektoriran_CIP.pdf) (2. 6. 2015).

KULTURA MEŠANOSTI V NACIONALNEM IN MIGRACIJSKEM KONTEKSTU

Mirjam MILHARČIČ HLADNIK

Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: hladnik@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Članek umesti sodobne diskusije o kulturi mešanosti in transkulturalizmu v kontekst dediščine koncepta »čistosti in homogenosti«, ki je nastal v okviru znanstvenega dihotomnega klasificiranja sveta, in se v 19. in 20. stoletju spojil z nacionalnimi in nacionalističnimi koncepti nacionalne državnosti in kulture v absolutno načelo organiziranja družbe in države. V nadaljevanju predstavi pomen razumevanja migracij – izseljevanja in priseljevanja – v historični perspektivi, ki razkrije starodavnost mešanja ljudi in kultur in spodkopava podobo homogenih in čistih nacionalnih kultur in ljudi. S primeri mešanih identitet iz raziskav izseljevanja in priseljevanja v slovenskem prostoru, članek tematizira načine, kako kategoriji mešanih ljudi priznati in uveljaviti družbeno in politično enakopravnost; kako kategorijo mešanosti kultur(e) družbeno ovrednotiti kot pozitivno; ter, kako omogočiti, da mešani ljudje s svojim poreklom ali s svojo samo-identifikacijo enakopravno soustvarjajo javni, politični in kulturni diskurz.

Ključne besede: kultura mešanosti, homogenizacija, nacionalizem, migracije, transkulturalizem, sestavljena identiteta, življenjske zgodbe

LA CULTURA DELLA MESCOLANZA NEI CONTESTI NAZIONALE E MIGRATORIO

SINTESI

Il contributo contestualizza l'attuale dibattito sulla cultura della mescolanza e del transnazionalismo nel quadro concettuale della "purezza ed omogeneità", affermatosi nell'ambito delle classificazioni dicotomiche del mondo ed elevatosi nel corso del XIX e XX secolo, unitamente con le idee nazionali e nazionaliste, a principio assoluto di organizzazione sociale e statale. Sottolinea poi l'importanza di considerare le migrazioni nella loro prospettiva storica, che scopre la dimensione millenaria della mescolanza tra le genti e le culture, mettendo in questione i concetti di omogeneità e purezza delle culture nazionali. Proponendo esempi di identità miste relative a casi di immigrazione e emigrazione in ambito sloveno l'autrice tematizza infine le modalità attraverso le quali poter riconoscere ed affermare l'eguaglianza sociale e politica alle identità cosiddette miste, come attribuire alla categoria della mescolanza culturale e delle culture valori positivi e come assicurare che i portatori di tali caratteri possano partecipare a pieno titolo al discorso pubblico, politico e culturale.

Parole chiave: mescolanza culturale, omogeneità, nazionalismo, migrazioni, transculturalità, identità ibride, storie di vita

UVOD

V članku se bom posvetila historični analizi procesa narodne, kulturne in jezikovne homogenizacije kot temelja družbenega in političnega delovanja nacionalne države in sodobne nadnacionalne Evropske unije. Danes se nelagodje, ki ga povzroča vztrajanje na homogenosti kulturnih in nacionalnih entitet, v okviru držav Evropske unije odraža v dvoličnih in nekonsistentnih politikah, ki na eni strani nasprotujejo priznavanju in sprejemanju dejstva kulture mešanosti, po drugi strani pa deklarativno poudarjajo in praktično promovirajo medkulturni dialog, večjezičnost ter kulturni pluralizem. Historično homogenizacijo družbe in kulture bom navezala na migracijski kontekst, na premikanje ljudi in meja, ki zgodovinsko vzpostavljajo kulture mešanosti. Sodobni migracijski diskurzi razkrivajo politične, izobraževalne in medijske amnezije, ki omogočajo, da so migracije v evropskem kontekstu definirane kot izključno sodoben fenomen priseljevanja, kulture mešanosti pa razumljene kot nekaj novega in problematičnega. Pozaba in načrtno zanikanje dolge zgodovine množičnega izseljevanja iz evropskega kontinenta kot tudi preseljevanja znotraj njega omogočata razraščanje sodobnih diskurzov o migracijah, ki so predstavljene kot grožnja in nevarnost priseljevanja. Glede na ekonomske, demografske in prostorske možnosti, ki jih evropski kontinent objektivno omogoča za naseljevanje priseljencev, je ključno vprašanje, kaj in koga sodobne migracije ogrožajo. V luči pričujoče teme bi lahko predpostavili, da ogrožajo predvsem idejo o čistosti, saj s seboj prinašajo, tako kot so prinašale tudi v preteklosti, neizogibno mešanje ljudi, kultur in jezikov. Članek bodo zaključili nekateri primeri mešanih identitet iz raziskav izseljevanja in priseljevanja v slovenskem prostoru. Za prepoznavnost mešanih kultur, ljudi in identitet je iz metodološkega stališča namreč ključno, da se zaslišijo in slišijo glasovi posameznih pripadnikov kulture mešanosti ter da so družbeno in politično prepoznane njihove definicije enkratnosti osebne, intimne identitetne in kulturne mešanosti izven znanstvenih in političnih ter kulturnih kategorizacij homogenosti.

Raziskovalci in raziskovalke, ki se v Sloveniji ukvarjajo s kulturo mešanosti, uporabljajo raznovrstne termine in koncepte za opisovanje in definiranje kultur in identitet: večkulturne, transkulturne, multiple, hibridne, sestavljene, zavezajene, skrpene, drseče, fluidne, tekoče, razcepljene, razseljene, vmesne, transnacionalne, kreolizirane, heteroetnične – če omenim samo nekatere. Terminologija in konceptualizacija sta odvisni od disciplinarnih področji, iz katerih izhajajo (sociologija, antropologija, kulturologija, komunikologija, etnologija, itd.); od avtorjev najbolj primernih konceptov in teorij za tovrstna raziskovanja (H. Bhabha, S. Hall, W. Welsch, E. Said, L. Stanley, W. Kymlicka, itd.) ter od lastnih izkušenj in subjektivnih prepričanj, ki uokvirjajo delo in pisanje vsakega raziskovalca. Moj razmislek o me-

šanih kulturah in identitetah izhaja iz migracijskih študij, predvsem iz raziskovanja slovenskega izseljenstva in priseljenstva, pa tudi iz lastne migracijske izkušnje, bolj natančno, iz subjektivne percepcije migracijskega procesa. Subjektivna percepcija je vezana tako na konkretno izkušnjo migracije, kot na razširjen pomen kulture mešanosti, ki ga Sedmak takole definira: »Kultura mešanosti poleg priznanja večetničnih identitet (otrok rasno, jezikovno, religiozno in kulturno mešanih družin), vključuje tudi idejo, slonečo na Welschovi (1995) teoriji transkulturalizma, skladno s katero so postmoderni posamezniki tako na individualni kot kolektivni ravni kulturni hibridi oziroma kulturno mešani, saj v svoje vsakdanje kulturne prakse, pogosto tudi nevede, vnašajo kulturne in vedenjske vzorce drugih kultur. Kultura mešanosti potemtakem vključuje hibridne kulturne identitete migrantov prve, druge in tretje generacije otrok etnično mešanih družin in vseh nas – realnih ali imaginarnih popotnikov po fizičnih, simbolnih in virtualnih prostorih globalizirajočega se postmodernega sveta.« (Sedmak, 2011, 262) Definicija govori o mešanosti kot o družbeno pomembnih kolektivnih razlikah, ki jih določajo razmerja moči, dominacije in hegemonije v konkretni družbi na eni strani ter o mešanosti kot svobodi posameznikov do samoopredelitve in samo-identifikacije v globalnem svetu. Iz te definicije izhaja, da smo mešani vsi ljudje: tako tisti, ki so to »po krvi«, torej otroci mešanih družin oziroma, bolj natančno, otroci etnično različnih staršev; kot tudi tisti, ki smo ne-etnično mešani, torej mešani zaradi narave kulture globalnega sveta, ki je večkulturna, medkulturna in transkulturna in so jo povzročile intenzivne migracije. Prav kontekst migracij in zgodovinska trajnost premikanja – ne le ljudi, temveč tudi meja – nas vsakodnevno opominjata na kulturo mešanosti, ki je globoko in ireverzibilno vgrajena v vse družbene in državne formacije od začetkov globalizacije v 16. stoletju.

Koncept kulture mešanosti in mešanih ljudi omogoča preseganje razumevanja ljudi, skupin in identitet znotraj homogeniziranih, enovitih, statističnih in političnih kategorij, ki de-humanizirajo ljudi, poenostavljajo človeške identitete, zanikajo kompleksne osebne izkušnje in izbire, dinamične usode in vsakodnevne pogajalske odločitve tako na individualni kot na kolektivni ravni. Zato je ključno »družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije mešanih ljudi«, kot pravi Sedmak (2011, 261), pa ne v smislu prepoznavnosti kot temelja družbene in politične stigmatizacije in diskriminacije. Nasprotno, gre za to, kako kategoriji mešanih ljudi znanstveno in politično priznati in uveljaviti družbeno in politično enakopravnost; kako kategorijo mešanosti kultur(e) družbeno ovrednotiti kot pozitivno; in ne nazadnje, kako omogočiti in spodbujati, da mešani ljudje s svojim poreklom ali s svojo samo-identifikacijo enakopravno soustvarjajo javni, politični in kulturni diskurz. Če sledimo logiki navedene definicije, si prizadevamo za sprejetje kulture mešanosti in mešanih

ljudi kot univerzalne identitete ljudi sodobnih družb in držav. V sodobnih družbah ni nekaj novega sama prepletenost kultur, pač pa je nov pojav intenzivnost prepletanja in prepletenosti kultur v globalnem svetu. Kaj pravzaprav pomeni, da smo kulturni mešanci, kulturni hibridi? Kakšno kulturo imamo v mislih? Gre za razumevanje kulture v množinski obliki kot kultur(e) v stiku, če si izposodim naslov referenčne zgodovine svetovnih migracij, *Cultures in Contact* (Hoerder, 2002). S primeri iz tisočletne zgodovine svetovnih migracij Hoerder utemeljuje in ponazarja dejstvo, da kulture niso v stiku samo danes, ampak od takrat, ko so se ljudje premikali in srečevali. Druge oziroma Drug Drugega, torej od vedno. Kulturne tradicije so bile vedno plod dinamičnih interakcij in vplivov, tako konfliktnih kot miroljubnih, in so v sodobnem globalnem svetu to postale še bolj očitno in neizbežno.

V kontekstu migracij ter ljudi in kultur v stiku sta koncepta transkulturalnosti in kulturne hibridnosti nedvomno ključna »za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet«, kot pravi Jurić Pahor, avtorica, ki ju je v slovenskem prostoru poglobljeno predstavila: »Senzibilizacija za razlike ob hkratni naraščajoči skepsi nasproti binarnemu modelu razlike kot nečesa zaprtega ali ujetega med dva nasprotna pola zamegljuje pogled na tisto, kar se takšni togi strukturiranosti izmika. Sem lahko prištejemo vse, kar je v zvezi s pojmom transkulturalizacija: odpiranje prostorov do-mišljanju (kolonialne, nacionalne, evropske, druge) zgodovine in dediščine v smeri pluralnih, mnogoterih in heterogenih preteklosti in prihodnosti, vprašanja, ki se nanašajo na fluidnost, multiplost in fragmentiranost kulturne izkušnje, procese pogajanja za identiteto in pripadanje, iskanje novih identitetnih scenarijev, ki z opuščanjem starih, ne več primernih, omogočajo nove, času primerne politike zamišljanja kolektivnih subjektov« (Jurić Pahor, 2012, 42). Novi časi so pogojeni z globalizacijskimi procesi in intenzivnimi migracijami ljudi in znanja (Jurić Pahor, 2015), pa tudi z drugačnim razumevanjem skupnih prostorov, ki so jih zgodovinsko resda prečile politične meje, a niso ljudi samo »razmejevale«, ampak tudi združevale in oplojevale. Takšen prostor nista samo Atlantik in Karibsko morje kot paradigmatična prostora mešanja, prestopa, prehajanja, pa tudi teoretizacije mešanih in hibridiziranih kultur in ljudi (Jurić Pahor, 2012, 43). Tak je tudi prostor Alpe-Jadran, ki ga je Jurić Pahor analizirala kot primer, ko se s pomočjo kulturnega stika, komuniciranja, povezovanja in sodelovanja presega politične in ideološke razlike ter travmatične izkušnje konfliktov, vojn in sovraštva. Ta prostor je, pravi avtorica, sebe vedno razumel kot »protiutež državno-nacionalnim razmejitvenim strategijam (tudi zahodni, vzhodni in jugovzhodni »bloki« so same sebe videli kot zvezo nacij z različnimi družbenimi sistemi), ki implicirajo nenehno pripravljenost na obrambo ali vojno v prid afirmaciji tistih momentov, ki jih zaznamuje težnja po razumevanju, prijateljstvu in miru« (Jurić Pahor, 2012a, 417). Posebej

pomembna je njena ugotovitev, da je ta več-mejni prostor preživel manj kot institucija in bolj kot »duh prostora«, torej zavedanje njegovih prebivalcev o posebnosti svoje kulturne hibridnosti.

Danes vedno bolj razumemo in utemeljujemo, da nobena kultura ni otok in da so hkrati vse kulture mejne kulture, da se moramo, tako kot pravi Tomizza, »identificirati z mejo«, s stikom, prehajanjem, mešanjem kultur in jezikov. Kulturne in identitetne mešanosti je v obmejnem slovensko-italijanskem prostoru raziskovala Sedmak, ki je v njem odkrila transkulturalnost v smislu transformacije (nacionalnih) kultur, ki so v medsebojnem stiku in oplajanju, v neko posebno, specifično kulturo, ki jo lahko s pojmom Bhabhe (1997) poimenujemo kot »kultura vmes«, vmesna kultura. Ta kultura je na eni strani kultura kot produkcija, pri čemer je prav literatura med najbolj izpostavljenimi tako po izbiri »topik« kot po uporabi jezikov, na drugi strani pa gre za identitetno pozicijo ljudi, ki sebe razumejo kot kulturno in jezikovno mešane, nekje vmes. (Sedmak 2009). Robove slovenskega etničnega prostora je iz perspektive transkulturalizma kot dinamičnega procesa raziskovala tudi Šumi. Iz njene antropološke raziskave jezikovnih, identitetnih in etničnih samo-opredeljevanj prebivalcev Kanalske doline je ilustrativen opis razmerij med govorniki in njihovimi jeziki: »Za naključnega zunanjega opazovalca, samoumevno vzgojenega v esencializme nacionalizma, pa tudi za pogled države so taka razmerja, kot rečeno, komajda pojmljiva: v eni sami družini je v treh generacijah pri ravno toliko ljudeh najti povsem različne jezikovne repertoarje in samorazumevanja; v posamezni rodbini so si generacijsko sosledni ljudje, ki se izrekajo zapovrstjo za Ukljane, Slovence in Italijane; za samoizjavnega Nemca vsi trdijo, da to ni, vključno z delom njegovega lastnega sorodstva; tisto, kar zunanji kategorični opazovalec gleda kot »enak jezik«, je v lokalnem razumevanju razloženo na več povsem neprehodno različnih nosilcev. Očitno je torej, da Kanalčani v terminologijo, ki je nacionalistu enoznačna in samoumevna (Italijan, Nemec, slovenščina) vpisujejo povsem svojske pomene (Šumi, 2000, 171–172). Z navedenimi konceptualizacijami in analizami, ki jim bomo v nadaljevanju dodali primere iz migracijskega konteksta, lahko presegamo zakoreninjeno dediščino koncepta »čistosti in homogenosti«, ki je nastal v okviru znanstvenega dihotomnega klasificiranja sveta in se v 19. in 20. stoletju spojil z nacionalnimi in nacionalističnimi koncepti nacionalne državnosti in kulture v absolutno načelo organiziranja družbe in države.

PROCESI KULTURNE HOMOGENIZACIJE

Čistost, homogenost in poenotenost se kot ključna lastnost modernih družb uveljavi v procesu formiranja nacionalnih držav. Moderni svet je svet nacionalnih držav, ki temeljijo na skupni generični kulturni podlagi, ki jo vzpostavlja razvejen, državno voden in nadzoro-

van javni šolski sistem. »Nacionalizem«, pravi Gellner, »je v bistvu prenos fokusa človekove identitete na kulturo, ki je posredovana z izobraženostjo in obsežnim, formalnim izobraževalnim sistemom«. (Gellner, 1991, 243) Kultura je »bazen homogene tekočine«, s katero se identificirajo državljani, saj predstavlja »naravni« vir politične legitimnosti nacionalne države. Naravnost, večnost, neizogibnost kulture kot nacionalne kulture, je ključni državotvorni mit, povezan z mitom o večnosti ali vsaj starodavnosti nacionalnega jezika. To pomeni, da so tako imenovana samoumevna dejstva o večni naravi kulture zgolj retrospektivna iluzija, ki hoče prikriti datiranost nastanka njenega formiranja ter njene dejanske družbene funkcije. Laporte celo poudarja, »da kultura ne samo da ni predhodnik Šole, ki naj bi bila – tako pravi zdrava pamet – samo orodje njenega prenašanja, ampak da – nasprotno – obstoj Šole, šolskih institucij, kakršne so se razvile iz samega kapitalističnega produkcijskega načina, daje produktom znanstvenega dela, umetniške dejavnosti in celumu delu ideoloških produkcij specifično obliko kulture v naših družbah. Ne samo da kultura ne utemeljuje univerzalne nujnosti šolskega poučevanja, ampak je nasprotno treba njo samo razumeti kot proizvod Šole, šolske ideologije«. (Laporte, 1992, 95) Poleg Gellnerja, razumeta narode in nacionalizme kot kulturne fenomene tudi Anderson in Smith.

Smithov koncept nacionalne identitete pomaga razložiti slovensko specifiko, saj bi po njegovi klasifikaciji slovensko državo uvrstili v vzhodni model oblikovanja naroda. Po Smithu so za zahodni model oblikovanja naroda, ki ga imenuje državljanski ali civilni, značilni zgodovinsko ozemlje, skupni miti in zgodovinski spomin ter kultura in skupne zakonske pravice in dolžnosti. Glavni elementi vzhodnega modela oblikovanja naroda, ki ga imenuje etnični ali genealoški, pa so vezi skupnega rodu, družinska skupnost ljudstva ter vladavina navad in običajev. (Smith, 1991, 10–14) Zanj je značilno, da lahko postane človek pripadnik naroda samo z rojstvom. V nacionalnih identitetah se seveda prepletajo državljansko-civilni in genealoško-etnični elementi v dveh vrstah funkcij, notranji in zunanji. Legitimacija ozemlja, definiranje ekonomskih virov in bogastev ter politična podpora državi so zunanje funkcije. Najpomembnejša notranja funkcija nacionalne identitete pa je po Smithu socializacija članov v državljane in pripadnike naroda, ki jo izvajajo obvezni, standardizirani, množični šolski sistem, »preko katerega državna oblast upa, da bo privzgojila nacionalno predanost in posebno, homogeno kulturo, z dejavnostjo, ki jo pod vplivom nacionalističnih idealov kulturne avtentičnosti in enotnosti večina režimov izvaja z veliko energije.« (Smith, 1991, 16) Druga funkcija je ustvarjanje družbene vezi med posamezniki preko kreiranja skupnih vrednot, simbolov in navad, ki sestavljajo skupno nacionalno dediščino. Tretja funkcija nacionalne identitete pa je način, kako posamezniki najdejo odgovor na vprašanje, kdo sem. Ta

način vzpostavlja razmerje med nacionalnim in ne-nacionalnim delom posameznikove identitete, kar je najpogostejši element človekove identitete, zlorabljen za politične cilje nacionalnih projektov (Smith, 1991, 17). Iz tega opisa je jasno, zakaj v procese formiranja nacionalne države tako »zahodnega« kot »vzhodnega« modela v 19. in v 20. stoletju ni možno umestiti koncepta mešanosti, ampak jim ustreza koncept čistosti – kulture, identifikacije, lojalnosti, identitete, dediščine in predvsem jezika.

Ključno vlogo jezika pri oblikovanju narodov in nacionalnih držav je utemeljil Anderson, ki je narod kot politično skupnost definiral s štirimi elementi: je skupina ljudi, ki sebe misli oziroma zamišlja kot narod: je omejena skupnost, saj omejenost omogoča razmejitve od drugih narodov in s tem njihovo izključenost; je suverena skupnost, ker je izšla iz idej razsvetljenstva o svobodi in avtonomnosti ljudstva; je skupnost zaradi občutja bratstva, povezanosti in enakosti na horizontalni ravni, ki prežema ljudi kljub dejanski neenakosti in razmerjem izkoriščanja, ki vladajo med njimi. »Prav to bratstvo«, definicijo zaključuje Anderson, »je tisto, kar omogoča, da je v zadnjih dveh stoletjih toliko ljudi pripravljeno ubijati, a še bolj umirati v imenu teh omenjenih predstav«. (Anderson, 1998, 16) Andersonova inovativnost ni v tem, da razume obstoj narodov in nacionalizmov kot kulturnih oblik posebne vrste, ampak v analizi dveh pogojev, ki sta nujna za vzpostavitev zamišljene skupnosti. To sta prenosni medijski mehanizem – tisk in skupni znakovni sistem – jezik. Kulturnim koreninam nacionalizma sledi Anderson v 18. stoletje in ugotavlja, da se je lahko narod začelo zamišljati šele ob zatonu dveh starejših kulturnih sistemov, religijske skupnosti in dinastičnega kraljestva. Tako kot Gellner nastanek narodov povezuje z industrializacijo oziroma modernizacijo družbe, tudi Anderson poudarja kapitalizem in njegovo bistveno zakonitost osvajanja ter širjenja trgov. Kapitalizem in tisk sta iz raznovrstnih ljudskih jezikov s postopki »zlivanja, združevanja in taljenja« ustvarila takšne jezike, ki sta jih lahko mehanično reproducirala in širila na nove trge. Zbrkljani, pretaljeni jeziki so zadovoljili potrebo po omejenem številu jezikov, v katerih so lahko tiskali vedno več blaga za vedno širše trge. To blago so bili knjige in časopisi in po Andersonovem mnenju so prav jeziki, v katerih so bili napisani, vzpostavili temelje nacionalne zavesti in občutje medsebojne povezanosti in skupne sodobnosti. Ustvarili so unificirana polja komunikacije, kjer se je med bralci izoblikoval občutek, da pripadajo drug drugemu. To pomeni, da nastanka narodov in nacionalizmov ni mogoče razumeti brez raziskave zgodovine jezikov ali, natančneje, zgodovine tiskanih jezikov in zgodovine idej. Način formiranja prvih narodov ali nacionalnih držav je pomemben zato, ker je postal standard, po katerem se je presojala uspešnost formiranja drugih narodov.

Evropski prispevek k temu »standardu« je postal Herder leta 1769, ko je pruska akademija znanosti

razpisala nagradni natečaj za spis, ki bi odgovoril na vprašanje, ali je jezik božansko ali človeško delo. Zmagal je Herder in drobno delo, *Razprava o izvoru jezika*, je vzpostavilo novo razumevanje jezika ter tistih, ki ga uporabljajo. Njegov odgovor na vprašanje, ali je jezik božansko delo, je bil odločno nikalen: jezik je družbeno proizveden in odseva napredovanje človeštva od nizkih k višjim stopnjam zavesti. Herder je trdil, da je jezik človekova stvaritev, še več, poudaril je formativno vlogo jezika za kolektivno bivanje ljudi. Po njegovem mnenju jezik predstavlja kolektivno izkušnjo skupine, pesnik pa je njen kreator. Tako narodi živijo v svoji lastni kreaciji, kajti jezik je avtokreacija, kultura naroda pa enkratna samorazvijajoča se totalnost (prim. Steinberg, 1987, 201–202). To je bila zlata doba filologov, leksikografov in drugih znanstvenikov, ki so prispevali k vznikanju novih »kulturnih« jezikov, primernih za pisanje najzlahnejših literarnih zvrsti, za transkripcijo kulture same, kot ključnega pogoja eksistence naroda. Na drugi strani so novinarji, pravniki, učitelji in pisatelji ustvarjali nacionalne pisne jezike, ko so svoje kulturne izdelke pisali za trg, za porabnike. Zato sta časopis in roman, dve kulturni formi, kot tehnični sredstvi najbolj služila reprezentaciji zamišljene skupnosti, kajti vzpostavljali sta »nacionalno imaginacijo« in utrjevali transformirano dojemanje sodobnosti.

Hobsbawm trdi, da so nacionalni jeziki skoraj vedno na pol artificialni in pogosto dobesedno izumljeni, kar je posebej zanimivo zaradi splošnega prepričanja o njihovi starodavnosti (Hobsbawm, 1990, 54). Navaja različne primere standardiziranja in homogeniziranja nacionalnih jezikov, ki so večinoma nastali z izbiro nekega narečja za njihov temelj: knjižna bolgarščina je nastala iz zahodnega bolgarskega narečja, ukrajinsčina s kombinacijo jugovzhodnih ukrajinskih narečij, hrvaščina pa tako, da je Gaj med tremi hrvaškimi narečji izbral tisto, ki je bilo tudi prevladujoče narečje Srbov, »da bi tako poudaril temeljno enotnost južnih Slovanov« (Hobsbawm, 1990, 54–55). Tudi če pogledamo francoščino, ki je bila tako pomembna za stvaritev Francije, vidimo, da je v času revolucije ni poznala polovica prebivalstva, v severni in južni Franciji pa »dobesedno nihče ni govoril francosko« (Hobsbawm, 1990, 60). Hobsbawm poleg tega ugotavlja, da lahko za Francijo rečemo vsaj to, da so Francozi imeli državo, če že niso imeli skupnega jezika, Italijani pa tudi skupne države niso imeli in, čeprav naj bi bil prav jezik integracijski element, tudi tega ne. Tudi Steinberg navaja, da bi »samo delček prebivalstva prepoznal italijanščino, če bi jo slišal. O bratih Visconti Venosta, ki so leta 1861 na ulicah Neaplja govorili italijansko, so mimoidoči mislili, da so Angleži. Neapeljčani niso nikoli dotlej slišali govornice italijanščine« (Steinberg, 1987, 202–203). Steinberg poudarja, da je izbira jezika tista, ki določa identiteto, in ne narobe. V 18. stoletju obstoj raznovrstnosti jezikov ni bil pomemben, pozneje pa se je to bistveno spremenilo. Tako je »obstoj narečij v 19. stoletju ogrožal izdelavo Države.

Questione della lingua je postalo vprašanje vzpostavitve uniformnosti jezika, s katero naj bi iz tega, kar je bila štrikarija ljudstev, naredili nacionalno skupnost« (Steinberg, 1987, 203–204). Sintagmo *questione della lingua* je Steinberg prevzel od Gramscija, ki je razumel politični naboj vprašanja izbire nacionalnega ali državnega jezika: odločitev za neko obliko normativnega jezika je politična odločitev. »Vsakokrat, ko se pojavi vprašanje jezika v taki ali drugačni obliki, to pomeni, da se bo začela pojavljati še vrsta drugih težav: formiranje in povečanje vladajočega razreda, nujnost utrditve najbolj intimnih in varnih povezav med vladajočo skupino in ljudskimi narodnimi množicami, to je reorganiziranje kulturne hegemonije« (Steinberg, 1987, 206).

Zgodovina slovenskega etničnega prostora je bila vedno določena s *questione della lingua*. Naj je šlo za vprašanje uporabe slovenskega jezika kot uradnega jezika v avstro-ogrski monarhiji; za jezik in tiskanje učbenikov v kraljevini Jugoslaviji; za prepoved uporabe slovenščine na Primorskem pod fašističnim režimom; za skupna jedra in vprašanje poučevanja književnosti v socialistični Jugoslaviji; ali za sodobno preizpraševanje, kdo je lahko član slovenskega Društva pisateljev in kdo ne - to vprašanje je še vedno ključno vprašanje nacionalne kulture in identitete, v zaostrenih pogojih reorganizacije kulturne hegemonije pa tudi vprašanje »nacionalnega obstoja«. V dvajsetih letih je samostojna slovenska država prešla številne faze nacionalne, jezikovne in kulturne homogenizacije. Iz deklarativno in dejansko multikulturne in transkulturne družbe, ki se je oblikovala skozi sedem desetletij pod vplivom »transnacionalnih« migracij, skupne politike, ideologije južno-slovanstva in pozneje bratstva in enotnosti, sta se nacionalna država in skupnost začeli utemeljevati na čistosti in z različnimi ukrepi in mehanizmi izrinjati mešane ljudi, kulture in jezike iz svojega teritorija in imaginarija. Če naštejemo samo nekatere faze in procese homogenizacije družbe: (o)čiščenje z izbrisom 25.000 ljudi iz registra prebivalcev (Lipovec Čebren, Zorn, 2011); uvedbo formalne in v javnem diskurzu sprejete delitve na čiste Slovence in nečiste Ne-Slovence; fazo preprečevanja priseljevanja, celo v primeru beguncev, ko je slovenska država med vojno v Bosni in Hercegovini in na Hrvaškem zaprla meje, že sprejete begunce pa zaprla za žičnate ograje in poskrbela, da je večina zapustila Slovenijo (Vrečer, 2007); fazo skrajnih oblik diskriminacije in izkoriščanja migrantskih, kulturno drugačnih, delavcev (Medica, Lukič, 2011); fazo zgodovinsko potrjenega pisanja učbenikov in risanja geografskih meja na zemljevidih in v glavah; konstantno prezentacijo mešanih ljudi, njihovih priimkov, imen in jezikov kot karikatur v popularnih oddajah javne televizije; ter fazo političnega izolacionizma od Balkana in post-jugoslovanskega prostora. Ključni element tega procesa je bilo zanikanje in brisanje stoletnega zgodovinskega mešanja ljudi, kultur, jezikov in religij na prostorih moderne slovenske nacionalne države.

KULTURA MEŠANOSTI V MIGRACIJSKEM KONTEKSTU

Če je v 19. stoletju, ko so se sprožili procesi oblikovanja nacionalnih držav v Evropi, veljala preprosta enačba, da je temelj nacionalne države homogenizirani narod, ta pa temelji na unificirani kulturi in na skupnem, enotnem, nacionalnem jeziku, ostaja v 21. stoletju takšen koncept razumevanja sveta in organizacije družb nespremenjen. To velja za države kontinentalne Evrope in še posebej za pravkar nastale države, kot je Slovenija. Čeprav je takšen koncept prevladujoč, pa vendarle ni edini. Dokument Sveta Evrope iz leta 2011 z naslovom, *Živeti skupaj: Raznolikost in svoboda v Evropi* 21. stoletja posega v aktualno razpravo o socialni negotovosti evropskega prostora, izključenosti marginalnih skupin, naraščajoči nestrpnosti do migracij in povečanem nacionalizmu na izviren način. Konceptualni izhod iz nacionalistične paradigme, v kateri živimo zadnjih dvesto let, ponuja prav z razrešitvijo krča kulturne in identitete čistosti. Poudarja, »da so identitete za posameznika prostovoljna zadeva in da ne sme biti nihče prisiljen izbrati ali sprejeti eno prevladujočo identiteto na račun izključitve drugih. Ugotavlja, da bi evropske družbe morale zaobjeti raznolikost in sprejeti, da je nekdo lahko »zavezanec Evropejca« - na primer Turški-Nemec, Severnoafriška-Francozinja ali Azijski-Britanec – prav tako kot je lahko nekdo Afriški – ali Italijanski-Američan.« (GEP Report, 2011, 5). V političnih dokumentih, strategijah in deklaracijah se identiteta najpogosteje uporablja kot kolektivna entiteta – nacionalna, etnična, spolna, religiozna, in podobno. V omenjenem poročilu pa je svoboda izbire in definicije osebne identitete postavljena kot pogoj za vzpostavitev mehanizmov za preseganje stanja strahu, celo paranoje pred mešanostjo in selitvami ljudi, ki jo povzročajo in so jo vedno povzročale. Še več, poročilo eksplicitno zatrjuje, da je mešanost »usoda Evrope«. Poročilo predlaga, da se ključno vprašanje modernega človeka, kdo sem, ne zastavlja več zgolj na ravni nacionalnih držav in da se preseže razumevanje, da posamezniki v modernem svetu nimajo referenčnega mesta, če niso člani določene (zamišljene) skupnosti, če nimajo določene, enoznačne nacionalne identitete. Kot izhodiščni odgovor na paranojo, strah pred migracijami in mešanostjo, Poročilo ponuja koncept zavezane identitete, ki je po definiciji intimen, individualen in fleksibilen, prav tako kot je kolektiven, javen in družbeno determiniran. V Evropi bi lahko med primeri zavezane identitete navedli tudi Češkega-Nemca, Italijanskega

-Slovenca, Bosansko-Srbkinjo, Grško-Bolgarko, ali morda celo Francoskega-Britanca, Turškega-Grka, Avstrijsko-Madžarko in Španskega-Portugalca.

Termin »zavezana identiteta« sem v slovenski prostor uvedla leta 2007 v predavanju na konferenci v Mariboru, ki je bila namenjena medkulturnemu dialogu na balkanskem prostoru.¹ Tako kot omenjeni dokument Sveta Evrope sem si ga izposodila iz ameriške skovanke *hyphenated identity*², saj omogoča konceptualizacijo jugoslovanskega in post-jugoslovanskega prostora v smislu zamišljanja kolektivnih in individualnih identitet. Ponuja pozitivno (samo)identifikacijo, kar je potrdil tudi odziv med udeleženci iz post-jugoslovanskih držav, ki so ugotavljali, da so lahko srbsko-bošnjaški, makedonsko-slovenski ali hrvaško-srbski »mešanci« in ne več polovični, vmesni, nikamor pripadajoči in povsod izključeni obstranci. Na Balkanu in v Evropi (zaenkrat) zavezana identiteta ni sprejet in sprejemljiv koncept, čeprav nas postavlja v središče raziskovanja izkušnje mešanosti kot izkušnje izgubljenih, preoblikovanih, spremenjenih in ponovno sestavljenih nacionalnih, razrednih, osebnih, etničnih in spolnih identitet tako v preteklosti kot danes. Posebej relevantno je to središče zato, ker nazorno razkrije »kontekste življenj« kot izrazito kompleksne, dinamične in zapletene: v njih so vključene različne družbe in države; znotraj njih so razvejane transnacionalne in translokalne družinske, sorodstvene in prijateljske vezi; na njih so križišča raznovrstnih kultur in religij. Eno od področji, kjer je to najbolj očitno, je področje migracij. V nadaljevanju bom navedla nekaj primerov iz Združenih držav Amerike, kjer sem opravila večino raziskovanja med slovenskimi izseljenci in njihovimi potomci, in jih povezala s priseljevanjem v Slovenijo.

Kot opisuje Gabaccia, je množično priseljevanje iz Evrope v Združene države Amerike sprožalo vroče razprave o ravnem statusu evropskih priseljencev: »So bili Irci beli? Kaj pa Italijani? Lahko eni ali drugi sploh kdaj postanejo Američani? Presenetljivo je bil najpogostejši odgovor na vsa ta vprašanja, ne.« (Gabaccia, 1994, 8) Na začetku 20. stoletja so priseljenke delili na tiste, ki so bili bolj, in tiste, ki so bili manj sprejemljivi za ameriško družbo. Ali drugače rečeno, nekateri priseljenki so bili po njihovem mnenju bolj primerni za asimilacijo zaradi svojih kulturnih in mentalitetnih lastnosti, drugi pa ne. Med kulturno najbolj oddaljene, tuje in nesprejemljive so sodili Judje, Italijani in Slovani. Politika *melting pota* se je šele pod pritiskom socialnih in političnih bojov za priznanje pravic manjšin, ki so se razmahnili v šestdesetih letih 20. stoletja, preobrazila v politiko multikultura-

1 Cobiss 2007 – podpora medkulturnemu dialogu, Maribor, 28.-30. november 2007. Objavljeni prispevek (Milharčič Hladnik, 2007) je bil predmet intenzivne lektorske diskusije o terminologiji, ki se je končala s poslovenjenjem *hyphenated identity* v zavezana identiteta. V poznejših tekstih sem ga zamenjala z ustreznnejšim, sestavljena identiteta (Milharčič Hladnik 2011).

2 Zavezana identiteta (*hyphenated identity*) je termin, ki je nastal v Združenih državah Amerike konec 19. stoletja in velja za priseljenke, ki čutijo pripadnost tako kulturi, iz katere so prišli, kot tudi državi in kulturi, v katero so se priselili. Na začetku je imel slabšalen pomen, ki pa je s politiko multikulturalizma pridobil pozitiven predznak. Uporablja se tudi v prenesenem pomenu za moderno pojmovanje identitete kot večplastne, hibridne, fluktuirajoče identitete.

lizma. Gibanje za oživitev etničnosti, »nova etničnost«, je izšlo iz gibanj za državljanske, črnske, ženske pravice in pravice manjšin. Natančno je bistvo tega obdobja opisala Seller, ki pravi: »Morda je bila najbolj nova stvar pri novi etničnosti novo občutenje svobode, s katero so ljudje priznavali njeno prisotnost.« (Seller, 1988, 268) Uvedba multikulturalizma je temeljila na prenovljenih izobraževalnih programih, v katere so bile vključene etnične vsebine, skupnosti in cerkve so oživile učenje etničnih jezikov, na univerzah so se odprle katedre za etnične študije in etnična renesansa se je razkazovala na ulicah mest s paradami ponosa, festivali, razstavami in etničnimi predstavami. V preteklosti so se potomci priseljencev velikokrat odločili za zanikanje svojega etničnega porekla, za spremembo čudnega imena in neizgovorljivega priimka, strokovnjaki pa so napovedovali, da se bodo migranti svojih etničnih identitet znebili tako kot kovčkov, s katerimi so pripotovali v obljubljeno deželo. Zato je bil vznik nove etničnosti za mnoge veliko presenečenje in izziv za drugačno razmišljanje o ameriški družbi in prihodnosti. Kaj je onkraj talilnega lonca? Namesto prispodobe vročega brbotanja, v katerem se etnične sestavine priseljencev stapljajo v novo substanco ameriškega državljana, so začele vznikat prispodobe ohlajenih sadnih in zelenjavnih solat, kjer je vsaka najmanjša sestavina posebej vidna in vredna občudovanja.³ Na obeh straneh Atlantika so začele nastajati nove teorije transnacionalnih, transkulturnih, mešanih in hibridnih kultur in identitet in večina teh teoretikov, na primer Said, Hall, Bhabha, so (bili) migranti.

Med slovenskimi izseljenci in njihovimi potomci sem dinamiko (re)konstruiranja etnične identitete raziskovala z narativnimi metodami, saj je iz metodološkega stališča ključno, da se zaslišijo in slišijo glasovi posameznih članov skupnosti ter da so prepoznane njihove definicije osebnih, intimnih identitetne enkratnosti. Narativne metode sem dopolnjevala z analizami avtobiografskih besedil, dnevnikov ter migrantskih korespondenc v zgodovinskem kontekstu socialnih in političnih sprememb. Na samem začetku raziskave sem od Joyce Gorše Plemel pridobila definicijo slovenske migrantske etnične skupnosti oziroma »slovenskih izseljencev«. Joyce Gorše Plemel je odrasčala v 20. letih 20. stoletja v Clevelandu, največji naselbini slovenskih izseljencev v ZDA, in jo je takole opisala: »Veste, bili sta dve vrsti Slovencev, cerkveni in ne-cerkveni ljudje. (...) Oh, bila je razmejitvena črta, kjer smo živeli: od Addison Road do 72. Street so bili ne-katoliki; od Addison Road do

55. Street pa katoliki.«⁴ V skladu s to razmejitveno črto so se na eni in drugi strani razvijale paralelne dramske, glasbene in plesne skupine ter časopisi in založbe, ter se ustanovljale podporne in druge organizacije, zidali narodni domovi in rekreacijski centri in se oblikovale kulturne produkcije. (Milharčič Hladnik, 2007a) Ta ključna izjava, ki je na preprost način definirala kulturni, politični in socialni razvoj slovenskih izseljenskih skupnosti v ZDA, mi je omogočila, da jih nisem nikoli več videla kot homogene, etnično določene skupnosti z unificirano kulturo in statično, omejeno identiteto. Migrantske skupnosti, pripadnike etničnih manjšin in mešanih kultur (pa tudi pripadnike večinskega naroda ali večinske, dominantne kulture) prečijo spolne, razredne, religiozne, svetovnonazorske, etnične, regionalne razlike, kar pomeni, da nikoli niso homogene, prav nasprotno. Na intimni ravni so sodelujoče pri raziskavi prispevale cel spekter mešanih identitet v dinamiki življenjskih obdobj in pogajalskih odločitev. Številne življenjske pripovedi različnih generacij opozarjajo na pomembnost družbenega sprejemanja in pozitivnega vrednotenja mešanosti, transkulturnosti in svobodne samo-identifikacije.

V pripovedi o ohranjanju etnične identitete je Rose Mary Prosen predstavilo dinamiko življenjskih izbir: otroštvo z uporabo slovenskega jezika, odraščanje, ko ni hotela izgovoriti niti besede slovensko, in odraslost, ko se je ponovno začela vračati k razmišljanju, kaj je slovenska kultura in identiteta, pa tudi, »kaj navsezadnje pomeni biti Američan«. Marlene Parrish je podobno dinamiko opisala s tem, da je otroštvo preživljala kot otrok slovenskih staršev in ji je bilo zaradi tega nerodno; kot odrasli ženski ji najprej njeno migrantsko poreklo ni nič pomenilo, potem pa se je s tem začela intenzivno ukvarjati kot babica. Danes uči svojo vnukinjo, posvojeno črnsko deklico, kako se naredi potico, svojo snaho, po poreklu iz Tajske pa, kako se pleše polko. In ji pravi: »To ti bo pomagalo razumeti tvojega moža, draga.« Mlajše pripovedovalke svojih življenjskih zgodb so ugotavljale, da je njihova domovina »moja torbica in laptop«, ali pa da učijo svoje otroke o slovenskem poreklu, da bi razumeli, od kje so njihove matere, če so očetje Američani. Eden teh otrok, sedemletna deklica, je v šoli v Minneapolisu odgovarjala na vprašanje, kaj je posebnega v njeni družini in napisala, da je posebno to, da je družina »mix up«. Veliko starejših pripovedovalk, ki so bile vse potomke slovenskih priseljencev je brez težav sebe opredeljevalo kot dejansko identitetno sestavljene:

3 Ali pa vredna rasističnega in diskriminacijskega obravnavanja, saj pri tem nikakor ne gre pozabiti ameriških staroselcev in črncev oziroma Afro-Američanov in drugih, ki v različnih obdobjih pridobijo status drugačnega in Drugega ter s tem poosebljajo nevarnost in grožnjo obstoječemu redu in varnosti.

4 Vse navedbe v besedilu (razen, če je drugače označeno) so iz življenjskih zgodb, ki so jih ženske slovenskega porekla pripovedovale v okviru raziskovalnega projekta *Vloga in pomen žensk za ohranjanje kulturne dediščine med slovenskimi izseljenci v Združenih državah Amerike*. Več kot šestdeset pripovedi žensk iz vseh treh izseljenskih obdobj (pred drugo svetovno vojno, takoj po njej in od 1970 leta do danes) sem posnela v različnih krajih ZDA od leta 2001 do leta 2004. Pogovori so shranjeni v arhivu projekta na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU.

z največjo lahkoto so trdile, da so »hundred percent Slovenian« in »hundred percent American«.⁵ Prav zaradi tega odločilnega »in« sem se tudi v raziskavi o priseljevanju v Slovenijo osredotočila na identitetni vidik in subjektivne kartografije vmesnosti in mešanosti. Najprej naj pojasnim, zakaj je potrebno raziskovanje izseljevanja in priseljevanja kot neločljive celote.

Povezovanje raziskovanja migracij tako iz vidika izseljevanja iz nacionalnega prostora kot preseljevanja vanj v sinhroni perspektivi sem kot ključno metodološko in konceptualno usmeritev prevzela od Sayada: naj uporabljamo kakršnokoli metodologijo in terminologijo, kakršnekoli vire in kontekste, pomembno je, da nam predmet raziskovanja ostajata izseljevanje in priseljevanje kot dela nerazdružljive celote. Sayad je vedel, zakaj vztrajati pri tem pravilu, saj je živel kot oboje: izseljenec in priseljenec, iz Alžirije in iz Francije, povezan z nevidnimi nitmi s sorodniki in kulturami na obeh straneh Sredozemskega morja, pa vendar ne Francoz in ne Alžirec, ne od tu in ne od tam, povsem asimiliran in hkrati popolnoma odtujen, tujec in domačin v dveh kulturah, dveh domovinah, dveh jezikih, dveh nacionalnostih, privilegiran na eni strani in izobčen na drugi, razseljena oseba nekje vmes, na tistem posebnem mestu priseljenca, ki nima mesta, in ki ga je Platon definiral kot mejo med obstojem in socialnim ne obstajanjem. (Bourdieu v Sayad, 2004, xiv) Že v sedemdesetih letih je preko raziskovanja alžirskega izseljenstva izpostavil neustreznost terminov kot so izseljenci in priseljenci, ki so politično definirani za potrebe vsakdanje politike in jih je znanost v Evropi nereflektirano prevzela. Razlagal je, da mora biti sociologija migracij samo - refleksivna, kar pomeni, da je vsaka raziskava migracijskih fenomenov hkrati socialna zgodovina teh fenomenov in hkrati socialna zgodovina diskurzov raziskovanj fenomena migracij. Bolj kot pri kateremkoli drugem družbenem fenomenu je znanstveno raziskovanje migracij podrejeno politiki. Razlog je v tem, da gre za fenomen, ki je v vseh oblikah, demografskih, ekonomskih, socialnih, kulturnih in političnih, pripet na vzpostavljane in krepitev družbenega reda in stabilnosti nacionalne države.

Fenomen migracij se je zaradi političnih potreb razdelil na dva ločena dela in se v okviru različnih znanstvenih disciplin začel proučevati na ločenih področjih izseljevanja in priseljevanja. Na tak način je bil vzpostavljen redukcioniističen pristop, ki omogoča povsem različne premisleke iz različnih gledišč. Proučevanje priseljevanja je zato samo po sebi subverzivno, ker razgalja »skrito resnico in najgloblje temelje družbenega in političnega reda, ki ga opisujemo kot nacionalnega. Razmišljati o priseljevanju v osnovi pomeni preiskovati državo, preiskovati njene temelje in preiskovati mehanizme njenih struktur in delovanja. Uporabljati prise-

ljevanje za preiskovanje države v tem smislu pomeni, v končni analizi, »denaturalizirati« to, kar jemljemo za naravno, in »rehistorizirati« državo ali ta element znotraj države, za katerega se zdi, da ga je zadela zgodovinska pozaba. Pomeni, z drugimi besedami, spomniti na družbene in zgodovinske okoliščine njenega nastanka« (Sayad, 2004, 280). Te okoliščine nastanka nacionalne države so, kot je bilo že opisano in nakazano, okoliščine mešanja ljudi, kultur, jezikov, premikanja meja in prebivalstva, pomenov in definiranj Drugega. Zato je tudi v Sloveniji danes razmišljanje o kulturi mešanosti in s tem tudi o migracijah – izseljevanju in priseljevanju – subverzivno dejanje razkrivanja nacionalističnih diskurzov znotraj nacionalne politike in znanosti.

S knjigo življenjskih zgodb, ki je naslovljena *In – In*, sem zgodbe o mešanih identitetah slovenskih izseljencev in njihovih potomcev dopolnila z zgodbami o mešanih identitetah priseljencev v Slovenijo in njihovih potomcev (Milharčič Hladnik, 2011). Z njo sem predstavila konkretne primere sestavljenih identitet v kontekstu priseljevanja in v kontekstu kulture mešanosti oziroma kulture hibridnosti v Sloveniji.⁶ Življenjske pripovedi Rominje, Mariborčana poročene z Iranko in Mariborčanke poročene z Jordancem, potomcev priseljencev iz Bosne, študijskega migranta iz Afrike, priseljenke iz Albanije in potomca priseljenih staršev iz Italije in Hrvaške razkrivajo dinamiko mešanja in hibridnosti (Burke, 2009) v dinamičnem političnem in socialnem kontekstu, ko se ne premikajo samo ljudje, ampak tudi meje, premeščajo se pomeni, spreminjajo se vrednotenja razlik in izginjajo skupna identifikacijska polja. Priseljenka iz Albanije, ki živi v Kopru in govori slovensko, italijansko, albanško in angleško, je sebe opisala kot Balkanko, Evropejko, Slovenko, Albanko in Italijanko. Max Zimani, ki je prišel iz Zimbabveja študirat v Slovenijo pred več kot tridesetimi leti pravi, da ima sestavljeno identiteto, je Slovenec in Šona, čeprav ga slovensko okolje nikoli ne prepozna kot takega. Tudi Rominja, Nataša Brajdič, ki poučuje policiste o romski kulturi in jeziku in Faila Pašić Bišić, ki se je odločila za muslimanski način oblačenja, sta pripovedovali o izkušnjah nesprejemanja identitetne mešanosti, hibridnosti v slovenskem okolju. Osem življenjskih zgodb razkriva, kako je vsaka zgodba biografska zgodba identitete v nastajanju, je proces pripovedovanja o izkušnjah in odločitvah, ki jo sestavljajo, pa tudi o nemožnosti odločitev, pred katere so postavljeni njihovi nosilci. Kot to pojasni avtor čefurstva kot pozitivne identitete, Goran Vojnović: »Vsak pri nas, vsak, ki tukaj živi, ima svojo zgodbo in svoj pogled na čefurstvo in postavijo te v neprijeten položaj, ko ti rečejo, zdaj pa povej, ali si Slovenec ali čefur.« (Milharčič Hladnik, 2011, 38) O identiteti, ki ne omogoča opredeljevanja, je pripovedoval tudi Franco Juri iz Kopra, potomec Italija-

5 Izjave v dokumentarnem filmu *Američanke* (2005), ki je nastal na podlagi raziskovalnega projekta.

6 Knjiga je nastala v okviru raziskovalnega projekta *Strokovne podlage, strategije in teoretske tematizacije za izobraževanje za medkulturne odnose ter aktivno državljanstvo* (2009–2010) Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU.

na in Hrvatice, ki zase nikoli ni mislila, da je Hrvatica, ampak da je iz Pasjaka: »Oče je torej prišel sem, dobil to Čičko, ki je znala tudi italijansko, in zato je istrski dialekt postal naš uradni družinski jezik. In smo se ga naučili! Čeprav je mama doma govorila v čakovščini, hrvaškem dialektu, oče pa v furlanščini, smo vsi skupaj govorili ta istrsko-beneški dialekt, ki je podoben tržaškemu in beneškemu. To je naš kulturni background.« (Milharčič Hladnik, 2011, 84)

Vsaka kultura in identiteta presega to, čemur rečemo etnična, nacionalna identiteta ali pripadnost, in hkrati vsebuje različne kombinacije njenih elementov v različnih življenjskih obdobjih, kar smo videli tudi pri zgodbah o identiteti med slovenskimi izseljenci in njihovimi potomci: poznavanje in uporabljanje jezikov ter preklapljanje med njimi, prakticiranje vere ali zgolj obeleževanje verskih praznikov kot del tradicije, petje in igranje ali morda le poslušanje ljudskih pesmi, uživanje in kuhanje tradicionalnih jedi in kuharske kombinacije različnih tradicij, praznovanje in opuščanje praznovanja praznikov, ohranjanje ali pozabljanje običajev in navad. V dinamičnem teku življenja, te elemente – ohranjene, izgubljene, pozabljene, ponovno pridobljene – povezuje spomin, prežet z emocijami. Tega najbolj ponazarja izjava mladega fanta iz Clevelanda, ki je odraščal v dobi multikulturalizma ter pozitivnega vrednotenja etničnih korenin priseljencev in njihovih potomcev. O svoji sproščeni identiteti je izjavil: »Med tednom sem Američan, ob vikendih pa Slovenec.«⁷ To je pomembna samoopredelitev, ki tako kot našeti primeri, spodkopava koncept kulture kot nečesa monolitnega in notranje konsistentnega, in opozarja, da se pripadniki vsake »kulture«, tudi mešane, vsakodnevno sprašujejo o njenih pomenih in individualno proizvedenih različicah teh pomenov ter o »tujcih« - ne samo okoli nas – temveč tudi v sebi.

ZAKLJUČEK

V nacionalnih državah in v naddržavnih združenjih, kakršna je Evropska Unija, danes še vedno prevladuje koncept razumevanja sveta in organizacije družb, ki izhaja iz enačbe, da je temelj nacionalne države enoten in homogen narod, ta pa temelji na kulturi in na skupnem, enotnem, nacionalnem jeziku. Znotraj Evropske unije so meje nacionalnih držav navkljub prepustnosti jasno določene, tako fizične kot mentalne in identitetne; jeziki so čisti in spoštljivo prevajani temelji kulturnih hegemonij; dediščina je z zakoni razmejena in lastništvo je natančno določeno; identitete so nacionalno obeležene in folkloristično poudarjene; tradicije so politično deklarativno določene s krščansko-judovskim predznakom. Čeprav je mešanost »usoda Evrope«, kot pravi navedeno Poročilo, temelji Evropska unija na konceptu ločenih, zamejenih, čistih nacionalnih kultur, jezikov, identitet in dediščin, ter na njihovi jasni hierarhiji in hegemoniji. Kranjska klobasa

ne more biti regionalna, prav tako kot ne more biti regionalna določena vrsta vina, način tradicionalnega oblačenja, vzorec čipk ali vezenin, vrsta sladice, tip glasbe, pasma konj – vse mora biti natančno nacionalno določeno in razmejeno. Transkulturalnost kot neizbežna in trajna transformacija »kultur v stiku«, medsebojnem kontaminiranju in oplajanju, ki so skozi dolgo zgodovino proizvedli podobe mest, okuse hrane, zvoke glasbe, notne in literarne zapise, znanost in umetnost, navade in običaje mimo in preko nacionalnih meja, danes ni splošno sprejet in s politično odločnostjo uveljavljen koncept v evropskem prostoru. Iz evropske dediščine je deklarativno in manifestativno izrinjena islamska, tako kot so na reprezentativni ravni izrinjeni stoletni stiki in mešanja.

Obstaja koncept različnosti kot koncept apartheida – ločenega razvoja, strpnosti do drugega in drugačnega, če je le dovolj ločen od nas. Ne gre za to, da se ne bi srečevali in sodelovali, ampak za to, da je kontekst tega sodelovanja nacionalno in nacionalistično definiran. Prav tako kot vladajoči koncept kulture ne vsebuje elementov nečistosti, tudi prevladujoči koncept večkulturalnosti, večjezičnosti ne presega seštevka različnosti kot ločenih entitet. Griffin in Braidotti ugotavljata, da je proces oblikovanja evropske identitete in državljanstva zaustavilo močno nasprotovanje, ki je hkrati rasistično in proti evropsko in se kaže v nacionalistični paranoji in ksenofobiji. »To je oblika, ki jo prevzema ‚evropski kulturni rasizem‘. Sovpada s prepородom mikro-nacionalizmov v Evropi na vseh ravneh. Združevanje Evrope danes sobiva z zapiranjem njenih meja; uvajanje skupnega evropskega državljanstva in valute z naraščajočo notranjo delitvijo in regionalizacijo; nova, domnevno post-nacionalistična identiteta z vrnitvijo ksenofobije, rasizma in antisemitizma. Za soočenje z različnimi vrstami nostalgijčnih identitetnih zahtev, ki se danes oblikujejo po celi Evropi, moramo razviti post-nacionalistično evropsko identiteto.« (Griffin, Braidotti, 2002, 12). Vendar pa avtorici ugotavljata, da so bili do zdaj poskusi neuspešni in da bodo potrebni izjemni premiki v družbeno-kulturnem, političnem in etičnem razmišljanju, da bi jo bilo mogoče razviti. Šabec v svoji raziskavi nacionalnih stereotipov pojasnjuje, zakaj je vzpostavitev post-nacionalistične evropske identitete trenutno neizvedljiv projekt: »Množični mediji, šport, popularna kulturna industrija in politični diskurz s svojimi retoričnimi klišeji ter nenazadnje tudi posamezni projekti evropskih institucij prispevajo h krepitvi teh sodobnih mikroideologij, katerih moč in vloga danes (še) nista v pojemanju. Širjenje nacionalnih stereotipov v sodobnosti namreč ni več stvar zgolj jezika in idiomatičnega izrazoslovja, pač pa predvsem vizualnih reprezentacij in imitacij.« (Šabec, 2006, 258) K temu lahko dodamo še »vsakdanji nacionalizem«, ki ga Šabec opisuje kot vsakodnevne »predsodke in stereotipe, izobešanje zastav, zahvalne dneve, državljanske obletnice, skratka vsakodnevne

7 Iz dokumentarnega filma o slovenski cerkvi sv. Marije Vnebovzete v Clevelandu avtorja Josepha Valencica.

izkaze nacionalne oziroma patriotske pripadnosti» (Šabec, 2006, 259) V teh okoliščinah tudi Vidmar Horvat svojo obsežno analizo evropske kulture in identitet zaključuje s pozivom, da »mislimo Evropo kot stanje stalne liminalnosti, njeno zgodovino kot nepresihajočo prehodnost; da je skratka ne esencializiramo, temveč raje poudarjamo njeno odprtost in fluidnost«. Dokazuje, da ima ta izbira »več možnosti, da se pluralizira prostora pripadanja; da je bolj demokratična; ter, da ima tudi več možnosti za reševanje konfliktov sodobne evropske družbe«. (Vidmar Horvat, 2009, 254)

Na koncu ostaja dejstvo, da lahko kulturo mešanosti uvrstimo v poskuse konceptualizacij »post-nacionalističnega«, »odprtega in fluidnega« evropskega – in slovenskega – prostora in da lahko v definiciji mešanih ljudi vidimo pot do občutja nove evropske identitete in razvoja novega, »evropskega socialnega imaginarija« (Braidotti, 2010, 39). Kot ugotavlja Sedmak, prav mešani ljudje »predstavljajo izziv prevladujočemu sistemu monoopredeljevanj in binarnim opredelitvam, saj nazorno in empirično izpričujejo, da je družbeni svet

bistveno bolj kompleksen in osebne identitete posameznikov manj enoznačne, kot včasih verjamemo oziroma bi si želeli verjeti. Mešani ljudje izpričujejo zgodbe o sestavljenih, kolažnih identitetah, o nezmožnosti opredeliti se zgolj z eno jezikovno ali kulturno kategorijo, o nerealnosti pričakovanj, ki se navezujejo na izključujoče opredelitve in identitete.« (Sedmak, 2011, 268) K večjemu razumevanju kulture mešanosti in sprejemanju mešanih ljudi pa lahko nedvomno pripomore tudi upoštevanje migracij - izseljevanja in priseljevanja v zgodovinski perspektivi. Interdisciplinarno in transdisciplinarno se moramo upreti dihotomični predstavi o mobilnem modernem globalnem svetu nasproti statični predmoderni družbi in iz tega izhajajočih zaključkih o modernosti migracij, o »feminizaciji« migracij kot zgodovinski novosti ter o mešanih, večkulturnih in večjezičnih družbah kot o produktu zgolj sodobne globalizacije sveta. O globalizaciji sveta moramo govoriti vsaj od 16. stoletja dalje, o raznovrstnosti in različnosti kot podlagah sobivanja mešanih ljudi in kultur pa od takrat, ko se je pojavil *homo migrans*.

A CULTURE OF MIXEDNESS IN A NATIONAL AND MIGRATION CONTEXT

Mirjam MILHARČIČ HLADNIK

Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: hladnik@zrc-sazu.si

SUMMARY

The article focuses upon the historic analysis of the process of national, cultural and linguistic homogenisation as a foundation of the social and political functioning of the nation state and the modern transnational European Union. It ties the historic homogenisation of the society and culture to the migration context, to the moving of people and of borders that historically establish cultures of mixedness. Conceptually, the article links to the definition of a culture of mixedness as defined by Sedmak (2011) and the concepts of transculturality and cultural hybridity, presented in depth in Slovenia by Jurić Pahor (2012). The article draws attention to the contemporary migration discourses which disclose political, educational and media amnesia. Such amnesia enables migrations to be defined in the European context exclusively as a contemporary phenomenon of immigration and cultures of mixedness to be understood as something new and problematic. Both the forgetting and the premeditated denial of the long history of mass emigration from the European continent, as well as the migration within it, enable the increase of contemporary discourses that present migration as a threat and a danger of immigration. Considering the economic, demographic and spatial possibilities that the European continent objectively provides for the settlement of immigrants, the key question is what and who do contemporary migrations endanger. The analysis shows that they primarily endanger the idea of purity because, just as they did in the past, migrations bring with them the inevitable mixing of people, cultures and languages. The article also shows example of mixed identities from the studies of emigration and immigration in the Slovenian territory. For the recognisability of mixed cultures, people and identities, it is of key importance that they be heard. The voices of individual members of a culture of mixedness and their definitions of uniqueness of their personal, intimate identity and cultural mixedness must be recognised socially and politically, outside the scientific and political or cultural categorisations of homogeneousness. The cases of self-definition of mixed and multiple identities are a way of undermining the concept of culture as something monolithic and internally consistent, and alert us that members of any "culture", even mixed, constantly question its meanings and individually-produced varieties of these meanings, as well as question of "foreigners" – not just those around them, but the "foreigner" inside them as well.

Key words: culture(s) of mixedness, homogenisation, nationalism, migration, transculturalism, multiple identities, life stories

LITERATURA

- Anderson, B. (1998):** Zamišljene skupnosti, O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Bahovec, E. (ur.) (1992):** Vzgoja med gospodstvom in analizo, Ljubljana, KRT.
- Bhabha, H. (1997):** Culture's In-Between. V: Hall, S., Du Gay, P. (ur.): Questions of Cultural Identity. London, Sage, 53–60.
- Braidotti, R. (2010):** On Becoming Europeans. V: Passerini, L. et al. (ur.): Women Migrants from East to West. Gender, mobility and belonging in contemporary Europe. New York, Oxford, Berghahn Books, 23–44.
- Burke, P. (2009):** Cultural Hybridity. Cambridge, Polity Press.
- Burke, P., Porter, R. (ur.) (1987):** The Social History of Language. Cambridge, Sydney, Cambridge University Press.
- CEP Report (2011):** Living together, Combining diversity and freedom in 21st-century Europe: Report of the Group of Eminent Persons of the Council of Europe. Council of Europe.
- Gabaccia, D. (1994):** From The Other Side: Women: Women, Gender, and Immigrant Life in the U.S. 1820-1990. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.
- Gellner, E. (1991): Nacionalizem.** V: R. Rizman (ur.): Študije o etnonacionalizmu, Ljubljana, KRT, 239–265.
- Griffin G., Braidotti, R. (ur.) (2002):** Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies. London&New York, Zed Books.
- Hoerder, D. (2002):** Cultures in Contact, World Migrations in the Second Millennium. Durham&London, Duke University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1990):** Nations and Nationalism since 1780, Programme, myth, reality. Cambridge, New York, Sydney, Cambridge University Press.
- Jurić Pahor, M. (2012):** Transkulturaciona in kulturna hibridnost: dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet. Razprave in gradivo, 69, 36–65.
- Jurić Pahor, M. (2012a):** Čezmejni in transkulturni imaginariji: Alpsko-Jadranski prostor v kontekstu njegovega zamišljanja in o(d)smišljanja. Annales, Series Historia et Sociologia, 22, 2, 409–424.
- Jurić Pahor, M. (2015):** Univerza kot transnacionalni in transkulturni prostor: razmislek o porajajoči se »eliti znanja«. Dve domovini / Two Homelands 41, 139–150.
- Laporte, D. (1992):** O zgodovini šolanja. V: Bahovec, E. D. (ur.): Vzgoja med gospodstvom in analizo. Ljubljana, KRT, 91–103.
- Lipovec Čebren, U., Zorn, J. (ur.) (2011):** Zgodbe izbrisanih prebivalcev. Ljubljana, Sanje.
- Medica, K., Lukič, G. (2011):** Migrantski circulus vitiosus: delovne in življenjske razmere migrantov v Sloveniji. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Milharčič Hladnik, M. (2007):** Migracije in medkulturni odnosi. Organizacija znanja 4, 201–205.
- Milharčič Hladnik, M. (2007a):** Historical and narrative perspective of Slovenian women migrants' experiences: Social networking, gender priorities, and questions of identity. V: Drnovšek, M. (ur.): Historical and cultural perspectives on Slovenian migration. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 113–136.
- Milharčič Hladnik, M. (ur.) (2011):** In - in: Življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Rizman R. (ur.) (1991):** Študije o etnonacionalizmu. Ljubljana, KRT.
- Sayad, Abdelmalek (2004):** The Suffering of the Immigrant. Cambridge, Polity Press.
- Sedmak, M. (2009):** Manjšine in skupinske (etnične) identitete: primerjalna študija slovenske in italijanske manjšine. Annales, Series Historia et Sociologia, 19, 1, 1–15.
- Sedmak, M. (2011):** Kultura mešanosti: Družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije mešanih ljudi. Annales, Series Historia et Sociologia, 21, 2, 261–274.
- Seller, S.M. (1988):** To Seek America, A History of Ethnic Life in the United States of America. Englewood, Jerome S. Ozer.
- Smith, A. D. (1991):** National Identity. London, Penguin Books.
- Steinberg, J. (1987):** The Historian and the Question of the lingua, V: Burke, P., Porter, R. (ur.): The Social History of Language. Cambridge, Sydney, Cambridge University Press.
- Šabec, K. (2006):** Homo europeus. Nacionalni stereotipi in kulturna identiteta Evrope. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Šumi, I. (2000):** Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Vidmar Horvat, K. (2009):** Zemljevidi vmesnosti, Eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne. Ljubljana, Sophia.
- Vrečer, N. (2007):** Integracija kot človekova pravica: Prisilni priseljenci iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.
- Welsch, W. (1995):** Transculturality – the puzzling form of cultures today. California Sociologist, 17–18, 19–39.

OD STARIH K NOVIM IMAGINARIJEM PRIPADANJA: NACIONALNA
IN ETNIČNA IDENTITETA ONKRAJ BINARNIH O/POZICIJ

Marija JURIC PAHOR

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: juric.pahor@alice.it

IZVLEČEK

Navezujoč se na kulturne in postkolonialne študije, Baudrillardov koncept simulakra, Debordove teoretizacije »družbe spektakla« ter relevantnih teorij globalizacije in novih medijev avtorica izpostavi, da smo priča eroziji tradicionalnih binarnih o/pozicij (npr. belci/črnci, mi/drugi, center/periferija), kar se izpričuje v preobrazbi individualnega in kolektivnega pripadanja ter nacionalnih, etničnih in drugih identitet. To preobrazbo avtorica osvetli s primeri iz umetniške prakse (glasba, literatura), ki nastaja zlasti v kontekstu večetničnih in ob/mejnih družb in vse bolj vsebuje tudi nove načine zamišljanja večglasnih, hibridnih in multiplih identitetnih umestitev. Posebne analitične pozornosti sta nadalje deležna pojava »etnične maškarade« ter »etnične plastične kirurgije«. Čeprav sta v veliki meri proizvod globalnega potrošniškega kapitalizma, ki ju tudi določa, avtorica izpostavi, da omogočata ekscentrično, če že ne subverzivno pripadanje in pomenjanje onkraj binarnih okvirov, v katere smo kljub njihovi poroznosti še vedno vpeti.

Ključne besede: imaginariji pripadanja, nacionalna identiteta, etnična identiteta, etnična maškarada, etnična plastična kirurgija

DAI VECCHI AI NUOVI IMMAGINARI DI APPARTENENZA:
L'IDENTITÀ NAZIONALE ED ETNICA AL DI LÀ DELLE OP/POSIZIONI BINARIE

SINTESI

L'autrice, partendo dagli studi culturali e post-coloniali, dal concetto di simulacro di Baudrillard, dalla teorizzazione della "società dello spettacolo" di Debord e dalle inerenti teorie riguardo alla globalizzazione e ai nuovi media, ha osservato che stiamo assistendo ad una erosione delle op/posizioni binarie tradizionali (per es. bianchi/neri, noi/altri, centro/periferia), che si manifesta nella trasformazione dell'appartenenza individuale e collettiva, nonché delle identità nazionali, etniche e di altro genere. L'autrice illustra questa trasformazione con esempi tratti dalla prassi artistica (musica, letteratura) che nasce soprattutto nell'ambito delle società multietiche e di confine, e contiene, in misura crescente, anche metodi nuovi di immaginare le collocazioni d'identità sfaccettate, ibride e molteplici. Particolare attenzione analitica viene prestata, inoltre, ai fenomeni de "il mascheramento etnico" e de "la chirurgia plastica etnica". Sebbene questi siano in gran parte dei prodotti del capitalismo di consumo globale, che li definisce, l'autrice sottolinea come questi permettano un'appartenenza e una significazione eccentrica, se non addirittura sovversiva, al di là delle strutture dalle quali siamo delimitati nonostante la porosità delle stesse.

Parole chiave: immaginari di appartenenza, identità nazionale, identità etnica, mascheramento etnico, chirurgia plastica etnica

UVOD

Nacionalna in etnična identiteta in s tem povezani imaginariji pripadanja se v času globalizacije, ki sovpada s pojavom deteritorializacije, naraščajoče heterogenizacije in notranje diferenciacije, radikalno spreminjajo in preoblikujejo. Navidezno trdne identitete pripadnosti naciji, etničnosti, rasi, spolu in podobnemu, ki se jih vzpostavlja in perpetuira skozi hierarhično zasnovane binarizme (npr. mi/drugi, belci/črnci, center/periferija), postajajo vse bolj preteklost. Zajela jih je družbena transformacija, ki daje vedeti, da je trdnost identitete pozicije fikcija, saj se postopki proizvodnje identitete nikoli ne »končajo«. Bistvo sodobne identitete, tako zlasti teorije in koncepti, ki so se razvili v okviru kulturoloških in postkolonialnih študijev, je ravno v njenem revidiranju, (samo)zanikovanju in redefiniranju, ki poteka *ad infinitum* (Hall, 1996, 1999; Bhabha 2000, 2012; gl. tudi Juric Pahor 2012a). Subjekt je temu ustrezno zasnovan kot nekdo, ki ima skozi čas različne identitete in tudi znotraj njega se »poigravajo« različne identitete, ki posegajo po različnih kulturnih tradicijah ter so rezultat zapletenih identifikacij in križanj, tako da se subjektova identiteta nenehno »preklaplja«. Identiteta ni fiksna, trdna točka, iz katere izhajamo in h kateri se vračamo. Je pojav, ki se izpričuje v številnih »jazih«, ki se nastanijo v nas, pa tudi v vse bolj fluidnih in prepletenih pripadnostih. Identiteta nastaja v procesu razlikovanja, nenehne vzpostavitve lastne identitete v razmerju do drugih, vzpostavitev sebe v razmerju do drugih sebev in do drugosti v lastnem jazu. Ta predpostavka je imanentna tudi pojmom kot so hibridnost, »Tretji prostor« in »prevajanje«, ki se jim bomo v prispevku še podrobneje posvetili.

Ne samo priseljenci in transnacionalni migranti, tudi »avtohtono«¹ prebivalstvo, se vse bolj prepozna v raznovrstnih drugih, ki prečijo in presegajo kontinentalne, državne, regionalne in etnične meje in spodkopavajo ustaljena prepričanja o edinstveni homogeni identiteti, ki deli svet na »nas« in »njih«. V sodobni Evropi so drugi ob migrantih lahko, na primer, pripadniki »starih« ali »novih« manjšin, pripadniki druge religije, temnopolte osebe, nekdo, ki govori z drugačnim naglasom, pa tudi vse večje število ljudi, ki v družbi živijo kot odvečni presežek, kot nezaposljivi, nezaposleni ali pa le kot prekarno in začasno zaposleni; v nekaterih situacijah in za nekatere ljudi so vsi, nekateri ali nihče od naštetih drugi. »Mnoge, kolikor so mnogi, družijo izguba domačnosti in to svojo izkušnjo postavljajo v središče svoje družbene in politične prakse« (Virno, 2003, 20). Toda v tem izkustvu neudomovljenosti se izraža še eno izkustvo: izkustvo zgodovinsko specifične izgube družbe, to je razkroja skupnosti, ki temeljijo na stabilnih navadah in običajih in omogočajo predvidljivost ter občutje socialne varnosti. Prav razkroj te forme ustaljenega družbenega izkustva je v »tekoči moderni« (Bauman, 2002) ob občutjih

tesnobe evociral tudi ozaveščanje o negotovem, nevarnem in nepredvidljivem značaju identitete.

Naj ta ozaveščevalni proces najprej osvetlimo na podlagi prikazov iz sodobne glasbe in literature. Proces preobrazbe nacionalne in etnične identitete ter odpiranja novim imaginarijem pripadanja (kar se odraža tudi v transformaciji nacionalnih držav), bomo ponazorili tudi s primeri, ki se nanašajo na svet sodobnih medijev in kiberprostor ter vse pogostejšega pojava »etnične plastične kirurgije«. Pri obravnavi navedenih primerov nam bodo ob kulturoloških in postkolonialnih študijih v pomoč zlasti koncepti simulacije in simulakra (J. Baudrillard) ter »špektakelske družbe« (G. Debord), razmisleki o novih ali tudi »garderobnih« in »karnevalskih« skupnostih (Z. Bauman), pojem »maškarada« (J. Butler), teoretski pristopi k mediatizirani identiteti (S. Turkle; S. Deshapande) ter k pojavu »izbire« rasno/etnično drugačnega ter (pogostejše) »mešanega« telesa (R. Salecl; K. Seshadri-Crooks).

SEM NEMEC ALI SRB?

»Sem Nemec ali Srb?« – to vprašanje si postavlja postpunkovski folk duo »Berlinska dróha« v pesmi z naslovom, ki je hkrati odgovor: »Ja njewëm«, v slovenščini »jaz ne vem«. Pesem, ki sta jo napisala in uglasbila Uta Schwede (Šwejdžić) in Paul Nagel je sad njunega osebnega, zlasti primarnega doživetja specifičnih okoliščin lužiškosrbskega obmejnega prostora, ki se spaja z urbano življenjsko realnostjo v Berlinu in Potsdamu, kjer trenutno stanujeta, ter vse pogostejšimi nastopi med nekdanjim evropskim Zahodom in evropskim Vzhodom, začeni s Švico, Poljsko, Češko, Ukrajino, pa vse tja do Maroka. Kot sugerira ime skupine »Berlinska dróha«, ki jo je mogoče nemčiti z »Berliner StraÙe« (slovensko: Berlinska cesta), gre za tranzicijski prostor, ki napeljuje na to, da ga naseljujejo ljudje najrazličnih izvorov, daje pa tudi vedeti, da »Berlinskega zidu« več ni, pa najsi je v glavah še vedno prisoten. Umetnika svojo težnjo po preseganju meja izražata s svojo netipično instrumentalno in glasbeno govorico. Zvoki violine (Paul) in klavirja (Uta) se prelivajo v samosvoj kolaž, ki v sebi združuje glasbena izročila, ki so navidez nezdružljiva: lužiško-srbsko ljudsko glasbo, berlinski punk, pa tudi šanson. Poseben čar dajejo njuni glasbi lužiško-srbska in nemška besedila (peta tudi v narečju), ki so družbeno kritična, skeptična, mestoma pa tudi sarkastično-provokativna (gl. www.berlinskadroha.com; Nowak, 2011; Tschernokoshewa, 2013, 13–14). Mogoče je reči, da njuna glasbena govorica odslikava politična, zgodovinska, kulturna in jezikovna napetostna razmerja, značilna za današnjo družbo, ki jo opredeljujejo procesi globalizacije in migracije, pa tudi za okolja, v katerih se ustvarjalca nahajata ali živita. Odraža pa tudi njuno lastno izkušnjo izvrženosti iz privajenega prvotnega

1 K problematičnosti nereflektirane rabe pojma avtohtonosti gl. Janko Spreizer, 2006; Šumi & Josipovič, 2008.

družbenega okolja. Njun nestanovitni slog življenja in glasbe sugerira, da živita v nenehno prenavljajoči se dejanskosti, v kateri sta trajno izpostavljena neobičajnim in nepredvidljivim izkustvom. Pojeta o »majhnih stvareh življenja«, ki pa imajo lahko fatalne posledice. K tem majhnim stvarim spada tudi zgoraj zastavljeno vprašanje: Sem Nemec ali Srb?

Odgovor Ute in Paula na to vprašanje (»ja njewēm«) napeljuje na misel, da svoje pripadnosti nočeta in deloma niti ne moreta videti v luči dihotomne kategorizacije², to je tistega, čemur Stuart Hall (2002, 36) pravi »čista logika difference«. Takšna logika je po Hallu lahko le izhodišče za separatizem in apartheid, ker je »možna strategija le tam, kjer ena identiteta od druge nič noče in z njo ni v nikakršnem konstitutivnem razmerju« (ibid.). Obetavno alternativo temu dihotomizirajočemu modelu, ki predpostavlja singularne, vase zaključene in jasno razpoznavne identitete, omogoča model diskurzivne prakse, ki ga je znotraj sodobnih kulturoloških študij merodajno razvil prav Stuart Hall. V okviru tega modela identiteta kot oblika kolektivne identifikacije nikoli ni enotna, pač pa fragmentirana in razpršena ter raznovrstno konstruirana v različnih, pogosto prepletenih in antagonističnih diskurzih, praksah in izkustvih. V svoji razpravi *Who needs Identity* (1996, 5–6) Hall pojem identitete označuje kot točko prešitja (*point of suture*) med raznolikimi diskurzi in praksami na eni strani in procesi subjektivizacije na drugi. Gre za temporarne povezave s subjektivnimi pozicijami, ki izhajajo iz diskurzivnih praks. Ali z drugimi besedami: na strani subjekta imamo Bit, na strani diskurzivnih praks pa Smisel – jezik, institucije, kulturo in vse, kar opredeljuje svet, v katerega se človek rodi. Hall temu ustrezno govori tudi o »konstitutivni zunanjskosti« (ibid., 5), ki jo v navezavi na Lacana povezuje tudi s pojmom (veliki) Drugi. V presečišču med subjektom in Drugim je prostor ne-smisla. Vendar subjekt nima druge možnosti, kot da se zaveže tej prazni vmesni coni. Dostopen mu ne bo nikakršen smisel, vsaj ne tak, kakršnega lahko sam proizvede. Smisel bo vselej uganjeval glede na to, kakor ga razume kultura, v kateri je živel oziroma v kateri živi. Kulturo velja v tem smislu razumeti kot interpelacijsko prakso ter kot proces, ki ustvarja govoreče subjekte (*»subjects, which can be »spoken«*; gl. Hall 1996, 6).

Pomembno v tem kontekstu je poudariti, da se identiteta oblikuje skozi razlike in ne zunaj njih, vedno skozi relacijo do Drugega, skozi tisto, kar subjektu manjka, in skozi tako imenovano »konstitutivno zunanjskost«. Identiteta tako nikoli ni zaprta sama vase. Je del vznemirljivega in neskladnega procesa, ki kaže na njeno trajno razsrediščenost. Taka identiteta odgovarja sodobni družbi naraščajoče heterogenizacije in notranje dife-

renciacije, ki ukinja predpostavke in potrebe po sebstvu in subjektivnosti s trdnim središčem, ki »gospoduje« nad duševnim svetom ljudi (gl. Nastran Ule, 2000, platnica). Ker identiteta ni več razumljena kot esencialističen koncept, tudi ne predpostavlja stabilnega subjekta, ki od začetka do konca življenja ne spreminja svoje percepcije sebe in drugih, ki torej vse življenje ostaja identičen sam s seboj. Obratno. Subjekt je koncipiran kot nekdo, ki ima skozi čas različne identitete, tako, da se posameznikova identifikacija nenehno prekriva in spreminja. Posamezniki se, tavajoč v »vrtincu diskurzov in identitet« (ibid.) dandanes stežka brezpogojno odločijo za katero koli od identitetnih opcij.

Pesem Ute Schwede in Paula Nagla sugerira, da nacionalna identiteta v tem mnoštvu identifikacij postaja vse manj »normalna« in »edino možna« in vse bolj zgolj ena od možnih, pa čeprav še vedno relativno močnih in občutenih oblik pripadanja. Čeprav se nacionalna identiteta še naprej utemeljuje na podlagi hierarhije moči, ki je usmerjena proti tistim, ki so podrejeni ali izključeni – na primer nacionalne ali etnične »manjšine« – ne bi smeli zanikati glasove, ki trdijo, da nacionalna država ni primarna navezna točka za identitete in pripadnosti in da bi jo morali obravnavati – kar velja za večino današnjih kolektivnih identitet – bolj kot fluidno ali »krhko« in manj kot trdno ali »čvrsto« identiteto, zakoreninjeno v mitu o skupnem izvoru ter predpostavkah o skupni zgodovini, skupni kulturi ter navezanostjo na specifično ozemlje. To še ne pomeni, kakor denimo izpostavljata Gerard Delanty in Chris Rumford (2008, 112), da je nacionalna država postala nepomembna, pomeni le, da jo opredeljuje vse večja pluralizacija in odprtost za nove imaginarije pripadanja. Nacija, tako avtorja, je sedaj krhka, pretočna in oblegana kategorija.

ODPIRANJE NOVIM IMAGINARIJEM PRIPADANJA

Seyla Benhabib (2010, 11) pravi: »Vstopili smo v obdobje, ko se državna suverenost rahlja in se institucija nacionalnega državljanstva drobi ali razvezuje v različne elemente. Pojavljajo se nove oblike članstva, zato meje politične skupnosti, kakor jih opredeljuje sistem nacionalne države, za urejanje članstva niso več primerne.« Ne samo priseljenci, begunci in prosilci za azil, diaspore in prebivalci bivših kolonij, tudi »avtohtono« prebivalstvo se vse bolj prepoznava v raznolikih družbenih, kulturnih in političnih skupnostih, ki prečijo in presegajo nacionalne meje in tako spodkopavajo tradicionalne vrednote in prepričanja o edinstveni, homogeni nacionalni identiteti, ki implicira vrsto imaginarnih in hkrati zelo realnih binarnih razmejitev med nami in njimi, med mi in drugi. Kljubujejo starejšim nacionalnim

2 Uta Schwede (Šwejdžić) je lužiška Srbkinja, ki označuje svoj primarni jezik kot »najljubši materinski jezik«. Paul Nagel se je rodil v mestu Bautzen/Budišin v Lužicah, vendar se je s svojimi starši že v zgodnjem otroštvu preselil v Berlin, kjer so kot družinski jezik uporabljali nemščino. Kot odrasel glasbenik se je začel med drugim pospešeno ukvarjati tudi s »svojimi koreninami«, kajti lužiška srbsčina »zveni«, kot pravi, »preprosto po mojem otroštvu« (Schönbach, 2013).

ideologijam in vzgojnim zgodbam o enotnem narodu in jih, v nekaterih verzijah, nadomestijo z nizom ločenih kulturnih skupnosti, ohlapno povezanih v krovno »nacionalno skupnost«. V tej »multikulturni« nacionalni državi je vsak »jaz« definiran v *odnosu* do »drugega« in, kot meni Homi K. Bhabha (2000; gl. tudi Hall, 1999), uradna besedila odstopijo prostor vsakdanjim, »performativnim« pripovedim o ljudeh, pri katerih zaznavanje zgodovine in identitete ni kontinuirano, temveč razcepljeno in podvojeno, nacija je fragmentirana v svoje kulturne sestavine in nacionalna identiteta postane »hibridizirana«.

Mogoče je reči, da nacionalni in vseevropski politični diskurzi niso več neobčutljivi za naraščajočo zavest o medsebojni prepletenosti sveta ter nastajanje globalne civilne družbe, ki spodkopava ekskluzivno članstvo ter polarnost vnaprej zamišljene, samoporajajoče se nacije »po sebi« in zunanjih drugih nacij. Danes je na primer široko sprejeto, da večina držav ni, nikoli ni bila in najverjetneje nikoli ne bo narodno homogenih. V ospredje stopa predpostavka, da so nacionalne države popolnoma usposobljene za prisvajanje in prilagajanje globalizacije ter za oblikovanje novih načinov zamišljanja nacionalnih skupnosti, tako da se zdi tisto, kar bi lahko imenovali »nacije brez nacionalizma« (Kristeva, 1993) povsem uresničljiv podvig. »Nacija kot simbolni označevalec«, tako Homi K. Bhabha (2007a, 266), »je po Kristevi mogočno skladišče kulturne vednosti, ki izničuje racionalistično in progresivistično logiko »kanonične« nacije. Ta simbolična zgodovina je vpisana v nenavadno časovnost dovršenega prihodnjika, [...]. Kot trdi Kristeva, se robovi nacije nenehno srečujejo z dvojno časovnostjo: s procesom oblikovanja identitete z zgodovinsko sedimentacijo (pedagoškost) in z izgubo identitete v procesu označevanja kulturne identifikacije (performativnost).« Bhabha vidi v Kristevini konceptu paralele do njegovega lastnega videnja nacionalne države, ki je, kot pravi, navznoter označena z manjšinskimi diskurzi (po Bhabhi so tu mišljeni zlasti diskurzi pripadnikov manjšin s tako imenovanim »migracijskim ozadjem«), z heterogenimi zgodovinami ljudstev, ki so lahko v medsebojnem rivalstvu ali napetostnem razmerju.

Tako Bhabha prikaže, da se v post-kolonialni konstelaciji, ki sovпада s časom globalizacije, manjšine in večine ne nahajajo v sočasnem modusu: so mnogo bolj v »vmesnem prostoru«, v nekem »*Culture's In-Between*« (Bhabha, 1996), ki ga dandanes ni mogoče misliti znotraj vizij linearnega razvoja. Bhabha govori v tem sklopu tudi o različnih kulturnih časih, »*cultural time*« (ibid., 56). Manjšinske kulture – pri tem se navezuje zlasti na literaturo manjšinskih književnikov zlasti iz nekdanjih kolonialnih držav – v določenem smislu artikularajo drug čas, drugo sedanjost, ki črpa iz drugačne preteklosti in prinaša s seboj »večglasje« in drugačne poglede na prihodnost. Bhabha prihaja do zaključka, da jih ni mogoče misliti drugače kot v nestabilnosti, v sočasnosti nevszorazmerjenih zgodb (narativov in zgodovinskosti)

in krajev. Označuje jih tudi svojska uporaba jezika, ki se lahko kaže v specifičnem besedišču, kreaciji novih podob in prispodob, premeščanju, prisvajanju in spreminjanju aktualističnih prostorov, ki tako postanejo večsmerni, razsrediščeni, dialoški – hkrati u/prostorjeni »znotraj« in »zunaj«, v več časih in dobah.

Maruša Mugerli (2005, 192) je, navezujoč se na dvojezičnega priseljenskega pesnika in pisatelja Josipa Ostija, ki od leta 1990 živi v Sloveniji (najprej v Ljubljani in nato v Tomaju na Krasu, rojstni vasi Srečka Kosovela, ki se mu čuti blizu in katerega pesniški opus je tudi prevajal), zapisala:

»Mnoge Ostijeve pesmi se »dogajajo« v Sarajevu. Ta spomin pa se sedaj (v njegovih slovenskih pesmih) naseljuje v nov prostor, ki je v večini primerov Kras. Premik – prestopanje meja se tako ni zgodilo samo v jeziku in kulturi, ampak tudi v geografskem prostoru. In ko se gibljemo v prostoru, prečkamo njegove meje, potujemo iz enega prostora do drugega, nas nagovarja mnoštvo tekstov, obenem pa s seboj nosimo spomine in predstave drugih doživetih in zamišljenih prostorov, zaradi česar postajajo prostorske meje gibljive [...]. Josip Osti je s svojo poezijo vstopil v slovenski jezik in slovensko poezijo. Vendar pa se le-ta pri tem obenem zlija z neko drugo kulturo in prav ta dvojnost – dialoškost jo postavlja izven meja ene same nacionalne kulture in ima podobno kot prevodi v tuje jezike vlogo povezovanja več kultur.«

Opravka imamo s pojavom, ki bi ga lahko opredelili tudi s pojmom paratopija. Pojem je vpeljal in razvil Dominique Maingueneau (gl. Kernev Štrajn, 2011, 261). Paratopija opozarja na to, da je v literarnem diskurzu nenehno na delu določeno pogajanje v smislu etimologije besede diskurz, lat. *discursus*, ki ne pomeni le govorjenje o nečem, temveč tudi (po)tekanje ali beganje v različne smeri, torej odprto, nezaključeno izmenjavo stališč in potemtakem nezmožnost stabilizacije med toposom in a-toposom. Toda *topos* v primeru literature Ostija (in drugih priseljenskih ter »manjšinskih« pisateljev) ni mišljen samo krajevno, marveč tudi časovno, torej zgodovinsko. »Se pravi, da mesto izjavljanja ne more biti niti znotraj niti zunaj neke družbenozgodovinske situacije. Paratopija je prav ta nemožnost določitve stalne pozicije, odločitve med navzočnostjo in nenavzočnostjo« (ibid., 266). Josip Osti in mnogi drugi priseljenski avtorji so postali »mostovi« med svojo staro in novo domovino. Velikokrat se znajdejo »nekje vmes, v vmesnem prostoru med kulturama in pravzaprav ne pripadajo ne eni ne drugi« (Mugerli, 2005, 190). Osti sam se je v nekem intervjuju označil za »pesniško dvoživko« (Cijan, 2013). Navezujoč se na njegovo prvo pesniško zbirko *Kraški narcis*, ki je izšla leta 1999 v slovenskem jeziku, je pripomnil, da gre »za majhen čudež«, ki je

presentil mnoge, še najbolj pa njega samega. Pred tem je bil namreč trdno prepričan, da ne bo nikoli pisal v slovenščini. Potem pa se mu je zgodilo prav to. Takole nadaljuje: »Še danes ne vem, ali sem pri pisanju teh pesmi sploh zavedal, da sem pisal v slovenščini« (ibid.). Gre za refleksijo, ki spominja na besede Amina Maaloufa (2002, 42), francoskega pisatelja libanonskega porekla: »Bolj, ko boste prežeti s kulturo dežele priselitve, bolj jo boste lahko preželi s svojo.« Spominja pa tudi na stavke v zbirki esejev *Tujka v hiši domačinov* izpod peresa Erice Johnson Debeljak (1999), ki v Ljubljani živi že dobrih dvajset let: »Tok kulture, ki sem jo posvojila, me obliva z ene strani, tok tiste, ki se je spominjam in ki se nikoli ne izsuši, vztrajno nadaljuje svojo pot po drugi« (ibid., 139). Johnson Debeljak se zaveda raznolikih razsežnosti »prostovoljnega izgnanstva«, tudi odtujitve, značilne za migrante, pa tudi pripadnike nacionalnih ali etničnih manjšin: »Navsezadnje se boš mogoče znašel razdeljen med dva jezika in kulture, ne popolnoma zvest ne eni ne drugi, ne čisto doma ne v eni ne v drugi« (ibid., 94).

Sodobni literarni diskurz se torej nenehno nekam umešča, preseljuje iz ene nacionalne ali etnične kulture v drugo, iz jezika v jezik, a se nikamor dokončno ne umesti. To je tudi razlog, da ne more privzeti statusa nekega avtonomnega polja. Da se kljub temu vzpostavi in obdrži, mu omogoča sistem dialoških odnosov.

HIBRIDNOST IN »TRETJI PROSTOR«

Značilen primer dekonstrukcijskega prevpraševanja klišejsko-nacionalistične razprave o pripadnosti eni ali drugi nacionalni/etnični kulturi ter z njo povezanim jezikom ogovarjajo vse večji meri tudi literarna besedila avtorjev, ki so živeli ali živijo v obmejnih območjih, ali pa so pripadniki tradicionalnih (starih) nacionalnih/etničnih manjšin. Gre zlasti za avtorje, ki stopajo v ospredje v zadnjih dveh desetletjih in odpirajo tako imenovane hibridne ali Tretje prostore, ki jih ni moč zreducirati na hierarhična nasprotja ali binarne delitve, saj nenehno presegajo nasprotja in se pretvarjajo v dinamično diferenciranje ter poudarjajo vidik prestopanja in prehajanja. »Hibridnost je »tretji prostor«, ki nastajanje drug/ačn/ih pozicij šele omogoča,« pravi Homi K. Bhabha (1990, 211). S tem daje vedeti, da je hibridnost s Tretjim prostorom če že ne spojena, pa vsekakor tesno povezana, a tudi, da je ta prostor v svoji zasnovi dialoški prostor, ki – če beremo Bhabho pozorno – združuje prvenstveno vrednote in glasove pregnanih, razseljenih, marginaliziranih, izpostavljenih kolonializmu, rasizmu in nacionalizmu«. Bhabha razume Tretji prostor kot apel proti sovraštvu in klic k »etiki in politiki proksimitete [bližine]«, ki jo Bhabha (2007b) asociira z »odnosom do soseda«, in sicer v smislu Lévinasove antropološke misli srečanja z drugim (kar pomeni, da smo kot etični subjekti priključeni v bivanje šele preko odgovora, preko prevzemanja odgovornosti [klicu obličja drugega], ki predhodi subjektivnosti).-

Pri hibridnosti ne gre preprosto za mešanje nacionalnih, etničnih, rasnih in drugih kategorij ali za nekakšno *maskarado*, kjer si nove identitete lahko nadenemo in nato spet snamemo (gl. Hall, 2000, 6), gre za »proces kulturnega prevajanja, ki je neizogiben v svetu, v katerem skupnosti, ljudje, kulture in etnije niso več dojete kot homogene, samozadostne avtohtone entitete, tesno povezane s sorodstvom in tradicijo ter ostro zamejene v odnosu z zunanjim svetom« (ibid.). V tem smislu se tudi Tretji prostor izkaže kot »prostor prevajanja«, na kar opozarja zlasti Bhabha.

Po Bhabhi (2012, 65–66) hibridnosti ni moč razumeti (zgolj) tako, da je neka oseba »deloma hindujka, deloma kristjanka, deloma Avstrijka, deloma Slovenka« – to zanj ni hibridnost. Bhabhi gre prvenstveno za to, kako ti sestavni deli identitete stopajo med seboj in z zunanjimi skupnost-tvornimi silami v pogajanje, kako se te interakcije dogajajo (gl. Jurić Pahor, 2012a, 50–53; gl. tudi Jurić Pahor 2014). Hibridizacija je zanj proces, ki se ne osredotoča na mešane identitete, temveč na *odnosni kontekst*, na to, kako ljudje – Bhabha se nanaša skorajda izključno na pripadnike nedominantnih manjšinskih skupnosti s post-kolonialnim ali migracijskim »ozadjem« – posredujejo ali prevajajo med raznolikimi kolektivnimi interpelacijami in kulturnimi kodi zunaj in znotraj sebe. Drugače od »mešane identitete«, ki se zdi predoločena ali »vnaprej dana«, naredi posameznik v procesu pogajanja ali prevajanja »mešano identiteto« za temo. Nazoren primer tovrstnega procesa izpričujejo sledeče avtopercepcije pripadnikov italijanske narodne skupnosti, ki živijo v slovenski Istri:

»Bolj kot Slovenka sem zamejka. Je malo drugače, verjetno, ker prav zaradi tega, ker živimo na dvojezičnem območju. Mislim, da je naša pripadnost dosti bolj močna kot Slovencev v Sloveniji.« (Intervjuvanka, 36 let, cit. v Sedmak, 2009, 71)

»Se počutim pripadnica slovenskega naroda, ampak italijanske narodne skupnosti. Manjšinika no, recimo tako. Se ne počutim Italijanka, ampak nisem niti Slovenka, sem nekaj vmes.« (Intervjuvanka, 26 let, cit. v ibid.).

»Italijani, živeti na Obali, so Slovenci, ki govorijo italijansko.« (Cit. v ibid., 72)

Očitno postaja, da v tovrstnih prevajalskih procesih trčijo ena ob drugo raznolike, včasih tudi nasprotujoče si identitete in pripadnosti, kar pomeni, da so ti procesi prevajanja lahko tudi precej konfliktualni. V zgoraj navedenih primerih prihaja do izraza tudi raznovrstnost jezikov in kultur v Istri. Ker je bila Istra zaradi svoje geografske lege med Italijo, bivšo Jugoslavijo in – v zgodovinskem času – Avstrijo več stoletij izpostavljena različnim kulturnim, jezikovnim, političnim in gospodarskim vplivom, slovi v narodnem, etničnem, kulturnem in jezikovnem pogledu vse do danes za eno izmed najbolj raznovrstnih pokrajin v prostoru Alpe Jadran.

Tretji prostor razgrinja Bhabha kot »miselni prostor« prek različnih metafor in jezikovnih figuracij, kot denimo »most« – tukaj Bhabha v navezavi na Heideggerja – »ki zbira kot pozvanjajoči prehod« (Bhabha, 2000, 7) ali kot »stopnišče«, v katerem se zabrišejo binarne kategorizacije, premeščajo polarnosti in vzpostavljajo možnosti hibridne identifikacije:

»Stopnišče kot prehodni prostor med določitvami identitet postane proces simbolne interakcije, vezivno tkivo, ki konstituira razliko med zgoraj in spodaj, črnim in belim. Sem in tja po stopnišču, gibanje in prehod v času, ki to omogoča, preprečuje, da se identitete na svojem zgornjem in spodnjem koncu zgostijo v prvotne polarnosti. Ta medprostorski prehod med trdnimi identifikacijami odpira možnost kulturne hibridnosti, ki vključuje ustvarjanje razlike brez privzete hierarhije.« (Bhabha, 2000, 5)

Quaran Tanja: Tretji prostor kot izziv za vnašanje kreativne zadrege

Temu ustrezno je Tretji prostor lahko tudi izziv za vnašanje kreativne zadrege, ki omogoča kritiko ali potencialno subverzijo rigidnih hierarhičnih identitetnih konstrukcij in hierarhičnih oblastnih razmer. Koroški slovenski pesnik Jani Oswald, ki ga Lev Detela (2013, 164) opredeljuje kot »samostojni pojav v sedanjem slovenskem in delno tudi v avstrijskem literarnem trenutku«, vnaša to »zadrego« z dokajšnjo mero intuicije in domišljije zlasti v slovensko- in nemškogovoreči prostor. Leta 1957 v Celovcu rojeni pesnik, ki od svojih študijskih let dalje živi in dela pretežno na Dunaju, s svojo značilno poetiko (post-)modernistične de- in remontaže izziva predvsem na nivoju lingvističnih eksperimentov. Svet doždevnega izginjanja slovenščine ter nereflektiranega poudarjanja narodne samobitnosti, najde v Oswaldovih pesmih nov prostor udejanjanja. Ta se pogosto odpira vprašanjem: Kaj pomeni dandanes »slovensko«, »nemško« ali celo »alpsko-jadransko« in »evropsko«? Da bi se tem vprašanjem približal, z igrivimi in manj igrivimi »zasekami« in »frakturami« (tako naslova dveh Oswaldovih pesniških zbirk; gl. Oswald 1985; 2007) načenja dozdevno enotnost jezikov, zlasti slovenskega, pa tudi nemškega, ju razkosa, medsebojno kontaminira, podvoji, preklaplja, vnaša vanju antonimije, sinonimije, popačenke. Gre v bistvu za strategijo drugačenja, ki ne pozna družbeno-kulturnih ločnic med jezikoma oziroma le-to briše, hkrati pa predoči, kaj vse se lahko skriva na ravni presenetljivih besednih iger, ki implicirajo polifonijo in ne dopuščajo enovite sinteze.

Že v Oswaldovem knjižnem prvencu *Zaseka* (Oswald, 1985) – doslej je izšlo sedem pesniških zbirk – se, kot

ugotavlja Denis Poniž (1985, 72), pesniku jezik odpre tudi kot »izrazita zvočna kvaliteta«, kot »nova ritmična struktura«, v kateri in skozi katero se tudi znane pesniške vsebine začnejo oblikovati v nekaj novega in neznanega: v verige in sestave, kjer so stare miselne sheme umeščene v povsem nove, pa ne znane, pa znova v znane pa ne povsem nove. To pomeni, da »reči, ki jih poznamo iz drugih poezij, iz druge literature, iz vsakdanjega življenja (razmerje med obema jezikoma, »prazna politična govornica«, narodni oportunizem, člen 7) spregovorijo na drugačen, neznan način, ko se razkrijejo jedra tistih besed in tistih sporočil, ki so bila prej ujeta in zaklenjena pod plasti in ovoji konvencionalnih in slovarskih pomenov« (ibid., 72).

Iz Oswaldovih pesmi nadalje izhaja, da (narodne, etnične, jezikovne, politične ipd.) kulture ni mogoče določiti na podlagi njenih utečenih podob in vsebin, denimo njenih ritualov, običajev ali vrednot, ker kultura funkcionira kot »struktura simbolizacije«. V tem smislu kultura ni spoznavni objekt *sui generis* s stabilnimi in nedvoumnimi sestavnimi deli in vsebinami, temveč kraj, v katerem se utečeni pomeni in pomenske zveze nenehno pre-oblikujejo in s tem spreminjajo. V Oswaldovih pesmih temu ustrezno ne gre za to, da nam nekaj tujega postane domačno, temveč obratno, da se nam domačno zazdi tuje. Prav tako ne gre za »destrukcijo jezika ali celo za destrukcijo vsebine«, niti ne za »čisto »ludistično« iskanje odvodov jezika«, ki peljejo na eni strani v »poudarjeni tehningvizem [...], na drugi v postmodernistično kompozicijo referenc in citatov« (Poniž, 1991, 312), marveč gre za tretjo možnost, ki jo Denis Poniž (ibid.) imenuje »estetski in socialni angažma«. Gre v bistvu za radikalno zastavljeno poezijo, ki skuša odkriti, uresničiti in izreči občutke, kakršne sproža položaj slovenstva in nemštva na Koroškem in širše – v transnacionalnem in transkulturnem prostoru (več o tem gl. Jurić Pahor, 2011, 2012b), torej prostoru, ki ga ne določajo več teritorialne meje in z njimi povezana področja te ali one jezikovne skupnosti, marveč so pesniške koordinate določene z načini, predvsem pa z množtvom jezikovnih/kulturnih praks, pri čemer stopa v ospredje angleščina kot »lingua franca« in prevladujoči jezik globalnega neoliberalnega kapitalizma.

Te predpostavke se odražajo tudi v Oswaldovi zadnji samostojni pesniški zbirki z ironično-semantičnim naslovom *Quaran Tanja* (2013), ki sugerira, da koroški *Homeland*³ – kakor je pesnik poimenoval prvi sklop pesniške zbirke – ni mogoče zvesti na »mitsko skupno« (Karantanija), temveč dosti prej na nehierarhično in nesrediščno mrežno strukturo, ki jo Gilles Deleuze in Felix Guattari (2000) imenujeta micelij. Na notranji strani prednje platnice pesniške zbirke lahko preberemo, da besednemu in frazeološkemu razkrajanju, ki ga je pesnik prakticiral v prejšnjih letih, v pričujoči zbirki sledi »estetika

3 Podnaslov zbirke opozarja še na nadaljnje sklope ali predele Oswaldovega novega pesniškega dela. Takole se glasi: *Homeland Eastland West Lend Fremd End konec*.

spajanja raznolikih idejnih in jezikovnih prijemov«. Pa še: »Quaran Tanja je Oswaldov ponovni pesniški odziv na družbena dogajanja, ki jih zaznamujejo čedalje hušje prelomnice, kompleksnost in nehomogenost kulturnih in političnih silnic, ne samo v ožjem koroškem, slovenskem in avstrijskem prostoru« (Oswald, 2013, platnica).

V odsotnosti institucionalnega okvira »arboretičnih« (če uporabimo Deleuzevo in Guattarijevo metaforo) ali trdnih struktur se tudi socialnost lahko obrne v svoje »eksplozivne« pojavnne oblike, se rizomsko raste in požene bolj ali manj trajne formacije, ki pa so vse nestalne, močno problematizirane in brez temeljev, na katere bi se oprle – na voljo so le frenetična dejanja njihovih privrženec ali pa njihov pretekli odsev. V drugem sklopu *Eastland*, v katerem prevladuje slovenščina z vrinki iz nemškega jezika, Oswald v pesmi *Qur an Tanja* ogovori antisemitizma in protimuslimanske zarote v znani Sketovi koroški povesti o Miklovi Zali, ki jo v poteku pesmi asociira s sodobnimi besedami *clash culture*, *crash*, *cash*. Govora je o deteritorializaciji socialnega – v obliki razseljevanja, odhoda v tujstvo. Geografska in socialna bližina lezeta razrazen, se razhajata: otroci pozabijo na svoj nekdanji dom. V zadnjem razdelku *Fremd End* (slovensko *Tuj Konec*) tematizira ograjevanje od (slovenske manjšinske in imigrantske) drugačnosti, ki le še utrjuje odtujenost in ločenost »sveta enih« od »sveta drugih in drugačnih«. Varnost je postala porozen pojem. Koroška krajina je potopljena v rjavo barvo⁴ peline (Wermut⁵), kot Oswald ugotovi v nemških besedilih *Abend braun* in *Tiefe Tal*. Pesem *Tiefer Schlund* oziroma po koroško slovensko: *Relik vijak* ponuja avtor v dveh različicah, nemški in slovenski, v slepilni »retoriki« iz verskega in finančnega sveta: »[...] Nalij si vina iz / monštrance / lakiranih relikvij / opijani se / s predstavo o svobodi / izmenjave / denarja in blaga [...] // [...] razkriva se / vnovič vnovčen / anonimen kapital / in terja svojo / desetino« (Oswald, 2013, 75). Ta »retorika« je obdana s »smradom« (v smislu fiksacije na analni fazi, kakor si jo je zamislila Freudova psihoanaliza; konotirana je z inačico *Kot*, blato = *Geld*, denar), ki implicira nasilje apokaliptičnih dimenzij. Iz drugega nemško-slovenskega dvojčka z naslovom *Geriech tät / Smrdiš* še temu ustrezno še zvemo, da »smrdi po sodnem dnevu / vsepovsod«, ker »izku pička nikoli ni / dovolj pecunia / non olet vse« (ibid., 83). V prostoru koruptnih političnih elit in finančnih mogotcev ni in ne more biti ne ljubezni

ne moralne odgovornosti. V njem se analogno uveljavljajo vrednote, ki nezaželene substance (fizični stik, bližina, druženje itn.) bodisi »izpljuvajo« ali »požrejo« in jih tako vključijo nazaj v sistem kapitala in porabe; pri prvi strategiji gre za *antropoemično*, pri drugi pa za *antropofagično* strategijo (gl. Lévy-Strauss, 1994).

V knjigi *Quaran Tanja* prihaja tudi do izraza, da se v globalizirani družbi meje med predhodno (navidežno ali realno) stabilnimi in trdnimi nacionalnimi, etničnimi, religioznimi in drugimi mejami ter identitetami razblinjajo, kar vodi v manj stabilne in fluidne oblike življenjskih kompozicij, ki vključujejo elemente različnih kultur. Te transformacije se pojavljajo in preobrazajo skozi dinamiko, kompleksnost in fleksibilnost so-obstoječih omrežij med ljudmi (gl. Sedmak, 2011, 264). Ni naključje, da se tudi toponim *Karantanija* pojavlja v raznolikih podobah in besednih variacijah kot so: *Quaran Tanja*, *Quarantan ja*, začaran kraj v *karanteni*, *Quarantanja*, *Karantan go*, *Caravan*, *Carawan*, *Qur an Tanja*, *Karantena*, *Quaran Qur an*, *Qur an suro* itd. V zaključnem *Navigatorju* najdemo tudi nekatere obrazložitve, ki se nanašajo na naslov Oswaldove zbirke pesmi, še zlasti pa na izraze, ki se znotraj teh pesmi najdejo: *Quarantan ja*: »Okol: ograjen prostor za izpuščanje živine / Vom Innenleben eines abgeschotteten Ortes.« *Karantan go*: »*Karantania*: slawisches Fürstentum im 7. Jahrhundert / *Karangetang*: indonezijski vulkan.« *Caravan Kain*: »*Rom*: ewige Stadt oder ewig im Caravan Fahrender / *Saualm*: Svinja planina z zloglasnim domom za azilante⁶«; *Qur an Tanja*: »*Al Kijama*: 75. sura v koranu o sodnem dnevu / *Vielseitige* Miklova Zala: islamfeindlich & antisemitisch.« (Oswald, 2013, 89)

Jasno tudi postaja, da je podoba *Karantanije* izgubila nekdanje atribute, kakor so jih videli in čuvali slovensko- in nemškogovoreči Korošci. Lahko bi rekli, da je razpršena v znakovne podobe, ki nimajo več izvirne reference, delujejo pa na več možnih načinov in v različnih kombinacijah in permutacijah. Ana Kralj (2008, 111) povzema francoskega filozofa Jeana Baudrillarda, ko izpostavlja štiri tovrstne podobe brez izvirne reference ali realnosti, ki bi jim lahko rekli tudi prikazni, ki se razkrivajo kot spektralna iluzija in ne nazadnje zgolj še kot nekakšen prazen privid, ki izgublja zvezo z realnim: »1. podoba kot odsev izvirne realnosti; 2. podoba kot prikrivanje in/ali sprevračanje izvirne realnosti; 3. prikrivanje odsotnosti izvirne realnosti; 4. ni razmerja s kakršnokoli realnostjo: gre za čisti simulaker.«

4 Rjava barva je aluzija na Koroško; je barva koroške moške narodne noše oziroma tako imenovanega »koroškega gvanta«, ki je asociiran z nemškim nacionalizmom. Slovenci ga zato smatrajo kot oblačilo, ki signalizira »obrambni boj« proti Slovincem.

5 Beseda *Wermut* je ime za zdravilno rožo (*artemisia absinthium*) ter za pelin, evocira pa tudi nadaljnje asociacije. Pridevnik oziroma pridevniška beseda *Wehr-* (slovensko: *obrambni*, *vojaški*) v povezavi s samostalnikom *Mut* (slovensko: *pogum*) pomeni obrambni/vojaški pogum. *Wehr* v samostalniški rabi ima dva pomena: *jez*, *zapornica*; *bran*.

6 Zloglasni »posebni dom« za azilante na Svinjski planini na avstrijskem Koroškem, je oktobra 2008, malo pred svojo smrtno nesrečo, iniciiral tedanji deželni glavar Jörg Haider. Vse do njegovega zaprtja oktobra 2012 so se v njem znašli prosilci za azil iz Afganistana, Čedenije in od drugod, ki so bili večinoma neupravičeno osumljeni kriminala. V domu je vladalo sistemsko nasilje: pičla hrana, največkrat plesniva, nezadostno gretje pozimi, slabo urejene sanitarije, nezadovoljliva ali preprečevana zdravniška oskrba. Azilni dom je postal sredstvo represije in odvrčanja prosilcev za azil in izginjanje pravice do azila, namesto da bi bil institucija njihove zaščite.

GARDEROBNE SKUPNOSTI
IN ETNIČNA MAŠKARADA

Zdi se, da nacije/naroda ali nacionalne in etnične identitete – pri tem se navezujemo na lucidna spoznanja, ki jih implicira Oswaldova pesniška zbirka – danes še najbolje opisujeta tretji in morebiti zlasti četrti postopek Baudrillardjevih znakovnih podob. Prehod od znakovnih sporočil, ki prikrivajo in/ali sprevačajo »izvorno realnost«, na znake, ki prikrivajo, da takšna realnost ne obstoja, je sam po sebi zgovoren in sugestiven. »Izvorna realnost« ali preteklost se zdita videz, privid, ki kaže na to, da ju ni več, da sta izginili, se transformirali – v vedno bolj gosto in vedno bolj nepregledno množico videzov. Dogaja se fragmentacija dogodkov in podob, trganje informacij iz njihovega prvotnega konteksta. Ko realno ni več, kar je bilo, ko simulacija realnosti izgublja zvezo z realnim, lahko rečemo, da v zgodovinskem smislu sploh ne eksistira več oziroma eksistira samo še v formi nekakšne neobičajne realnosti, ki je izgubila svoj prvotni vzrok.

Ko realno ni več, kar je bilo, ko simulacija realnosti izgublja zvezo z realnim, se »porodi« (spektakelski) simulaker, ki ustvarja videz realnosti in pri tem skriva, da je sam videz. Za Baudrillarda se spektakel pojavi namreč prav v momentu metamorfoze realnosti v simulaker. Situacionistični teoretik Guy Debord pa v svojem najpomembnejšem delu *The Society of Spectacle* (1994) celo zapiše, da se v sodobnih družbah »celotno življenje kaže kot neizmerno kopičenje spektaklov. Vse, kar je bilo neposredno doživeto, se je oddaljilo v reprezentacijo« (ibid., 12). Posledica spektakla je, da je čutni svet nadomeščen z zbirko podob, kar pomeni, da ni več mogoče govoriti o realnosti, temveč le o podobi realnega (skupek podob Baudrillard imenuje hiperrealnost). Po Debordu pa spektakel ni preprosto le skupek podob, ki zakrivajo realnost, temveč so to vselej družbeni odnosi, katerega posrednik so podobe.

Novi vizualni mediji, pa tudi internetska besedilnost ter skorajda neomejene možnosti virtualnega prostora, so bistveni pri konstrukciji spektakla. Sherry Turkle prihaja v knjigi *Life on the screen* (1995) – podobno kot Baudrillard in Debord – do sklepa, da se človek ne razvija več na podlagi »avtentičnih« izkušenj, pač pa v kontekstu umetnega, virtualnega sveta (*cyberspace*). Čeprav avtorica v tej knjigi izpostavlja predvsem pozitivne strani spleta, ki posameznika osvobaja od omejujočih družbenih spon, denimo tako, da mu omogoča možnost odkrivanja takšnih vidikov identitete, ki si jih v »resničnem« življenju nikdar ne bi upal priznati ali tako, da mu pomaga zgraditi idealni jaz – doseči, da je lahko tak, kakršen si želi biti⁷, se je kasneje od teh stališč oddaljila.

V knjigi *Alone together* (2011) Turkle piše zlasti o tem, kako močno lahko »računalniška manija« prizadeva socialno življenje. Smo povsod in hkrati nikjer. Smo povezani, a si nadevamo maske in se skrivamo drug pred drugim. Pogost slogan je: *I share therefore I am*. Toda čim bolj se »povezujemo«, tem bolj se izoliramo. Ne živimo v odnosih, pač pa v iluziji odnosov. Čeprav je splet surogat, brez čustev, brez sposobnosti empatije in brez izkušenj, ponuja navidezno rešitev natanko tam, kjer smo najbolj ranljivi: v svoji osamljenosti, ki jo spremljata bojazen in bivanjska tesnoba.

S temi predpostavkami se Turkle približuje teoriji Zygmunta Baumana (2002, 251) o novih skupnostih, ki jih metaforično imenuje »garderobne« skupnosti, opisuje pa jih tudi kot »karnevalske« in »eksplozivne«. Pravi, da primarna značilnost novih skupnosti ni več njihova pregovorna trdnost in povezanost v celoto, ki deluje v skupne namene, temveč nasprotno – utekočinjenje, začasnost in eksteritorialnost se zdijo najustreznejši atributi novih skupnosti, ki se zdijo eksplozivne, saj se nahajajo na meji med razpadom in ohranitvijo. Njihova »eksplozivna« narava se dobro ujema z identitetami v dobi »tekoče moderne« (tako Bauman imenuje obdobje, v katerem se nahaja današnja globalna družba). Podobno kot te identitete so nove skupnosti »izmuzljive, minljive. [...] Moči ne črpajo iz svojega pričakovanega trajanja, temveč, paradokсно, iz svoje negotovosti in nezanesljive prihodnosti, iz previdnosti in emocionalnega investiranja, ki ga glasno zahteva njihov krhki obstoj.« (Ibid.)

To se kaže tudi v življenjskih slogih posameznikov in posameznikov (zlasti v zahodni družbi). Izogibajo se fiksnosti identitet in jih izbirajo in kupujejo v identitetnih supermarketih, nosijo pa jih kot maske ali »ogrinjalo, ki ga je mogoče kadarkoli sneti« (Bauman, 2008, 19–34). Kot da bi lahko privzeli marsikatero identiteto v smislu nekakšnega *anything goes*?

Preden nekoliko podrobneje odgovorimo na to vprašanje, naj opozorimo, da je treba v znanstvenem diskurzu pojem maškarade kljub etimološkemu sorodstvu razlikovati od pojma maske (sposojen iz francoskega *masque* za masko za obraz, nošo, preobleko, preoblečenega; gl. tudi srednjelatinsko *masca* za čarovnico ter arabsko *maskharat* za burkeža), ki v antropoloških in teatroloških kontekstih označuje predvsem prekrivanje obraza kot del starodavnih ljudskih izročil, obredij in običajev (verski kult, antično gledališče, *Commedia dell'arte*, tradicionalni karneval; gl. Kuret 1963; Unger, 2007). Nasproti temu pa se v gledaliških, filmskih in literarnih vedah, pa tudi v filozofiji in psihoanalizi s pojmom maškarade označujejo predvsem strategije insceniranja spolnih identitet, zaradi česar se z uveljavitvijo tako imenovanih *Gender Studies* v 1990-ih letih

7 »You can be whoever you want to be. You can completely redefine yourself. You can be opposite sex. You can be more talkative. You can be less talkative [...]. You don't have to worry about the slots other people put you in as much. It's easier to change the way people perceive you, because all they've got is what you show them. They don't look at your body and make assumptions. They don't hear your accent and make assumptions. All they see are your words« (Turkle, 1995, 184).

sinonimno pogosto uporablja pojem spolne maškarade (gl. Butler, 2001, 55–68). Gre v bistvu za koncept transvestizma, maškarade v lastni spol in preoblačenja v različne spole – koncept, ki na eni strani z opozorilom na konstrukcijo spolne identitete ugovarja esencialističnim pozicijam, na drugi strani pa predpostavlja spolno identiteto, ki jo je mogoče maskirati.

»Spolno maškarado« je mogoče aplicirati tudi na *etnično maškarado*, ki bi se v tem primeru kazala v preoblačenju v različne nacionalne/etnične identitete, v oponašanju ali prikrivanju dozdevno »izvirne« identitete ali pa v poigravanju z več identitetami hkrati. Pojav etnične maškerade zelo nazorno predločuje primer, ki ga navaja filozofinja in sociologinja Renata Salecl v svoji knjigi *Izbira* (2011, 41–42):

»Ko sem prvič srečala Annu, mlado antropologinjo na študiju v Britaniji, sem sicer vedela, da se je rodila v Indiji, vendar sem prav tako slišala, da je njena družina francoskega rodu. Nato sem spoznala njene starše. Po videzu sta bila izrazita Indijca. Mama je bila visoka in temne polti, imela je dolge črne lase in je bila oblečena v sari. Na čelu je imela tilako oziroma rdečo piko, kar je pomenilo, da je poročena Hindujka. Oče je bil temnolas in bi ga človek prav tako zlahka imel za Indijca. Njuna angleščina je imela hindijski naglas. Ker sta pravkar prispela iz Kalkute, kjer sta živela, sem sklepala, da sta oba Indijca in da sta v mladosti morda kdaj živela v Franciji. Zelo sem bila presežena, ko sem od Annu izvedela, da sta se odločila biti Indijca. Človeka, ki sta se rodila in odrasla v Franciji, sta v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja začutila, da imata dovolj zahodnjaškega življenja, in sta se preselila v Indijo. Tam sta sprejela indijsko kulturo in indijski način življenja, in sicer v tolikšni meri, da sta se oblačila v tradicionalna indijska oblačila, govorila hindijščino in vzgajala otroke, kakor jih vzgajajo indijske družine.«

Renata Salecl poudarja, da asimilacija matere in očeta mlade antropologinje Annu v indijsko družbo ni bila stvar ekonomske nujnosti, kar velja za večino priseljencev, bila je, kot meni, »preprosto stvar izbire življenjskega sloga, ki ju je najbolj pritegnil« (ibid., 42). V potrošniškem obstoju, ki je forsiran pod tiranijo hipnosti, so želje (oziroma zadovoljitev le-teh) postale tisto, čemur je potrebno slediti. V tem obstoju ima lahkotnost pridruževanja in zapuščanja, ki jo nosi izkustvo »fantomske *ad hoc* skupnosti«, prednost pred zavezujočimi pripadnostmi in lojalnostmi ter omejitvami sodobne civilizacije (Bauman, 2007, 111–112). Skupnosti so številnih barv in velikosti, predvsem pa so bolj »projekti, kakor stvarnosti, nekaj, kar pride po individualni izbiri in ne pred njo« (Bauman, 2002, 214).

Čeprav je posameznikova izbira identitete na prvi pogled lahko videti kot povsem svobodno dejanje sa-

mostvarjenja, je neredko odvisna od prisile trga dela, potrošniške eksistence ter standardizacije in kontrole, ki jih ta področja vsebujejo. Naj v tem kontekstu opozorimo na indijski Bollywood, ki v vse večji meri v svetu išče primerne lokacije za snemanje indijskih filmov – med drugim je Bollywood takšne lokacije našel tudi na Hrvaškem in v Sloveniji (gl. Pušnik, 2014) – in tako za vsako državo ali regijo, v kateri gostuje predstavlja tudi izjemno turistično, poslovno in promocijsko priložnost. V teh filmih, ki vključujejo veliko sodobnih plesnih in glasbenih scen, pa tudi stilnih elementov iz aktualnega sveta mode in oglaševanja, so etnične in religiozne razlike predstavljene kot neke vrste živa maškarada, za katero se skriva »indijskost« kot nekakšna tančica skupnih civilizacijskih vrednot (Deshpande, 2005, 192–193). Indijski film se tako izkazuje kot oblika nacionalne artikulacije, ki zagotavlja identifikacijska oporišča tudi (in po intenciji zlasti) indijski diaspori in je značilna za postkolonialne situacije. S pozno moderno te slednje družijo to, da se izpričujejo v izjemno visokem številu življenjskih stilov, ki obetajo posamezniku družbeno promocijo in – s tem povezano – veliko izbir za samoreprezentacijo in oblikovanje pripadanja in identitet.

V kontekst garderobnih skupnosti in etnične maškarade se umešča tudi »etnična plastična kirurgija«, ki predstavlja vse bolj razširjen sodobni družbeni pojav. Novinarka Maureen O'Connor je julija 2014 v časniku *The New York Magazin* (glej prevod članka v slovenski reviji *Global*, november 2014, 32–39) zapisala, da se je od leta 2005 do 2013 po ugotovitvah Ameriškega združenja za plastično kirurgijo število kozmetičnih posegov pri Američanih azijskega porekla povečalo za 125 odstotkov, pri Latinskoameričanih za 85 odstotkov in pri Afroameričanih za 56 odstotkov. Pri »belopolnih« Američanih se je število posegov povečalo le za 35 odstotkov. To po mnenju avtorice, ki se mu pridružujemo, na eni strani potrjuje, da v kulturi lepote še vedno veljajo pretežno »belska« merila, deloma tudi zato, ker razrede privilegiranih večinoma predstavljajo »belci«. O'Connor (2014, 32) poudarja, da postopki za pridobitev »belskega videza« še vedno temeljijo na zgodovinsko izoblikovanih stereotipih in o marsikaterem od teh postopkov krožijo tudi precej »grozljive zgodbe«, ki segajo od nelepe preteklosti frenologije in evgenike do sodobnih muh, kakršni sta ravnanje las in svetlitev kože. Tisti, ki te postopke izvajajo, pa, tako O'Connor, že dolgo zagovarjajo, da gre za osebne lepotne izbire, ne pa za odpravo etničnih ali rasnih značilnosti. Moškim in ženskam govorijo, naj iz sebe naredijo nekaj edinstvenega, obenem pa jim kaj radi dajo natančna navodila, kako naj bi bil edinstven posameznik videti.

Kljub temu pa je tudi znotraj »etnične plastične kirurgije« jasno zaznaven trend, ki ga ni več mogoče zredicirati na binarizem »belsko/črnsko«, saj na površje stopajo težnje po preseganju tovrstne dualnosti. Ljudje pri operativnih posegih vse bolj izbirajo tisto, kar jim je všeč pri drugih etničnih skupinah in to proglašajo za

trenutni lepotni ideal. Tudi »belska« večina prevzema ideale, ki so v plastični kirurgiji označeni za »etnične«. »Belke bi rade imele zadnjico, kakršno ima Kim Kardashian« in »polnejše mongoloidne ali afriške ustnice«, pravi znani plastični kirurg Michael Johns (O'Connor, 2014, 35). Leta 2011 je anketa revije *Allure* pokazala, da je 85 odstotkov vprašanih prepričanih, da je večja raznolikost prebivalstva spremenila ameriška lepotna merila, 64 odstotkov vprašanih pa je menilo, da so rasno mešane ženske »poosebljenje lepote« (ibid., 37). Spričo slednjega podatka ne preseneča, da je nemalokrat celotna identiteta definirana zgolj prek – v tem primeru rasno mešanega – telesa. »Telo je medij samopredstavljanja, samopromocije, samooglaševanja, pa tudi mesto družbene stigmatizacije, če ne ustreza standardom sprejemljivosti.« (Kuhar, 2004, 11). Je pa telo tudi »dejavnik«, ki lahko vodi v »subverzivno zmedo« in s tem k razmisleku o mestu in stabilnosti dveh dominantnih, navidezno binarno o/pozicijskih ras.

Mary Douglas v delu *Purity and Danger* (1966; nemški prevod 1988) pokaže, da so sami obrisi »telesa« vzpostavljeni z označevalsko prakso, ki si prizadeva vzpostaviti specifične kode kulturne o/pozicije. Vsak diskurz, ki vzpostavlja telesne meje, služi namenu konstituiranja in naturaliziranja določenih tabujev v skladu s primernimi mejami, držami in oblikami menjave, ki definirajo, kaj konstituira telo. V tem kontekstu piše: »[P]redstave o ločevanju, očiščevanju, razmejevanju in kaznovanju imajo zlasti funkcijo, da vsilijo sistem inherentno nečisti izkušnji. Videz reda je mogoče ustvariti le tako, da pretiravamo z razlikami med znotraj in zunaj, nad in pod, moškim in ženskim, za in proti« (Douglas, 1988, 15–16).

Douglas nedvomno zagovarja strukturalistično razliko med inherentno nebrzdano naravo in redom, ki je vsiljen s kulturnimi sredstvi. Kljub temu je mogoče »nečistost«, o kateri govori, rekonceptualizirati kot območje kulturne nebrzdanosti in nereda. Čeprav Douglas predpostavlja neizogibno binarno strukturo ločnice narava/kultura, kar pomeni, da ne more pokazati alternativne konfiguracije kulture, kjer je tovrstne ločnice mogoče zmehčati in širiti onkraj binarnega okvira, v svoji analizi vendarle sugerira, da to, kar konstituira mejo telesa, nikoli ni zgolj materialno, ampak da površino telesa – kožo – sistematično označujejo tabuji in anticipirane transgresije; telesne meje pravzaprav postanejo meje družbenega *per se*. Kulturološko ali tudi postkolonialno prisvajanje njenega pogleda bi prav lahko razumelo telesne meje kot meje družbeno *hegemonega*. V mnogih kulturah, trdi Douglas (1988, 149), obstajajo »onečiščevalne/onesnaževalne sile, ki pripadajo strukturi samih predstav in ki kaznujejo simbolni prelom tega, kar bi moralo biti združeno ali simbolno združujejo to, kar bi moralo biti ločeno. Iz tega izhaja, da je kontaminacija nevarnost, ki verjetno grozi le tam, kjer so linije kozmične ali družbene strukture jasno definirane.«

V sedanjem globaliziranem svetu te družbene struk-

ture vsekakor niso več jasno opredeljene, začele so se razkrajati in taliti. To se neobhodno odraža tudi v večji sprejemljivosti podob hibridnega ali »kontaminiranega telesa«, v katere so vpisana prevladujoča kulturna pravila, ki se spajajo z globalnim kapitalizmom, katerega poganja nebrzdan lov za dobičkom. Hkrati pa zgodbe, ki se nanašajo na »etnične plastične operacije« razkrivajo, da jih ni mogoče zvesti zgolj na identifikacije s prevladujočimi ali diskriminatornimi podobami in da je potemtakem mogoče govoriti tudi o prelomu med družbeno dominantnimi normami in subjektivnim imaginarnim. Za takšno prakso de- oz. neidentifikacije pledira na primer Kalpana Seshadri-Crooks v svoji knjigi o »belskosti« (2000). Ta prelom znotraj identifikacij odpira tudi možnost premeščanja in prekodiranja vlada-jočih podob. Kajti če je subjekt vedno uzrt kot »drugi« in se s tem to, kar je videti, prikrije, potem je to diferencialno mogoče produktivno ali subverzivno koristiti. Naj to ponazori sledeči primer.

V pogovoru z Maureen O'Connor (2014, 38) Tina Redwood, trenerka zumba s pisano poklicno potjo (med drugim je bila športna novinarka za *Essence* in *InStyle*), jamajskimi predniki in britansko vzgojo, doma pa v newyorškem Harlemu, glavnem centru afroameriške kulture v ZDA, pravi, da je odraščala s prikupnimi sestrami in z mamo lepotico, njo pa so »vsi klicali Kumara«. Ker so se norčevali iz njenega videza, se je odločila za korenito spremembo svoje telesne podobe, ki je vključevala občutno izgubo teže in korekcijo nosu, zaradi česar jo je brat razglasil za »izdajalko« Reedwoodovega rodu. »Rekla sem mu: 'Hej bratec, aleluja! Kar ti ohranja družinsko izročilo s svojim videzom!'« Novo telo je zanj postalo rešitev za travmo izobčene najstnice. Beljenju kože pa se je odrekla: »Smešno, odkar sem s svojim britanskim naglasom pristala v tej državi, vsi mislijo, da sem belka.« (Ibid.)

ZAKLJUČEK:

Sodobni procesi globalizacije so se v zadnjih desetletjih hitro in nezaustavljivo širili. Svet, v katerem živimo, sta Deleuze in Guattari (2000) poimenovala rizomskega. »Rizom sam na sebi ima zelo različne oblike, od površinskega razvejanega raztezanja v vse smeri do sklenitve v čebulnice in gomolje.« (Ibid., 14) Svet, ki ga opredeljuje globalizacija, je decentraliziran sistem nestalnih konfiguracij mrežnih struktur. To pa pomeni, da ga ni več mogoče opisati s klasičnimi binarizmi kot so kultura/natura, center/periferija, »belsko/črnsko«, večinsko/manjšinsko. Tudi meje nacionalnih držav postajajo čedalje bolj prepustne, nacija sama pa se izkazuje za krhko in oblegano, a hkrati precej prilagodljivo kategorijo.

Za preučevanje globalnega svetovnega »interaktivnega sistema« je Arjun Appadurai (1996) predlagal uporabo kategorije krajin (*scapes*), med katerimi so ob medijskih, tehničnih, finančnih in idejnih tudi etnokrajine. Te slednje, ki jih ne gre videti ločeno od drugih krajin,

zajemajo ljudi, ki so vključeni v tokove migracij in premikanj: turisti, migranti, begunci, eksilanti, delavci ter druge mobilne skupine in posamezniki. Poudarili smo, da se tudi »avtohtono« prebivalstvo vse bolj prepozna v teh raznolikih »drugih«, ki prihajajo, metaforično rečeno, iz vseh koncev in krajev sveta. Mnoge izmed njih – »mnoge, kolikor so mnogi« in s tem množstvo oziroma *multituda* (Virno 2003) – družijo izkušnja ne-udomovljenosti in to svojo izkušnjo postavljajo v središče svoje družbene in politične prakse.

Primeri iz sodobne glasbe in literature dajejo vedeti, da tudi sodobna umetnost, še zlasti tako imenovana »transumetnost« (Tratnik, 2010), lahko v sebi osupljivo natančno povzema bivanje v globalnih pogojih ter reflektirano in kritično soočanje z njim. Ni naključje, da se transumetniške prakse pojavljajo zlasti v kontekstu globalnih mobilnosti ter večetničnih in ob/mejnih družb, na kar zgovorno opozarja glasba iz lužiške Srbije (Nemčija) izhajajočega dueta *Berlinska dróha* ter poezija pretežno na Dunaju živečega »koroškega Slovence« Janija Oswalda, ki smo se jima podrobneje posvetili. Značilno za transumetnost je, da namerno poraja Tretji prostor (H. K. Bhabha), ki subvertira ustaljene konstrukcije med »lastnim« in »drugim/tujim«, katere nihajo v odprtosti, večglasju in hibridizaciji in se nikdar ne sklenejo.

Procesi globalizacije sovpadajo z razmahom novih vizualnih medijev in kiberneta. Oboji so bistveno vplivali na preobrazbo nacionalne in etnične identitete ter na kreacijo imaginarijev pripadanja tako imenovanim novim skupnostim. Stare skupnosti, ki so temeljile in deloma še temeljijo na ponavljajočih se skupinskih navadah in običajih, so v današnjem svetu vse bolj izvržene iz družbenega okolja. To na eni strani poraja občutje nezaščitenosti in krhkosti človekove eksistence, na drugi strani pa vse večjo vezanost na pojave, ki jih Jean Baudrillard (1999) označuje s pojmi simulacija in (spektakelski) simulaker, Guy Debord (1994) pa s terminom »družba spektakla«.

Pojem implicira predvsem kritiko spektakla ter njegovih podob, ki jih globalni kapitalizem in svobodni trg nenehno vsiljujeta in ki najbolj vplivajo na percepcije realnosti. Spektakel, ki privabi akterje/gledalce pred zaslon in podžiga individualne in skupinske fantazije, smo ponazorili s pojavom kot je bollywoodski (indijski) film, ki ga ni mogoče misliti brez »tujih« primesi in vzorov, ter s fenomenom *etnična maškarada*, ki se kaže v »preoblačenju« v različne nacionalne/etnične identitete, oponašanju ali prikrivanju dozdnevno »izvirne« identitete ali pa v pigrižanju z več identitetami hkrati.

Etnična maškarada napeljuje na pripadnost novim, globalnim skupnostim, ki jih Zygmunt Bauman (2002, 251–253) opisuje tudi kot garderobne in karnevalske. Njihova primarna značilnost ni več trdnost in povezanost ljudi v celoto, ki delujejo v skupne namene, temveč nasprotno: ohlapnost, fluidnost, eksteritorialnost in kratko trajanje se zdijo najustreznejši atributi teh skupnosti, ki jih Bauman zaznava tudi kot potencialno »eksplozivne«, ker so vedno na meji med razpadom in ohranitvijo. V kontekst pojava etnične maškarade se umešča tudi »etnična plastična kirurgija«, ki predstavlja vse bolj razširjen sodobni družbeni pojav.

Največji problem pri kirurški preobrazbi ali tudi virtualno uresničljivi težnji po etnični »maškaradni« identiteti je v tem, da posamezniki v njej lahko najdejo uteho, ki pa zdaleč ni trajna, saj identiteta, ki so si jo »izbrali«, nikakor ne pove vsega vsega, kar je treba povedati o tem, kar so v resnici. Ego (človekovo zaznavanje samega sebe), tako Renata Salecl (2011, 44), je majava zgradba, ki jo nezavedni goni in želje zlahka spodkopljejo. Neizpodbitno pa je, da tako etnična maškarada kot tudi »etnična plastična kirurgija« spodkopavata hegemonsko ali tudi »belsko« pojmovanje rasno ali etnično obeleženega telesa in dopuščata ekscentrično, če že ne subverzivno pozicijo v odnosu na binarni sistem, v katerega smo vpeti.

FROM OLD TO NEW IMAGERIES OF BELONGING: NATIONAL AND ETHNIC IDENTITY BEYOND BINARY OP/POSITIONS

Marija JURIC PAHOR

Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: juric.pahor@alice.it

ABSTRACT

Building on cultural and postcolonial studies, Baudrillard's concept of simulacrum, Debord's theorization of the "society of the spectacle," and some relevant theories of globalisation and new media, the author points out that we are witnessing an erosion of traditional binary op/positions (e.g., whites/blacks, we/others, centre/periphery), which is manifest in the transformation of individual and collective belonging, as well as of national, ethnic and other identities. The author sheds light on this transformation with examples from art (music, literature), originating particularly within the context of multi-ethnic and border societies and contains, to an increasing degree, new ways of imagining multifaceted, hybrid and multiple identity emplacements. Special attention is paid to the analysis of the phenomenon of "ethnic masquerade" displayed through "disguising" as various national/ethnic identities, imitation or concealment of the supposed "original" identity, or through playing with several identities and affiliations at the same time. According to the author, the new global communities described by Zygmunt Bauman as cloakroom and carnival communities, as well as "ethnic plastic surgery" as an increasingly wider contemporary social phenomenon, also fit into the context of the phenomenon of "ethnic masquerade." Although "ethnic masquerade" and "ethnic plastic surgery" are largely products of the global consumer capitalism that defines them, it cannot be denied that they undermine the hegemonic or "whites'" concept of a racially or ethnically characterised body, thereby enabling an eccentric if not even subversive affiliation and signification beyond the binary systems that still circumscribe us despite their porosity.

Key words: imageries of belonging, national identity, ethnic identity, ethnic masquerade, ethnic plastic surgery

LITERATURA:

- Appadurai, A. (1996):** *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Baudrillard, J. (1999):** *Simulaker in simulacija*. Po poln zločin. Ljubljana, ŠOU, Študentska založba (Knjižna zbirka Koda).
- Bauman, Z. (2002):** *Tekoča moderna*. Ljubljana, Založba /*cf.
- Bauman, Z. (2007):** *Consuming Life*. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Z. (2008):** *Identiteta: Pogovori z Benedetom Vecchijem*. Ljubljana, Založba /*cf.
- Benhabib, S. (2010):** *Pravice drugih. Tujci, rezidenti in državljani*. Ljubljana, Krtina (Knjižna zbirka Temeljna dela).
- Bhabha, H. K. (1996):** *Culture's In-Between*. V: Hall, S., Gay, P. du (ur.): *Questions of Cultural Hybridity*. London, Sage Publications; New Delhi, Thousand Oaks, 53–60.
- Bhabha, H. K. (2000):** *Die Verortung der Kultur*. Mit einem Vorwort von Elisabeth Bronfen. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Bhabha, H. K. (2007a [1994]):** *DisemiNacija: Čas, naracija in robovi moderne nacije*. V: Jeffs, N. (ur.): *Zbornik postkolonialnih študij*. Ljubljana, Krtina, 249–290.
- Bhabha, H. K. (2007b):** *Grenzen, Differenzen, Übergänge*. V: Gunsheimer, A. (ur.): *Grenzen, Differenzen, Übergängen. Spannungsfelder inter- und transkultureller Kommunikation*. Bielefeld, Transcript, 29–48.
- Bhabha, H. K. (2012):** *Über kulturelle Hybridität: Tradition und Übersetzung* (ur. Babka, A., Posselt, B.). Wien - Berlin, Turia + Kant.
- Debord, G. (1994):** *The Society of Spectacle*. New York, Zone Books.
- Butler, J. (2001):** *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana, Škuc (Zbirka Lambda ; 19).
- Cijan, N. (2013):** *Josip Osti: poezija zastavlja prva in zadnja vprašanja*. Pogledi.si, <http://www.pogledi.si/ljudje/poezija-zastavlja-prva-zadnja-vprasanja> (29.9.2014).
- Delanty, G. & Rumford, C. (2008):** *Nov razmislek o Evropi. Družbena teorija in pomeni evropeizacije*. Ljubljana, Sophia.
- Deleuze, G. & Guattari F. (2000):** *Micelij*. Koper, Hyperion.
- Deshpande, S. (2005):** *The Consumable Hero of the Globalised India*. V: Kaur, R. & Sinha A. J. (ur.): *Bollywood: Popular Indian Cinema through a Transnational Lens*. New Delhi, Thousand Oaks; London, Sage, 186–203.
- Detela, L. (2013):** *Pesniški izziv Janija Oswaldala*. Revija Srp, 21, 113–114. Ljubljana, 164–166.
- Douglas, M. (1988):** *Reinheit und Gefährdung. Eine Studie zu Vorstellungen von Verunreinigung und Tabu*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Hall, St. (1996):** *Who Needs Identity?* V: Hall, S. & Du Gay, P. (ur.): *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications, 1–17.
- Hall, St. (1999):** *Kulturelle Identität und Globalisierung*. V: Hörning & K. H., Winter, R. (ur.): *Widerspenstige Kulturen. Cultural Studies als Herausforderung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 339–441.
- Hall, St. (2000):** *The Multicultural Question*. The Political Economy Research Centre Annual Lecture. Delivered on 4th May 2000 in Firth Hall Sheffield. [Http://red.pucp.edu.pe/wp-content/uploads/biblioteca/Stuart_Hall_The_multicultural_question.pdf](http://red.pucp.edu.pe/wp-content/uploads/biblioteca/Stuart_Hall_The_multicultural_question.pdf) (22.9.2014).
- Hall, St. (2002):** *Demokratie, Globalisierung und Differenz*. V: Enwezor, O., Basualdo, C., Bauer, U. M., Ghez, S., Maharaj, S., Nash, M. & Zaya, O.: *Demokratie als unvollendeter Prozess*. Documenta_11 Plattform 1. Kassel, Hatje Cantz Verlag, 21–40.
- Janko Spreizer, A. (2006):** *Avtohtonost v slovenskem narodn(ost)em vprašanju in koncept staroselstva: nastavki za analizo ideologij primata*. Razprave in gradivo/Treatises and Documents, 50–51, 236–271.
- Johnson Debeljak, E. (1999):** *Tujka v hiši domačinov*. Maribor, založba Obzorja.
- Jurić Pahor, Marija (2012a):** *Transkulturacion in kulturna hibridnost: dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet*. Razprave in gradivo/Treatises and Documents: Journal of Ethnic Studies/Revija za narodnostna vprašanja, 69, 36–65.
- Jurić Pahor, Marija (2012b):** *Čezmejni in transkulturni imaginariji: alpsko-jadranski prostor v kontekstu njegovega zamišljanja in o(d)smišljanja*. Annales, Ser. hist. et sociol., 22, 2, 409–424.
- Jurić Pahor, Marija (2014):** *Mejni (s)prehodi: Homi K. Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij*. Primerjalna književnost, 37, 1, 19–39.
- Kernev Štrajn, J. (2011):** *Dve tržaški avtobiografiji z vidika paratopije: Moje suhote in njihovi ljudje Borisa Pahorja in Zelenomodro (Verdeaqua) Marise Madieri*. V: Koron, A. & Leben, A. (ur.): *Avtobiografski diskurz. Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia litteraria), 261–276.
- Kralj, A. (2008):** *Ne-povabljeni. Globalizacija, nacionalizem in migracije*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče; Koper, Založba Annales.
- Kristeva, J. (1993):** *Nations Without Nationalism*. New York, Columbia Press.
- Kuhar, M. (2004):** *V imenu lepote*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kuret, N. (1963):** *O nosivcih slovenskih šemskih običajev*. Slovenski etnograf 16/17, 167–178.
- Lévy-Strauss, C. (1994):** *Tristi tropici*. Milano, Il Saggiatore.
- Maalouf, A. (2002):** *U ime identitete*. Zagreb, Prometej.

Mugerli, M. (2005): Pisanje med kulturama (Dvojezično pesništvo Josipa Ostija). V: Zbornik predavanj 41. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 190–193.

Nastran Ule, M. (2000): Sodobne identitete v vrtnicu diskurzov. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Nowak, P. (2011): Sorbischer Folk trifft Berliner Punk. <http://peter-nowak-journalist.de/tag/berlinska-droha/> (8.9.2014).

O'Connor, M. (2014): Plastična rasa. Global – Izbor najboljših člankov iz svetovnega tiska, november, 2014, 32–38.

Oswald, J. (1985): Zaseka. Celovec, Založba Drava; Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Oswald, J. (2007): Frakturen. Gedichte. Klagenfurt/Celovec, Drava Verlag/Založba Drava.

Oswald, J. (2013): Quaran Tanja. Homeland Eastland West Lend Fremd End konec. Klagenfurt/Celovec, Drava Verlag/Založba Drava.

Poniž, D. (1985): Ostri, kruti robovi poezije. V: Oswald, J.: Zaseka. Celovec, Založba Drava; Trst, Založništvo tržaškega tiska, 71–75.

Poniž, D. (1991): Jožica Čertov in Jani Oswald. (Poskus umestitve v prostor sodobne slovenske lirike). *Sodobnost* 39, 3, 309–316.

Pušnik, M. (2014): Indijski Bollywood skrbi za promocijo Slovenije v svetu. *Finance*, 10.9.2014, 176/2014. <http://izvozniki.finance.si/8809304/Indijski-Bollywood-skrbi-za-promocijo-Slovenije-v-svetu> (30.4.2015).

Rutherford, J. (1990): The Third Space. Interview with Homi Bhabha. V: Rutherford J. (ur.): *Identity: Community, Culture, Difference*. London, Lawrence and Wishart, London, 207–221.

Salecl, R. (2011): Izbira. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Schönbach, M. (2013): Zwischen Punk und Poesie. Sorbenland.Info – Nachrichten aus der sorbischen Lausitz. <http://sorbenland.info/zwischen-punk-und-poesie/> (25.10.2014).

Sedmak, M. (ur.) (2009): Podobe obmejnosti. Koper, Založba Annales.

Sedmak, M. (2011): Kultura mešanosti: družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije mešanih ljudi. *Annales, Ser. hist. et sociol.*, 21, 2, 261–274.

Seshardi-Crooks, K. (2000): Desiring Whiteness. A Lacanian Analysis of Race. London, Routledge.

Šumi, I. & Josipovič, D. (2008): Avtohtonost in Romi: k ponovnemu premisleku načel manjšinske politike v Sloveniji. *Dve domovini/Two Homelands*, 28, 93–110.

Tratnik, P. (2010): Transumetnost: kultura in umetnost v sodobnih globalnih pogojih, (Digitalna knjižnica, Dissertationes, 10). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010. http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/digitalna_knjiznica/Dissertationes_10/index.html (30.03.2015).

Turkle, S. (1995): Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet. New York, Simon & Schuster Paperbacks.

Turkle, S. (2011): Alone together. Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. New York, Basic Books.

Tschernokoshewa, E. (2013): »Bin ich Deutscher oder Sorbe?« Wege und Irrwege zu einer hybridologischen Forschungsperspektive in der Lausitz. V: Tschernokoshewa, E. & Jacobs, F. (ur.): *Über Dualismen hinaus. Regionen – Menschen – Institutionen in hybridologischer Perspektive*. Münster - NewYork - München - Berlin, Waxmann, 13–42.

Unger, T. (2007): Maske. V: Burdorf, D, Fasbender, C., Moennighoff, B., Schweikle & G., Schweikle, I. (ur.): *Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen*. Stuttgart, Metzler, 479.

Virno, P. (2003): Slovnica množstva. Ljubljana, Založba Krtina.

original scientific article
received: 2015-03-05

UDC 314.15:316.7(497.4)

METAFORE MEŠANJA KULTUR V ŽIVLJENJSKIH ZGODBAH MIGRANTOV

Alenka JANKO SPREIZER

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Inštitut za medkulturne študije, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: alenka.janko.spreizer@fhs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava zbrane življenjske zgodbe pripadnikov druge generacije migrantov oziroma migrantov in njihovih potomcev. V prvem delu predstavlja izbrane antropološke teorije, ki razpravljajo o metaforah mešanja kultur. V drugem delu pa analizira segmente iz življenjskih zgodb migrantov ter njihovo interpretacijo kulture skozi metafore mešanja kultur, pri čemer je uporabljen formalistični model etničnosti.

Ključne besede: druga generacija migrantov, metafore mešanja kultur, Istra, Slovenija, brikolage, hibridnost

LE METAFORE DELLA MESCOLANZA DI CULTURE NELLE STORIE DI VITA DEGLI EMIGRATI

SINTESI

L'articolo raccoglie le storie di vita degli emigrati, fino alla seconda generazione ovvero degli emigrati e dei loro discendenti. Nella prima parte, l'autrice presenta selezionate teorie antropologiche che trattano le metafore della mescolanza di culture, nella seconda parte invece analizza alcuni tratti delle storie di vita degli emigrati e la loro interpretazione della cultura attraverso la metafora della mescolanza di culture, utilizzando il modello formalistico dell'etnicità.

Parole chiave: seconda generazione di emigrati, metafore della mescolanza di culture, Istria, Slovenia, bricolage, ibridismo

IZHODIŠČE PROBLEMA

Izhodišče članka vodi razmislek, ali se antropološki in drugi znanstveni opisi empiričnih dejstev kulture in diskurzi o »večetničnih« in/ali »večkulturnih« skupinah dovolj uspešno izmikajo naturaliziranim rabam kulture in etnije¹, glede na to, da so raziskovalci večkrat pozvali k manj esencialističnim koncepcijam. Namen pričujočega prispevka je skozi življenjske zgodbe ljudi (Janko Spreizer in Greco, 2011), s katerimi smo opravili poglobljene intervjuje v okviru projekta BRIDGE², predstaviti naracije o metaforičnem mešanju kultur. V teoretičnem delu članka bom pokazala, na kakšen način so poskušali različni družbeni raziskovalci preseči zadrege ob razpravi o heterogenosti kultur ljudi, njihovih mnogoterih etničnih pripadnostih in sestavljenih identitetah. Izpostavila bom, da pojma hibridnost in *bricolage*, s katerimi se označuje tudi metafore mešanja kultur, nista neproblematična, saj nas kritična analiza pojmov vrne k ponovnem premisleku o konceptu kulture. V empiričnem delu članka bom pokazala, kako so sogovorniki emsko interpretirali svoj položaj in doživljanje svoje *drugosti* glede na mnogotere kulturne in etnične pripadnosti, o katerih se identitetno izrekajo. Orisani bodo predvsem tisti deli iz naracij, ki omogočajo uvid v interpretiranje prehodne kulturne in neprehodne etnične razlike v povezavi z upravljanjem različnih kulturnih repertoarjev (Šumi, 2000, 23)³. Osvetlila bom zlasti reprezentacije rabe lastnih kulturnih repertoarjev izbranih sogovornikov, ki govorijo o kulturni pripadnosti in raznolikosti, različni etnični pripadnosti svojih prednikov ter o svoji večkulturnosti.

DRUGA GENERACIJA MIGRANTOV OZIROMA
MIGRANTI IN NJIHOVI POTOMCI

Izraz druga generacija migrantov (v nadaljevanju DGM) se je v okviru teorij migracij sprva začel uporabljati v ZDA, v 80. letih 20. stoletja, ko so predvsem

sociologi ugotovili, da se procesi integracije ljudi z imigrantskim poreklom razlikujejo med različnimi migranti in da je vsaj v delu prebivalstva z imigrantskim poreklom mogoče opaziti socialno izključenost. S pojmom DGM so bili označeni »otroci, ki so se rodili na ozemlju ZDA in imajo vsaj enega starša rojenega v tuji državi, ali otroci, ki so se rodili v tuji državi in so se v ZDA priselili pred 12. letom starosti« (Portes in Zhou, 1993, 75). Kmalu so na samo problematičnost koncepta opozorili družbeni raziskovalci, zaradi težav ob predelitvi pojma prve in druge generacije, saj bi denimo otroci imigrantskih staršev, ki se preseljujejo sočasno s svojo družino, lahko bili šteti k prvi generaciji⁴. Nekateri so izpostavili tudi problematičnost kriterija kraja rojstva. Izraz DGM se lahko nanaša na »v državi prihoda rojene otroke imigrantskih staršev, ki imajo vsaj enega imigrantskega starša« oziroma se nanaša na »v drugi državi rojene otroke imigrantskih staršev«. Hkrati skupina otrok, rojena v tujini in priseljena v novo državo pred svojim 12. letom velja pri nekaterih avtorjih za poldrugo generacijo oziroma 1,5 G: opredelitev naj bi se nanašala na ljudi, ki so prišli v »novo državo« pred ali med najstniškimi leti. Posebej pomembno pri teh definicijah je, da naj bi bili v proces socializacije otroci vključeni že v svoji domovini, nato pa naj bi se naprej socializirali v novi državi, kamor so se preselili njihovi starši (Janko Spreizer, 2011, 12). Bistvena lastnost pripadnikov DGM naj bi torej bila, da so se rodili drugje ali v državi, kamor so prišli njihovi starši in so se nato socializirali skozi šolski sistem v državi, ki so jo njihovi starši izbrali za ciljno državo njihove migracije. Pomembno je tudi, da zaradi svojega porekla obvladujejo več različnih kulturnih repertoarjev; izpostavljajo vsaj šolskega v t.i. »državi priselitve« staršev in domačega, ki naj bi se od slednjega razlikoval. Na drugi strani pa so nekateri opozorili, da je izraz DGM v tehničnem smislu oksimoron, ker označuje tudi v državi prihoda rojene otroke z vsaj enim imigrantskim staršem; osebe se namreč ne morejo roditi v neki državi in se hkrati tudi priseliti vanjo (Rumbaut, 2008, 347). V Za-

1 K podobnim razmislekom sta vabila tudi mednarodni antropološki simpozij *Onkraj esencijalizmov: izzivi antropologije v 21. stoletju*, ki je potekal od 25. do 27. novembra 2010 na Filozofski fakulteti v Ljubljani in je opozarjal na problematiko metodološkega nacionalizma 21. stoletja ter simpozij *Kultura mešanosti*, ki je bil organiziran na Inštitutu za družboslovne študije Znanstvenoraziskovalnega središča Univerze na Primorskem in v okviru sekcije za medkulturne študije Slovenskega sociološkega društva. Drugi simpozij je potekal v Kopru 10. junija 2014 (Sedmak in Zadel, 2014). Njegova osrednja vprašanja so bila »medkulturna srečanja, medkulturno, medversko in medjezikovno prepletanje in prevpraševanje hibridnih, transkulturnih, multiplih in mešanih identitet« (Sedmak, 2014).

2 BRIDGE je krajše ime projekta Uspešne poti za drugo generacijo migrantov, ki ga je sofinancirala Evropska skupnost v okviru sheme Grundtvig, 502260-LLP-2009-1-IT-GRUNDTVIG-GMP. Gre za evropski projekt, ki je nastal v sodelovanju med različnimi organizacijami iz sedmih evropskih držav. Konzorcij je vključeval institucije: Università degli Studi di Milano, Facoltà di Scienze Politiche, Italija (nosilec projekta); BEST Institut für berufsbezogene Weiterbildung und Personaltraining GmbH, Avstrija (koordinator); Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, Slovenija; University of Glasgow, Faculty of Education, Združeno kraljestvo; CFL Centrum för Flexibel Lärande Söderhamn, Švedska; ROC Nijmegen, Nizozemska in WREDE Ideenmanagement & Projektbetreuung, Nemčija. Projekt je bil aplikativen, z namenom izdelave programov in učnih gradiv za učitelje. Slovenski partnerji smo zbrali 20 biografij, da bi jih uporabili pri oblikovanju gradiv za svetovalce odraslim kot primere življenjskih položajev, v katerih se znajdejo migranti druge generacije.

3 Izčrpno študijo o kulturi, etničnosti in mejnosti primerjajte Šumi, 2000.

4 V podobnem smislu na problematičnost koncepta opozarjata tudi Medvešek in Bešter (2010, 98). Pojasnjujeta, da izraza migrantski otroci ali potomci imigrantov označujeta osebe z migrantskim ozadjem, ki so se v Slovenijo priselile do svojega 14. leta ter osebe rojene v Sloveniji, z vsaj enim staršem (ali obema) imigrantom. Več o različnih kategorijah otrok priseljencev primerjajte tudi Vižintin (2013, 35-36).

hodni Evropi gre med raziskovalci migracij za razmero-
ma na novo opažen fenomen v njihovih državah, saj so
pojmem začeli uporabljati zlasti v devetdesetih letih 20.
stoletja. Ena od tem, ki povečujejo zanimanje evropskih
strokovnjakov je primerjava integracijskih procesov in
zaposlovanja imigrantov v različnih evropskih državah
(Crul in Vermeulen, 2003; Nekby, 2002; Westin, 2003;
Worbs, 2003). Pomembno je vedeti, da strokovnjaki v
nekaterih evropskih državah ne uporabljajo pogosto
izraza DGM⁵ in da so nekateri opozorili na nevarnost
etiketiranja. Ker je koncept DGM lahko problematičen,
smo v alternaciji uporabljali tudi pojme migranti in nji-
hovih potomci (Janko Spreizer, 2011; Greco, 2011). V
raziskavi smo velikokrat uporabljali to besedno zvezo
tudi iz razloga, da je v pisanju o migracijah znotraj študij
v Sloveniji ta besedna zveza bistveno bolj uveljavlje-
na. Vendarle velja poudariti, da ni neproblematična, saj
je prav tako oksimoron (cf. Rumbaut, 2008, 347): med
migrante se šteje tudi tiste, ki so rojeni v Sloveniji, imajo
slovensko državljanstvo, so socializirani v slovenskem
šolskem sistemu in se v Slovenijo niso nikoli priselili.
Potemtakem se jih med imigrante prišteva predvsem
zato, ker so se rodili migrantskim staršem.

METAFORE MEŠANJA KULTUR?

Antropologi so pojasnjevali problematično zastavlje-
ni koncept kulture, ki se je vezal na fiksno zamejene
teritorije in ki se je velikokrat enačil z etnijo, katere pri-
padniki govorijo enoten jezik in živijo na določenem
teritoriju (Čapo Žmegač, 2003; 2010; Gregorič Bon, Re-
pič in Janko Spreizer, 2013; Gupta in Ferguson, 1992;
Malkki, 1992; Šumi, 2000). Prav tako so v razpravah
presejali pojmovanja o »čistosti« kultur ter poudariti
njihovo heterogeno in dinamično oblikovano naravo.
V tem delu prispevka predstavljam izbrane koncepte iz
študij migracij in deteritorializiranih ljudi (Papastergia-
dis, 2000), ki so antropologom omogočile ponovni pre-

mislek o pojmu kulture, ob čemer so izpostavili njegovo
heterogeno, dinamično in deteritorializirano zastavljeno
pojmovanje. Zlasti v študijah migracij se v zvezi s temi
procesji govori še vedno dokaj esencialistično o »več
kulturah« in vsaj dveh domovinah ter o obvladovanju
»dveh kultur«, pa tudi o sestavljenih oziroma mnogote-
rih identitetah (cf. Milharčič Hladnik, 2011). Prikladno
raziskovalno polje, ki vprašanjem upravljanja in kombi-
niranja z različnimi kulturnimi repertoarji omogoča do-
daten uvid, so seveda tudi večkulturne regije ob držav-
nih in geografskih mejah (cf. Jurić Pahor, 2012; 2014;
Knežević Hočevan, 1999; Sedmak, 2011; Šumi, 2000)⁶.

Medtem ko so nekateri antropologi znotraj svoje
vede že v prejšnjem tisočletju opravili temeljito refle-
ksijo pojma kulture in so se pojmu bili pripravljeni celo
odpovedati (cf. Janko Spreizer, 2009; cf. Šumi, 2000)
se zdi, da se vedno znova postavlja zahteva po opomi-
njanju na pretekle razprave o heterogenosti kulture in
njenih metaforah, s katerimi želijo podčrtati dinamično,
skozi družbene procese in stike z drugimi ljudmi obliko-
vano heterogeno, sestavljeno kulturo. Na heterogenost
kulture so ciljali zlasti s koncepti hibridnosti⁷, katerih
raba se je razširila v času večjega zanimanja za študije
migracij in mobilnosti (Papastergiadis, 2000) in v pri-
merih, ko je bil izpostavljen zlasti transnacionalizem
(Glick Schiller, Basch in Szanton Blanc, 1992). Tudi v
sistemskih pristopih pri raziskovanju globalizacije, ko so
raziskovalci pojasnjevali številne premike prebivalstva,
kapitala, kulturnih tokov, heterogenost kulturnih reper-
toarjev v kontekstu postkolonializma, so uporabljali raz-
lične metafore. Nekateri znanstveniki so za izpostavlja-
nje kompleksnosti in sestavljenosti kulture uvedli tudi
pojme, kot so kreolizacija (Hannerz, 1987) in brkljanje
oziroma *bricolage* (Lévi-Strauss, 2004)⁸.

Prek predstavitve pojmov hibridnosti in *bricolage* že-
limo opozoriti na premislek k uvajanju terminov, ki so
morda modni, a ne odpravljajo starih zagat s pojmom
kulture, kakršni sta denimo esencializiranje in reifikaci-

5 Nekateri raziskovalci izraz DGM vendarle uporabljajo. Tako so leta 2011 izdali v okviru revije *Mobilities* tematsko številko, namenjeno drugi generaciji migrantov in vračanju.

6 Ponovno so razprave o spremenjenih konceptualizacijah kulture v antropologiji v zadnjih dveh desetletjih vpeljali teoretiki, ki jih označujejo kot teoretike antiimigrantskega kulturalizma (cf. Baskar, 2004), čemur se v pričujočem članku zaradi omejenega prostora ne moremo posvetiti.

7 Na eni strani se pojem uporablja za nekritično slavljenje sledov kulturnega sinkretizma, ki naj bi predpostavljali simbiotične odnose, ne da bi se namenilo ustrezno pozornost proučevanju ekonomskih, političnih in družbenih neenakosti. Coombas in Brah (2000) opozarjata, da kritično proučevanje hibridnosti zahteva od bralcev upoštevanje mnogoterih rab in pomenov izraza, ki je odvisen od konfiguracij družbenih, kulturnih in političnih praks, v katere je izraz umeščen v določenem času. Na drugi strani je priznavanje kulturne raznolikosti paradoksalno zagotovilo podlago za zahtevanje političnih pravic, ki se je lahko mobiliziralo na podlagi sklicevanja na etnično partikularnost: nekateri v tem smislu govorijo o strateškem esencializmu (Spivak, 1993; Hall, 1990; Parry, 1994; Lazarus, 1994; vsi navedeni v: Coombas in Brah, 2000, 1). Takšni poskusi se lahko ujamejo v zanko, ki je podobna južnoafriškemu primeru apartheida, saj se priznavanje etničnih partikularnosti namreč lahko nevarno približa reproduciranju ideje »ločenega razvoja«. Iz tega razloga je treba v primeru uporabe koncepta hibridnosti pojem vedno kontekstualizirati in ga postaviti v zgodovinski ter geopolitični okvir. S hibridnostjo se pogosto povezujejo tudi razprave o multikulturalizmu: razlika med njima je, da multikulturalizem vedno zajema politično dimenzijo, ki hibridnosti v veliko primerih umanjka, saj se izraz pogosto uporablja zgolj za kulturni deskriptor, kjer je kultura pogosto predstavljena kot avtonomna, neodvisna od političnih in družbenih determinant. Ena od težav s hibridnostjo je, da se mobilizira v kulturni sferi in da se premalo razpravlja o njenih institucionalnih okvirih.

8 *Bricolage* ohranjam v francoskem izvirniku, ker slovenski prevod brkljanje, s katerim se označuje točno določene, a sproti improvizirane dejavnosti »domačega mojstra, ki z iznajdljivostjo, improviziranjem in zavzetostjo rešuje probleme, kakršni se mu zastavljajo v vsakdanjem življenju« (Lévi-Strauss, 2004, 28) ne izraža dovolj jasno pomena francoskega izvirnika, kakor nakazuje tudi opomba prevajalke.

ja. Hibridnost ima zagonetni pomen (Coombes in Brah, 2000; Kraidy, 2002; 2005). Koncept, ki ga uporabljajo tudi v biologiji, so v 18. stoletju uporabljali pri študiju medrasnih stikov, za legitimiziranje rasne dominacije ljudi, ki so veljali za belce. Raba izraza je dobila nov zagon z dekolonizacijskimi gibanji, ki so se začela v 19. stoletju, močno pa so se razmahnila po drugi svetovni vojni (Kraidy, 2002, 5). Hibridnost je postala tudi eden izmed bistvenih konceptov pri kulturni kritiki v postkolonialnih študijah, pri kulturni globalizaciji in pri študijih mednarodnih medijev in komunikacije. Pojem je smiselno razumeti v njegovih elastičnih rabah, saj pod tem pojmom razumejo tekoče procese kakor tudi njihove kristalizacije (Burke, 2009, 114). Vendar zadrego predstavlja dejstvo, da bolj od posamezne ideje in poenotenega koncepta, katerega raba prevladuje pri študiju kulture, hibridnost pomeni povezavo idej, konceptov in tem, ki si nasprotujejo, hkrati pa se medsebojno pogojujejo (Kraidy, 2005, vi). Nekateri pojem hibridnosti uporabljajo pri razpravah o kulturni spornosti in prilaščanju kulture ter v odnosu do koncepta meje in ideala kozmopolitskosti (Coombes in Brah, 2000).

Medtem ko se nekaterim zdi hibridnost pomemben koncept (Ang, 2003), s katerim lahko zaobsežemo mnoge spektre sestavljenih, a različnih »prvin« (ki za razliko od drugih konceptov, kot sta multikulturalizem in diaspora, v ospredje postavlja zapletenost identitet, sobivanje v raznolikosti in nestrinjanje z ločevanjem ter virtualnim apartheidom), se zdi drugim pojem nujno potreben kritike. Kritikam hibridnosti se pridružuje Werbner (1997, v: Brah in Coombes, 2000), ki pravi, da so vse kulture vedno hibridne in da je potemtakem hibridnost brez pomena pri opisovanju kulture, saj izraz sam na sebi kulturo muzealizira, kakor da bi bila »stvar«. Kultura je dejansko analitični koncept in je v svojem pomenu vedno hibridne narave, saj ga lahko primerno razumemo le kot zgodovinsko izbojevano in pridobljeno kreacijo bolj ali manj koherentnih simboličnih in družbenih svetov (Werbner, 1997, 15, v: Brah in Coombes, 2000). Nekateri menijo, da se hibridnosti kot konceptu lahko odpovemo, ker naj čista kultura ne bi obstajala in ker so vsi kulturni repertoarji sestavljeni. Podobno tudi nekateri drugi (Gilroy, 1993, 2, v: Brah in Coombes, 2000) opozarjajo na sestavljenost in »mešanost« kultur in izpostavljajo, da so pojmi »kreolizacija, *métissage* in hibridnost« bolj nezadovoljivi načini poimenovanja procesov kulturnih mutacij in nemirnih diskontinuitet, kot da bi dejansko omogočali preseganje rasializiranih diskurzov in izogibanje pastem esencializacije.

Naša raziskava je pokazala, da zaradi socializacije oziroma akulturacije v domnevno različne kulturne repertoarje doma in staršev ter »nove« repertoarje vrtca,

šole (v katerega so se socializirali v procesu izobraževanja v državi, kamor so se priselili starši in se razlikujejo od domačih kulturnih repertoarjev) in širšega okolja posamezniki lahko kreativno upravljajo z več kulturnimi repertoarji in se vedejo skladno z vsakokratnimi zahtevami družbenih skupin, v katerih se znajdejo. Pogosto te procese v emskem⁹ smislu pojasnjujejo kot »mešanje kultur«, kar je mogoče opaziti tudi v vsakdanjih diskurzih domačinov na območju, kjer smo izvedli raziskavo z izbranimi sogovorniki. V nadaljevanju bomo pokazali, da se pojmovanja o heterogenosti v večini primerov razlagajo s kombinacijo domnevno čistih atributov kulture, etnije ali v posameznih primerih celo rase, kar se giblje nevarno blizu pastem rasializiranja in esencialističnim razumevanjem sestavljenosti in mnogoterosti kultur.

Nekateri antropologi so za razlago o interpretiranju »večkulturnosti« uporabljali koncept *bricolage*, s katerim želijo opozoriti na problematično reificirano razumevanje kulture in ki izpostavljajo dinamične, nenehne ter aktivne procese kreiranja, rekreiranja, inventiranja in invertiranja kar najrazličnejših repertoarjev kulture.

Pojem, ki ga je v filozofsko-antropološki misli razvil v koncept Claude Lévi-Strauss (2004) v delu *Divja misel* iz leta 1962, je sprva uporabil predvsem za opis različnih načinov mišljenja in poudarjanje razlike med znanstvenim in mitološkim mišljenjem oziroma za znanost o konkretnem. Pozneje se je uveljavil tudi v sociologiji kulture, zlasti v okviru Birminghamske šole in njenega centra za sodobne kulturne študije (Foley, 2010). S tem izrazom so raziskovalci ilustrirali iznajdljivost pri »re-zanju« in »mešanju« repertoarjev in stilov iz različnih kultur, časov in krajev, kar je bilo značilno za mlade. Izraz *bricolage* je bil pogosto uporabljen kot metafora med antropologi (Okely, 1983; 2010), sociologi, v študijih dizajna (Louridas, 1999) in menedžmenta (Le Lorne, 2005), s čimer so označevali predvsem kreativno in intencionalno zbiranje »prvin« iz različnih, domnevno »avtentičnih kulturnih repertoarjev«. Okely (1983; 2010) je pojem uporabila v okviru specifične študije etničnosti Ciganov-Popotnikov, z namenom poudarjanja sestavljene in gibljive narave kulture, saj kulturo oblikuje raznovrstnost. Njena zastavitev pojma pojasni, da ljudje – pripadniki različnih družbenih in etničnih skupin –, kreativno kombinirajo kulturo, opredeljeno za lastno njihovi skupinskosti, s pomočjo sposojanja in kombiniranja različnih repertoarjev, ki so sicer heterogeni, a so oblikovani koherentno. Pojem *bricolage* so raziskovalci razvili tudi za prepoznavanje razmerij moči v družbi in ga kot takega nekateri uporabili za pojasnilo odtujenosti v družbi med marginaliziranimi skupinami (Comaroff, 1985, v: Foley, 2010; Okely, 1983; 2010; Hebdige, 1979, v: Foley, 2010; Hall, 1979, v: Foley,

9 Z izrazoma emsko in etsko socialni antropologi pojasnjujejo kontraste med razlagami s pomočjo domačijskih modelov opisa realnosti in modelov, ki so jih postavili opazovalci za opis in primerjavo sociokulturnih sistemov. Emske analize poudarjajo subjektivne pomene v socialni skupini, etske analize pa označujejo modele analitikov, ki za opis realnosti uporabljajo svoje teoretske koncepte in kategorije (Seymour-Smith, 1986, 92).

2010). Pojem uporabljajo tudi za opis procesov, s katerimi označujejo uporabljanje objektov okoli njih, z namenom zbiranja in kombiniranja vzorcev iz različnih virov ter asimiliranja idej z namenom oblikovanja nečesa novega in uporabnega (Le Loarne, 2005)¹⁰. Nekateri vidijo pojem kot metaforo, ki označuje nepredvidljivosti bodisi zunanjih vplivov, omejitev in/ali neprijetnosti zunanjega sveta, bodisi notranjih posegov, v obliki idiosinkratične kreativnosti ustvarjalca (Louridas, 1999, 5).

METODOLOGIJA IN INTERPRETACIJA RAZISKAVE

V mesecu in pol smo trije sodelavci¹¹ izvedli 20 intervjujev z ljudmi, ki so bili v svojem okolju med drugim znani po svojem večkulturnem in večetničnem poreklu. Poiskali smo jih s pomočjo metode snežene kepe. Izbrani so bili odrasli sogovorniki¹², ki so imeli vsaj enega od staršev z migrantskim poreklom in ki so se rodili bodisi v državi, od koder so izhajali njihovi starši in so prišli v svojem otroštvu v Slovenijo, bodisi v Sloveniji. Izvedli smo intervjuje z imigranti oz. njihovimi potomci iz globalnega Juga – Južne Amerike, Afrike in Azije. Poleg tega so bili starši naših sogovornikov iz nekdanje SFRJ in tudi iz vzhodne Evrope. Kraje izvedbe pogovora smo priredili željam sogovornikov: intervjuvali smo jih pri njih doma, v službi ali na lokaciji po izbiri naših sogovornikov. Po želji smo sogovornike povabili tudi v kabinet raziskovalcev, saj smo želeli oblikovati okolje, ki bi jim ustrezalo. Intervjuje¹³ smo posneli, nato pa smo jih transkribirali¹⁴.

Sogovorniki so bili le približno enako zastopani po spolu: sodelovalo je enajst moških in devet žensk. Deset se jih je rodilo v Sloveniji, 6 v domovini enega izmed njihovih staršev ali drugod, 4 pa niso podali podatka o državi rojstva. Večina je bila stara med 21 in 30 let: 8 oseb je bilo starih med 26 in 30 let, 7 med 21 in 25 let; od 31 do 35 let so bili stari 3 sogovorniki. 2 sogovornika sta bila stara 40 let in več. Rojeni so bili v sedemdesetih letih (8 oseb) in osemdesetih letih (6 oseb) letih 20. sto-

letja. Pet se jih je rodilo v šestdesetih letih in 1 v devetdesetih letih 20. stoletja. Vsaj enega od njihovih staršev bi lahko opredelili za migranta, saj so se očetje, matere ali celo oboji priselili na ozemlje današnje Slovenije; večina je imela priseljena oba starša (8), sicer pa so se priselili samo očetje (7) ali le matere (3). Med dvajsetimi sogovorniki je bilo 5 ljudi, ki so imeli vsaj enega starša afriškega porekla. Štirje sodelujoči so bili potomci vsaj enega starša, ki se je priselil iz azijskih držav. Trije respondenti so bili potomci južnoameriških migrantov, 7 ljudi je bilo potomcev staršev priseljencev iz nekdanjih republik oz. avtonomnih pokrajin bivše SFRJ, ki so večinoma prišli v Slovenijo pred razpadom nekdanje skupne države. Med respondenti je bil 1 potomec staršev, ki so imigrirali iz bivše ZSSR. Intervjuvance smo izbirali pretežno v Istri, predvsem v obalnih mestih in njihovi okolici, ter v posameznih primerih tudi v osrednjeslovenski regiji, v Ljubljani in okolici.

Iz segmentov življenjskih zgodb

V nadaljevanju bom predstavila segmente iz življenjskih zgodb respondentov iz Azije, Afrike in Latinske Amerike, ki pa jih zaradi majhnosti slovenskega nacionalnega prostora in zagotavljanja anonimnosti ter zahtev po kodiranju lahko predstavim le deloma. V tem delu članka se bom posvetila zaznavanju kulturne in etnične razlike, kot so jo videli naši intervjuvanci ter izrekanju o posedovanju skupnih kulturnih repertoarjev, glede na katere razumejo svoj lastni položaj in pripadnost.

Posebne pomena je bilo dejstvo, da so nekateri posamezniki bili potomci ljudi iz nekdanjih neuvrščenih držav, ki jim je takratna SFRJ dala štipendijo in so takorekoč pripadali političnim in ekonomskim elitam. V nekdanjo državo so prihajali politični sodelavci nekdanjih vlad: *Ja, ja, moj oče je bil ... mmm ... v bistvu je ... delal, v kabinetu takratnega predsednika /.../, v bistvu je [ime države] nameravala prenest jugoslovanski sistem v [ime države] in so v bistvu zato svoje najboljše*

10 Le Loarne (2005) tudi poudarja, da se *bricolage* opredeljuje in uporablja znotraj različnih raziskovalnih okvirov in pristopov ter ob tem izpostavlja, da gre za nestabilni »izraz«, katerega meje niso jasno definirane. Raziskovalci naj bi še vedno razpravljali, ali bi *bricolage* lahko bil koncept ali je zgolj etiketa oziroma ali je uporabljan bolj kot metafora.

11 Pri projektu sta v fazi intervjuvanja sodelovala tudi Eva Brajković in Tomaž Gregorc, oba diplomirana antropologa in kulturologa, ki sta bila v času intervjuvanja zaposlena kot asistenta na projektu.

12 Za opis uporabljam moški spol, s katerim je mišljena nevtralna raba spola.

13 V poglobljenem intervjuju smo želeli rekonstruirati sogovornikovo biografijo od prihoda njihovih staršev v državo, v večini primerov nekdanjo SFRJ Jugoslavijo. Zanimal nas je čas prihoda njihovih staršev in razlogi za selitev. Povprašali smo o spominih na prve vtise ob prihodu v državo, o družbenih mrežah, ki so bile ljudem v morebitno pomoč ter o prvih spominih na družinsko življenje v novem okolju. Zbirali smo podatke o izobraževanju in mnenja o šolanju: zlasti o izboru in kvaliteti šole ter o zaznavi odnosov med vrstniki in učitelji. Pripovedovali so nam, kdo vse jim je pomagal pri oblikovanju učne in izobraževalne poti in s kakšnimi ambicijami so izbirali svoje odločitve, ki so prispevale k doseženi izobrazbi. Prav tako smo sodelujoče v intervjujih spraševali o vstopanju na trg dela, o načinih, kako iščejo delo oziroma zaposlitev in kam vse se obrnejo pri iskanju dela. Prosili smo jih za podrobnejše opise njihovih izkušenj ob razgovorih za delovno mesto. Zanimalo nas je, kako so našli zaposlitev in kako vidijo specifične razloge za njihov življenjski položaj in zaposlitveni status, v katerem so bili v času izvedbe intervjuja. Pobarali smo jih tudi po osebnem zadovoljstvu z delom in ustreznosti dela glede na doseženo stopnjo izobrazbe ter o odnosih s sodelavci na delovnem mestu. Preverjali smo, s kakšnimi morebitnimi težavami se spopadajo in na kakšen način jih presegajo.

14 Za raziskavo je vsak partner prevedel intervjuje v angleščino in jih nato poslal vodilni instituciji, Univerzi v Milanu. Analitična obdelava intervjujev ni bila predmet projekta, saj smo zaradi pretežno aplikativne narave projekta zbirali naracije predvsem z namenom razvijanja gradiv.

kadre poslali v Jugoslavijo študirat. Prav tako so v nekdanji državi študirali tudi potomci politikov vplivnih družin, med katerimi so prihajale tudi ženske. Tako je hči nekega senatorja in mati ene izmed intervjuvank prišla študirat iz Latinske Amerike, saj je materin oče poslal v Evropo večino svojih otrok obeh spolov: Teta se je izobraževala v Franciji, stric se je v Nemčiji. Ta drug stric je menda tudi šel v Francijo ... En drug stric je tudi šel v Nemčijo ... En stric je šel celo v Zagreb /.../. Vem, da živi zdaj na Švedskem z ženo. Večina staršev sogovornikov, ki so študirali v nekdanji državi, je tukaj tudi ostala, ker so si oblikovali družino. Nekateri so ostali tudi iz drugih razlogov. Nekdo od bivših štipendistov je npr. ob spremembi režima v njegovi izvorni državi postal politični oporečnik in bi mu grozila deportacija iz SFRJ. Zaradi svoje pripadnosti bivši politični eliti je zaprosil za politični azil, ki ga je tudi dobil: No, in je leta 65 je potem prišlo do puča /.../. Pač moj oče je imel takrat možnost ali se vrnit v [ime države], s tem da bi ga verjetno zaprl /.../. In potem, ker se pač ni vrnu, je dobil dekret, da mora v 48 urah Jugoslavijo zapustit in it al v Albanijo al na Kubo.

Vzdrževanje vezi številnih migrantov prve generacije bi lahko označili za transnacionalne (Glick Schiller, Basch in Szanton Blanc, 1992), saj so s svojimi starši in njihovimi sorodniki ohranjali stike, velikokrat pa so živeli translokarno (Čapo Žmegač, 2003), četudi stiki niso bili pri vseh enako pogosti in četudi so se pri posameznikih stiki reducirali iz različnih razlogov. Nekateri so svoje stike s sorodniki iz političnih razlogov začasno prekinili; tako je bilo v primeru osebe, ki je zaradi statusa političnega begunca težko komunicirala s svojimi starši in drugimi sorodniki. Vendar so jih ponovno vzpostavili v sredini devetdesetih let 20. stoletja, ko se je spremenil politični režim in je mobilnost nekdanjih političnih oporečnikov spet mogoča: *Od leta 61 do 95 [oče] sploh ni bil nikol v [ime države], ne. Medtem ko sem pa svojo družino, iz [ime države], pač s staro mamo smo [vzdrževali stik] prek pisem, ampak teta in stric sta pa tko al tko, ker ma moj stric tud tak položaj ... pripotovala. No, tko da z njimi smo se tud [srečevali].*

Vzdrževanje vezi številnih migrantov prve generacije bi lahko označili za transnacionalne. Nekateri posamezniki so bili v SFRJ povabljeni k zastopstvu podjetij, zaradi česar so že tudi v preteklosti potovali med več državami. Tako je oče ene izmed sogovornic potoval med azijskimi državami in nekdanjo Jugoslavijo, predvsem zaradi ekonomskih razlogov in poznavanja azijske kulture na pobudo delodajalca: *Leta 83 [je oče] šel nazaj ... kot predstavnik [ime podjetja] za Azijo in je potem tud tam ostau. Nato je nekaj let živel življenje transnacionalnega imigranta, na obeh lokacijah hkrati, saj je imel*

družino v Aziji in v Sloveniji, ki jo je redno obiskoval: Oče je hodu dvakrat, trikrat na leto nazaj službeno ... in potem še mene vzel pač zravno ... jst sem dol hodila.

Tudi pri nekaterih drugih sogovornikih je vsaj eden od staršev odšel nazaj v svojo domovino, v nekaterih primerih tudi zato, ker so se emocionalne vezi med starši zrahljale ali pa je nekdo tam imel boljše ekonomske pogoje za bivanje. K tem odločitvam je prispevalo tudi dejstvo, da je bil slovenski trg premajhen za specifično ponudbo, vsaj za enega izmed staršev sogovornikov: *Oče je umetnik, umetnost ni na takem nivoju tukaj, v [ime azijskega mesta] je umetniški trg velik, odprt. Glede njegovega poklica tukaj je bil problem, drugače pa kar v redu, imel [je] svoje ljudi.*

Posamezne družine so živele kot transnacionalni migranti z vso družino, saj so starši lažje delali in živeli med državama obeh staršev kakor v eni sami, ker so boljše poznali kulturo okolij, iz katerih so prihajali. Nekaj posameznikov, ki so prišli študirat v nekdanjo državo, se je vrnilo v domovino takoj po končanem študiju: *V bistvu je [oče] prišel študirat in sicer je študiral, mislim tukaj v Sloveniji strojništvo, nato pa je šel nekam v eno državo bivše Jugoslavije, pač kjer so imeli specializacijo za [poklic] ... Nato je odpotoval nazaj v [ime afriške države].*

Izobraževanje v različnih jezikih in okoljih

Večina sogovornikov se je šolala vsaj del časa v Sloveniji, v slovenščini, nekateri pa v italijanščini, v šolskem sistemu italijanske narodne skupnosti. V njihovem življenju je pomembno znanje številnih jezikov ter poznavanje različnih kulturno-jezikovnih repertoarjev, kar je zlasti vplivalo na odločitve v izobraževalni karieri, iskanju dela in zaposlovanju v transnacionalnih družbah¹⁵. Potomci afriških in azijskih imigrantov so bili rojeni staršem z večjim kulturnim kapitalom in so se šolali tudi v Franciji, Angliji, v ZDA ter v Italiji, npr. v Trstu, kjer so študirali v tujih jezikih. Brata sta se rodila v Sloveniji očetu iz ene izmed afriških držav in materi iz severne Slovenije. Njuna mati je moža spoznala na obisku pri očetu, ki je začasno delal na Bližnjem vzhodu. Delno sta se šolala na slovenski obali, v šolah italijanske narodne skupnosti: na izbor šole v italijanskem jeziku je vplivala večja možnost mobilnosti, saj je nato družina, ki je veliko potovala v tujini iskala možnosti šolanja v takšnem jeziku, da bi se lahko izobraževala kjerkoli. Šolala sta se tudi v afriških državah, prav tako v šolah z italijanskim jezikom, pozneje pa tudi v Italiji in Angliji: *Sva študirala v Trstu. Zdej pa sem se vpisal na magistrski študij tle v Ljubljani in naprej bom tu nadaljeval tle pot, ker me zanima videt sploh naš sistem.*

15 Izobrazba sogovornikov, potomcev imigrantov je bila različna. 10 oseb je imelo srednješolsko izobrazbo; nekateri so tudi še študirali; 4 so imeli končano osnovno šolo, 5 pa visoko. 1 oseba je imela končan magistrski študij. Izobraževali so se na ekonomskem področju, v bančništvu, v tujih jezikih, na pravnem področju, v komerciali, na področju upravljanja, družbenih ved, v inženirskih, medicinskih poklicih in v umetnosti. Številni so na tem področju našli tudi zaposlitev oziroma priložnostna dela.

Podobno se je tudi moški egiptovskega porekla šolal v italijanski narodni skupnosti, vendar zato, ker je bila njegova mati pripadnica italijanske narodne skupnosti. Drugi potomci imigrantov iz afriških in azijskih držav so se izobraževali v tujih šolskih sistemih, saj jih je 6 odšlo na šolanje v tujino po končani srednji šoli; nekateri so se občasno v tujini šolali že prej. Na izbor študija ni vplivalo zgolj obvladovanje jezika, pač pa tudi kulturni kapital staršev in njihovo delovno okolje, saj so sprejemljivost študijskih izbir svojih otrok videli predvsem v podobnostih in bližini s svojimi poklicnimi krogi: *Mislím ... še posebej lje na študij vplival moj oče, zanjša sta bila sprejemljiva študija zame samo mednarodni odnosi in pravo, ne. On se je precej v takih diplomatskih krogih ves čas gibal, in je blo to nekaj normalno, pa tud mene osebno je to najbolj zanimal ... Mogoče zato, ker so tudi moji doma bili ves čas zelo politični, tudi moj star oče je bil zelo političen ...*

Prav tako je bil izbor njihove študijske poti povezan z možnostmi poznejšega zaposlovanja, saj so šolanje v tujini povezovali z eventualnim delom za tuje delodajalce. Številni so zaradi govorjenja več jezikov imeli odlične možnosti za zaposlitev v mednarodnih službah: *Po magisteriju na Nizozemskem ... sedaj sem član uprave v [ime sklada] skladu, družbe za upravljanje, pokrívam tudi pravno področje.*

Potomka azijskih migrantov je povedala, da pri izbiri svojega študija ni imela neomejene izbire, saj je morala upoštevati usmeritve svojih prednikov, ki so sprejemali zgolj izbiro, povezano z družinsko tradicijo: *V osnovno šolo sem ... in v gimnazijo sem hodila tukej. Jz sem v bistvu šla [v tujino] kot študent ekonomije. No, jz sem šla pa s komunikologijo domov in sem rekla: »To je to!« in »Jz bom šla to!«. Moj stric je reku: »Prou, ampak zberi še neki zavrñ«. In jz sem si zbrala komunikologijo kot glavni študij, marketing in piar kot minor, se prav, za zavrñ. Moj stric je reku: »Ok, piar je nekaj... mmm... v ... vzponu«, ne... ta... izobrazba, poklic.*

Delo znotraj posebnih ekonomskih niš

Nekateri sogovorniki so se spomnili pripovedi svojih staršev o njihovih preživetvenih strategijah po prihodu v SFRJ, ki so imeli zaradi posedovanja tujih potnih listov nekoliko specifičen položaj. Sogovornica je o podjetnosti svojih staršev kmalu po prihodu v tedanjo Jugoslavijo, kjer so za državljane veljale omejitve glede prinašanja blaga iz tujine, pripovedovala takole: *Vem, da so hodil čez mejo velik kupovat, ker takrat moja dva starša sta bila [tuja] državljana in sta lahko hodila čez mejo stvari kupovat in jih vozit v Slovenijo, [s tujim] potnim listom. Tko da vem, da so švercal vse, od kave pa do pomaranč, toalet papirja.*

V ekonomskih nišah (Okely, 1983), kjer so delovali tudi s ponudbo t. i. etničnega blaga, so lahko uveljavljali svojo prepoznano kulturno razliko v smislu obvladovanja posebnih kulturnih repertoarjev, ki so jih uveljavljali na primer v t. i. etnični umetnosti. Sogovorniki so

se ukvarjali z umetniškim in glasbenim udejstvovanjem, pri čemer je bil v osredju tudi »etno« slog.

Številni so povedali, da so pri svojem iskanju dela našli priložnost zlasti v ponudbi »etno« dobrin: *Mami je hodila v [ime države], pa [blago] je kupvala, pa pol tle rezala, pa šivala, pa rute iz tega delala, pa prodajala, da se je dal prežvet. Takrat je bil največji problem, da moji niso mogli kupt stanovanja v Sloveniji, ker sta bla tujca.*

V teh ekonomskih nišah so lahko uveljavljali tudi svojo prepoznano kulturno razliko v smislu obvladovanja posebnih repertoarjev, ki so jih uveljavljali tudi v t. i. etnični kuhinji, ki se je v slovenskem kulturnem okolju pojmovala eksotizirano: *Štir [ime azijske etnične kuhinje], kuharje ... smo ... najdl, po vezah in poznanstvih ... natakaje.* Podobno priložnostno zaposlitev, vezano na etnično poreklo, najdejo lahko tudi potomci afriških imigrantov, zlasti v barih in v filmski industriji: *On si je to zamislu [za delo v afriškem baru], meni ni bilo nič kaj, so bile Afričanke, smo bile. Ampak jaz sem takrat dejansko rabila službo, ni bilo tako, ej daj pa pridi pa tako /.../. Ne, ne, isto neprofesionalno.* Ob tem so nekateri omenjali rasializirano razliko v telesnem zunanem videzu, t. i. »etno looku«: *Kaj jaz vem, to je spet tako, da me kakšna prijateljica pokliče pa reče: »Kaj bi prišla, ker mam prav take barve, pa bi rabla tvojo kožo?«. Ampak to se meni ne zdi rasistično [se nasmehe], to je čisto tako praktičnega pomena /.../. Ja tako, kakšne fotošutinge imam za kakšne modne kataloge, pa tako.* V bistvu gre v zadnjem primeru za kreativno uporabo svojega specifičnega zunanjega videza, ki se ga postavlja za specifični vidik neprehodne etnične razlike, ki se jo lahko razume kot razliko v rasi (Šumi, 2000). Podobno kot sogovornica z afriškim poreklom je tudi sogovornik z azijskim očetom nekoč unovčil njegovo zunanost, ki je aspekt etnične razlike: *Dva projekta sta bila taka [prasne v smeh] pač, sem bil Kitajski cesar.*

Seznanjenost z različnimi kulturnimi repertoarji

Zanimalo nas je, kako sogovorniki presojujejo svojo kulturno razliko: ali se jim zdi, da jo je smiselno izpostavljati ali pa je boljše, če jo poskušajo (v kolikor je to mogoče) prekriti oziroma ignorirati. Ob koncu so bili vprašani še o svojih lastnih opredelitvah glede kulturne bližine s krajem, od koder so oni ali njihovi starši prišli. Bili so naprošeni, ali lahko navedejo eksplicitni primer, ki pojasni, da je »raznolikost« oziroma »drugačnost« v njihovih okoljih lahko tudi prednost. Večina sogovornikov, z redkimi izjemami, je sicer že v otroštvu spoznala tudi jezik in kulturo iz države izvora svojega starša (ali obeh), vendar pa niso vsi starši enako intenzivno vztrajali na transmisiji kulturnih repertoarjev na svoje potomce niti jih niso intenzivno učili svojega lastnega jezika od zgodnjega otroštva, saj so v družini govorili različne jezike.

Intenzivneje so kulturo obeh staršev (v kolikor so bili starši iz različnih okolij) poznali zlasti tisti, ki so se v

državi svojega starša tudi rodili, jo obiskovali, se v njej določeno obdobje svojega življenja tudi šolali in obdržali stik s sorodniki. Pri njih je bilo opaziti zlasti skrb, da se povezanost s to kulturo ne bi izgubila: *Vzdržujem stik z [ime azijske države] ... Neka poznanstva sem še ohranjal, zdaj imam nova poznanstva, ki se niso takrat oblikovala, drugač pa sem v neprestanem stiku z [ime azijske države]. Ne vem, vsaj enkrat na leto grem tja, al na obisk k očetu al pa tudi tko, vsaj da mal tudi jezik obnovim, ker začenja bledet vse skupi.* Nekateri so imeli priložnost nenehno vzdrževati stike tudi s svojimi starimi starši in so poznali tudi njihovo kulturo. Tisti, ki so izrazili, da je bilo njihovo poznavanje kulture svojih staršev slabše, so se bolj intenzivno začeli ukvarjati s spoznavanjem kulture svojih prednikov v svoji dobi odraslosti, ko so začeli turistično obiskovati »izvirne« države svojih staršev ali starih staršev, ali pa se s kulturnimi repertoarji spoznavajo kot obiskovalci spletnih strani, preko medmrežja in filmov ipd. Tovrstne pripovedi lahko interpretiramo kot pripovedi o vračanju, ki je začasno, lahko je zamišljeno ali dejansko, kot krajše bivanje za čas počitnic; te naracije so podobne drugim zgodbam migrantov druge generacije o mobilnosti vračanja (*return mobilities*) (King in Christou, 2011).

Ena izmed sogovornic je eksplicitno izpostavila svoje občutenje osamljenosti, ker ji je manjkala kulturna bližina sebi podobnih ljudi, saj očeta ni poznala od ranega otroštva in z njim ni imela stikov: *[Ko] sem bila mičkена, to zavedanje drugačnosti je bilo težje, jaz sem živela v [ime kraja na Primorskem], tam ni bilo nobenga ... MTV-ja ni bilo. Zdaj je čisto drugače ... Tudi za K-ja [ime sina] /.../. Jaz nisem vedla, ma kje je ta Afrika, kje je to. Sem se počutila mogoče kot en marsovc.*

O vračanju na celino prednikov je eksplicitno govorila le sogovornica, ki v svojem zgodnjem otroštvu ni poznala očeta in tudi ni imela stika z njegovo kulturo, niti je z Afriko ni seznanjala njena mati. Družina njene matere je bila iz ruralnega okolja in med njimi se je zaradi svojega videza velikokrat počutila zapostavljeno. Zaradi zavedanja svoje drugačnosti se je počutila popolnoma sama, saj je bila v svojem okolju edina s takšnim videzom: *Jaz res nič nisem vedla o temu. Zelo malo ... o kulturi, nekih koreninah, o neki pripadnosti ... Jaz sem šla potem atija obiskat pri devetnajstih letih in potem se mi je vse tako nekaj na mesto zložilo. Definitivno imam večji občutek, da sem Afričan, da spadam tja, kot pa da sem Slovenec /.../. Zdaj sem se pa navadla, nekaj sem se pomirila s temi mojimi koreninami ... [Pri tem je bila pomembna] Afrika! Cela! Afrika.*

Pozneje, ko je s pomočjo družinske prijateljice vzpostavila stik z očetom in polbrati in polsestrami, je govorila o vračanju: Gre za emsko kategorijo in v njenem primeru pomeni tako dejansko obiskovanje družine ali iskanje možnosti za delo v Afriki. Za krajši čas je tudi odšla delat med bolnike, okužene s HIV v eno od afriških držav, prav tako pa tudi v prihodnosti načrtuje turistično potovanje z družino, saj meni, da morajo tudi

njeni otroci poznati Afriko. Vračanje v njenem primeru pomeni tudi čisto emocionalno in imaginativno potovanje.

Skorajda vsi sogovorniki so izpostavili pomembnost obvladovanja jezika obeh svojih staršev. Čeprav večinoma obvladajo več tujih jezikovnih kodov, kar je gotovo povezano tudi z njihovo izobraževalno biografijo, je pri številnih znanje jezika povezano tudi z iskanjem identitete ter željo po obvladovanju tistih kulturnih repertoarjev svojih staršev, ki jih po lastnih izpovedih niso pridobili dovolj, saj njihovi starši niso dosledno vztrajali, da bi jih naučili svojih navad in specifičnega vedenja. Izpostavljali so, da je znanje jezika staršev izjemnega pomena pri obvladovanju kulturnih repertoarjev prednikov. Tisti, ki se jezika niso dobro naučili, skušajo pri manjkajoči kompenzirati ob pomoči elektronskih medijev sedaj sami. Poleg obvladovanja jezika so pogosto poudarjali tudi pomen specifičnih navad, ki so povezane s pripravo in uživanjem hrane. Le redki so na vprašanje o poznavanju kulture odgovorili, da niso vzgajani skladno z »obema kulturama«, vendar pa prepoznavajo specifično vedenje staršev, ki je skladno z njegovimi kulturnimi pripadnostmi in jim pripisujejo *drugost*.

Posameznica, ki ima oba starša azijskega porekla, pozneje pa je dobila očima Slovenca, večinoma zlahka deluje v različnih kulturnih repertoarjih: *Se pravi, jz sm mela srečo to, d sem spoznala obe kulturi ... k sem tuki odrasčala, k sm mela tuki prijatle, smo hodil v Ž. [kraj prebivanja družine očima] za veliko noč, za božič za pomembnejše praznike. Po drugi strani pa sem imela tud srečo, ker sem hodila k očetu v [državo izvora očeta] in sem tm spoznavala tud [ime države] kulturo. Moja mama se je naučila tudi peč potico, pa pirhe smo barval tko. Ubistvu sem bila izpostavljena ... obem kulturam, a ne.*

»Mešanost« in »baštardizacija«: rasializacija kot vidik etnične razlike

Zanimalo nas je tudi, kako naši sogovorniki reflektirajo svoje izražanje, ki ga morda drugi ljudje velikokrat razumejo kot »drugačnost«. Sogovorniki so o svoji multikulturalnosti govorili z emskimi kategorijami mešanosti, s čemer so ciljali tako na etnični kakor tudi na kulturni aspekt sestavljenih identitet. Izkazalo se je, da je v diskurzih o drugačnosti ponekod mogoče zaznati tudi protiimigrantski kulturalizem, diskriminiranje na etnični podlagi ali kar odkrito rasializiranje. Med drugim smo sogovornike eksplicitno vprašali o predsodkih in morebitni diskriminaciji zaradi njihovega domnevnega tujega porekla, ki ga drugi ljudje opazijo kot manifestacijo različnega zunanega videza, npr. kot razlike v pigmentaciji kože, strukturi las in obliki obraza. Njihovo vidno razliko so drugi ljudje iz njihovih okolij pogosto rasializirali. *Na to sem tako navajena, da sploh ne reagiram več. A recimo vedno sem imela določene vzdevke, v osnovni šoli sem bila Pokahontas, po raznih risankah... se niti ne spominjam več. Tudi mojo sestro*

so klicali tako, na to sva se vedno smejala. A vedno sem bila nekaj: mulatka, Kitajka, Tajka, Japonka. Vse, samo [ime azijske države] ne.

Nekateri sogovorniki rasializacije svojega zunanjege videza ne jemljejo negativno, pač pa diskriminacijo subvertirajo in ji dajejo tudi pozitivno konotacijo. Prav zaradi posebnega eksotičnega videza naj bi imeli veliko prednost in naj bi zato bili tudi bolje sprejeti. Tako je sogovornica svoj rasializirani videz opredelila za pozitivni aspekt svoje spolne identitete in pomemben atribut svojega zdravja ter odpornosti proti boleznim: *Sem pač »baštarda«, kot psi, ki so lepi in pametni [smeh] ... Hecam se malo [smeh]. Bolna nisem nikoli, tako kot pravi »baštardi« [smeh] /.../. Nisem »čista« pol Azijka. Oče od mojega očeta je Španec, zato imam španski priimek ... Oče je iz [ime azijske države], njegova mama pa je bila »četrt« Kitajka, če se ne motim. Pač »baštarda«. A po pravici povedano se ne spominjam nobene negativne izkušnje zaradi videza ... To pa verjetno zato, ker sem ženska. Ker ženska še vedno velja, če je recimo na pol Azijka, za eksotiko, moški pa je bolj tujec.*

V podobnem smislu je drug posameznik izpostavil svojo »mešanost« kot posebnost, ki je omogočala večjo sprejetost v družinah obeh staršev, v obeh državah: *Mi smo bli mešani. Mama Slovenka, oče [iz ime ene izmed afriških držav]. Ne vem, kako bi sprejeli nekoga, ki bi bil čist iz tujine ven, ne. Ker mi smo meli vedno ... mama je Slovenka recimo, smo bli znani preko [njene] družine /.../ Ma po resnici povedano, mi smo bli, ko smo bli tle v Sloveniji, ponosni da smo [iz ime afriške države]. V [ime afriške države] smo bli pa ponosni, da smo Slovenci ... Jaz osebno vedno gledam, da, neki si mel posebnega, napram drugim ...*

Doživljanje drugosti in diskriminacija

Doživljanje diskriminacije in izpostavljanje drugosti v negativnem smislu so sogovorniki pojasnili s svojim etničnim poreklom, pa tudi s svojim specifičnim kulturnim repertoarjem, ki si ga delijo pripadniki subkultur mladih, v katerem so videli razlog za slabo sprejemanje pri drugih ljudeh: *Če že buljijo, to ni zaradi tega, ker sem pol-Azijka ampak zaradi stila oblačenja ali pirsingov.*

Glede svoje drugosti so se izražali zelo različno. Nekateri sogovorniki z bolj reflektiranimi mnenji ter z izobrazbo s področja sociologije, kulturnih študijev ter antropologije niso uporabljali metafor mešanja kultur, kot so hibridnost in *bricolage*, četudi so jim bili pojmi morda znani. Prav tako se niso hoteli opredeljevati glede različne etnične ali nacionalne pripadnosti in so zavrnili različne kategorizacije, z izjemo kulturne: *Tako da glede na nacionalnost se nikakor ne počutim, ne. Počutim se kokr človek, ne, tle se pa moja kategorizacija konča, ne ... Ne, ne, nimam neke nacionalne zavesti, al pa kaj takmu podobnega. Ne vem, jaz sem bolj »no border no country« varianta.*

Dojemanje drugosti ni bilo reducirano zgolj na zunanji videz. Niso namreč vsi izpostavljali le pomena svojega izgleda, pač pa tudi drugačna imena in priimke. Tako je nekdo z azijskim očetom, po katerem ima tudi priimek povedal, da so mu pogosto pripisali albansko etnično pripadnost. *Ker sem se moral zaposlit v državni upravi na začetku, in je rekel: »Jaz sem vas mel na začetku za enga Šiptarja«. Neredko jih ljudje ogovorijo z vprašanjem, od kod so prišli ali pa se nanje naslovijo v tujem jeziku. Zarad videza ... mmm ... zdej itak je to, da prideš v kakšno restavracijo, pa te v angleščini, ne, vprašajo [smeh]. Čeprav moram priznat, da tud jaz naredim kdaj kaj tacga.*

Nekateri sogovorniki reakcij okolja ne povezujejo z diskriminacijo, četudi jo prepoznavajo pri stiku z drugimi ljudmi. *Diskriminiranega, če sem se počutil? [vzdih]. Ne, bi moral rečt, da nimam takih izkušenj. Poznam ljudi, ki se jim je to dogajalo, a mislim, da je v Sloveniji ta diskriminacija usmerjena bolj na druge ... Druga porekla, koker je azijsko.*

Pri sogovornikih ne gre za neopažanje ali celo za zanikanje diskriminacije, saj so pogosto izpovedali, da vedo za primere fizičnih napadov obritoglavcev, ki so jim bili izpostavljeni nekateri ljudje s temnejšo pigmentacijo kože. Vendar je večina za diskriminacijo občutljivih oseb zlasti izpostavila, da se diskriminacija lahko dogaja tudi ljudem na podlagi razredne pripadnosti in da se diskriminacija v skrajnosti, kot je fizično nasilje, lahko dogaja tudi iz drugih razlogov, kot je npr. aktivistično udejstvovanje v različnih subkulturah mladih. Ob fizičnem nasilju se velika diskriminacija dogaja predvsem pripadnikom nekaterih etničnih skupnosti, ki so opredeljene za avtohtone in potomcem priseljencev iz nekdanjih držav bivše SFRJ: *Vem pa, da se dogaja, vem, da je diskriminacija dosti prisotna v Sloveniji, ampak ... Tale Azija, [jo] kar sprejemajo, se mi zdi ... v primerjavi z Balkanom, al pa z Romi recimo.*

SKLEP

V pregledu teoretskih pojmov, s katerimi so znanstveniki pojasnjevali »mešanje« kultur smo poudarili posebno zadrego pri rabi pojma hibridnost, ki jo predstavlja dejstvo, da so bili omenjeni pomeni velikokrat vpleteni tudi v opredeljevanje drugosti, opredeljene na psevdbioloških ali na psevdorasnih podlagah.

Takšnih rasializiranih konotacij, kolikor nam je znano, pojem *bricolage* nima, saj so ga sprva uporabili predvsem za opis poudarjanja razlike med dvema načinoma mišljenja oziroma za razlago mišljenja v mitskem kot znanosti o konkretnem. Antropologi, ki so uporabljali ta koncept, so s tem pojmom opisali proces, značilen za sestavljanje, kombiniranje, spreminjanje, domnevno oblikovanje (dis)kontinuitet in kreacijo novih kulturnih repertoarjev, ki so bili oblikovani iz obstoječih komponent kulture. Izpostaviti je potrebno, da so pojmovanja o čistih in avtentičnih kulturah tako ali drugače vedno

ideološko motivirana. V slovenskem nacionalnem prostoru se ti pomeni velikokrat prekrivajo s pojmovanji nacionalnih ali regionalnih kultur. Ljudje lahko določene aspekte kulturnih repertoarjev vnaprej prepoznavajo kot specifične za določene družbene ali etnične skupine. Prednost obeh konceptov je, da opozarjata na heterogenost in kreativno sestavljenost kulture. Vendar je po mojem mnenju izraz hibridnost manj primeren zaradi specifičnega zgodovinskega konteksta kolonializma ter psevdorasnih konotacij, ki jih vsebuje. Pomen izraza hibridnost je v slovenskem jeziku v splošnem diskurzu močno zreduciran, pretežno na genetiko. Pomeni med drugim križanost in se po zgledu iz SSKJ-ja ter v splošni rabi uporablja za oznako potomca, katerega starši so imeli različno dedno zasnovo. V bistvu implicitno cilja na rasializacijo; dobesedno razumevanje razlage bi namreč pomenilo, da smo hibridni vsi ljudje; mar nimamo vsi staršev z različno dedno zasnovo? Hibride poznamo predvsem pri rastlinah (npr. hibridna krompir). Rastlinske hibride vzgajajo zaradi odpornosti proti škodljivcem, boleznim in na prilagajanje podnebju s ciljem po kakovostnem in čim večjem pridelku¹⁶. Izraz je danes prisoten v pridelovalni industriji hrane, kjer se denimo živila hibridnega porekla vrednostno presoja, tudi zato, ker vrste hibridnega porekla niso reproduktivne. S tem pojmom so lahko označene tudi križane vrste živali, katerih potomci prav tako ne morejo biti reproduktivni. Pojem se seveda uveljavlja v avtomobilski industriji: s hibridi označujejo vozila, ki kombinirajo obnovljive vire energije s klasičnim gorivom.

Iz navedenega razloga se mi zdi primernejši izraz *bricolage*, tudi zato, ker cilja predvsem na način mišljenja in je lahko uporabna metafora, s katero se opiše heterogenost in kompleksno zastavljenost oziroma »mešanje« kultur, kot bi z emskim izrazom rekli nekateri naši sogovorniki. Zadržek, ki ga lahko imamo ob tem je, da je izraz morda odveč, saj je že sam koncept kulture heterogen, kompleksen in sestavljen, in da vpeljava nadomestnih pojmov, s katerimi se izognemo rabi pojma kulture ne prispeva k ustrežnejšemu razumevanju sestavljenih identitet ali sestavljenih kultur, pač pa problem le premesti. Vse kulture so namreč sestavljene, predelevane, obnavljane ipd. Iz tega razloga se mi zdi bolj smiselno uporabljati koncept kulture in vztrajno pojasnjevati njeno komponirano, heterogeno in kompleksno naravo, na katero seveda vplivajo različni zgodovinski, nacionalni, socialni in politični konteksti ter različno motivirane ideologije.

Poseben problem, ki mu moramo raziskovalci posvetiti več pozornosti je refleksija lastnih rab pojmov, ki bi morali biti razumljeni kot analitske kategorije in ki jih ne bi smeli nereflektirano uporabljati v domačinskem smislu: podrobneje bi morali raziskovati prav domačinske pomeni, npr. mešanosti ali baštardizacije: kaj pomenijo, kako jih naši sogovorniki razumejo ipd.

Iz življenjskih zgodb sogovornikov je mogoče razbrati navezanost ljudi na različne prostore, ki pogosto kulturno enačijo z etničnim in se vežejo na nacionalno zamejene geopolitične prostore posameznih držav. Poleg tega se povezujejo njihova pojmovanja kulture tudi z virtualnim prostorom in manj s teritorializiranimi kulturami. Opisi se pogosto prekrivajo tudi z različnimi družbenimi prostori, v katerih živijo člani skupnosti naših sogovornikov. Ponekod o teh prostorih govorijo s pomočjo esencijaliziranih kategorij geopolitičnega prostora in etno-nacionalnih držav, ki jih enačijo s kulturo, kakor da bi bile kulture homogene in vezane na pripadnosti določenih azijskih, afriških, evropskih ali latinskoameriških držav. Poleg tega so v drugačnih kontekstih znotraj pripovedi posameznikov opisi njihovi kultur hibridizirani oz. so sestavljeni kot *bricolage*, saj je v oblikovanju poudarjeno oziroma izpostavljeno premišljeno izbiranje.

V razlagah sogovornikov gre pogosto za prekrivanje različnih kultur, za katere bi težko rekli, da jih je mogoče natančno in enoznačno omejiti. Ljudje si potem takem skreirajo kulture, za katere imajo občutek, da si jih delijo s sebi sorodnimi ljudmi in so sestavljene iz različnih repertoarjev, katerih vsebino pripisujejo tudi posameznim nacionalnim državam ali pa deteritorializiranim kulturam, sestavljenih iz vsebin in podob, ki so objavljene na globaliziranem omrežju v virtualnem prostoru. S kulturnimi repertoarji se seznanjajo prek filmov in umetnosti, prek virtualnih stikov na facebooku, pa tudi s pomočjo fizičnih stikov z ljudmi, ki jih velikokrat opredeljujejo zgolj z etiketo etno-nacionalne pripadnosti.

Opisi kulture pri sogovornikih so se skristalizirali tudi skozi opise različnih družbenih odnosov, zlasti tistih, ki so jih spleтали s svojimi sorodniki v Sloveniji, v domovinah starih staršev in sorodnikov staršev izven Slovenije, ki so jih sogovorniki postavljali v različne zgodovinske kontekste. S kombiniranjem repertoarjev, ki jih oblikujejo drugi ljudje, kot *bricolage* sestavljajo svoj kulturni repertoar, ki ga opisujejo bodisi okoli skristaliziranih podob (te podobe se zdijo podobne esencijaliziranim opisom nacionalnih kulturnih repertoarjev razlik in podobnosti v jeziku, oblačilnem kodu, hrani, religiji, gostoljubju ipd) bodisi okoli fluidnih metafor, ki se prav tako zgostijo okoli opisov slovenske zaprtosti in odprtih drugih kultur, skozi katere vstopajo različni ljudje.

Nedavno je bilo dokazano, da sta nacionalna ideologija in organizacija sveta v ločene nacionalne družbe-države, ki so vpisane na določene teritorije ter zaprte znotraj državnih meja, oblikovali tudi dominantni epistemološki okvir raziskovanja v družbenih znanostih, vključujoč tudi študije migracij. Študije so pokazale, da sta konceptualizacija prostora kot kontejnerja in metodološki nacionalizem proizvedla pristope v družbenih znanostih, ki so dominirali po drugi svetovni vojni in ki

16 Križanec, <http://sl.wikipedia.org/wiki/Križanec>. Primerjajte tudi SSKJ (2015).

so bili slepi za transnacionalne vezi, presegajoče nacionalne meje (Čapo, 2010, 19–20).

Z našo izvedeno raziskavo lahko pritrdimo, da še vedno prevladuje konceptualizacija prostora kot kontejnerja in da so bili naši sogovorniki velikokrat ujeti v metodološki nacionalizem, ko so govorili o svojih kulturah kot da bi šlo za nacionalne kulture. Delno lahko razlog za to pripišemo zasnovi evropskega projekta, ki je postavljala migrante v geopolitični okvir vsake od sodelujočih nacionalnih držav. Prav tako je bil metodološki imperativ zajeti ljudi, ki so iz globalnega juga, zato so bili koncipirani predvsem kot ljudje, ki imajo z določenimi državami vzpostavljene vezi preko porekla svojih staršev, manj pa je predmet našega zanimanja predstavljalo vprašanje, kateri aspekti so pomembni poleg tega pri sooblikovanju njihovih kultur. Deloma se je ujetosti v metodološki nacionalizem uspelo izmakniti sogovornikom, ki sta bila pripadnika t.i. mladinskih subkultur, kakor sta povedala sama in sta slednje izpostavila kot pomembni aspekt svoje sestavljene identitete.

Na retorično zastavljeno vprašanje v izhodišču članka, ki je tudi vodilo razmislek, ali se antropološki in drugi znanstveni opisi empiričnih dejstev kulture in diskurzi o »večetničnih« in/ali »večkulturnih« skupinah dovolj uspešno izmikajo različnim esencializmom oziroma naturaliziranim rabam kulture in etnije, bi morali odgovoriti, da je potrebno vložiti v premagovanje metodološkega nacionalizma dodatne intelektualne napore. Ne nazadnje, mar ni tudi zastavljanje raziskav, ki zajemajo migrante iz določenih delov sveta kot ključne sogovornike naših raziskav svojevrstni esencializem, ki bi ga lahko obšli, če bi jih pojmovali prvenstveno kot ljudi, ki prebivajo na določenih prostorih in če bi se posvetili analizi pojmovanj njihovih kultur, ne da bi jim vnaprej predpostavili etnični predznak. Poleg tega bi morali dosledno upoštevati dejstvo, da so vse kulture mešane ter da je smiselno ugotavljati heterogenost kulturnih repertoarjev, ki presegajo reduciranje na etnično pripadnost, kar je takorekoč inherentna kategoriji migrantov.

METAPHORS OF MIXING CULTURES IN LIFE STORIES OF MIGRANTS

Alenka JANKO SPREIZER

University of Primorska, Faculty of Humanities, Institute for Intercultural Studies, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: alenka.janko.spreizer@fhs.upr.si

SUMMARY

The article deals with collected life stories of the second generation of migrants or, rather, migrants and their descendants. In the first part I present selected anthropological theories on the metaphors of mixing cultures, particularly hybridization and the notion of bricolage. In the second part I present segments of the life stories of migrants and their interpretation of culture through the metaphors of mixing cultures; in this part the analysis is based on the formalist model of ethnicity. The purpose of this paper is to present a reconsideration of metaphors that illustrate mixing of cultures through the analysis of in-depth interviews conducted in the framework of the BRIDGE project. Primary focus is on the parts of the narratives that provide insight into the interpretation of cultural and ethnic differences, in connection with the management of different cultural repertoires. I point in particular to the representations that are created and used within the cultural repertoire of the interviewees, which are shared within various groups and used for their cultural and ethnic self-identifications or self-ascriptions. The article shows how individuals either defy the methodological nationalism and isomorphism of culture and limited national territory within some contexts or remain caught in them within others.

Key words: Second generation migrants, metaphors of mixing cultures, Istria, Slovenia, bricolage, hibridity

LITERATURA

- Ang, I. (2003):** Together-in-difference. Beyond diaspora, into hybridity. *Asian Studies Review*, 27, 2, 141–154. <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713613499> (01.02.2015).
- Baskar, B. (2004):** Rasizem, neorasizem, antirasizem : dvojni esej o tranzitivnosti navidezno protislovnih pojmov. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 32, 217/218, 126–149.
- Brah, A. & A. E. Coombes (2000):** Hybridity and its discontents: politics, science, culture. London, Routledge.
- Burke, P. (2009):** Cultural Hybridity. Cambridge, Polity Press.
- Crul, M. & H. Vermeulen (2003):** The Second Generation in Europe. *International Migration Review*, 37, 4, 965–986.
- Čapo Žmegač, J. (2003):** Dva lokaliteta, dvije države, dva doma. *Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu*. Nar. umjet., 40, 2, 117–131.
- Čapo, J. (2010):** Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Stud. ethnol. Croat.*, 22, 11–38.
- Foley, A. (2010):** Trailers and Tribulations: Crime, Deviance and Justice in Gypsy and Traveller Communities. Doktorska disertacija. University of Cardiff.
- Glick Schiller, N., Basch, L. & C. Szanton Blanc (1992):** Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. New York, New York Academy of Sciences. http://www.formazione.unimib.it/DATA/Insegnamenti/10_2246/materiale/glick%20schiller%20-%201992.pdf (01.02.2015).
- Greco, S. (2009):** Teoretične perspektive migracij in druge generacije migrantov. V: Janko Spreizer, A. & S. Greco (ur.): Praktični večjezični vodnik za usposabljanje. Koper, Milano, Graz, UP – FHŠ; Università degli Studi di Milano; BEST Institut für berufsbezogene Weiterbildung und Personaltraining GmbH, 18–23.
- Gregorič Bon, N., Repič J. & A. Janko Spreizer (2013):** Negibanje in vzpostavlanje kraja [Elektronski vir]. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC-SAZU.
- Gupta, A. & J. Ferguson (1992):** Beyond »Culture«: Space, Identity, and the Politics of Difference. *Cultural Anthropology*, 7, 1, 6–23. <http://links.jstor.org/sici?sici=0886-7356%28199202%297%3A1%3C6%3AB%22SIAT%3E2.O.CO%3B2-6> (01.02.2015).
- Hannerz, U. (1987):** The World in Creolisation. *Africa: Journal of the International African Institute*, 57, 4, 546–559.
- Janko Spreizer, A. (2009):** Od kulture k multikulturalizmu: premislek skozi antropologijo. *Razpr. gradivo, Inšt. nar. vpraš.* (1990), 60, 2, 142–161.
- Janko Spreizer, A. (2011):** Teorija migracij in druga generacija migrantov. V: Janko Spreizer, A. & S. Greco (ur.): Praktični večjezični vodnik za usposabljanje. Koper, Milano, Graz, UP – FHŠ; Università degli Studi di Milano; BEST Institut für berufsbezogene Weiterbildung und Personaltraining GmbH, 10–17.
- Jurić Pahor, M. (2012):** Čezmejni in transkulturni imaginariji: alpsko-jadranski prostor v kontekstu njegovega zamišljanja in o(d)smišljanja. *Annales, Series historia et sociologia*, 22, 2, 409–424.
- Jurić Pahor, M. (2014):** Mejni (s)prehodi: Homi K. Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij. *Primerjalna književnost*, 37, 1, 19–39.
- King, R. & A. Christou (2011):** Of Counter-Diaspora and Reverse Transnationalism: Return Mobilities to and from the Ancestral Homeland. *Mobilities*, 6, 4, 451–466. <http://dx.doi.org/10.1080/17450101.2011.603941> (01.02.2015).
- Knežević Hočevar, D. (1999):** Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe. Domačinsko zamišljanje nacije in lokalitete. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC-SAZU.
- Kraidy, M. M. (2002):** Hybridity in Cultural Globalization. *Communication Theory*, 12, 3, 316–339. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2885.2002.tb00272.x> (01.02.2015).
- Kraidy, M. M. (2005):** Hybridity, or the cultural logic of globalization. Philadelphia, Temple University Press.
- Le Loarne, S. (2005):** Bricolage versus creativity what's the difference? Working paper serie RTM (WPS 05-02), 19 p. Hal Id: hal-00451857. <http://hal.grenoble-em.com/hal-00451857> (01.02.2015).
- Lévi-Strauss, C. (2004):** Divja misel. Ljubljana, Kratina.
- Louridas, P. (1999):** Design as Bricolage: Anthropology Meets Design Thinking. *Design Studies*, 20, 6, 517–535.
- Okely, J. (1983):** The Traveller-Gypsies. Cambridge, University Cambridge Press.
- Okely, J. (2010):** Constructing culture through shared location Bricolage and Exchange: – The Case of Gypsies and Roma. V: Stewart M. & M. Rovid (ur.): Multi-Disciplinary Approaches to Romany Studies. Budapest, CEU Press, 35–54.
- Malkki, L. (1992):** National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity Among Scholars and Refugees. *Cultural Anthropology*, 7, 1, 24–44.
- Medvešek, M. & R. Bešter (2010):** Migrantski otroci v slovenskem šolskem sistemu. V: Medica, K., Lukič, G. & M. Bufon (ur.): Migranti v Sloveniji – med integracijo in alienacijo. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstvenoraziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.
- Milharčič Hladnik, M. (2011):** IN-IN: Življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC-SAZU. http://www.medkulturni-odnosi.si/images/stories/publikacije/Zivljenjske_zgodbe.pdf (08.04.2015).
- Nekby, L. (2002):** Employment convergence of immigrants and natives in Sweden. Department of Economics, Stockholm University. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.195.8914&rep=rep1&type=pdf> (01.02.2015).

Papastergiadis, N. (2000): The turbulence of migration: Globalization, deterritorialization and hybridity. Cambridge, Polity Press.

Portes, A. & M. Zhou (1993): The New Second Generation: Segmented Assimilation and its Variants post-1965 Immigrant Youth. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 530, 74–96.

Rumbaut, R. (2008): Ages, Life Stages, and Generational Cohorts: Decomposing the Immigrant First and Second Generations in the United States«. V: A. Portes A. & J. DeWind (ur.): *Rethinking Migration: New Theoretical and Empirical Perspectives*. New York, Oxford, Berghahn Books, 342–387.

Sedmak, M. (2011): Kultura mešanosti: družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije mešanih ljudi. *Annales, Series historia et sociologia*, 21, 2, 261–274.

Sedmak, M. (2014): Kultura mešanosti. V: Sedmak M. & M. Zadel (ur.): *Kultura mešanosti, Zbornik povzetkov [Elektronski vir] / Simpozij Kultura mešanosti, Koper*, 10. junij, Univerza na Primorskem, Znanstvenoraziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.

Sedmak, M. & M. Zadel (2014): Kultura mešanosti, Zbornik povzetkov [Elektronski vir] / Simpozij Kultura mešanosti, Koper, 10. Junij, Univerza na Primorskem, Znanstvenoraziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.

Seymour-Smith, C. (1984): *Macmillan Dictionary of Anthropology*, Macmillan Reference Books. London, Basingstoke, The Macmillan Press.

SSKJ (2015): Hibrid. Iskanje po Slovarju slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC-SAZU. http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=Hibrid&hs=1 (30.04.2015)

Šumi, I. (2000): Etničnost, kultura, mejnost. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC-SAZU.

Vižintin, M. A. (2013): Vključevanje otrok priseljencev prve generacije in medkulturni dialog v slovenski osnovni šoli. (Doktorska disertacija). Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.

Werbner, P. (1997): Introduction: The dialectics of cultural hybridity. V: Werbner P. & T. Moddod (ur.): *Debating cultural hybridity: Multi-cultural identities and the politics of anti-racism*. London, Zed Books, 1–26.

Westin, C. (2003): Young People of Migrant Origin in Sweden. *International Migration Review*, 37, 4, 987–1010. <http://www.jstor.org/stable/30037783> (01.02.2015).

Wikipedija (2015): Križanec. <http://sl.wikipedia.org/wiki/Križanec> (30.04.2015).

Worbs, S. (2003): The Second Generation in Germany: Between School and Labor Market. *International Migration Review*, 37, 4, 1011–1038. <http://www.jstor.org/stable/30037784> (01.02.2015).

PREPOZNAVANJE KULTURNE MEŠANOSTI IN SESTAVLJENE IDENTITETE
ZNOTRAJ DRŽAVNIH MEJA

Marijanca Ajša VIŽINTIN

Medkulturni inštitut za vključujoče izobraževanje, raziskovanje in sodelovanje, Škocjan 34 d, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: vizintin@medkulturni-institut.si

IZVLEČEK

V prispevku se soočam s prepadom med deklarirano evropsko raznolikostjo in nepriznavanjem raznolikosti znotraj državnih meja. Evropske države, vključno s slovensko, so večjezične, večetnične, večkulturne in večverske, torej kulturno mešane. Znotraj vsake države in znotraj vsake skupnosti (večinske, manjšinske ali priseljske, uradno priznane ali ne) prebivajo ljudje z več kot le eno identiteto, ki se spreminja, prehaja in je v nenehnem dialogu z drugimi identitetami ljudi v okolju. Sestavljena identiteta (in-in) omogoča ljudem, da se opredelijo kot pripadniki več kultur, več jezikov, več etničnih skupnosti in več ver, če to želijo, pri čemer so izbire med seboj enakovredne.

Ključne besede: sestavljena identiteta (in-in), kultura mešanosti, priseljenci, večkulturnost, večetničnost, večjezičnost, migranti

RICONOSCIMENTO DI CULTURA METICCIA E IDENTITÀ COMPOSITA DENTRO DAI
CONFINI NAZIONALI

SINTESI

In questo articolo affronto il divario tra la diversità europea dichiarata e la non riconoscenza della diversità all'interno dei confini nazionali. Gli stati europei, incluso quello sloveno, sono plurilingui, multietnici, multiculturali e multiconfessionali, quindi culturalmente misti. All'interno di ogni paese e ogni comunità (di maggioranza, di minoranza oppure di immigrati, ufficialmente conosciuti o no) risiedono persone con più di una identità che cambia, si trasforma ed è in costante dialogo con altre persone dell'ambiente. L'identità composita (e-e) permette alla gente di identificarsi come membri di diverse culture e lingue, etnie e religioni diverse, se lo desiderano, facendo scelte equivalenti.

Parole chiavi: identità composita (e-e), cultura meticciasca, immigrati, multiculturalità, multiethnicità, plurilinguismo, emigrati

UVOD

Evropska unija se deklarira kot raznolika skupnost 28 držav članic s 24 uradnimi jeziki. Navkljub številki, ki se od leta 1952, ko je Evropsko unijo ustanovilo šest članic, vztrajno povečuje, je treba na začetku 21. stoletja še vedno razlagati in pojasnjevati, da obstaja raznolikost ne samo med državami, ampak tudi znotraj državnih meja. K tej raznolikosti prispevajo tako uradno priznane manjšine, ki so zaradi političnih odločitev v 19. ali 20. stoletju ostale pred/za mejo, kot uradno nepriznane manjšine in priseljske skupnosti – in večinska skupnost, znotraj katere prav tako bivajo raznoliki posamezniki, katerih identiteta se spreminja. Večina sodobnih teoretikov (Anderson, 1998, Bauman, 2008, Geary, 2005, Medica, 2009, 2010, Milharčič Hladnik, 2011, 2012, Milharčič Hladnik, Lukšič Hacin, 2011, Sedmak, 2011, Vidmar Horvat, 2009 idr.) ne dojema identitete kot fiksne in nespremenljive kategorije ali kot nekaj, kar smo podedovali in se ne spreminja od rojstva do smrti, temveč ravno obratno – čeprav spreminjanje, sovplivanje, prehajanje in fleksibilnost različno poimenujejo: »Za sodobne identitete lahko ugotovimo, da so bolj ali manj derivirane, dialoške, liminalne in prehodne, odpirajo pa nove moduse identificiranja in razumevanja kulture. [...] V interakciji, stikih, predvsem pa v dialogu s t. i. drugimi se naše identitete utrdijo ali spremenijo, omehčajo oz. prilagodijo. Vse identitete so torej identifikacije v kontekstu ter so tako situacijske, fleksibilne, inovativne in iznajdljive tudi, kadar sploh ne nameravajo biti take« (Medica, 2009, 16).

Zaradi širitve Evropske unije in težnje, da bi njeni prebivalci začutili evropsko identiteto (še en mit, še težje določljiv in še mnogo bolj raznolik kot nacionalni miti o nacionalni identiteti), mnogi teoretiki (Balibar, 2007, Debeljak, 2004, Delanty, 2007, Delanty, Rumford, 2008 idr.) opozarjajo, da bi bilo treba ponovno premisliti, kaj vse je v zgodovini sodoločalo in sooblikovalo podobo današnje Evrope, ki ni le podoba Zahodne Evrope, ampak tudi Vzhodne, Srednje, Južne in Severne Evrope. To ni lahka naloga, saj se je današnja zgodovinska *resnica* legitimirala, izumila in izpopolnila konec 18. in v 19. stoletju, »v času, katerega klima je bila v splošnem zaznamovana z nacionalizmom in nacionalističnimi težnjami« (Geary, 2005, 20). Ksenija Vidmar Horvat (2009, 254) predlaga, da »mislimo Evropo kot stanje liminalnosti, njeno zgodovino kot nepresihajočo prehodnost; da je skratka ne esencaliziramo, temveč raje poudarjamo njeno odprtost in fluidnost, [...], saj ima ta druga izbira več možnosti, da se pluralizira prostore pripadanja; da je tudi bolj demokratična; ter da ima več možnosti za reševanje konfliktov sodobne evropske družbe.« A ne glede na odprte predloge in dejstvo, da Slovenija je večkulturna, večjezična, večetnična in večverska država, da v njej prebivajo in soustvarjajo družbo številni kulturno mešani (Sedmak, 2011) ljudje, ostaja dejstvo, da Slovenija uradno dovoljuje večini priseljencev le eno državljanstvo.

Veliko ljudi opredeli svojo etnično identiteto kot pol-pol, s čimer se potencira občutek, da niso ne eno ne drugo in da nikamor ne spadajo. Negotovost in občutek nepripadnosti se poveča, če je etnična identiteta še bolj raznolika. Mateja Sedmak (2011) prepozna etnično, jezikovno, kulturno raznolikost tako znotraj družbe kot pri posameznikih in predlaga termin kulturna mešanost. Gre za priznanje, da kulturno mešani ljudje so, da je kulturno mešan človek enakovreden kulturno nemešanim (če sploh obstajajo) in da lahko ljudje ponosno rečejo, da so kulturno mešani, ne da bi bili zaradi tega izločeni ali izključeni. Mirjam Milharčič Hladnik (2011) predlaga termin sestavljena identiteta, ki priznava in pojasnjuje kulturo mešanosti. Sestavljena identiteta dovoljuje posamezniku, da je in-in, da ima več identitet in da jih pojasni, če to želi.

Vendar imajo nekateri težave s soočanjem, da z nami sobivajo kulturno mešani ljudje s sestavljeno identiteto. Čeprav imajo priseljeni ljudje slovensko državljanstvo in so sprejeli slovensko identiteto kot eno od svojih (ne pa edino), jim nekateri Slovenci ne priznavajo slovenske identitete. Z vprašanji identitete in (ne)pripadnosti se v prispevku spopadajo nekatere književne osebe (Lečnik, 2013, Knežević, 2014), s svojimi življenjskimi zgodbami nas o sestavljeni identiteti prepričujejo priseljenci ali njihovi partnerji sami: Anila Zami, Maja Lamberger Al Khatib, Max Shonhiwa Zimani, Goran Vojnović (Milharčič Hladnik, 2011). V zadnjem delu prispevka se vračam na začetek: s primeri šestih razredov s treh šol, dveh slovenskih in ene italijanske s slovenskim učnim jezikom (Ljubljana, Koper, Trst), ponazarjam, da so kulturno mešani in raznoliki tudi osnovnošolski razredi, ki so odsev raznolike družbe in njenih ljudi s sestavljeno identiteto.

DEKLARIRANA RAZNOLIKOST EVROPSKE UNIJE
IN NJENO ZANIKANJE

Evropska unija se deklarira kot večjezična, večetnična in večverska skupnost. Veliko manj samoumevno je posameznim članicam Evropske unije prizna(va)ti raznolikost *znotraj* države. Na začetku 21. stoletja je treba še vedno in ponovno razlagati, da so skupnosti znotraj določenih državnih meja bile in so raznolike: »Evropska ljudstva so bila vselej mnogo bolj fluidna, zapletena in dinamična, kot pa si jih predstavljajo sodobni nacionalisti« (Geary, 2005, 17). Evropske države so vedno bile raznolike, »raznolikost je evropska usoda« (Living together, 2011, 7).

V vsaki državi poleg (pre)vladujoče večine živijo priznane manjšine z določenimi pravicami, poleg njih pa nepriznane manjšine in/ali priseljske skupnosti. Ker se marsikje ne omogoča izvajanje že priznanih pravic, zapisanih v ustavi in zakonodaji niti priznanim manjšinam, se v nekaterih skupnostih krepijo težnje po neodvisni državi tudi na začetku 21. stoletja (npr. v letu 2014 neuspeli škotski referendum; s strani španske vlade nepriznani, nedovoljeni katalonski referendum).

Današnje evropske državne meje niso »od nekdaj«, ampak se je borba zanje izoblikovala konec 18. stoletja, se razbohotila z okrepljenim nacionalizmom v 19. stoletju, se razplamtela v več vojnah in določila po njih v 20. stoletju (največkrat se omenjata obe svetovni vojni, a ne pozabimo na balkanske vojne na začetku 20. stoletja in razpad Jugoslavije konec 20. stoletja). Nekatere države so se konec 20. stoletja celo razšle sporazumno (Češkoslovaška) ali se ponovno združile (Nemčija). Geary (2005) označi sodobno zgodovino, ki odločilno vpliva na naš današnji pogled na zgodovino Evrope, za otroka devetnajstega stoletja, ki je bil spočet in izdelan kot orodje evropskega nacionalizma, sodobne metode preučevanja in pisanja zgodovine pa kot orodje, ki je nastalo izrecno zaradi nacionalističnih ciljev in nam pustilo z etničnostjo in nacionalizmom »zastrupljeno pokrajino«.

Postavljanje državnih meja se velikokrat ni oziralo na etnične skupnosti, ki so živele v času odločanja na določenem ozemlju, ki, seveda, ni bilo etnično homogeno. Zato vedno ostane nekdo za/pred mejo (in mogoče postane priznana manjšina z določenimi pravicami, ki se izvajajo ali ne): Slovenci v Italiji, Italijani v Sloveniji, Madžari v Sloveniji, Slovenci na Madžarskem, Tirolci v Italiji itd. Tudi zato je vsaka družba znotraj postavljenih državnih meja raznolika.

Še večje težave imajo pri priznavanju posebnega statusa in iz tega izhajajočih pravic priseljske skupnosti, na katere se osredotočam v tem prispevku. Pravice priseljencev so odvisne od integracijske/vključevalne politike posamezne države (primerjaj Huddleston, 2011, Vižintin 2013, 26–31), ki določa življenje tako prišlekom/prvi generaciji priseljencev kot potomcem priseljencev (t. i. druga, tretja generacija). Tudi pravice novih priseljencev variirajo med zapisanim v zakonodaji in udejanjanju v vsakdanjem življenju. Nekatere priseljske skupnosti živijo v državah že desetletja in si želijo pridobiti poseben status manjšine, zaradi česar se povezujejo, npr. Zveza zvez kulturnih društev konstitutivnih narodov in narodnosti nekdanje SFR Jugoslavije v Sloveniji, saj želijo pripadniki njihovih manjšinskih skupnosti v Sloveniji »ohraniti lastno narodnostno identiteto, se integrirati v slovensko družbo in ne preprosto asimilirati« (Žitnik Serafin, 2008, 125). Poleg treh ustavno imenovanih narodnih skupnosti (italijanske, madžarske in romske) živijo v Sloveniji tudi ustavno neimenovane narodne skupnosti Albancev, Bošnjakov, Črnogorcev, Hrvatov, Makedoncev in Srbov, ki predstavljajo deset odstotkov prebivalstva Slovenije in se borijo za priznanje manjšinskega statusa (Kržišnik Bukić 2014).

Težave s priznavanjem raznolikosti znotraj državnih meja posamezne države se še potencirajo pri vprašanju (kulture) identitete ljudi, ki so etnično mešani, mešane dediščine, mešane rase, mešanih ozadij, mešanih korenin, mešanih staršev, dveoetnični, dvorasni, dvokoluturni (Sedmak, 2011, 268–269), ki imajo migrantsko ozad-

je, so dvo- ali večjezični ipd. Mateja Sedmak (2011) predlaga termin kultura mešanosti:

Politika in gibanje za (rasno in kulturno) mešanost izpostavljata pravico opredeliti se kot mešane rase/kulture ali mešanega porekla, priznavata večrasnost ali večkulturnost, dvo- in večjezičnost tako na individualni kot skupinski ravni. Gibanje za mešanost pa je hkrati mnogo več, je podpora članom etnično mešanih družin in otrokom mešanih zvez, je borba proti rasizmu in tabujem, predvsem pa je borba proti sistemu rasne ali kulturne klasifikacije in kategorizacije (Sedmak, 2011, 270).

RAZNOLIKOST EVROPSKE IDENTITETE

Identiteta in kultura sta dinamična koncepta v stalnem razvoju – ne samo pri priseljencih, ampak tudi pri avtohtoni populaciji. Portera (2011, 19–20) meni, da različnost, izseljevanje, življenje v kompleksni in večkulturni družbi ne predstavljajo več faktorja tveganja ali potencialno nevarnega pojava, ampak priložnosti za osebno in skupno obogatitev. Oseba iz druge etnične skupine z drugo kulturo sproža pozitivno priložnost, možnost za diskusijo in študij vrednot, norm ter načinov vedenja.

Novonastale evropske države v devetdesetih letih 20. stoletja in v prvem desetletju 21. stoletja ter širitev Evropske unije zahtevajo novo razumevanje kulture, identitete, prostora, državljanstva ter sobivanja v raznolikosti znotraj posameznih držav in znotraj evropske celine. Delanty (2007) opozarja, da je treba spremeniti nekdanjo delitev evropske zgodovine na pojem vzhod proti zahodu ter upoštevati različnost srednjih in vzhodnih območij. Vse tri različice so gojile odnose do širšega kulturnega območja: zahodna Evropa širšo kolonialistično soodvisnost; srednjevzhodna Evropa povezave z Rusijo in širšimi slovanskimi območji, jugovzhodna Evropa obsega tudi otomansko, bizantinsko in slovansko dediščino. Vse tri so oblikovali številni skupni tokovi – rimsko cesarstvo, judovstvo in krščanstvo tako v rimski kot v grški obliki – in zato moramo enotni pojem kulture razumeti kot množinski pojav. Odgovora na vprašanje, ali obstajata evropska kultura in identiteta (Delanty, Rumford, 2008) in kdo Evropejci sploh smo (Balibar, 2007), nista niti preprosta niti enoplastna, prej »strašno asimetrična« (Debeljak, 2004) in terjata »nov razmislek o Evropi« (Delanty, Rumford, 2008). K temu (samo)spraševanju lahko dodamo še nove identitete, ki v Evropo pripotujejo od drugod. Vsako leto pride v Evropo dva milijona novih priseljencev, trenutno je prijavljenih 24,6 milijona tujih državljanov, 83 milijonov prebivalcev Evrope se je rodilo drugje, ne v državah, v katerih prebivajo (Delanty, 2007). Vloga znanosti je spregovoriti o družbeni raznolikosti ter jo uzavestiti: »Vzdrževanje evropske kulturne, jezikovne in etnične raznolikosti je namreč ključno za tisto obliko skupne pripovedi o pripadnosti, v kateri bo za evropske narode

res lahko veljalo, da ne vrag, le sosed bo mejak, kakor je vizionarsko pel France Prešeren» (Debeljak, 2004, 53).

Po eni strani je v 20. in 21. stoletju veliko število priseljencev v Evropi novost. Nekdanje izseljenske družbe se spreminjajo v priseljske, zaradi česar se evropska družba spreminja. Pri vprašanju, kako integrirati priseljence, Evropa pozablja, da se je pred prvo svetovno vojno iz Evrope izselilo 45 milijonov ljudi (Scheffer, 2011, 141–144), predvsem pa velikokrat pozablja, da naj bi bila integracija, torej vključevanje, dvosmerni proces, ki zahteva tako prilagajanje priseljencev kot spreminjanje sprejemne družbe in razvoj podpornih mehanizmov za lažje, prijetnejše in uspešnejše vključevanje.

Kaj je torej skupnega evropski identiteti drugega kot to, da je raznolika, večjezična, večetnična, kulturno mešana? In ljudje, ki soustvarjajo evropsko družbo, ali niso prav tako raznoliki, večjezični, večetnični, kulturno mešani, njihova (kulturna, etnična) identiteta pa je multipla, hibridna, fluidna, trans- oz. prekokulturna, sestavljena? Vprašanje je konceptualno in politično, eden glavnih razlogov za nasprotovanje odprtosti pa je, »da je pred sto in več leti ‚problem identitete‘ oblikoval princip ‚čigar oblast, tega nacija‘« (Bauman, 2008, 26).

KO JE DOVOLJENO LE ENO DRŽAVLJANSTVO

Številni pozivi po odprtosti in evropski širitvi dosega jo v integracijskih procesih, ki naj bi zmanjševali pomen in funkcije nacionalnih držav, ravno nasproten učinek, saj

so sprožili valove nostalgčnih političnih diskurzov, ki so hkrati rasistični in protievropski, najbolj izrazito pa se odražajo v diskusijah o državljanstvu in migracijski politiki. Integracijski procesi tako potekajo v paradoksnem okviru, ko združevanje pomeni zapiranje meja, nadnacionalna evropska identiteta pa krepitev ksenofobičnih in rasističnih politik in resentimentov (Griffin, Braidotti v Hladnik, Milharčič, Lukšič Hacin, 2011, 38).

Kymlicka (2005, 495) navaja, da lahko priseljski politiki podvrženi ljudje v sorazmerno kratkem času (od treh do petih let) postanejo državljani, v ta namen pa morajo izpolniti le minimalne pogoje: naučiti se morajo uradni jezik države in vedeti nekaj o zgodovini in ustanovah nove države. Vendar ne državljanstvo ne identiteta »spopadi ne morejo opraviti svojega identifikacijskega dela, ne da bi prav toliko – ali še bolj – razdruževali, kolikor združujejo. To, da hočejo vključevati, se prepleta (bolje, dopolnjuje) s segregacijo, z izločanjem in izključevanjem« opozarja Bauman (2008, 75).

»Sorazmerno kratek čas« se v Sloveniji razteza na deset let in (večinoma) izključuje dvojno državljanstvo: slovenska država za večino ljudi, ki se priselijo v Slove-

nijo in želijo pridobiti slovensko državljanstvo, predvideva le eno državljanstvo – in tega ne dojema kot pravico, ampak kot možnost v nacionalnem interesu:

V času, ko uveljavlja pravice v Sloveniji kot tujec, mora s svojim vedenjem dokazati obstoj tistih predpostavk, ki omogočajo sklep o upravičenosti podelitve slovenskega državljanstva. Država po prostem preudarku odloči o tem, ali bo podelila državljanstvo ali ne. Sprejem v državljanstvo tako ni pravica, ampak možnost, če posameznik izkaže izpolnjevanje vseh predpisanih pogojev, pri odločitvi pa država upošteva tudi javni (nacionalni) interes, ki je pred interesom posameznika (Državljanstvo, 2014).

Če želijo priseljenci (po zakonodaji: tujci) pridobiti slovensko državljanstvo z naturalizacijo, lahko to storijo po desetih letih bivanja v Sloveniji, pri čemer morajo predložiti odpust iz dosedanjega državljanstva. Svojemu dosedanemu državljanstvu se priseljenci ne rabijo odreči, če so državljani Evropske unije (in med državama obstaja vzajemnost) ali če so potomci slovenskih izseljencev ali če so naturalizirani izredno (Državljanstvo 2014).¹ To dejansko pomeni, da se mora večina priseljencev v Sloveniji (če ti niso potomci slovenskih izseljencev) odreči svojemu državljanstvu (izjema so državljani Hrvaške od leta 2013, ko je tudi Hrvaška vstopila v Evropsko unijo) – kajti večina priseljencev, ki se priseli v Slovenijo, prihaja ravno s področja držav naslednic nekdanje skupne države Jugoslavije. Kot najava tudi Huddleston (2011, 176–181), Slovenija še vedno ne omogoča dvojnega državljanstva in pridobivanja državljanstva po načelu *ius soli* (pridobitev državljanstva z rojstvom na ozemlju države ne glede na izvor oziroma državljanstvo staršev). Lahko le pritrdimo Baumanu (2008, 24), da se nacionalna identiteta poteguje za »monopolno pravico, da zarisuje meje med ‚nami‘ in ‚njimi‘«: slovenska maksimalno, kolikor je dovoljeno v Evropski uniji: deset let.

KO SI LE POLOVIČKA (ALI TRETJINA ALI ČETRTINA)

Zakaj »dvoživke umirajo dvakrat« (Knežević, 2014), namesto da bi živele dvakrat? Veliko ljudi, ko jih vprašam o njihovi etnični identiteti, odgovori, da so »pol-pol«. Pol tega in pol onega. S tem se potencira občutek, da niso ne eno ne drugo, da nikamor ne spadajo, da so samo polovičke (ali manj). Razvijanje miselnosti, da so kulturno mešani (Sedmak, 2011) manjvredni in da ne pripadajo nikomur, koristi le enemu cilju: ohranjanju pozicije moči in odločanja za pripadnike večinske skupnosti.

Če je etnična identiteta še bolj raznolika, kar pri mnogih ljudeh je, je zmedenost še toliko večja: »Ne vem! Oče je pol Slovenec pol Črnogorec, mati pa je pol

¹ O drugih izjemah glej Državljanstvo (2014), Zakon o tujcih (2011).

Hrvatica pol muslimanka. Jaz sem rojena v Sloveniji in tu živim že celo življenje. Pa mi vi povejte, kaj sem!!!?» (Komac, 2007, 491). Če bi Jugoslavija še obstajala, bi bil odgovor mogoče preprost. A je ni več. Razpadla je ob koncu 20. stoletja v plamenih, genocidih, posiljevanjih. Etnična in verska raznolikost sta bili uporabljeni kot orodje za etnično nasilje in vojno, pred katero je leta 1992 iz Bosne in Hercegovine zadnji hip v Slovenijo zbežala tudi Simona Lečnik (2013, 20–21):

je naravnost nesprejemljivo, kar oblasti želijo narediti. Domislili so se, da bi učence delili po narodnosti. Na glas sta začela [mama in oče] ugovarjati, kam bi sploh lahko razporedili mene. Šele takrat sem izvedela, da je mami polovičko srbskega porekla po baki in polovičko hrvaškega po dedku. Ati je tako in tako Slovenec in na tri dele me ne bi mogla razdeliti, da bi lahko nemoteno obiskovala pouk. Jaz pa sem se tega veselila, ker sem upala, da mi morda sploh ne bo treba hoditi v šolo. Imela sem dvanaest let in do tistega trenutka se nikoli nisem spraševala, kdo so moji predniki in kakšno je moje poreklo.

Priseljske »skupnosti pogosto skonstruirajo tretjo hibridno identiteto, ki presega enostavno združitev dveh (kompetitivnih) kulturnih identitet (matične etnije in gostujoče² kulture)« (Haghverdian v Sedmak, 2011, 271–272) ali celo izumijo nov jezik, kot npr. t. i. tretja generacija turških priseljencev v Nemčiji: jezik Kanak Sprak/Kanakisch/Türken-Deutsch se v zadnjih letih prakticira v vsakdanji komunikaciji in postaja vse privlačnejši tudi za mladostnike večinske družbe. Ta jezik, ki z »glasbo postaja način in slog izražanja za vse mlade ne glede na poreklo [...] izraža pravzaprav hibridno identiteto v nastajanju, ki pomeni dvojno pripadnost, a tudi dvojno nepripadnost turški in nemški kulturi« (Medica, 2009, 13). Situacijo lahko primerjam s slovensko čefurščino,³ jezikom v romanu Čefurji raus! Gorana Vojnovića (2008), ki je postal knjižna uspešnica, nagrajena z najvidnejšimi slovenskimi literarnimi nagradami; ponatisom

in prevodom sta sledila tudi istoimenska drama in film. Za potomce priseljencev s področja nekdanje skupne države SFR Jugoslavije se je v Sloveniji uveljavil izraz čefur⁴ (Dekleva, Razpotnik 2002, Kobolt, 2002); zanimivo bi bilo raziskati, koliko je ravno Vojnovićev roman (2008) pozitivno vplival na spremembo pomena besede čefur, ki je (bila) obremenjena z negativno konotacijo.

KO NI DOVOLJENO BITI SLOVENEČ

A »ko si enkrat prišlek, ali lahko sploh nehaš biti prišlek?« (Bauman, 2008, 13). Nekateri priseljenci, ki živijo v Sloveniji, po pridobitvi slovenskega državljanstva (ali še brez njega), na vprašanje, kdo so, odgovorijo, da so Slovenci. To se ne zgodi takoj, ampak po več letih ali desetletjih: ko se ljudje naučijo jezika okolja, se v Sloveniji zaposlijo, dobijo prijatelje, nekateri postanejo aktivni na društvenem, političnem ali katerem od družbenih področij, se naprej izobražujejo, poročijo, nekaterim se tu rodijo otroci (in vnuki), ti se vključijo v slovenski vzgojno-izobraževalni sistem itd. Vključevanje v novo državo z novim jezikom je zapleten in dolgotrajen proces, ki traja več let ali desetletij (ali pa se sploh nikoli ne zaključi). Nekateri se po določenem času počutijo kot Slovenci in se odločijo, da je postala slovenska identiteta tudi njihova ali prepoznavajo slovensko identiteto kot eno od svojih etničnih identitet. Slovenijo so sprejeli kot svojo (novo) domovino ter to tudi jasno povedo – a imajo nekateri Slovenci, rojeni v Sloveniji, s tem težave:

V Sloveniji sem že osemnajst let. Imam slovensko državljanstvo. In še vedno, kadar se pred prazniki pripravljam, da vaju obiščem, me prijatelji sprašujejo: Greš domov? Kljub temu da sem jim na to vprašanje že večkrat odgovoril: Ne, grem v Vojvodino. Ali ko me sprašujejo: Kako je dol, pri vas? Rečem: Misliš dol, pri njih? Ja, mislim, da sem v Sloveniji. V začetku sem imel s tem težave. Ko sem prihajal k vama, sem se spraševal, ali odhajam ali se vračam. In obratno: ko sem bil pri vaju, sem se spraševal, ali jutri odhajam v Ljubljano ali

2 Janja Žitnik Serafin (2008: 33–35) zavrača uporabo izraza »država gostiteljica«. Uporablja termine država sprejema, država priseljevanja, večinska družba – in zavrača uporabo »povsem neustrezne in tudi skrajno zavajajoče rabe besednih zvez gostiteljska družba/država gostiteljica. [...] Takšna uporaba tega termina dejansko implicira stališče, da so etnični Slovenci kot ekskluzivni domačini z ekskluzivno domovinsko pravico gostitelji, kot njihove goste pa obravnava priseljence, katerih (do popisa 2002) dve tretjini je prišlo v Slovenijo pred koncem sedemdesetih let (in tudi če ne bi bilo tako), ki v veliki večini kot slovenski državljani plačujejo vse davke in pristojbine enako kot »njihovi gostitelji«, prispevajo v sklade za pokojninsko in invalidsko zavarovanje vseh državljanov, z dohodninskimi in drugimi davki in dajatvami sofinancirajo državno in lokalno upravo ter vse tiste dejavnosti v kateremkoli sektorju (gospodarskem, finančnem, socialnem, zdravstvenem, šolskem, znanstvenem, kulturnem, informativnem itd.), ki so sofinancirane iz postavk državnega proračuna. [...] Priseljenci namreč nikakor niso gostje v Sloveniji. Slovenija lahko gosti begunce, gostujoče profesorje, tuje svetovalce, politične in druge delegacije, nikakor pa ne more gostiti svojih delavcev, od katerih je neposredno odvisno slovensko gospodarstvo.«

3 Čefurščina: (ekspresivno) mešanica slovenščine in jezikov drugih narodov iz nekdanje Jugoslavije: Čefurščina samo še začini zgodbo in ji vdahne pristnost (Slovar novejšega besedja slovenskega jezika, 2013).

4 Čefur: 1. (slabšalno) pripadnik katerega koli naroda nekdanje Jugoslavije razen Slovencev, živeč v Sloveniji; jugovič (1): zmerjati koga s čefurjem; Učitelj, ki sliši učenca, ki drugemu reče, da je čefur, mora v tistem trenutku ukrepati 2. pripadnik subkulturne skupine z značilno govorico, ki je mešanica slovenščine in jezikov drugih narodov nekdanje Jugoslavije; čapec: Predstavo odlikuje živa in aktualna govorica mladih čefurjev (Slovar novejšega besedja slovenskega jezika, 2013). V knjižnih in spletnih izdajah Slovarjev slovenskega knjižnega jezika pred letom 2013 besede čefur (in izpeljank iz nje) ni bilo.

se vračam v Ljubljano. Tako je bilo v prvih letih mojega bivanja v Sloveniji. Zdaj vem, da sem v Sloveniji doma (Knežević, 2014, 45).

Podobno kot književna oseba Miki v literarnem pr-
vencu Zorana Kneževića (2014)⁵ opisuje izkušnjo ne-
priznavanja slovenstva in slovenske identitete tudi Max
Shonhiwa Zimani, ki se je priselil v Slovenijo (oz. v SFR
Jugoslavijo) iz Zimbabveja leta 1983:

V enem pogledu se še vedno počutim kot tujec v Sloveniji, ampak delno je to zato, ker mi slovenska družba ne daje občutka, da sem zares sprejet. / Velikokrat se namreč znajdem v situaciji, ko moram ljudem razlagati, kdo v resnici sem. Ne zadostuje jim, če jim povem, da živim v Ljubljani. Spraševali me bodo dalje. [...] Po njihovem ne morem biti Slovenec. Torej v tem pogledu so oni tisti, ki me delajo še bolj prikovanega k moji zimbabvejski ali šonski identiteti, kot bi bil sicer! Jaz pa verjamem, da so človeška bitja sposobna imeti sestavljene identitete, in to brez izjeme. Vsi imamo lahko veliko identitet in prav to v današnji družbi še bolj potrebujemo, da uspešno funkcioniramo (Max Shonhiwa Zimani v Milharčič Hladnik, 2011, 57–58).

SESTAVLJENA IDENTITETA

Goran Vojnović, eden najbolj branih slovenskih avtorjev in prejemnik številnih literarnih nagrad, režiser, scenarist, kolumnist, potomec priseljencev (t. i. druga generacija), rojen v Sloveniji, takole opisuje svojo etnično identiteto:

Da bi tak, kot sem jaz, ki ima neko nedojemljivo identiteto, lahko komu to razložil – razen na način, da preštejem vse svoje in začnem razlagati spet vse od začetka: da so bili moji predniki po maminem očetu pol Ukrajinci in pol Poljaki, babica je bila Muslimanka in v delu njene družine so potomci Turkov, oče je bil pa Srb, ampak tudi govorijo, da so neki Hercegovci ali Črnogorci. Moja mama je živela v Puli in se ima za Puljčanko, ampak ni Hrvatica. Tudi rojena ni na Hrvaškem, pač pa v Sarajevu. Kako zdaj to razložiti, da bi kdo dojel? (Goran Vojnović v Milharčič Hladnik, 2011, 41–42).

Namesto polovičarstva in nepopolnosti podpiram sestavljenost. Sestavljena identiteta (angl. hyphenated identity, Milharčič Hladnik, 2011, 2012, Milharčič Hladnik, Lukšič Hacin, 2011, Living together, 2011) priznava in dopolnjuje kulturo mešanosti (Sedmak, 2011), jo nadgrajuje in pojasnjuje, če jo posameznik

želi pojasniti, kot npr. Anila Zaimi, ki živi v Sloveniji od leta 1993: »Svojo pot sem našla v Sloveniji in čutim, da tu lahko prispevam. Tu je moj dom, tu sem rodila hčer! Sem pa tudi blizu Albanije, kar mi veliko pomeni. Čutim, da sem Balkanka, Evropejka, Slovenka, Albanka, Italijanka. Vse to sobiva v meni« (Anila Zaimi v Milharčič Hladnik, 2011, 53). »Mešani ljudje nam sporočajo ,nočem biti Afroameričan‘ ali ,nočem biti Neslovenec‘, temveč ,sem kompleksen‘, nisem zgolj Y ali X, sem Y in X, sem oboje, sem mešan« (Sedmak, 2011, 271). Sestavljena identiteta je

termin, ki je nastal v Združenih državah Amerike konec 19. stoletja in je veljal za priseljence, ki so čutili pripadnost tako kulturi, iz katere so prišli, kot tudi državi in kulturi, v katero so se priselili. Na začetku je imel slabšalen pomen, ki pa je s politiko multikulturalizma pridobil pozitiven predznak. Uporablja se tudi v prenesenem pomenu za sodobno pojmovanje identitete kot večplastne, hibridne, fluktuirajoče, sestavljene in kompleksno strukturirane – predvsem pa spreminjajoče se – identitete (Milharčič Hladnik, Lukšič Hacin 2011, 32).

Sestavljena identiteta omogoča, da se oseba svobodno, ponosno in prostovoljno opredeli kot pripadnica več kultur, več jezikov, več etničnih skupnosti, več ver. Sestavljena identiteta (in-in-in) ne ocenjuje, ali je ena identiteta vredna več kot druga, ampak postavlja vse možnosti enakovredno eno ob drugo. Ne sili nas, da smo nepopolni (pol-pol), ampak naša jezikovna/kulturna/etnična izhodišča predstavi kot enakovredna. Izraža to, kar naj bi bila evropska vrednota: raznolikost.

Maja Lamberger Al Khatib, poročena z Mahmudom Al Khatibom, ki se je priselil iz Jordanije, takole opiše slovensko-jordansko vzgojo njunih otrok:

Pokazala sva, da se tega ne sramujeva, da smo ponosni na to, kar smo, in da bova Nura in Asjo vzgajala v smislu, da sta oboje, da nista pol/pol, ker nista polovična, ampak cela. (Smeh.) Sta eno in drugo in mogoče bosta še marsikaj zraven. [...] Zdaj je pač izpostavljena identiteta, ker ju vedno sprašujejo: »Kaj si, kdo si, ali si pol/pol?« Vedno poudarjava, da sta cela, da nista polovična, da sta oboje: torej to, kar sem jaz, in to, kar je oče. In da imata tam družino in da imata tu družino, da imata povsod več družin, da bosta vedno lahko vstopala v oba svetova, kar se mi zdi velika prednost (Maja Lamberger Al Khatib v Milharčič Hladnik, 2011, 101–102).

Vendar se pri sestavljeni identiteti odpira vsaj še ena dilema: če smo in-in(-in) – lahko dodajamo po potre-

5 Zbirka trinajstih kratkih zgodb *Dvoživke umirajo dvakrat* (Knežević, 2014) je dobila na 30. slovenskem knjižnem sejmu nagrado za najboljši prvenec leta 2014.

bi – ali s tem koga izda(ja)mo? Svojo izvorno državo? Sprejemno državo? Svoje prednike? Sadržavljane? Druge prebivalce? Če nekdo reče, da je Slovenec in Nemec, ali s tem izda Slovenijo? Ali Nemčijo? Zakaj bi se moral človek, rojen v Sloveniji, a preseljen v drugo državo, v kateri živi, dela in ustvarja, npr. v Nemčiji, počutiti krivo, če se po 30–40 letih življenja v državi, v kateri so se mu rodili otroci in vnuki, opredeli kot Slovenec in Nemec? Če to želi, seveda. Ne glede na državljanstvo, ki ga posameznik ima, menim, da pri tem nikogar ne izda in da sta glodajoči občutek krivde ali nelagodje neupravičena.⁶ Nacionalna čistost, nacionalna homogenost, enojezičnost in samoumevnost pripadanja določenega ozemlja posamezni skupnosti so le miti, zgolj »strupeni odpadki« (Geary, 2005, 41), ki so v 19. stoletju pripomogli k nasilnemu oblikovanju nacionalnih držav oz. »zamišljenih skupnosti« (Anderson, 1998). Ta proces se je nadaljeval v 20. stoletju in se še vedno nadaljuje v 21., tesno povezan z možnostjo imeti le eno državljanstvo v marsikateri državi.

PREPOZNAVANJE ETNIČNE, JEZIKOVNE IN VERSKE RAZNOLIKOSTI V SLOVENSKIH OSNOVNIH ŠOLAH

Težko je razpravljati o raznolikosti identitet pri ljudeh ali spodbujati razvoj medkulturne družbe, če imamo težave s priznanjem, da smo večkulturna družba:⁷ da v Sloveniji poleg Slovencev sobivajo, živijo in soustvarjajo našo družbo tudi ljudje, ki jim slovenščina ni materni jezik, ki imajo (vsaj) dva materna jezika, od katerih je eden lahko slovenski ali pa ne, ki odrasčajo v (vsaj) dveh kulturah – ki pripadajo slovenski (ali pa ne) in drugim etničnim ali jezikovnim skupnostim, in to znotraj Slovenije. Med nami živijo slovenski Italijani, Madžari, Romi in številni priseljenci. Slednji prihajajo že desetletja v Slovenijo večinoma s področja držav naslednic nekdanje skupne države SFR Jugoslavije, ki še vedno »najpomembnejši rezervoar tuje delovne sile, ki se na različne načine zaposluje v Sloveniji« (Medica 2010, 41), manj priseljencev prihaja iz vseh drugih držav in celin.

Mit o slovenski nacionalni homogenosti se vleče že vsaj od osamosvojitve dalje, ko je celo »nemški kancler Helmut Kohl prvi trdil, da Slovenija zasluži neod-

visno državo, ker je nacionalno homogena – morda je bila to iskra, ki je balkanski sod smodnika z mešanico etnij, jezikov, religij in pisav pognala v blaznost etničnega čiščenja« (Bauman, 2008, 56). Tudi na simpoziju Kultura mešanosti (10. 6. 2014)⁸ je po predstavitvi raznolikosti na treh izbranih šolah (sledi v nadaljevanju članka) eden od udeležencev spraševal, na katerih šolah smo bili, in komentiral, da niso vse šole tako zelo kulturno mešane. Res je, niso, nekatere šole imajo manj, nekatere pa še več učencev priseljencev in potomcev priseljencev, ampak sprašujem: kolikšen odstotek pa je potreben, da si bomo priznali, da naši razredi so kulturno mešani in da učitelji poučujejo učence, ki imajo sestavljeno identiteto? S podobno obrambo pred »tolikšno slovensko raznolikostjo« se občasno srečujem tudi na izobraževanjih za učitelje ali predavanjih/delavnicah na fakultetah.⁹ Namesto prepričevanja raje pokažem serijo desetih filmov *Sožitje za skupno rast* ali dokumentarec *Slovenci/Slovenes*, prosto dostopno gradivo na spletu, ali svetujem branje zbirke *IN-IN: življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah* (Milharčič Hladnik, 2011) ipd. Izobraževanje je

prav toliko rešitev problemov kot njihov vzrok. Prav tako kot lahko izobraževanje pomembno vpliva na zmanjševanje rasizma in netolerantnosti, je po drugi strani področje, kjer se v imenu nacionalne kulture, jezika in identitete ter skrbi za »naše« otroke razraščata prav rasizem in diskriminacija. Še več, prav izobraževalni sistem je tisti, ki reproducira stereotipe, razredne razlike, družbene neenakosti in predvsem dostop do družbene mobilnosti ter socialnih resursov (Milharčič Hladnik, 2012, 11).

Da so kulturno mešani tudi slovenski osnovnošolski razredi, navajam s primeri treh šol,¹⁰ na katerih je bilo v anonimni kvalitativni raziskavi za potrebe projekta Eduka – Vzgajati k različnosti (2011–2014) raziskano, v kolikšni meri učitelji in učenci prepoznavajo šolsko večkulturnost. Polstrukturirani intervjuji so bili izvedeni na dveh osnovnih šolah v Sloveniji (Ljubljana, Koper) in na večstopenjski šoli s slovenskim učnim jezikom v Italiji

6 To vprašanje smo mdr. odprli na okrogli mizi *Vloga in pomen posveta za Slovence v Nemčiji*, ki je bila izvedena na 19. Posvetu slovenskih društev, katoliških misij, učiteljev, socialnih delavcev in članov folklornih skupin v Nemčiji, Althütte (9.–11. 5. 2014) blizu Stuttgarta (Žagar, 2014). Tudi Slovenci, ki se izselijo po svetu, so v sprejemnih državah priseljenci. Soočanje perspektive »mi drugje, drugi pri nas« mi je v podporo pri razumevanju položaja in izzivov za priseljence v Sloveniji: vsi so neke izseljenci in druge priseljenci.

7 Primer zanikanja že obstoječe večkulturne družbe v *Beli knjigi o vzgoji in izobraževanju* (2011, 45): »Z veliko verjetnostjo je mogoče predvidevati, da bo Slovenija postajala večkulturna država, ki bo zaznamovana z intenzivnejšimi medkulturnimi vplivi, zato je potrebno že danes misliti na prihodnje razmere in pripravljati sedanje generacije na življenje v spremenjenih razmerah. Predvidevamo lahko, da bo naša družba vse bolj odprta tudi za priseljevanje ljudi iz drugih kulturnih okolij, zato je pomembno vzgajati in izobraževati za medsebojno spoštovanje in dialog.«

8 Organizirala sta ga Inštitut za družboslovne študije Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem in Sekcija za medkulturne študije Slovenskega sociološkega društva v Kopru.

9 Npr. v okviru projektov *Razvijamo medkulturnost ...* (2013–2015); *Eduka – Vzgajati k različnosti* (2011–2014), *Strokovne podlage ...* (2009–2010).

10 Drugi primeri: druge tri šole (Vižintin, 2013), šest šol na Obali (Baloh, 2010, 23), sodelujoči v Ljubljani in Kranju na petih pilotnih tečajih slovenščine kot drugega jezika za otroke in starše priseljence (Knez, 2012, Pilotni tečaj, 2010).

(Trst).¹¹ V vseh treh šolskih okoliših prebivajo poleg pripadnikov večine (Slovenci oz. Italijani) in pripadnikov manjšine (italijanske v Sloveniji oz. slovenske v Italiji) tudi pripadniki priseljenjskih skupnosti in njihovi potomci, večinoma s področja držav naslednic nekdanje skupne države Jugoslavije. Rezultatov, pridobljenih s to kvalitativno raziskavo, ne morem posploševati na vse slovenske šole v Sloveniji ali na vse šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji, saj so omejeni le na tri šole in na izbor določenih raziskovalnih vprašanj. Vendar nam ponujajo vpogled v tri šolska okolja, njihovo dejansko večkulturnost, večjezičnost, večetničnost in večverskost (več o tem glej Vižintin, 2014b).

Drugo vprašanje je, ali znajo učitelji izkoristiti potencial svojih večkulturnih razredov in na podlagi tega razvijati medkulturno vzgojo in izobraževanje, tudi z namenom da bi prispevali k uspešnejšemu vključevanju otrok priseljencev in medkulturnemu dialogu (Vižintin, 2013, 2014a). Večina učiteljev, ki poučuje danes, »ni bila deležna spoznavanja medkulturnih vsebin v okviru rednega univerzitetnega izobraževanja, vsaj ne v taki meri, kot to zahtevajo sodobne družbene okoliščine« (Bergoč, 2011, 160), ampak si morajo učitelji to znanje pridobiti z dodatnim izobraževanjem. Pomembni izhodišči sta medkulturnost kot eno od pedagoško-didaktičnih načel (Skubic Ermenc, 2007) in da so učitelji pri razvoju medkulturne zmožnosti usmerjeni na celotno šolsko populacijo, ne le na otroke priseljence (Rey-von Allmen, 2011, Portera 2011).

PRIMER ŠOLE IZ LJUBLJANE

Na šoli v Ljubljani (L) so bili opravljeni intervjuji z devetimi učenci. Vsi so rojeni v Sloveniji. Trije so povedali, do so tudi njegovi/njeni (stari) starši rojeni v Sloveniji. Pri ostalih šestih sodelujočih prihaja vsaj eden od (starih) staršev iz Hrvaške/Srbije/Črne gore. Pri enem sodelujočem se je stari oče priselil s Hrvaške, oče pa je delal v Švici 20 let; pri drugi sodelujoči je oče slovenski Rom, mama Srbkinja, za leto in pol se je družina preselila v Nemčijo, potem so se vrnil nazaj v Slovenijo. Med maternimi jeziki navajajo sodelujoči poleg slovenščine še hrvaščino, nemščino, romščino in srbsčino (Vižintin, 2014b, 124). Učenci, s katerimi so bili opravljeni intervjuji, so takole sami opisali svojo sestavljeno/mešano etnično identiteto:

»Moji starši so iz Slovenije, samo so pol-pol. To pomeni, da so Slovenci, ampak njihovi starši so

pa iz drugod. Od mami so prišli iz Srbije, od očeta pa iz Hrvaške« (L17). »Jaz osebno sem iz Ljubljane, moj oče je tudi iz Slovenije, moja mami in sestra sta pa iz Hrvaške. Moja sestrična živi tam. Babica in dedek sta že umrla« (L37). »Moja starša sta iz Slovenije. Prav tako dedki in babice. Samo dedek po mamini strani je iz Hrvaške. Moj oče je bil dvajset let v Švici, ampak so se vrnil. Moj dedek še zmeraj tam živi« (L47). »Oče je Rom, mati je pa Srbkinja. Jaz sem rojena tu [v Sloveniji], starši pa so iz Srbije. Leto in pol sem bila v Nemčiji, potem sem se vrnila« (L18). »Sem rojen v Sloveniji, cela družina pa je iz Hrvaške« (L38). »Oči je iz Črne gore, mami pa je iz Slovenije« (L48).

Večina učiteljev prepozna šolsko večkulturno raznolikost. Večina učencev priseljencev prihaja s področja nekdanje skupne države Jugoslavije, izjemi sta dve učenki s Kitajske. Eden od učiteljev izpostavi, da ima večina učencev slovensko državljanstvo. Dva meseca so imeli na šoli dva učenca Kurda.¹² Večina intervjuvanih našteva priseljence s področja držav naslednic nekdanje skupne države Jugoslavije ter potrjuje, da je na šoli približno polovica učencev priseljenih iz drugih držav, pri čemer ne ločujejo novopriseljenih otrok od potomcev priseljencev (t. i. druga in tretja generacija). Ena učiteljica omeni tudi priseljence iz Avstralije in povratnike iz drugih evropskih držav: »V razredu imamo veliko narodnosti: Albanci, Srbi, Bošnjaki, Hrvati; pridejo tudi iz Avstralije, zdomci iz drugih evropskih držav. Govorim o državljanstvu in narodnosti. Tu pri nas je približno pol slovenskih in pol drugih neslovenskih učencev, predvsem iz drugih bivših jugoslovanskih republik« (L03). Ena od učiteljic omeni tudi mešane zakone: »Mislim, da jih je veliko iz Hrvaške, Bosne, Srbije, s Kosova. Imamo tudi učence iz Makedonije, tudi iz Kitajske, recimo. Potem mešani zakoni, recimo, s Tajske« (L05). Tudi učenci prepoznajo etnično raznolikost na šoli, do česar nekateri izražajo zgolj strpnost, drugi pa vidijo v tem prednost: »je bolj malo Slovencev, ampak jih ne moti (staršev). V našem razredu smo samo trije fantje Slovenci. Ni razlike, če je Slovenec ali ne. Enako je« (L07). Nekateri učenci izpostavijo poleg etnične tudi versko raznolikost. Na šoli je »veliko kultur, ver iz Balkana. Tako lahko spoznaš druge; bilo bi malo brezvezno, če bi bili vsi sami Slovenci, katoličani; bi sicer vedel več o tem, ampak ne bi bilo tako pestro, raznoliko« (L14) (Vižintin, 2014b, 124–126).

11 Kvalitativna raziskava je potekala v drugi polovici leta 2011 in v prvi polovici leta 2012. V raziskavo sta bila z vsake šole vključena dva razreda, skupno šest razredov s 117 učenci, v starosti od enajst do štirinajst let (tretje triletno osnovno šole v Sloveniji oz. srednja šola I. stopnje s slovenskim učnim jezikom v Italiji). V 49 polstrukturiranih intervjujih, na katerih temeljijo prikazani rezultati raziskave v tem prispevku, je sodelovalo 33 učencev ter 16 učiteljev oz. strokovnih/svetovalnih/vodstvenih delavcev na sodelujočih šolah. Projekt je vodil Slovenski raziskovalni inštitut (SLORI) iz Trsta, v njem sem sodelovala kot raziskovalka Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU (Vižintin, 2014b). Prepisi intervjujev so shranjeni v arhivu Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani in v Slovenskem raziskovalnem inštitutu (SLORI) v Trstu.

12 Žal v intervjuju ni pojasnjeno, iz katere države sta se priselila in katera je njuna etnična pripadnost.

PRIMER ŠOLE IZ KOPRA

Na šoli v Kopru (K) so bili opravljeni intervjuji z dvanajstimi učenci, od tega jih je bilo deset rojenih v Sloveniji, eden na Slovaškem in eden v Bosni in Hercegovini. Pri devetih sodelujočih, rojenih v Sloveniji, se je vsaj eden od (starih) staršev priselil iz Hrvaške/Kosova/Bosne in Hercegovine/Italije/Nemčije/Rusije; samo eden ne navaja, da bi se (stari) starši ne priselili iz drugih držav. Med maternimi jeziki navajajo sodelujoči poleg slovenščine še albanščino, hrvaščino, turščino, srbsčino. Številni imajo sorodnike v različnih državah, npr. v Avstraliji, Bosni in Hercegovini, Hrvaški, Italiji, v Nemčiji in Združenih državah Amerike, na Finskem in Slovaškem (Vižintin, 2014b, 124). Učenci, s katerimi so bili opravljeni intervjuji, so takole sami opisali svojo sestavljeno/mešano etnično identiteto:

»Tata je tudi iz Kopra, mama pa je prej živela v Buzetu« (K07). »Prihajam s Kosova, rodila pa sem se v Sloveniji. Moj tata je tudi s Kosova, mama pa je Slovenka« (K08). »Nona je prišla iz Bosne. Tam se je rodila in potem so prišli v Slovenijo. Moja mama se je rodila v Bosni« (K09). »Rojena sem v Sloveniji, sicer pa dedek prihaja iz Pule, babica pa je takoj tu čez mejo, Buzet« (K10). »Prihajam iz Bosne, iz Banja Luke. Prišla sem pred petimi leti, v 4. razredu« (K11). »Mama je iz Slovenije in oče je tudi iz Slovenije. Imam sorodnike še v Italiji ... Moj nono je pol Italijan, pol Slovenec. V Italiji imam tudi botro. Tudi sestra od moje none še živi v Italiji, je pol Italijanka, pol Slovenka« (K12). »Sem iz Slovaške, tam sem se rodila, potem sem prišla v Slovenijo. Oče je umrl na Slovaškem in sem se jaz z mamo preselila sem v Slovenijo« (K13). »Rodila se sem se v Sloveniji. Ko se bila stara štiri leta, smo šli živeti v Rim, ko sem bila stara osem let, smo se preselili nazaj. Moj tata je iz Slovenije, moja mama se je tudi rodila v Sloveniji, samo njeni starši so iz Hrvaške. Drugače pa sestrčne in ... vse ima tam« (K14). »Sem iz Slovenije. Rodil sem se v Izoli. Moja mama je iz Hrvaške, moj oče tudi. Iz Rusije sem imel nonota. V Zagrebu imam teto in strica. Grem drugam, k bratrancem, sestričnam, tetam, stricu v Ameriko, sem šel na Finsko k bratrancu« (K15). »Po mami strani sem Slovenec, po očetovi strani ... mama od mojega očeta je pa Nemka in so Nemci, so v Slovenijo prišli leta 1850« (K16). »Stari starši so bili iz Hrvaške. Imamo tudi sorodnike, ki živijo tukaj v Italiji. Me pa zanima, recimo, zakaj so eni od mojih sorodnikov šli v Avstralijo, eni v Italijo, pa na Hrvaško. Šli so tudi v Ameriko. Ne bodo se več vrnili« (K17).

Večina učiteljev poudarja, da je na šoli malo otrok priseljencev (10 %, tj. okoli 50 otrok). Ti prihajajo za-

dnja leta večinoma iz Bosne in Hercegovine in s Kosova, v prejšnjih letih tudi iz drugih držav nekdanje skupne države Jugoslavije; redki so otroci priseljenci od drugod, npr. s Kitajske, iz Ukrajine, Litve: »Že od samega začetka, se spominjam, smo imeli na šoli Kitajca, iz Ukrajine smo imeli neko dekle pa iz bivših republik Jugoslavije, iz Hrvaške, Bosne, Srbije, Makedonije, zadnja leta pa največ iz Kosova. Italijanov nismo imeli. Pri nas imamo namreč italijansko osnovno in srednjo šolo, kot manjšina se vključujejo v te šole« (K04). Pripadniki italijanske skupnosti in nekateri Slovenci obiskujejo šolo z italijanskim učnim jezikom v bližini.

Za nekatere učitelje je delo z otroki priseljenci izziv: »Pred desetimi leti jih je bilo več iz različnih republik, zadnjih pet let jih je več iz Kosova. Večkrat se preselejujejo, zato zamenjajo šolo. Počutim se prijetno, nikoli nisem imela težav in kadar pedagoginja pove, da bomo dobili novega učenca, sem navdušena in se sprašujem, kaj bo novega (K04)«. Večkrat pa učitelji v odnosu do novopriseljenih otrok izpostavijo težave, nesprejemanje – za razliko od sprejemanja pripadnikov italijanske skupnosti in potomcev priseljencev, ki jih nekateri učitelji prepoznavajo poleg novopriseljenih otrok. Novih otrok priseljencev na šoli ni veliko; nekateri, ki so šolo obiskovali v preteklih letih, so se preselili. S starši so odšli zaradi različnih razlogov živeti drugam. V zadnjih dveh letih (šolsko leto 2011/12 in 2012/13) v šolo niso vpisali nobenega novega učenca priseljenca. Tudi učenci menijo, da v njihovem okolju ni veliko priseljencev – čeprav skoraj vsi, ki smo jih intervjuvali, koga osebno poznajo (iz zasebnega življenja in iz šolskega okolja) in ga tudi poimenujejo po imenu, npr.: »Ena je prišla tudi prav iz Bosne in ena je iz Hrvaške. Drugi pa so rojeni v Sloveniji, ampak imajo starše ... in so se tudi tistega jezika naučili. [...] Dosti prijateljev, ki so iz Bosne in tam. Oni so prišli sem in so hodili že v vrtec in 1. razred, če se niso že tu rodili in že znajo slovensko« (K07). »Eden je bil iz Bosne in eden je bil s Kosova« (K10). »Selma je iz Sarajeva, Sarah iz Slovaške« (K11) (Vižintin, 2014b, 126–128).

PRIMER ŠOLE IZ TRSTA

Na šoli v Trstu (T) so bili opravljeni intervjuji z dvanajstimi učenci. Med sodelujočimi se jih je sedem rodilo v Italiji, in sicer: štirje v slovensko-italijanskih družinah (mama Slovenka iz Italije, oče Italijan; v enem primeru je eden od starih staršev priseljen s Hrvaške), eden v slovenski družini (vsi (stari) starši so Slovenci iz Italije). Med petimi novopriseljenimi učenci je vsem vsaj eden od maternih jezikov srbsčina, pri čemer se je ena družina priselila iz Bosne in Hercegovine, štiri pa so se priselile iz Srbije. V eni srbski družini je mati Makedonka, v drugi Romunka. Med maternimi jeziki navajajo sodelujoči poleg slovenščine in italijanščine še romunščino in srbsčino (Vižintin, 2014b, 124). Učenci, s katerimi so bili opravljeni intervjuji, so takole sami opisali svojo sestavljeno/mešano etnično identiteto:

»Sem iz Trsta. Moja mami je iz Trsta [pripadnica slovenske manjšine], moj očka je Italijan. Imamo strice v Sloveniji« (T08). »Sem iz Srbije. Starša sta Srba« (T09). »Prihajam iz Trsta, starša tudi. Govorita slovensko, ker je moja prababica prihajala iz Slovenije in moja babica tudi prihaja iz Slovenije. Od očka so Italijani« (T10). »Prihajam iz Bosne, iz Banjaluke« (T13). »Prihajam iz Srbije. Moj oče je iz Srbije. Moja mama je iz Makedonije« (T14). »Moja mama je iz Romunije, oče je iz Srbije« (T15). »Smo iz slovenske družine. Moji starši so Slovenci« (T17).

Na šolo s slovenskim učnim jezikom v Italiji se vpisujejo slovenski otroci, otroci iz mešanih zakonov, vse več je italijanskih otrok in otrok priseljencev, največ srbsko govorečih. Materni jeziki otrok na šoli so poleg slovenščine in italijanščine še srbski, romunski, bolgarski, hrvaški, ukrajinski, ruski, portugalski, češki jezik; trenutno ni albansko govorečih: »Vsi ti, ki prihajajo iz drugih držav, imajo večinoma tuje državljanstvo, skoraj do dvajset odstotkov je učencev, ki prihajajo iz drugih krajev. Temu številu otrok moramo dodati še vsaj dvajset odstotkov, če ne še več, otrok, ki prihajajo iz popolnoma italijanskih družin, tako da se število otrok, ki ne obvladajo slovenskega jezika ob vstopu v šolo giblje med 40 in 50 odstotki« (T01). Tudi učenci s šole prepoznavajo večkulturno šolsko skupnost, čeprav o tem ne razmišljajo veliko: »[Sošolci v prejšnji šoli]: eden je bil iz Rusije, drugi iz Ukrajine, tretji iz Bosne in »basta«. Vsi so prišli prvo leto, v prvem razredu. Nekateri niso govorili italijansko, ker italijansko se naučiš hitro. Če ne, drugi so se do konca drugega razreda že naučili slovenščino« (T08). Nekateri slovansko govoreči priseljenci vpisujejo svoje otroke nameroma na šolo s slovenskim učnim jezikom: »Moj oče je rekel, da je slovenski jezik podoben srbsščini in bom lažje razumel. Pri italijanščini bi sedel pri pouku in ne bi nič razumel« (T14) (Vižintin, 2014b, 128–129).

ZAKLJUČEK

V vsaki državi živijo poleg (pre)vladujoče večine tudi uradno priznane manjšine z določenimi pravica-

mi, poleg njih pa nepriznane manjšine in priseljenke skupnosti, kar je posledica tako oblikovanja držav v 19. in 20. stoletju kot migracijskih procesov. Vendar v 21. stoletju še vedno čutimo nasledstvo z etničnosti in nacionalizmom zastrupljenih pokrajin (Geary, 2006), nasilno izoblikovanih namišljenih skupnosti (Anderson, 1998) in identitetnih spopadov, ki bolj združujejo kot združujejo (Bauman, 2008) že od 19. stoletja naprej. Ne glede na deklarirano raznolikost se večina evropskih držav težko sooča z dejansko raznolikostjo znotraj posameznih držav. Nekateri priseljenci se v Sloveniji pri vprašanju o etnični identiteti opredeljujejo kot pol-pol (ali še manj) in se sprašujejo, kam sploh spadajo; drugi so ustvarili svojo identiteto, tretji so drugi sprejeli slovensko identiteto kot eno od svojih identitet. Čeprav slednjim posamezniki vedno znova sporočajo, da oni ne morejo biti Slovenci, se sami opredeljujejo kot kulturno mešani in so ponosni nosilci sestavljene identitete. O tem pričajo v tem prispevku življenjske zgodbe priseljencev ali njihovih partnerjev (Anila Zaimi, Max Shonhiwa Zimani, Goran Vojnović, Maja Lambergar Al Khatib v Milharčič Hladnik, 2011) in primeri učencev s treh šol, s katerimi ponazarjam večetničnost, večjezičnost in večverskost v šolskih razredih. Kot nasprotje le eni identiteti zagovarjam koncepta kulturne mešanosti (Sedmak, 2011) in sestavljene identitete (Milharčič Hladnik, 2011). Oba koncepta priznavata večetničnost, večkulturnost, večverskost, dvo- ali večjezičnost tako na individualni kot skupinski ravni, pri čemer se kultura mešanosti bori proti kakršni koli klasifikaciji in kategorizaciji (Sedmak, 2011), sestavljena identiteta (in-in) pa izbirnost pojasnjuje, če to oseba želi. Koncepta omogočata, da se vsak posameznik svobodno, ponosno in prostovoljno opredeli kot pripadnik več kultur, več jezikov, več etničnih skupnosti, več ver; oba koncepta ponujata podporo članom etnično mešanih družin in otrokom mešanih zvez. Sestavljena identiteta (in-in) ne ocenjuje, ali je ena identiteta večvredna kot druga, ampak postavlja vse možnosti enakovredno eno ob drugo. Izraža raznolikost in nas ne sili, da smo nepopolni (pol-pol), ampak naša kulturna/jezikovna/etnična/verska izhodišča ter odločitve predstavi kot enakovredne.

THE RECOGNITION OF CULTURAL MIXEDNESS AND HYPHENATED IDENTITY
INSIDE STATE BORDERS

Marijanca Ajša VIŽINTIN

Intercultural Institute for Inclusive Education, Research and Cooperation
Škocjan 34 d, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: vizintin@medkulturni-institut.si

SUMMARY

Besides the (prevailing) majority, officially recognized minorities with certain rights live in each state, as well as unrecognized minorities and immigrant communities. Using the case study of Slovenia, I present people who define themselves as culturally mixed and who proudly present their hyphenated identity. I illustrate multiethnicity, plurilinguality and multireligiousness in the Slovene society and school classes with the life histories of Anila Zaimi, Max Shonhiwa Zimani, Goran Vojnović, Maja Lamberger Al Khatib (Milharčič Hladnik, 2011) and with the examples of pupils from three primary schools (Vižintin 2014b). In opposition to single identity, I advocate the concept of cultural mixedness (Sedmak, 2011) and hyphenated identity (Milharčič Hladnik, 2011). Both concepts recognize multiethnicity, multiculturalism, multireligiousness, and plurilinguality on the individual and group levels, and the culture of mixedness resists any classification and categorization, while the hyphenated identity (and-and) explains the choice, if a person wishes to do so. Both concepts enable that each individual freely, proudly and voluntarily defines himself or herself as a member of several cultures, several languages, several ethnic communities and religions. Namely, both concepts are supportive of members of ethnically mixed families and children of ethnically mixed couples. The hyphenated identity (and-and) does not imply, whether one identity is more valuable than the other, but it presupposes all possibilities equal to the other. It expresses diversity and does not force us to be imperfect (half-half), on the contrary, it presents our cultural/linguistic/ethnic/religious starting points and decisions as equal.

Key words: hyphenated identity (and-and), culture of mixedness, immigrants, multiculturalism, multiethnicity, plurilinguism, migrants

LITERATURA IN VIRI

Anderson, B. (1998): Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, Studia humanitatis.

Balibar, É. (2007): Mi, državljani Evrope?: meje, država, ljudstvo. Ljubljana, Sophia.

Baloh, A. (ur.) (2010): Uvajanje rešitev s področja vključevanja migrantov v izvedbene kurikule. Koper, Osnovna šola Koper/Scuola elementare Capodistria.

Bauman, Z. (2008): Identiteta: pogovori z Benedetom Vecchijem. Ljubljana, Založba / *cf.

Bergoč, S. (2011): Pismenost priseljeniških otrok: politika vključevanja? V: Cotič, M., Medved Udovič, V., Starc, S. (ur.): Razvijanje različnih pismenosti. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 153–161.

Debeljak, A. (2004): Strašna asimetrija »evropske identitete«. V: Debeljak, A.: Evropa brez Evropejcev. Ljubljana, Sophia, 23–53.

Dekleva, B., Razpotnik, Š. (2002): Čefurji so bili rojeni tu: življenje mladih priseljencev druge generacije

v Ljubljani. Ljubljana, Pedagoška fakulteta, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.

Delanty, G. (2007): Obrobja in meje v postzahodni Evropi. http://www.eurozine.com/articles/article_2007-12-20-delanty-sl.html (5. 12. 2014).

Delanty, G., Rumford, C. (2008): Nov razmislek o Evropi: družbena teorija in pomeni evropeizacije. Ljubljana, Sophia.

Državljanstvo (2014): Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije, Direktorat za upravne notranje zadeve, migracije in naturalizacijo. http://www.mnz.gov.si/si/mnz_zasvas/tujci_v_sloveniji/drzavljanstvo/ (5. 12. 2014).

Eduka – Vzgajati k različnosti/Educare alla diversità (2011–2014): SLORI – Slovenski raziskovalni inštitut, Trst. <http://www.eduka-itaslo.eu/> (5. 12. 2014).

Geary, P. B. (2005): Mit narodov: srednjeveški izvori Evrope. Ljubljana, Studia humanitatis.

Huddleston, T. idr. (2011): Migrant integration policy index III (MIPEX III). Bruselj, British Council, Migration Policy Group. <http://www.mipex.eu/> (5. 12. 2014).

- Knez, M. (2012):** Za koliko slovenščin(e) je prostora v naši šoli? Jezik in slovstvo, 57, 3/4. Ljubljana, 47–62.
- Knežević, Z. (2014):** Dvoživke umirajo dvakrat. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Kobolt, A. (2002):** Zdej smo od tu – a smo še čefurji? Ljubljana, i2.
- Komac, M. (ur.) (2007):** Priseljenci: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kymlicka, W. (2005):** Sodobna politična filozofija: uvod. Ljubljana, Krtina.
- Lečnik, S. (2013):** Slovenština in jaz. Maribor, Litera.
- Living Together: Combining Diversity and Freedom in 21st-century Europe (2011).** Strasbourg, Svet Evrope. <http://book.coe.int/ftp/3667.pdf> (5. 12. 2014).
- Medica, K. (2009):** Identitete in identifikacije: od socialnega priznanja do socialne pripadnosti. Monitor ISH, XI/2. Ljubljana, 7–18.
- Medica, K. (2010):** Sodobni integracijski procesi in kontroverznosti krožnih migracij. V: Medica, K., Lukič, G., Bufon, M. (ur.): Migranti v Sloveniji – med integracijo in alienacijo. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 37–56.
- Milharčič Hladnik, M. (ur.) (2011):** IN-IN: življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Milharčič Hladnik, M., Lukšič Hacin, M. (2011):** Identitete, pripadnosti, identifikacije. V: Lukšič Hacin, M., Milharčič Hladnik, M., Sardoč, M., (ur.): Medkulturni odnosi kot aktivno državljanstvo, Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 31–39.
- Milharčič Hladnik, M. (2012):** Medkulturni odnosi in socialne participacije v kontekstu migracij. Dve domovini/Two Homelands 36. Ljubljana, 7–18. <http://two-homelands.zrc-sazu.si/?c=2> (5. 12. 2014).
- Pilotni tečaj slovenščine za otroke in starše migrante (2010):** projekt Uspešno vključevanje otrok, učencev in dijakov migrantov v vzgojo in izobraževanje Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. http://www.centerslo.net/files/file/ESS/Letak_te%C4%8Daj.pdf (5. 12. 2014).
- Portera, A. (2011):** Intercultural and Multicultural Education: Epistemological and Semantic Aspects. V: Grant, C. A., Portera, A. (ur.): Intercultural and Multicultural Education: Enhancing Global Interconnectedness. New York, Oxon, Routledge, 12–30.
- Razvijamo medkulturnost kot novo oblika sobivanja (2013–2014):** ISA institut, Ministrstvo Republike Slovenije za gospodarski razvoj in tehnologijo. <http://www.medkulturnost.si/> (5. 12. 2014).
- Rey-von Allmen, M. (2011):** The Intercultural Perspective and its Development Throuh Cooperation With the Council of Europe. V: Grant, C. A., Portera, A. (ur.): Intercultural and Multicultural Education: Enhancing Global. New York, Oxon, Routledge, 33–48.
- Scheffer, P. (2011):** Immigrant Nations. Cambridge, Malden, Polity Press.
- Sedmak, M. (2011):** Kultura mešanosti. Družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije mešanih ljudi. Annales, Series Historia et Sociologia, 21, 2. Koper, 261–274.
- Skubic Ermenc, K. (2007):** Interkulturnost v učnih načrtih slovenske osnovne šole. Pedagoška obzorja, 22, 1–2. Ljubljana, 128–135.
- Slovar novejšega besedja slovenskega jezika (2013):** Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Slovene's: Slovenci, dokumentarni feljton (14. 12. 2010):** RTV Slovenija. <http://ava.rtvlo.si/predvajaj/slovene-s-slovenci-dokumentarni-feljton/ava2.90633985/> (5. 12. 2014).
- Sožitje za skupno rast (2013).** <http://www.youtube.com/watch?v=5qO5gbTBjk0> (5. 12. 2014).
- Strokovne podlage, strategije in teoretske tematizacije za izobraževanje za medkulturne odnose ter aktivno državljanstvo (2010):** Ljubljana, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU. <http://www.medkulturni-odnosi.si/> (5. 12. 2014).
- Vidmar Horvat, K. (2009):** Zemljevidi vmesnosti: eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne. Ljubljana, Sophia.
- Vižintin, M. A. (2013):** Vključevanje otrok priseljenec prve generacije in medkulturni dialog v slovenski osnovni šoli: doktorska disertacija. Koper, M. A. Vižintin.
- Vižintin, M. A. (2014a):** Model medkulturne vzgoje in izobraževanja: za uspešnejše vključevanje otrok priseljenec. Dve domovini/Two Homelands, 40. Ljubljana, 71–89. <http://twohomelands.zrc-sazu.si/?c=2> (5. 12. 2014).
- Vižintin, M. A. (2014b):** Večkulturno šolsko okolje: izhodišče za razvoj medkulturne vzgoje in izobraževanja? V: Zudič Antonič, N., Zorman, A. (ur.): Vzgajati k različnosti: Interdisciplinarna primerjalna raziskava med Italijo in Slovenijo, Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales. <http://www.eduka-itaslo.eu/elenco.php?p=analize&lang=slo> (5. 12. 2014).
- ZAKON o tujcih (2011):** Uradni list RS, 50/2011.
- Žagar, G. (2014):** Poročila z 19. posveta slovenskih društev (2014). Althütte (9–11. 5. 2014). <http://koslovenija.wordpress.com/2014/09/17/porocila-z-19-posveta-slovenskih-drustev-althutte-9-11-5-2014/> (5. 12. 2014).
- Žitnik Serafin, J. (2008):** Večkulturna Slovenija: položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

original scientific article
received: 2015-12-15

UDC 81'27:316.7(497.471=131.1)

DOJEMANJE MEŠANE IDENTITETE IN KODNEGA PREKLAPLJANJA MED PRIPADNIKI ITALIJANSKE NARODNE SKUPNOSTI V SLOVENSKI ISTRI

Jerneja UMER KLJUN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1, Slovenija
e-mail: jerneja.umerkljun@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na razlike v dojemanju mešane identitete pripadnikov italijanske narodne skupnosti, ki se izražajo tudi v odnosu do kodnega preklapljanja. V analizo so zajeti odgovori, ki zrcalijo mnenja in stališča štirih mlajših informantov o večjezičnosti, lastni sporazumevalni zmožnosti, kodnem preklapljanju in identiteti ter na ideološki ravni razkrivajo bistvena razhajanja v odnosu do mešanja jezikov in identitet na območju slovenske Istre. Nedavno zasnovana raziskava o etnični in jezikovni identiteti ter o odnosu do posameznih kodov jezikovnega repertoarja in kodnega preklapljanja predstavlja del doktorske sociolingvistične raziskave o italijansko-slovenskem jezikovnem stiku v govoru pripadnikov italijanske narodne skupnosti.

Ključne besede: mešana identiteta, večjezičnost, kodno preklapljanje, odnos do jezika

LA PERCEZIONE DELL'IDENTITÀ MISTA E DELLA COMMUTAZIONE DI CODICE TRA GLI APPARTENENTI ALLA COMUNITÀ NAZIONALE ITALIANA NELL'ISTRIA SLOVENA

SINTESI

Il presente contributo evidenzia le differenze nella percezione dell'identità mista tra gli appartenenti alla comunità nazionale italiana che emergono dallo studio dell'atteggiamento linguistico verso la commutazione di codice ed il mistilinguismo. Le risposte dei quattro giovani intervistati rispecchiano la loro percezione della propria competenza linguistica, nonché le relative opinioni sul plurilinguismo, sulla commutazione di codice e sulla propria identità e rivelano sostanziali discrepanze nell'atteggiamento verso la mescolanza di lingue e identità nell'area dell'Istria slovena. Lo studio dell'identità etnica e linguistica e degli atteggiamenti verso i vari codici del repertorio linguistico, nonché verso la commutazione di codice rappresenta una parte della ricerca sociolinguistica sul contatto linguistico tra l'italiano e lo sloveno nella parlata degli appartenenti alla comunità nazionale italiana.

Parole chiave: identità mista, plurilinguismo, commutazione di codice, atteggiamenti linguistici

UVOD

Jezik in identiteta govorca sta neločljivo povezana, saj je jezik temeljna in univerzalna komponenta oblikovanja osebne identitete, skozi jezik in v jeziku pa se odraža zavest skupine ali družbe kot komunikativne in eksistencialne skupnosti (Luckmann, 1991). Je torej tudi eno od temeljnih sredstev pri oblikovanju kolektivne identitete, kar je še posebej izraženo pri »manjših, etnično in lingvistično 'blokiranih' ljudstvih« (Luckmann, 1991, 797). Identiteta se znova in znova oblikuje in spreminja glede na družbene omejitve, interakcije in subjektivne želje posameznika (Tabouret-Keller, 1997), prek različnih, pogosto nasprotujočih si diskurzov, praks in stališč (Hall, 1996). Da identitete nikoli niso enotne in statične, temveč same po sebi fluidni dinamični procesi, je najbolj jasno izraženo v večkulturnem in večjezičnem kontekstu, kjer lahko (dvo- ali večjezični) govorci posegajo po različnih jezikovnih kodih (lastnega ali skupinskega) repertoarja in prav vsak od teh kodov »ponuja vrsto usklajujočih ali nasprotujočih si simbolnih asociacij, ki predstavljajo osnovne gradnike pri konstrukciji identitete« (Pérez Casas, 2008, 71).

Če je nekdanje veljalo, da v mnogih dvojezičnih ali večjezičnih skupnostih govorci jezikovne kode delijo na »naše« (*we-code*, manjšinski jezik, povezan z dejavnostmi in neformalnim govornim položajem znotraj manjšinske skupnosti) in »njihove« (*they-code*, večinski jezik, formalna raba v javni sferi) (Gumperz, 1982) oziroma na »zaznamovane« in »nezaznamovane« (Myers-Scotton, 1993) ter da izbira med kodoma indeksira ustrezajoče identitete, da torej kodni preklap naznanja tudi identitetni preklap, se sodobne raziskave odmikajo od te temeljne dihotomije in kodno preklapljanje (KP) obravnavajo kot poseben, samosvoj jezikovni slog, ki izkazuje družbeno pripadnost onkraj pripadnosti, ki jo indeksirajo posamične jezikovne variante (Auer, 2005). Ali enostavneje – ko se govorci neke jezikovne skupnosti pogosto in v velikem številu poslužujejo kodnega preklapljanja, lahko to postane eden od različkov jezikovnega repertoarja te skupnosti. Različne oblike kodnega preklapljanja se lahko znotraj jezikovnega repertoarja ustalijo in prevzamejo identifikacijsko funkcijo v jezikovni skupnosti. To je najpogostejše značilno za pripadnike mlajših generacij, pri priseljenjskih skupnostih pa so to predvsem pripadniki druge ali tretje generacije, ki so ponosni na svoj mešani izvor in identiteto (Berruto, 2003; Gardner-Chloros, 2010).¹

Ob raziskovanju italijansko-slovenskega jezikovnega stika med pripadniki italijanske narodne skupnosti

(INS) se torej poraja vprašanje, ali je KP oziroma jezikovno mešanje, ki velja za relativno pogost pojav tudi na območju slovenske Istre (glej Buić, 2011; 2012) in še posebno med pripadniki INS, tudi izraz mešane, hibridne identitete govorcev ter kako razmerje med kulturo mešanosti (Sedmak, 2011) in narodno pripadnostjo dojemajo govorci sami.

V nadaljevanju bo najprej predstavljen kulturno-zgodovinski in jezikovni kontekst, v katerega se umešča obravnavana jezikovna skupnost, nato pa preidemo na poglobljeno analizo pogovorov s štirimi informanti, pripadniki italijanske narodne skupnosti.

INS – Narod učiteljev in novinarjev²

Med letoma 1947 in 1956, v obdobju množičnega izseljevanja prebivalcev italijanske narodnosti in načrtnega priseljevanja slovenskega prebivalstva iz zaledja Istre, se je narodna struktura območja korenito spremenila – večinski narod je postal manjšina, natančneje, postal je italijanska narodna skupnost (Bertok, 2005, 21), ki od tedaj živi in se razvija v kontekstu sprva jugoslovanske, zdaj slovenske, hrvaške in predvsem istrske večkulturnosti. V prvem povojnem obdobju, ko se je številčno šibka italijanska skupnost soočala s hudo izgubo intelektualno-kadrovskega jedra (Medica, 2010, 501) in posledično s strahom pred popolno asimilacijo, je začela delovati Unija Italijanov Istre in Reke (UIIF – *Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume*), ki je želela skupnosti, ki je ostala, izboriti prostor in določeno mero avtonomije v kontekstu tedanjega jugoslovanskega režima (Bertok, 2005, 26). Po letu 1965, ko se je za svojo edino avtohtono manjšinsko skupnost zavzela tudi matična država, je nastopilo obdobje »prebujanja« – skupnost je obudila predvsem svoje kulturne dejavnosti ter prenovila vzgojno-izobraževalne zavode z italijanskim učnim jezikom, ki so skupaj s tiskom in drugimi mediji nedvomno prevzeli pomembno vlogo pri oblikovanju in ohranjanju etnične identitete italijanske skupnosti (Bertok, 2005, 27).

Procesi geografsko-politične prenovе ob razglasitvi slovenske in hrvaške neodvisnosti so vplivali tudi na UIIF, ki se je v začetku devetdesetih reorganizirala v Italijansko unijo (*Unione Italiana*), katere glavni namen je ohraniti enotnost italijanske narodne skupnosti, ki je od tedaj razpeta med dvema državama. V tem obdobju je bilo bolj kot kdaj koli prej čutiti prebujenje italijanstva, ki je spremljalo pričakovanja in obete ob razpadu Jugoslavije (Bertok, 2005, 28). Vse več prebivalcev je izrazilo pripadnost italijanski skupnosti, vse bolj pogost pa

1 Tak je primer druge generacije portugalskih priseljencev v Franciji, ki govori *immigraise* (Gardner-Chloros, 2010). Podobno tudi v slovenski skupnosti v ZDA, kjer govorci tretje predvojne in druge povojne generacije mešanja slovenščine in angleščine pravijo »half pa pu« (Šabec, 1995).

2 Stefano Lusa (v Bertok, 2005) tako opiše lastno skupnost, saj le ta dva poklica omogočata rabo italijanskega jezika na delovnem mestu. Dejstvo je, da se italijanska narodna skupnost v svojem obstoju in delovanju opira ravno na šolstvo in medije. Slednji namreč opravljajo znotraj skupnosti štiri temeljne funkcije: obujajo in krepijo občutek pripadnosti, stremijo k ohranjanju kulturnih modelov skupnosti, zrcalijo mnenja in pričakovanja javnosti ter povezujejo posamezne lokalne enote v širšo istrskoitalijansko skupnost (Bertok, 2005, 183–185).

je tudi pojav regionalne pripadnosti – mnogi se namreč opredeljujejo za *Istrane*. Po prvotnem porastu števila pripadnikov skupnosti je ob prehodu v novo tisočletje predvsem v Sloveniji prišlo do ponovnega upada, ki ga lahko pripišemo gospodarsko-ekonomskim migracijam v Italijo (Bertok, 2005, 28).

Jezikovni repertoar skupnosti

V širšem istrskem kontekstu so prisotni govori šestih narečnih skupin, ki pripadajo bodisi slovanski bodisi romanski jezikovni skupini, ob teh pa še knjižna slovenščina, hrvaščina in italijanščina ter drugi jeziki, ki so se na območju začeli pogostejše pojavljati po italijanskem eksodusu (Filipi, 1999). Milani-Kruljac (1993) domaćinom pripisuje jezikovno *večkompetentnost*, saj so mnogi izmed njih tradicionalno in spontano dvojezični, nekateri celo trojezični – pri tem gre za tekoče oziroma stvarno poznavanje več jezikov in ne za idealno dvojezičnost.

Rabo hrvaškega in slovenskega jezika med pripadniki italijanske narodne skupnosti Filipi in Milani-Kruljac (v: Bogliun Debeljuh, 1994, 115) razumeta kot sociolingvistično nezaznamovano, nenavadna pa je raba knjižne italijanščine – to v večini govornih položajev nadomešča istrobeneško narečje oziroma hrvaščina ali slovenščina:

»Knjižno italijanščino se govori samo še v šolah (pa še to samo z učenci, učiteljice med seboj govorijo v narečju) in v drugih organizacijah narodne skupnosti (radio, televizija, Voce, Circolo), kjer pa večina komunikacije poteka ravno tako v narečju. Zgodi se lahko, da se italijanski Istran po končanem izobraževanju s knjižno italijanščino srečuje le še prek italijanskih televizijskih programov. [...] Tako se INS ne identificira z italijanščino, temveč s svojim narečjem, ki tako postane neke vrste narodni jezik skupnosti, kar se izraža tudi v literarni produkciji.« (Filipi v: Bogliun Debeljuh, 1994, 115, prev. JUK)

O jezikovni situaciji med pripadniki italijanske narodne skupnosti na Obali Baloh (1994; 2003) ugotavlja, da lahko dvojezičnost italijanske narodne skupnosti pojmuje kot kolektivno, funkcijsko (bolj ali manj) popolno dvojezičnost. Jezikovni položaj, v katerem se pripadniki največkrat nahajajo, pa avtorica opiše kot položaj bilingvizma in diglosije.

Med strokovno literaturo izpred desetletja ali več (glej Filipi, Milani-Kruljac, Bogliun Debeljuh) in sodobnejšimi raziskavami (glej Baloh, Buić, Sedmak, Mikolič) ter

informacijami iz osebnega arhiva posnetkov opazimo večja razhajanja: če je v 80. in 90. letih stroka slutila predvsem naglo siromašenje knjižne italijanščine, ki se odrezana od matične države ne more razvijati in posodabljaati vzporedno z italijanščino v Italiji, in se zavzemala za enakopravnost italijanskega jezika z dominantnim istrobeneškim narečjem, podatki sodobnejših raziskav kažejo nasprotno sliko. Med pripadniki jezikovne manjšine na Obali je zaradi izginjanja starejših generacij, etnično mešanih zakonov, spreminjanja narečja in jezikovnega prilagajanja večinskemu jeziku območja vse bolj čutiti strah pred izgubo istrobeneškega narečja, s katerim se skupnost identificira, s tem pa strah pred izgubo istrobeneške kulturne dediščine in asimilacijo.

Mešana identiteta in jezikovno mešanje med pripadniki INS – študija primera

Raziskava o odnosu do posameznih kodov repertoarja, ki spremlja jezikoslovno raziskavo o medjezikovnih vplivih v govoru pripadnikov italijanske narodne skupnosti, temelji na polstrukturiranem kvalitativnem intervjuju ter opazovanju in primerjavi izraženega z zgledi dejanske rabe. Intervju je vsebinsko razdeljen na tri dele, pri čemer se naslanjam na členitev jezikovne zavesti po Mikolič (2004, 53) – z vprašanji o samooceni ter vedenju in mnenjih o jeziku, jezikovnem repertoarju in rabi posameznih kodov preverjam *kognitivno komponento zavesti*, vprašanja o čustvenem in vrednostnem odnosu do jezika pa razkrivajo *emocionalno komponento*.³ Struktura intervjuja običajno služi le kot vodilo, saj stremim k temu, da bi pridobila posnetke čim bolj sproščenih pogovorov in iskrenih »jezikovnih avtobiografij« udeležencev. V raziskavo so bili najprej vključeni znanci, ki so nato k sodelovanju povabili svoje prijatelje, sorodnike ali sodelavce. V nadaljevanju bodo predstavljeni le tisti odgovori in pričanja, ki se navezujejo na obravnavano temo.

Štirje sogovorniki, katerih odgovore obravnavam v prispevku, izhajajo iz etnično mešanih družin, rojeni so med letoma 1981 in 1990, vsi so dokončali srednjo šolo z italijanskim učnim jezikom, eden izmed njih nadaljuje študij italijanskega jezika. Pri dveh (Pi_MF, Pi_LF) bi lahko govorili o sočasni dvojezičnosti, saj omenjata vzporedno usvajanje slovenščine in istrobeneškega dialekta, druga dva pa sta v družinskem krogu najprej usvojila narečje (Cap_AD) oziroma italijanski jezik (Cap_VG) in šele nato slovenščino. Vsi štirje dvojezičnosti pripisujejo veliko vrednost, saj menijo, da jim prinaša mnoge (predvsem ekonomske) prednosti, z večjezičnostjo se ponašajo, eden izmed njih omenja celo občutek večvrednosti v primerjavi z enojezičnimi govorci.

3 Samooceno obravnavam samo kot recepcijo lastne zmožnosti, ki nam zato razkriva le *kognitivno komponento zavesti*. Poudariti pa je treba, da je hkrati pokazatelj *aktivnostne komponente* jezikovne zavesti (Mikolič, 2004), saj lahko tudi s samooceno merimo jezikovno dejavnost. Po opravljeni jezikoslovni analizi zgledov rabe bo samoocena morda predstavljala dodatno orodje za merjenje kvantitete in kvalitete kodnega preklapljanja.

Tabela 1: »Narodna pripadnost in sporazumevalna zmožnost«

Table 1: »Nationality and communicative competence«

		Pi_MF (1981)	Pi_LF (1982)	Cap_AD (1984)	Cap_VG (1990)
Narodnost		Italijan	Italijan	Istran	državljan sveta
Samoocena sporazumevalne zmožnosti	IT	omejeno besedišče zaradi občasne rabe	dobro razumevanje, pomanjkljivo izražanje zaradi občasne rabe	odlično	odlično
	IB	dobro	dobro (gre za »novodobno narečje«)	odlično	IB: /
	SL	dobro (pokrajinski pogovorni jezik)	dobro (pokrajinski pogovorni jezik)	dobro razumevanje, pomanjkljivo izražanje	pomanjkljivo

Sogovorniki zelo različno ocenjujejo lastno sporazumevalno zmožnost v treh temeljnih kodih repertoarja skupnosti (glej Tabelo 1). Tako imamo na eni strani informanta, pri katerih je poznavanje slovenskega in italijanskega pokrajinskega pogovornega jezika skorajda izenačeno s poznavanjem istrobeneškega narečja, njuna sporazumevalna zmožnost v (slovenskem ali italijanskem) knjižnem jeziku pa je omejena:

1.

Se ti me diria che (neraz.) parlar in talian de lingua dovesi sforzarme a star atento a quella roba là. (Pi_MF, 1981)

Če bi mi naročila, naj govorim zbornu italijansko, bi se moral prav prisiliti, da bi bil na to pozoren.

2.

Ma [problemi] di comprensione sicuro no. Adesso per comunicar// Adesso per (neraz.) parlar in lingua gavesi qualche problema, probabile, no? Ma altrimenti no. [...] Šloven anche {} comprensione buona. Ma anche per lo sloven se la stesa storia, no? Adesso noi parlemo come che parlemo. Noi parlemo sloven qua nostro, no? Del:// de la PRIMORSKA. Šloven sloven se te me diši de parlar probabilmente non son capace, no? (Pi_LF, 1982)

Z razumevanjem nimam težav. Če bi hotel govoriti zbornu italijansko, bi verjetno imel kakšno težavo. Sicer pa ne. [...] Tudi v slovenščini je moje razumevanje dobro, a tudi za slovenščino velja enako. Govorimo kot govorimo. Govorimo to

našo primorsko slovenščino. Če bi mi rekla, naj govorim pravo slovenščino, verjetno ne bi znal.

Druga dva sogovornika izkazujeta veliko višjo jezikovno »samozavest« glede italijanskega jezika, na kar kaže naslednja izmenjava:

3.

Cap_AD: Io penso che noi due siamo due esempi abbastanza atipici, no per la parlata italiana. Nel senso// Modestia a parte, parliamo al di sopra della media, no?

Mislim, da sva midva dokaj netipična primera, kar se tiče italijanske govornice, saj govoriva bolje od povprečnega govorca.

Cap_VG: Questo e:: {} invece lo sloveno al di sotto (smeh)

Tako je, slovensko pa slabše.

Kar zadeva jezikovno rabo v javni sferi, se trije informanti brez zadržkov prilagajajo jeziku večine bodisi zato, ker »ne želijo povzročati zapletov« (Cap_VG), bodisi zato, ker ocenjujejo, da znajo »slovensko skoraj boljše kot italijansko« (Pi_MF, Pi_LF).

Pri vprašanju narodnosti se dva sogovornika enoznačno opredelita za Italijana, druga dva pa izpričujeta »mešanost« (glej Tabelo 1). Kljub temu je že v sledečih odgovorih mogoče zaznati nianse v dojetanju mešane (etnične) identitete. Prvi sogovornik, ki se sicer opredeli za Italijana, v nadaljevanju pogovora izpostavlja heterogenost širše regionalne (primorske) skupnosti, ki zajema vse etnije območja:

4.

Difícil dir che še// Uno še italiano o šloveno o še quel che// Ormai è quasi tuto uno. È inutile, siamo {} PRIMORCI, o come te vol ciamar e parliamo de tuto e de più. Bestiemo in serbocroato, parlo in italian, in sloven, quel che te vol. No še problemi. (Pi_MF, 1981)

Težko je reči, ali je nekdo Italijan ali Slovenec ali karkoli že. Zdaj je pač že vse eno. Ni kaj, smo Primorci, ali kakor želiš reči, in govorimo vse in še več. Preklinjamo v srbohrvaščini, govorim italijansko, slovensko, kar želiš. S tem ni težav.

Pri sogovorniku, ki se opredeli za Istrana, lahko govorimo o občutku regionalne pripadnosti, ki prevladuje nad »formalno«¹ pripadnostjo italijanski etniji. Identificiranje z *istrskim* je po Medici značilno za mlajše generacije pripadnikov italijanske skupnosti, ki »razvijajo lastno vizijo sveta in jim bolj kot italijanska ustreza 'istrijska' (istrska) konotacija, uporaba (najmanj) dveh jezikov, kultur ter povezava med različnimi nacijami«² (Medica, 2010, 501). Iz informantovega pričanja pa razberemo, da se kot Istran istoveti predvsem z italijansko komponento *istrijanstva* (Medica, 2010), kar se odraža tudi v razmerju do istrobeneškega narečja, temeljnega izraza njegove identitete:

5.

[Sono] italiano: ma con ogni anno che passa mi sento sempre meno legato all'identità nazionale. [...] Direi di sentirmi più istriano che non italiano. [...] effettivamente il dialetto è {} è l'espressione della mia vera cultura di appartenenza in quanto mi sento istriano soprattutto. (Cap_AD, 1984)

Sem Italijan ... a se z leti čutim vse manj povezanega z narodno identiteto. [...] Rekel bi, da se čutim prej Istrana kot Italijana. [...] dejstvo je, da je [istrobeneško] narečje izraz moje resnične pripadnosti, glede na to, da se imam predvsem za Istrana.

Pri četrtem, najmlajšem med sogovorniki, lahko izraženo *nadnarodno* pripadnost razumemo tudi kot namerno neopredeljenost, ki, tako kot istrijanstvo, omogoča prehajanje iz ene regionalne identitete v drugo brez vsakršnih moralnih konotacij (Fulvio Šuran, 2001):

6.

Mi sento cittadino del mondo. [...] Se c'è una partita di calcio ad esempio Italia-Slovenia// È una bella domanda per chi tifo. Dipende probabilmente dai calciatori. Se c'è qualche testa

di cazzo in quella di Italia o: non so, dipende// (Cap_VG, 1990)

Sem državlján sveta. [...] Če bi gledal nogometno tekmo med Italijo in Slovenijo, ne vem, za koga bi navijal. Verjetno je še najbolj odvisno od nogometašev. Če je med Italijani kakšen kreten ali ne vem, odvisno.

Odnos do kodnega preklapljanja

Odnos do jezika je ena temeljnih sestavin jezikovne zavesti in jezikovne identitete govorcev ter pomemben dejavnik pri razumevanju govornega obnašanja posameznikov (Berruto, 2003). Gre za množico vseh stališč, ki jih posameznik privzema glede določenega predmeta (Berruto, prav tam) in ki se pri govorcih oblikujejo v občutek odprtosti/zaprтости oziroma sprejemanja/zavračanja predmeta samega (Dal Negro, 2007). Najtežavnejši vidik raziskovanja odnosa do jezika je ravno neoprijemljivost predmeta raziskave. Odnosa namreč ni mogoče opazovati neposredno, temveč lahko o njem le sklepamo na podlagi izraženih stališč in (jezikovnega) obnašanja posameznika ali skupnosti (Dal Negro, 2007; Berruto, 2003).

Ko sogovorniki govorijo o kodnem preklapljanju, imajo v mislih predvsem mešanje kodov (t. i. *code-mixing*) oziroma kodno preklapljanje na povedni ravni, pri katerem gre za jezikovno preklapljanje znotraj ene same povedi ali stavka (navadno na ravni besede ali besedne zveze). Mešanje kodov ločujejo od preklapljanja na nadpovedni ravni, ki je, kakor lahko razberemo iz odgovorov in posnetka pogovora dveh informantov (AD in VG), manj zaznamovano in zato bolj sprejemljivo. Njihova mnenja in stališča o kodnem preklapljanju so združena pod petimi krovnimi vprašanji – kdaj in zakaj do tega pojava prihaja, ali gre pri tem za zavestno odločitev, komu pripisujejo tako jezikovno vedenje ter kakšen je njegov učinek v dani komunikacijski situaciji in na splošno.

KP – kdaj in zakaj?

Kljub temu da sogovorniki ne delijo mnenja o kodnem preklapljanju in različno ocenjujejo njegovo pogostnost v lastnem govoru, imajo podoben pogled na to, kdaj do kodnega preklapljanja sploh prihaja in kakšno funkcijo to opravlja. Po besedah informantov gre v večini primerov za zapolnjevanje leksikalnih vrzeli:

7.

[...] se qualcosa non mi viene sul momento, o se digo "va in mona, PIZDO MATERNO", te capisci, ghe casca vicino. (Pi_MF, 1981)

[...] Če se česa ne spomnim takoj ali če rečem "va in mona, PIZDO MATERNO", je to podobno.

8.

Quelli che in italiano non esiste il termine preciso, quello è. (Cap_VG, 1990)
[Uporabljam]tiste [slovenske izraze], ki nimajo točne italijanske ustreznice;

Oziroma za preklapljanje zaradi konotativnega potenciala enega od kodov:

9.

[...] se è una roba che rendi BOLJ// mejo in una lingua {} la butiamo in quella lingua là, no še che uno sta atento al (neraz.) [...]

[...] če je izraz bolj učinkovit v enem jeziku, uporabiš tisti jezik, ne da bi pazil [...]

10.

In ogni lingua še parole// ga il senso diverso. Le parole ga un senso diverso, no? E te buti fora quella che esprime meio, no? Anche quella che ti vien prima in mente. Se ti vien in inglese te la buti in inglese, se ti viene in sloven te la buti in š// Non te ga de pensar tanto. [...] Anche se te diši do volte la stesa roba no vegnerà ugual fora perché te miscierà le parole diferente. (Pi_LF, 1982)

V vsakem jeziku imajo besede drugačen pomen. In uporabiš tisto, ki nekaj najbolje izraža. Ali ti-sto, ki se je najprej spomniš. Če se spomniš angleške, rečeš angleško, če se spomniš slovenske, rečeš slovensko. Ni treba toliko razmišljati. Tudi če dvakrat poveš eno stvar, ne bo nikoli enaka, saj drugače mešaš besede.

11.

Perché certi termini magari rendono più in italiano, certi termini rendono più in sloveno. Quindi se parlo con una persona che capisce entrambe {} prendo un po' da{} ognuna delle due lingue. [...] Ma questo solo per qualche parola, qualche parola singola. In genere non faccio// Tendo a non voler mescolare le due lingue di proposito. Tranne appunto in questi casi in cui c'è un termine che rende proprio l'idea. (Cap_AD, 1984)

Ker so nekateri izrazi bolj učinkoviti v italijanščini, drugi v slovenščini. Če govorim z osebo, ki razume oba [jezika], vzamem iz vsakega jezika malo. To se dogaja samo s posameznimi besedami. Na splošno ne želim namerno mešati jezikov. Le v takih primerih, ko določen izraz bolj izraža, kar mislim.

Hkrati pa isti sogovornik vidi globlji vzrok za jezikovno mešanje v vse nižji splošni sporazumevalni zmognosti v italijanskem jeziku, do katere prihaja zaradi vse bolj omejene prisotnosti italijanskih medijev v tem prostoru:

12.

E uno dei motivi principali secondo me di questo è {} il fatto che la mia generazione guardava molta, molta tv in italiano. Ad esempio i:// Si guardava i cartoni animati delle reti italiane perché gli altri non erano neanche minimamente paragonabili, no? Con l'avvento di Cartoon Network si è andata un po' perdere quindi// Magari la gente parla un po' meglio l'inglese ma molto, molto meno l'italiano perché, appunto, non hanno più modo di sentirlo. [...] Secondo me la qualità dell'italiano è peggiorata:: {} sia nelle scuole slovene che in quelle italiane [...] chi viene fuori dalla scuola slovena {} l'italiano non lo parla e chi viene dalla scuola italiana lo parla male. (Cap_AD, 1984)

Eden glavnih vzrokov za to [za kodno preklapljanje] je ta, da je moja generacija gledala italijanske televizijske programe, risanke italijanskih televizijskih mrež, ker ostale niso bile primerljive. S prihodom Cartoon Networka se je to izgubilo. Mogoče zdaj ljudje govorijo malo boljše angleško, a veliko veliko slabše italijansko, saj nimajo več možnosti, da bi jo slišali. [...] Po moje je kvaliteta italijanščine padla tako v slovenskih kot v italijanskih šolah. Kdor konča slovensko šolo, italijanščine ne govori, kdor konča italijansko šolo, pa italijansko govori slabo.

Je KP namerno?

Informanta, ki izražata večjo naklonjenost kodnemu preklapljanju, se te diskurzivne strategije (Gumperz, 1982) večinoma niti ne zavedata, je ponotranjena in zato »naravna«:

13.

Ormai še tanto {} subconscio {} che:// Še cusì. [...]Se ti me diria che (neraz.) parlar in talian de lingua dovesi sforzarme a star atento a quella roba là. Invece noi siamo abituati ormai a parlare cusì. (Pi_MF, 1981)

Zdaj je to že povsem podzavestno. [...] Če bi mi naročila, naj govorim zbornjo italijansko, bi se moral prav prisiliti, da bi bil na to pozoren. Sicer smo zdaj že navajeni govoriti tako.

14.

Praticamente nianche solo non ti si rendi conto quando che cambi lingua, no? [...] Še tuta una lingua sua proprio. (Pi_LF, 1982)

Pravzaprav se niti sam ne zavedaš, kdaj zamenjaš jezik. [...] Gre za čisto samosvoj jezik.

Pri drugih dveh je preklapljanje nezavedno le, ko gre za mašila. Poplack (1980) pogosto pojavljanje ali prevladovanje tega tipa preklapljanja (*tag-switches*, tj. preklap krajših segmentov, kot so na primer vrinjeni stavki, členki in mašila) povezuje z nižjo oziroma neizenačeno sporazumevalno zmožnostjo v enem od dveh jezikov.

15.

(neraz.) tra noi [il mistilinguismo] non esiste, no. Sì, ogni tanto qualche VALDA, qualche cosa del genere anche sì. (Cap_VG, 1990)

[...] med nama jezikovnega mešanja ni. Ja, vsake toliko[uporabiva] kakšen VALDA ali kaj takega.

16.

I termini sloveni che utilizziamo noi più di tutto magari sono intercalari, no? Tipo ITAK, cose così. STOPPOSTO*, ovviamente:// (Cap_AD, 1984)
* *italijanska izgovorjava dvojnega samoglasnika*

Najpogostejši slovenski izrazi, ki jih uporablja, so mašila. Na primer itak in take reči. STOPOSTO tudi, seveda.

17.

Quando parlo in sloveno {} utilizzo molti intercalari: italiani {} come praticamente// (Cap_AD, 1984)

Ko govorim slovensko, uporabljam veliko italijanskih mašil, kot je »praticamente« [dobesedno: ,v praksi, praktično']

Sicer pa preklope utemeljujeta in upravičujeta kot zavestno odločitev zaradi lažjega, jasnejšega izražanja v slovenščini. V lastnem govoru torej preklapljanje »dopuščata« le, ko gre za rabo elementov drugih jezikov v pretežno slovenskem diskurzu:

18.

Con gli intercalari no [non è intenzionale], con altre parole: sì perché magari utilizzo a seconda della parola che rende di più. (Cap_AD, 1984)

Ko gre za mašila, ne [ni namerno], ko gre za druge besede, je [preklapljanje] namerno, saj uporabim tisto besedo, ki je bolj učinkovita.

19.

[È intenzionale] per farmi capire o comunque per {} dare il senso che voglio// quel senso che voglio. Perché siccome non so il termine in sloveno lo dico in italiano {} o inglese. (Cap_VG, 1990)

[Je namerno] da me bolje razumejo ali pa da podam prav tisti pomen, ki ga imam v mislih. Če ne poznam slovenskega izraza, uporabim italijanskega ali angleškega.

Kdo preklaplja?

Kakšen je posameznikov odnos do jezika, nam lahko zelo jasno razkrijejo izraženi stereotipi in pripisovanje določenih lastnosti oziroma vzorcev govornega obnašanja določeni skupini ljudi. Ko govori o kodnem preklapljanju, prvi sogovornik ta tip govornega obnašanja pripisuje vsem prebivalcem območja, ne glede na izvor in narodno pripadnost:

20.

Ma io penso che sia una roba tipica qua, perché se influenze de più lingue, de più gente. Sai che qua se territorio de confin. Te sa sola, se Italia che se vicin, siamo cresciuti con i cartoni animati italiani, a casa, {} bon lascia noi, diŕemo, ma chi che vivi qua, che se de qua, ga lo ŕloven e {} DOMAČE questo de qua che se un fritomisto de novo. (Pi_MF, 1981)

Mislim, da je to značilnost območja, saj so tu vplivi različnih jezikov, različnih ljudi. Veš, da je to obmejno območje. Veš, da je Italija blizu, da smo odrasli z italijanskimi risankami, in vsi, ki živijo tu, ki so domačini, doma govorijo slovensko in po domače, ki je ravno tako mešanica vsega.

21.

Nessun logo no se più solo uno. Qua da noi no. [...] Anche quei muli che se, diŕemo, de famiglia ŕlovena, che ga visut qua e comunque i conosce l'italian. Almeno, non dirò come facciamo mi e lui, ma almeno cusì per parlar. I ga la television, i va, non so, a Trieste a comprar quel che ghe servi. È automatico anche per lori, sa che dopo te misci queste robe, è logico. (Pi_MF, 1981)

Nikjer ni več en sam [jezik]. Pri nas ne. [...] Tudi tisti mlajši, ki so iz slovenskih družin, ki so živeli

tu in vsekakor znajo italijansko. Morda ne tako kot jaz in on, ampak vsaj pogovorno. Imajo [italijansko] televizijo, hodijo v Trst po nakupih. Tudi zanje je samoumevno, da potem te reči mešajo, to je logično.

Drugi informant preklapljanje med istrobeneškim narečjem in slovenščino čuti predvsem kot posebno jezikovno varianto, ki jo delita z bratom:

22.

È anche forza di abitudine, no? [...] Adesso non so. Con altra gente non so tanto come funziona perché mi più che altro parlo diverso solo con lui, no? [...] Che te son tanto tempo con una stesa persona sempre a contatto, no {} anche te fasi una parlantina che se proprio tipica, no? Così che {} non te puoi nianche paragonar tanto, no, con cos'che te parlerà con qualchedun altro se tuto un'altra roba con quel che parlerò con mi fradel. (Pi_LF, 1982)

Je tudi stvar navade. [...] Ne vem, kako je s tem pri drugih, kajti jaz govorim drugače samo z njim [z bratom]. [...] Ko si dalj časa v stiku z eno osebo, si ustvarita čisto svoj jezik. Zato pravzaprav ne moreš primerjati tega, kako govorim z bratom, s tem, kako bom govoril s kom drugim, to je čisto druga stvar.

Druga dva pa »nenadzorovano« preklapljanje pripisujeta predvsem govorcem slovenske narodnosti oz. tistim, ki obiskujejo šole s slovenskih učnim jezikom, saj po njuno izkazujejo vse slabše znanje italijanščine. Cap_AD navede tudi zgled neprimerne formulacije »vado a farmi KUPIT un SENDVIČ« – dobesedno: *grem si naredit kupit (en) sendvič; grem si kupit sendvič*.⁴

23.

Se esci da scuola senti gente che parla: un italiano che [...] Non so:// Andiamo a farci// Vado a farmi KUPIT un SENDVIČ. [...] Più che altro vedo mescolare gente:// La gente che viene fuori dalle scuole italiane. Perché oramai, come dicevo prima {} oramai la gente che viene fuori dalla// Gli studenti che escono dalle scuole italiane// Intendo scuole superiori. L'italiano non lo parlano più quasi niente a differenza di quelli che escono dalle scuole italiane che lo parlano, ma sempre peggio. (Cap_AD, 1984)

Ko greš iz šole sliši ljudi, ki govorijo 'spakedranščino' [...] Ne vem, na primer: "Vado a farmi KUPIT

un SENDVIČ." Večinoma mešajo ljudje, ki prihajajo iz italijanskih šol [mišljeno je slovenskih šol, glej tudi zgled št. 12 (op. a.)]. Sedaj je pač tako, kot sem rekel prej, da dijaki, ki prihajajo iz italijanskih srednjih šol, skorajda ne govorijo italijansko, tisti, ki prihajajo iz italijanskih šol, pa govorijo vse slabše.

24.

Tendenzialmente, non so, quelli sloveni. Le persone che arrivano dal ginnasio sloveno [...] È una bella domanda perché sinceramente non sento più di tanto io ste cose perché per mia fortuna non vado in giro con gente del genere (smeh) (Cap_VG, 1990)

Večinoma Slovenci. Dijaki slovenskih srednjih šol [...] To je težko vprašanje, saj iskreno povedano, jaz takih reči ne slišim pogosto, ker se na srečo ne družim s takimi ljudmi.

Učinek in pasti KP

Prva dva sogovornika dojemata kodno preklapljanje kot nekaj povsem nevtralnega, nezaznamovanega, nemotečega, ki (vsaj med pripadniki manjšine) ne omejuje razumevanja:

25.

Quei che se dela minoranza italiana i ne capirà. Quei ne sta drio. No se un problema. (Pi_MF, 1981)

Pripadniki italijanske manjšine bodo razumeli. Oni bodo sledili brez težav.

Obenem LF poudarja, da je preklapljanje verjetno najbolj moteče za tiste, ki izrečenega ne razumejo:

26.

Ma che ghe da fastidio forsi nianche no ma se sempre qualcuno che comenta 'non capiso:' o non so: 'se brutto de sentir'o robe compagne, no perché {} comunque se brutto perché non capisci cos'che te parli, no? Mi go za gavudo commenti tipo 'se brutto de sentir'. Ma capiso che non ti piaši sentir perché non te sa cos' che digo [...] (Pi_LF, 1982)

Verjetno jim ni zoprno, se pa vedno najde kdo, ki pripomni, da ne razume, da je grdo slišati ali

⁴ Sorodne zglede rabe v večjezični istrski skupnosti obravnava že Filipi (1995), ki tak tip preklopa uvršča med »otroške psevdoidizposojenke«, za katere je značilna poljubna raba besedišča in morfosintaktičnih struktur.

kaj podobnega. Grdo se jim zdi, ker ne razumejo. Tudi meni so že rekli, da je grdo slišati. Razumem, da ti je grdo, če ne razumeš, kaj ti govorim.

Pri drugih dveh informantih ponovno dobimo potrditev, da je to moteča, skorajda neposlušljiva govorna praksa, ki jo pripisujeta ljudem z nižjo kompetenco:

27.

C'è un livello entro il quale si tollera {} e c'è un livello dopo il quale secondo me diventa proprio brutto da ascoltare. [...] Più che brutto {} irritante, irritante. Mi da fastidio il fatto// Perché mi dà l'idea di// Come se la gente non volesse sforzarsi per parlare correttamente. {} Pur facendolo io stesso ogni tanto. (Cap_AD, 1984)

Do določene mere je dopustno, ko se to preseže, pa je prav grdo poslušati. Ne grdo, prav zoprno. Moti me, ker dobim občutek, da se ljudje ne želijo potruditi, da bi govorili pravilno. Čeprav tudi sam to kdaj počnem.

28.

Mi chiedo {} come cavolo è possibile che la lingua si sia evoluta in questo modo. Cioè, è un'evoluzione sbagliata. [...] Si sta evolvendo in una direzione sbagliata a mio parere. È quello il fatto. (Cap_VG, 1990)

Sprašujem se, kako je mogoče, da se je jezik razvil v to smer. To je napačna evolucija. [...] Po moje se jezik razvija v napačno smer.

Glede učinka kodnega preklapljanja na jezikovni repertoar skupnosti so si vsi štirje sogovorniki enotni – mešanje nedvomno ogroža obstoj tako istrobeneškega narečja kot tudi (knjižne) italijanščine. Vprašamo pa se lahko, ali ne gre pri tem za neke vrste privzgojen strah pred izgubo istrobeneške in italijanske kulturne dediščine, ki si ga pripadniki skupnosti podajajo iz generacije v generacijo. Relativno razširjeno je namreč prepričanje, da so nosilci italijanstva predvsem starši oziroma stari starši (glej tudi Buić, 2012), in mnogi se sprašujejo, kaj bo v slovenski Istri ostalo italijanskega, ko predstavnikov starejše generacije ne bo več.⁵ Kljub temu prva dva sogovornika ostajata pozitivna – pogostejšo rabo kodnega preklapljanja razumeta kot naravni proces in kot nadaljevanje oziroma razvoj neke tradicije:

29.

Sì: a rischio meti perché adesso se ti te vadi guardar chi oggi ancora parla quel vero dialetto, io non so se te lo trovi. [...] Però se// comunque se parte del dialetto, no? Se:, diemo, un'evoluzione del dialetto. Se dialetto dei giorni nostri. Come ti era zento ani fa quel così se oggi questo. (Pi_LF, 1982)

Ja, ogroža, ker ne vem, če bi sploh še našla koga, ki govori tisto pravo narečje. Ampak [mešanje] je vsekakor del narečja. Je evolucija narečja, je narečje našega časa. Kot je bilo pred sto leti tisto, je danes to.

Nasprotno pa sta mlajša informanta veliko bolj črnogleda. Mešanje jezikov, kultur in ne nazadnje identitet je neizbežen proces, ki počasi izkoreninja italijansko kulturo na Obali:

30.

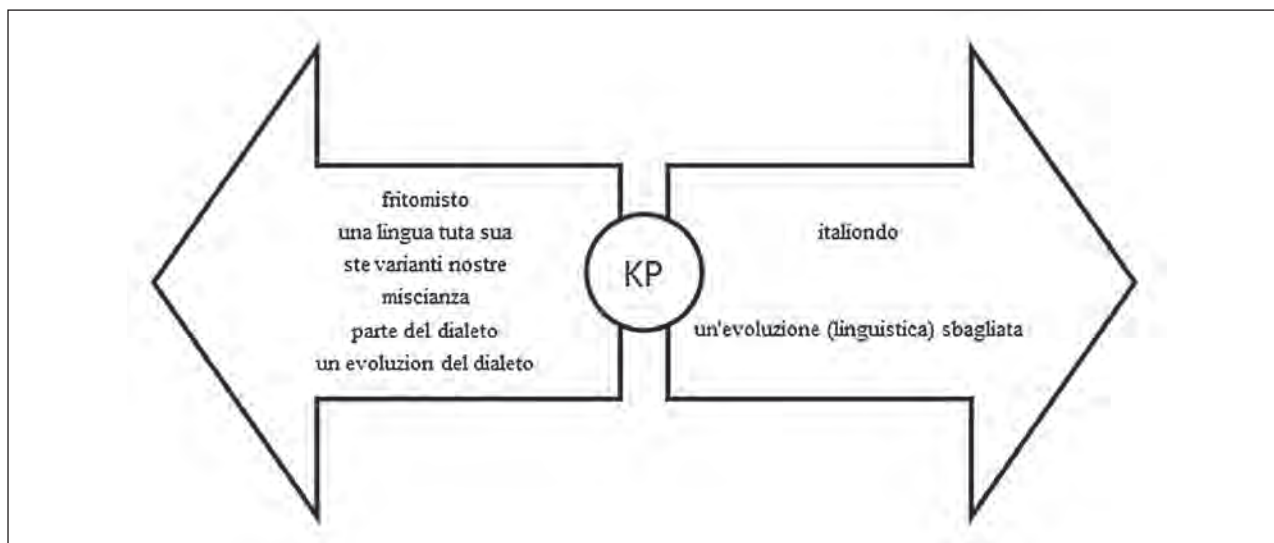
Più che mettere a rischio è proprio un processo inevitabile. Perché la lingua è {} riflessione della cultura e quindi evolve:// La lingua è lo specchio della gente che vive in un determinato posto quindi// La minoranza italiana, è un dato di fatto, che qui pian piano sta scomparendo. C'è meno identità: {} italiana e quindi è inevitabile che ci sarà meno voglia o meno// Più che voglia proprio {} ci sarà meno correttezza grammaticale nel parlare perché un italiano che frequenta molti sloveni avrà la tendenza a utilizzare sempre più termini sloveni. (Cap_AD, 1984)

Ne gre toliko za ogrožanje kot za neizbežen proces, saj je jezik odsev kulture in se z njo razvija. [...] Dejstvo je, da italijanska skupnost tu počasi izginja. Manj je italijanske identitete in je torej neizbežno, da bo tudi vse manj slovnične pravilnosti v govoru, saj se bo Italijan, ki se veliko družijo s Slovenci, nagibal k pogostejši rabi slovenskih izrazov.

31.

Sì, entrambe le lingue [IT e SL] alla fin fine. Cioè {} Diciamo che è un rischio in qualunque caso. Comunque parlare due lingue non è una cosa semplice, non è per tutti alla fin fine. (Cap_VG, 1990)

5 Tako je ob neki drugi priložnosti povedala tudi sogovornica (pripadnica italijanske skupnosti, roj. 1961): »scompaiono i vecchi scompaiono il dialetto (ko odidejo starejši, bo izginilo narečje)«, »è: biologico che [la mamma] se ne andrà prima o dopo e quando penso a questo {} penso sempre cosa rimarrà a casa mia di italiano, di radici (naravno je, da [mame] prej ali slej ne bo več, in ko pomislim na to, vsakič pomislim, kaj bo doma ostalo italijanskega)«, in še: »[la mamma] ha saputo darmi tutto quello che concerne la cultura italiana {} io non ho saputo fare questo ([mama] mi je znala predati vse, kar se tiče italijanske kulture, jaz tega nisem znala)«. (Posneto v Piranu 2013, osebni arhiv.)

Slika 1: »Oznake kodnega preklapljanja«⁶

Ja, navsezadnje ogroža oba jezika [IT in SL]. V vsakem primeru je tvegano. Vsekakor pa ni enostavno govoriti dva jezika, ni za vsakogar.

Ne nazadnje o njihovem odnosu do kodnega preklapljanja veliko povedo tudi izrazi, s katerimi ga sogovorniki označujejo. Pri PF in LF so te oznake bodisi nevtralne bodisi hudomušne, pri AD in VG pa občutno odklonilne (glej Sliko 1).

ZAKLJUČEK

Obravnavani odgovori, ki zrcalijo stališča štirih sogovornikov, razkrivajo izrazito razhajanje med (narodno, etnično) identiteto, ki jo izpričujejo, in identiteto, ki se konstruira in se nam razkriva skozi njihov diskurz, metajezikovne komentarje in dejansko jezikovno rabo. Če povzamem, imamo na eni strani sogovornika (MF in LF), ki se enoznačno opredelita za Italijana, na osnovi njunih pričanj pa jima lahko pripišemo izrazito mešano identiteto: ocenjujeta, da je njuno znanje italijanščine in slovenščine primerljivo, glede na samooceno jima lahko pripišemo nižjo stopnjo sporazumevalne zmožnosti v italijanskem jeziku, obenem izkazujejo tudi nižjo stopnjo lojalnosti jeziku manjšinske skupnosti, saj se brez zadržkov prilagajata jeziku večinskega naroda, in menita, da do kodnega preklapljanja prihaja v vseh govornih položajih, tako v javni kot tudi v zasebni sferi. Rekli bi lahko, da v primeru kodnega preklapljanja, ki je pri njiju povsem ponotranjeno, ne razločujeta med »našim« in »njihovim«, temveč je zanju kodno preklapljanje samo po sebi, v vseh oblikah, »naš« jezik, bodisi na širši, skupnostni ravni (MF) bodisi v družinskem krogu

(LF), in gre pri tem za nezaznamovano jezikovno izbiro (Myers-Scotton, 1993).

Obravnava odgovorov drugih dveh sogovornikov (AD in VG), ki se glede narodnosti ne opredelita enoznačno, pa nam kaže diametralno nasprotno sliko. Glede na samooceno jima lahko pripišemo višjo stopnjo sporazumevalne zmožnosti v italijanskem jeziku in vsaj na načelni ravni tudi višjo stopnjo lojalnosti jeziku manjšinske skupnosti, čeprav dopuščata oziroma sta »sprijaznjena« z alternacijo kodov (torej z rabo pretežno slovenskega jezika v javni sferi). Do jezikovnega mešanja (tj. kodnega preklapljanja na povedni ravni) pa imata izrazito odklonilen odnos – KP je pri obeh stigmatizirano, značilno za manj kompetentne govorce, običajno slovenske narodnosti. Glede na izraženo bi lahko domnevali, da sogovornika prvine italijanske, istrske (istrobeneške) in slovenske kulture pri sebi strogo ločujeta, saj vsaki ustrezata določen položaj in določeno okolje, in da se njuna mešanost ne odraža v jezikovnem mešanju.

Zanimivo je, da se lahko odnos do mešanja jezikov in kultur tako izrazito razlikuje pri informantih, ki so si blizu po starosti in ki izhajajo iz podobnega etnično mešanega družinskega okolja. A navsezadnje obravnava odgovorov, pridobljenih z intervjujem, še ne omogoča celostnega vpogleda in ne prinaša jasnega odgovora glede odnosa do kulturnega in jezikovnega mešanja med pripadniki INS, zato na tej stopnji raziskave še ne moremo oblikovati dokončne interpretacije. Poleg majhnega vzorca informantov raziskavo omejuje tudi t. i. paradoks opazovalca (Labov, 1972) – upoštevati moramo namreč, da lahko prisotnost raziskovalca bistveno vpliva tako na govorne vzorce kot na formulacijo mnenj informantov. Pri neposrednih metodah pridobivanja in-

6 'mešano cvrtje, samosvoj jezik, te naše variante, mešanica, del narečja, evolucija narečja': 'spakedranščina, napačen razvoj jezika'

formacij o odnosu do jezika lahko zaradi jezikovnega in nejezikovnega obnašanja izpraševalca ter drugih zunajjezikovnih dejavnikov, ki vplivajo tudi na to, kako se želijo informanti predstaviti, hitro pride do izkrivljanja resničnega stanja (Dal Negro, 2007). Vprašanja o identifikacijski funkciji kodnega preklapljanja v obravnavani

jezikovni skupnosti torej za zdaj ostajajo odprta, vendar lahko natančnejše odgovore pričakujemo po opravljeni jezikoslovni analizi zgledov kodnega preklapljanja in drugih medjezikovnih vplivov v avtentičnih vzorcih govora pripadnikov italijanske narodne skupnosti v različnih govornih položajih.

PERCEPTIONS OF MIXED IDENTITIES AND CODESWITCHING WITHIN THE ITALIAN NATIONAL MINORITY IN SLOVENIA

Jerneja UMER KLJUN

University of Primorska, Science and Research Centre, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, Slovenia
e-mail: jerneja.umerkljun@zrs.upr.si

SUMMARY

There is an undeniable link between language and identity that can be easily observed in a multicultural and multilingual environment where the various codes of the repertoire and their cultural and symbolic associations are key to the process of identity construction. While early research on codeswitching (CS) and identity in a bilingual setting focused on the basic we/they and marked/unmarked code distinction, recent studies regard CS as a separate language style which may assume an identifying function within the linguistic community. One of the goals of the on-going research of the Italian-Slovene language contact among the members of the Italian national minority in Slovenia is to discover if CS is in itself an expression of a hybrid identity of the speakers.

The article presents a case study of perception of mixed identities and attitude towards codeswitching among the research participants. The analysis of in-depth interviews with four young Istrian Italians of ethnically mixed background reflects their views on multilingualism, codeswitching and (mixed) identity, revealing a substantial divergence between the (national, ethnic) identity they proclaim and the identity that is constructed and revealed through their discourse, metalinguistic comments and language use.

Key words: mixed identity, multilingualism, codeswitching, language attitudes

O PREPISU

Pri prepisu istrobeneškega narečja se naslanjam na načela, predstavljena v priročniku *Grafia Veneta Unitaria* (Cortelazzo et al., 1995).

() = zapis zunajjezikovnih okoliščin; {} = premor; // = prekinitev skladenjske enote; : = podaljšano trajanje glasu; [besedilo] = op. a.; [...] = izpuščeno besedilo

LITERATURA

Auer, P. (2005) A postscript: code-switching and social identity. *Conversational Code-Switching*, *Journal of Pragmatics*, 37, 3. Amsterdam, North-Holland, 403–410.

Baloh, B. (1994) Položaj slovenščine pri italijanski narodnostni skupnosti v Slovenski Istri. *Jezik in slovstvo*, 41, 3. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 129–148.

Baloh, B. (2003) Vzorci govornega vedenja pri pripadnikih italijanske narodne skupnosti v Slovenski Istri. Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta UL.

Berruto, G. (2003) *Fondamenti di sociolinguistica*. Bari, Gius. Laterza & Figli ed.

Bertok, M. (2005) Memoria e identità nei giornali istriani in lingua italiana. Piran, Edizioni «Il Trillo».

Bogliun Debeljuh, L. (1994) L'identità etnica. Gli italiani dell'area isto-quarnerina. Trst, Rovinj, Unione italiana – Fiume, Università Popolare di Trieste.

Buić, M. (2011) Jezikovni stik med slovenščino in italijanščino v luči jezikovnih ideologij in praks dveh generacij v Izoli. V: Kranjc, S. (ur.) *Meddisciplinarnost v slovenistiki*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete. Dostopno na: <http://www.centerslo.net/files/file/simpozij/simp30/Zbornik/Buic.pdf> (28. 11. 2014).

Buić, M. (2012) Proučevanje jezika v urbanem okolju Izole: Večjezične govorne prakse z vidika jezikovnih ideologij govorcev. V: Repič, J., Hudales, J. (ur.) *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Ljubljana, ZZFF, 255–275.

Cortelazzo, M. (1995) *Grafia Veneta Unitaria*. Benetke, Editrice La Galiverna. Dostopno na: <http://win.elgalepin.org/gvu/index.html> (28. 11. 2014).

Dal Negro, S., Guerini, F. (2007) *Contatto. Dinamiche ed esiti del plurilinguismo*. Rim, Aracne ed.

Filipi, G. (1995) Psevdoizposojenke (na istrskih prime-rih). *Annales, Series Historia et Sociologia*, letnik 6, leto 1995. Koper, Univerzitetna založba Annales, 139–142.

Filipi, G. (1999) Diahrono in sinhrono prepletanje govorov v slovenski Istri na primerih ornitonimijskega

gradiva. V: Zorko, Z., Koletnik, M. (ur.) *Logarjev zbornik: referati s 1. mednarodnega dialektološkega simpozija v Mariboru*. Maribor, Slavistično društvo, 287–297.

Gardner-Chloros, P. (2010) *Contact and Code-Switching*. V: Hickey, R. (ur.) *The Handbook of Language Contact*. Malden, Oxford, Wiley-Blackwell, 188–207.

Gumperz, John J. (1982) *Discourse strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hall, S. (1996) *Who needs identity?* V: S. Hall, S., Du Gay, P. (ur.) *Questions of cultural identity*, London, Thousand Oaks, CA.: Sage.

Labov, W. (1972) *Sociolinguistic Patterns*. Oxford, Blackwell.

Luckmann, T., Caserman, M. (prev.) (1991) Jezik in osebna identiteta. *Teorija in praksa*, 28, 7, 796–803.

Medica, K. (2010) Multikulturalnost vs. monokulturalnost – primer Istre. *Teorija in praksa*, letnik 47, 2–3/2010, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede UL, 495–508.

Milani-Kruljac, N. (1993) Istrski življenjski prostor in komunikacija. *Annales, Series Historia et Sociologia*, letnik 3. Koper, Univerzitetna založba Annales, 269–274.

Milani-Kruljac, N., ur. (2003) *L'italiano fra i giovani dell'Istro-quarnerino. Parte prima*. Pula, Reka, Pietas Iulia – EDIT.

Mikolič, V. (2004) Jezik v zrcalu kultur, jezikovna sporazumevalna zmožnost in (med)etnična ozaveščenost v Slovenski Istri. Koper, Založba Annales.

Myers-Scotton, C. (1993) *Social motivations for codeswitching: evidence from Africa*. Oxford, Clarendon.

Pérez Casas, M. (2008) *Codeswitching and Identity among Island Puerto Rican Bilinguals*. Neobjavljena doktorska disertacija. Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences, Georgetown University, Washington. Dostopno na: <https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/553245> (28. 11. 2014).

Poplack, S. (1980) Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: toward a typology of code-switching. *Linguistics* 18, 7/8, 581–618.

Sedmak, M. (2011) Kultura mešanosti. Družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije mešanih ljudi. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 21, 2. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, 261–274.

Šabec, N. (1995) *Half pa pu. The Language of Slovene Americans*. Ljubljana, ŠKUC.

Tabouret-Keller, A. (1997) *Language and Identity*. V: Coulmas, F. (ur.) *The Handbook of Sociolinguistics*. Cambridge, Blackwell Publishers, 313–326.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: Johanna Wachtler, Grad Pišece, olje na platno, 1846. From Wikimedia Commons. File:Pišece Castle 1846.jpg

Slika 1: Grad Turjak. J. V. Valvasor: Slava Vojvodine Kranjske, Ljubljana 1689.

Slika 2: Prim. sliko 10 v članku Ažman Momirski.

Slika 3: Grad Podčetrtek. G. M. Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, Graz 1681.

Slika 4: Grad Kostel ob Kolpi. J. V. Valvasor: Slava Vojvodine Kranjske, Ljubljana 1689.

Slika 5: Prim. sliko 11 v članku Ažman Momirski.

Slika 6: Grad Rajhenburg-Brestanica. G. M. Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, Graz 1681.

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: Johanna Wachtler, Castle Pišece, oil on canvas, 1846. From Wikimedia Commons. File:Pišece Castle 1846.jpg

Figure 1: Castle Turjak. J. V. Valvasor, Die Ehre dess Hertzogthums Crain. Laybach (Ljubljana) 1689.

Figure 2: Comp. fig. 10 in the article Ažman Momirski.

Figure 3: Castle Podčetrtek. G. M. Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, Graz 1681.

Figure 4: Castle Kostel of Kolpa. J. V. Valvasor, Die Ehre dess Hertzogthums Crain. Laybach (Ljubljana) 1689.

Figure 5: Comp. fig. 11 in the article Ažman Momirski.

Figure 6: Castle Rajhenburg-Brestanica. G. M. Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, Graz 1681.

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Anali za istrske in mediteranske študije* Ser. hist. et soc.) objavlja **izvirne** in **pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe* Istre in Mediterana. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije* ter *metodološke in teoretične* razprave, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez presledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annaleszdjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte. Razen začetnic in kratic pisati z malimi črkami.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.

8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales*, Ser. hist. sociol., 20, 2, 423–444.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratic imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. Pri **citiranju arhivskih virov** med oklepaji navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratic arhiva, kratic arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratic razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstom navdemo ime časopisa, datum izdaje ter strani: (Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljeni polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekukulturnost. V: Sedmak, M. & E. Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor, (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2, 349–360.

- Opis **ustnega vira**:

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani**:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Ser. hist. et soc.) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdjp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010).

I dati completi su questa fonte nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Ser. hist. sociol.* 20, 2, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a, 37; Verginella, 2008, 37).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Tra i monumenti di Isola : guida storico-artistica del patrimonio artistico di Isola. Koper, Edizioni Annales.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(**Darovec et al., 2010**)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volume miscelaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Povolo, C. (2014): La giusta vendetta. Il furore di un giovane gentiluomo. In: Povolo, C. & A. Fornasin (eds.): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Forum, Udine, 179-195.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Cergna, S. (2013): Fluidità di discorso e fluidità di potere: casi d'internamento nell'ospedale psichiatrico di Pola d'Istria tra il 1938 e il 1950. Annales, Ser. hist. sociol., 23, 2, 475-486.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Ser. hist et soc.) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annalezdjp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:

(Blaće, 2014, 240).

E.g.: Reference in a text:

(Blaće, 2014).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Blaće, A. (2014): Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Citta ... *Annales, Ser hist. sociol.*, 24, 2, 239-252.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Blaće, 2014a) and (Blaće, 2014b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:

(Blaće, 2014, 241; Verginella, 2008, 37).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Among the monuments of Izola : art history guide to the cultural heritage of Izola. Koper, Annales Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Darovec et al., 2010)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In:

Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Muir, E. (2013): The Anthropology of Venice. In: Dursteler, E. (ed.): A Companion to Venetian History. Leiden - Boston, Brill, 487-511.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faričić, J. & L. Mirošević (2014): Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia. Annales, Ser hist. et sociol., 24, 2, 113-128.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the text. *You can also add a list of their explanations at the end of the article.*

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

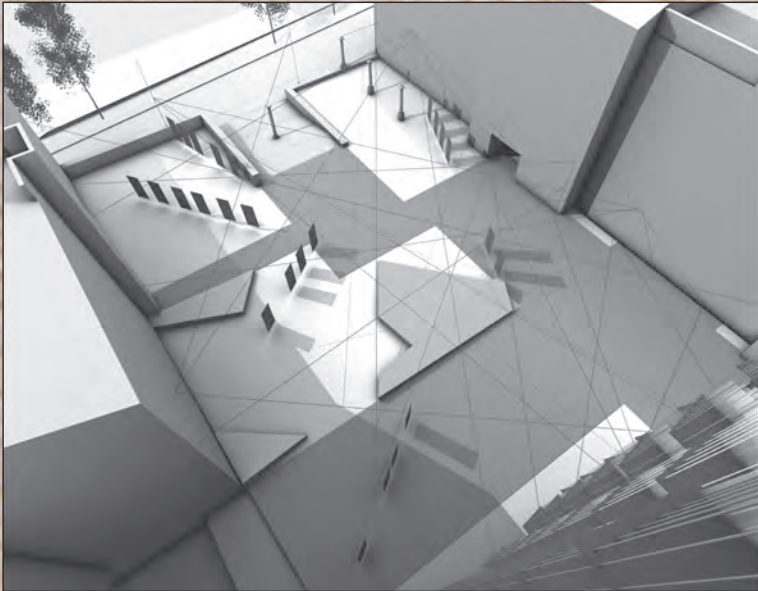
15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

4

5

6

Cena: 11,00 EUR

ISSN 1408-5348

9 771408 534008